

1991 -11- 21

R-22

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXXIV. KÖTET

1. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1989 — 1990

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG ELNÖKE:
HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:
TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BORZSÁK ISTVÁN, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZEPESSY TIBOR

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PIARISTA KÖZ 1.
III. EM. 24-25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADEMIAI KIADÓ ÉS NYOMDA
FŐIGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 148,— Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1117 Budapest XI., Prielle Kornélia u. 19-35

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Harmatta János: Venetica III</i>	1
<i>Rútoók Zsigmond: A barbár alakja az antik irodalomban</i>	10
<i>Bodnár M. István: Képek értelme</i>	18
<i>Hoffmann Zsuzsanna: A honos erényfogalom Plautus komédiáiban</i>	25
<i>Renate Johné: Dido és Charikleia. Vergilius és Héliodóros nőalakjaihoz</i>	32
<i>Borzák István: Livius magyarországi utókora</i>	39
<i>Havas László: Néhány itáliai kézirat helye a Florus-kódexek stemmájában</i>	44
<i>Szabó Miklós: Ad Iust. XIV. 4,1-4</i>	75

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Farkas Csaba: Felhasználatlan forrás Maurikios császár korának a történetéhez</i> ..	80
---	----

MEGEMLÉKEZÉS

<i>Husztí József emlékezete (1887-1954). (Borzák István)</i>	86
--	----

VENETICA III*

I

A Szentlőrinc-i temető 54. sírjában, amely valószínűleg szimbolikus temetkezést tartalmazott, az 1. sz. edényen (sárgás barna fazék, lelt. sz. 65. 67.1)¹ két soros venét felirat (22. sz. felirat) vehető ki, amelynek olvasata a következő (1. kép):

1. sor *rum*¹*a*¹
2 ¹*n*¹*o.i.*

1. kép. Szentlőrinc, 54. sír, 22. sz. felirat

A feliratban az *a*₂, *m*₁, *o*₁ betűformákat használták. A *rumano.i.* alak a *Rumanos* név dativusa s bizonyára a halott nevét láthatjuk benne. A *Rumanos* névből képzett *ruma.n.na* gamonymikon előfordul Estében is² és valószínűleg a népnévből alakult venét személynevek (*Bois, Graikos, Vestinis*) csoportjába tartozik.³

A név előfordulása a venét terület délnyugati és északkeleti peremén a forrásként feltehető két nép — ill. nemzetségnév — a latin *Romanus* és az etruszk *ruma* közül az előbbiből való származtatást valószínűsíti, mint az lehetőségként már a Szentlőrinc-i adat felbukkanása előtt is felmerült.⁴ Valóban, ismerve a görög kereskedők működési területét, amely a Mediterraneum és Európa, Ázsia, Afrika jelentős részét magába foglalta, nem tekinthetjük meglepőnek, ha az i. e. III. század folyamán a venétek lakta terület határainak keretében már római kereskedők is behatoltak a Kárpát-medence nyugati felébe.

II

A 61. sír lótemetkezést foglalt magában, a ló Szentes-Vekerzug-i típusú vas zablával volt felkantározva.⁵ A zabla (lelt. sz. nem került közlésre) bal

¹ E. G. Jerem: The Late Iron Age Cemetery of Szentlőrinc. Acta Arch. Hung. 20 (1968) 171, XLIV. t. 7.

² M. Lejeune: Manuel de la langue vénète. Heidelberg 1974. No. 30, 31.

³ G. B. Pellegrini—A. L. Prosdocimi: La lingua venetica. II. Padova 1967.

⁴ G. B. Pellegrini—A. L. Prosdocimi: id. h.

⁵ E. G. Jerem: id. m. 171, 13. kép.

oldaltagján a szájrész szegecse alatt 3 sorból álló venét felirat vehető ki (23. sz. felirat, 2 kép):⁶

1. sor *tu*
- 2 *r¹o^{1v}.i.*
- 3 *eg¹o*

A feliratban a t_1 , r_2 , o_1 , g_2 betűformákat használták. A 2. sorban az o -nak jobb felső része látható világosan, ezután egy o_1 alakú lyuk figyelhető meg, majd egy kissé balra dőlt i vehető ki. A 3. sorban az eg^1 nehezen olvasható, de a kép inkább g_2 , mint g_1 benyomását kelti. A pontok olvasata a kép minősége következtében bizonytalan. A *tur¹o¹.i.* *eg¹o* szöveg nyilvánvalóan tulajdonos feliratnak tekinthető: «En Turosé (vagyok)». Az *ego* névmás mellett az elhunyt neve a sírfeliratokon is dativusban áll.⁷ A *Turos* név előfordul a későbbi venét névanyagban *Turus* alakban⁸ és az ie. **tūros* 'erős, erőteljű duzzadó'⁹

2. kép. Szentlőrinc, 61. sír, 23. sz. felirat

szó folytatása. Megfelelői ismertek a görögben, illirben, keltában és a latinban is. Így kelta vagy illir eredetű név is lehetne, de későbbi előfordulása a venét területen mégis a venét eredet mellett szól.

Az a kérdés is felmerülhet, hogy a *Turos* név a ló tulajdonosának vagy magának a lónak volt-e a neve. Abban aligha kételkedhetünk, hogy a venétek is adtak lovaiknak neveket s a keleti párhuzamok azt mutatják, hogy a zablaoldaltagra a ló nevét rótták rá.¹⁰ Azonban, ha Szentlőrincen a lótemetkezés valamelyik férfisirhoz tartozott, akkor az is elképzelhető, hogy *Turos* a ló gazdájának volt a neve. A *Turos* névből képzett **Turyon-* (*turiyone.i.* dat.) személynév előfordul egy Lâgole-i venét feliraton.¹¹ Így csak további leletek dönthetik el megnyugtatóan azt a kérdést, hogy a Szentlőrinc-i zablafelirat Turos névalakjában személynévet vagy lónevet kell-e látnunk.

⁶ E. G. Jerem: id. m. XLVIII. t. 3.

⁷ M. Lejeune: id. m. No. 56, 57 stb.

⁸ R. S. Conway—J. Whatmough—S. E. Johnson: The Prae-Italic Dialects of Italy. I. London 1933. 284.

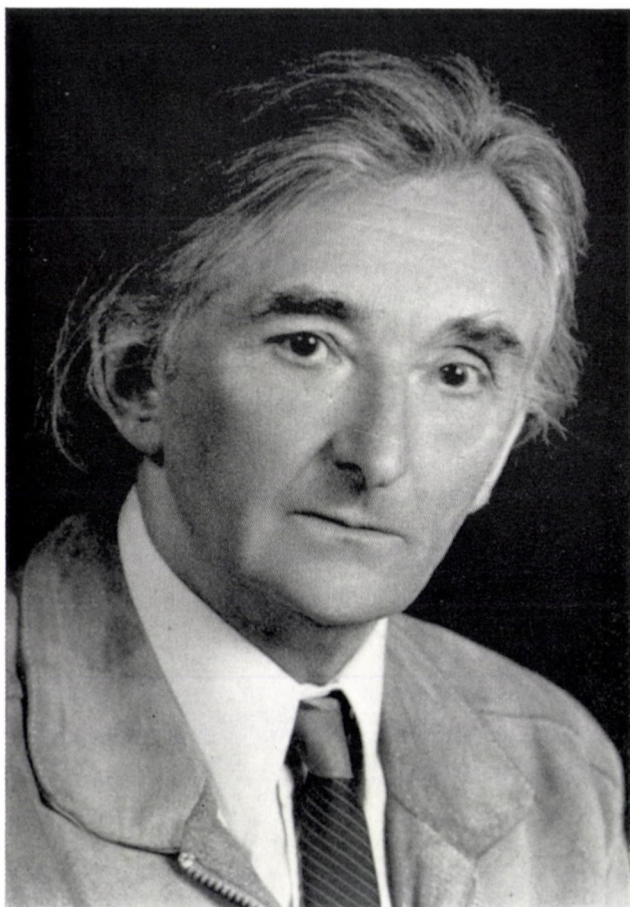
⁹ J. Pokorny: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. I. Bern—München 1959. 1083.

¹⁰ Egy csont zablaoldaltagon pl. a türk rovásírással írt *ʷz — Uz* 'Ügyes' vagy *Az* 'Mohó' feliratot találjuk (S. P. Tolstov: CA 19 (1954) 260, 16. kép 3, csont oldaltag. Altın-asar-ból, Syr Darya torkolatának vidéke), ami csak a ló neve lehet, mert egyébként e szavak személynévi használatát nem tudjuk kimutatni.

¹¹ M. Lejeune: id. m. No. 203 és 34. §.

¹² E. G. Jerem: id. m. 171—172, 177, 179.

¹³ E. G. Jerem: id. m. XLV. t. 5.

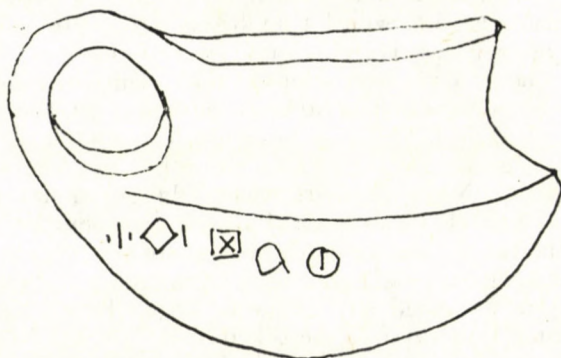
Stephen Titus

TIBERIO SZEPESSY

SEXAGENARIO
DE STUDIIS LITTERARUM
GRAECARUM ATQUE LATINARUM
OPTIME MERITO

III

A Szentlőrinc-i temető egyik legkésőbbi sírjából, a 63. sírból, amely egy fibulás férfi temetkezést rejtett magában,¹² szintén került elő egy olyan edény (1. sz. edény, egyfülű, fekete, kettős kúpalakú bögre, lelt. sz. nem került közlésre), amelyen rövid venét felirat (24. sz. felirat) olvasható (3. kép):¹³

3. kép. Szentlőrinc, 63. sír, 24. sz. felirat

badio.i.

Itt szemmeláthatólag azzal az egyszerű venét temetési formulával van dolgunk, amely a halott nevét dativusban adta meg.¹⁴ A felirat jelentése tehát «Badisnak». A *θ* hangértékét ebben a feliratban is bizonyára *d*-nek határozhatjuk meg s így a valószínű névalak *badio.i.* lesz.

A *Badis* < **Badyos* név magyarázatára két lehetőség is van. Egyrészt összevethetjük a latin *badius* 'gesztenyebarna' szóval, amelynek csak a keltában (óirben) van megfelelője. Ebben az esetben vagy latin-kelta-venét közös szókészleti elemmel vagy a venét *Badis* név kelta eredetével számolhatunk. Másrészt gondolhatunk arra, hogy a *Badis* név összefügg az illir *Bato* (< **Bato-on-*?) személynévvel s esetleg illir eredetű. Nem zárható ki teljesen a kelta eredet ebben az esetben sem, minthogy az ie. **bhāt-* 'üt, sújt, harcol' folytatása a keltában is megtalálható (gall *anda-bata*).¹⁵

Felmerülhet az a kérdés is, hogy nincs-e valamilyen kapcsolat a 63. sír *Badis* nevű halottja és a 21.22. sír edényén említett *Teutabados* között, aki a kettős temetkezés gondozója volt. Lehet ugyanis arra gondolni, hogy a **Badyos* név a *Teutabados* rövidült és *-yo-* képzővel továbbképzett alakja.¹⁶ Ebben az esetben hasonló esettel állnánk szemben, mint a 19. sír és a 20. sír esetében. Uposedos a 20. sírban nyugvó *Boios Magris* temetésének gondozója volt, majd elhunytakor részére a 19. sz. szimbolikus sírt készítették.

¹⁴ M. Lejeune: id. m. 70 sk.

¹⁵ J. Pokorny: id. m. 111–112.

¹⁶ E szóképzési típusról M. Lejeune: id. m. 48–49.

IV

A Szentlőrinc-i késővaskori temető venét feliratai azt bizonyítják, hogy a Dunántúl délkeleti szögletében az i. e. V—IV. század folyamán még venét lakosság élt, amely kapcsolatban állt az Észak-Itáliában lakó venétekkel s területe a Duna vonalán érintkezett a sigynnákéval. Herodotosnak a sigynnákról és az Adriánál lakó venétekről szóló tudósítása (V. 9) tehát az egykorú valóságnak megfelelően rögzítette a két nép földrajzi helyzetét. Kérdés azonban, hogyan magyarázható a Szentlőrinc közelében megtelepült venét csoport eredete és viszonya az Észak-Itáliában lakó venétekhez.

Kétségtelen, hogy a venétek jelenlétének a Dunántúl délkeleti szögletében elméletileg több történeti magyarázata lehetséges. Gondolhatunk elsősorban arra, hogy az Észak-Itáliába bevándorló venétek egy visszamaradt csoportjával van dolgunk. De számításba vehetjük azt a lehetőséget is, hogy egy Észak-Itáliából a Nagy Alföldre vezető kereskedelmi útvonal mentén idevándorolt venét kereskedő kolóniával állunk szemben. Végül bonyolultabb történeti magyarázatok is elképzelhetők. Feltehető többek közt, hogy a Szentlőrinc-i venét közösség egy a Dunántúlon visszamaradt venét csoport volt, amely azonban egyrészt megőrizte kapcsolatait az Észak-Itáliában megtelepedett venét zömmel, ahonnan a kereskedők az anyagi és szellemi kultúra számos elemét magukkal hozhatták, másrészt gazdagodott is más ethnikai elemekkel: keltákkal, illirekkel és talán rómaiakkal és görögökkel is.

Ezek között az önmagukban egyformán lehetséges történeti magyarázatok közül a választást részint a temetőben feltárt régészeti leletanyag és a megfigyelhető temetkezési szokások, részint pedig a venét ABC itt megjelenő változata és a venét nyelvi formulák teszik lehetővé. Ami a régészeti leletanyagot illeti, ennek részletes elemzése¹⁷ arra mutat, hogy bár a Szentlőrinc-i venét közösség anyagi kultúrájának vannak olyan elemei, amelyek szoros kapcsolatban állnak Észak-Itáliával (fibulák, stylus), mégis zömében helyi eredetűnek tekinthető és a délkeleti alpi kultúra keretébe sorolható. Ez a tényállás valószínűtlenné teszi azt a feltevést, hogy itt egyszerűen egy Észak-Itáliából ide települt venét kereskedő kolóniával volna dolgunk, de ellene szól annak is, hogy egy visszamaradt, elszigetelten élő venét csoportot lássunk benne. Az anyagi kultúra alapján ítélve a Szentlőrinc-i venét közösségnek messze nyúló kapcsolatai voltak mind Észak-Itáliával, mind a Nagy Alfölddel, mind a Dráva—Száva köze vagy a Keleti Alpok népességével. A temetkezési módok változatossága ugyanerre mutathat¹⁸ s a populációban megfigyelhető különböző embertani típusok¹⁹ is arra utalnak, hogy a Szentlőrinc-i venét közösség több ethnikai elemből tevődött össze.

¹⁷ E. G. Jerem: id. m. 183—193.

¹⁸ Az újabb régészeti irodalomban megfigyelhető annak a felfogásnak az elterjedése, amely szerint a különböző temetkezési módok nem tükröznék különböző ethnikumokat, E. G. Jerem: id. m. 180—183 további irodalommal, Bóna I.: Magyarország története. I. Budapest 1984. 176 (e helyen Herodotos IV. 104-re téves a hivatkozás, s a fordítás pontatlan. A hivatkozott szöveghely Herodotos V. 8-ban található, de egyébként a thrák arisztokrácia különböző eredetű ethnikai elemekből állott). Kétségtelen, hogy a temetkezési módok különbsége nem mindig tükröz különböző ethnikumokat. Ugyanakkor elhibázott volna tagadni, hogy a különböző temetkezési módok sok esetben ethnikai különbségekre vezethetők vissza. Rómában a sabin eredetű Claudiusok a csontvázas temetkezést évszázadokon át megőrizték a hamvasztásos temetkezést gyakorló rómaiak között is, erről F. Altheim: Römische Religionsgeschichte. I. Berlin—Leipzig 1931. 20 és Römische Religionsgeschichte. I. Baden-Baden 1951. 82.

¹⁹ Erről E. G. Jerem: id. m. 170 sk.

V

Mindezek a megfigyelések azt valószínűsítik, hogy a Szentlőrinc-i venét közösség a Dunántúlon visszamaradt venét csoport volt, amelynek kapcsolatai azonban nem szakadtak meg az Észak-Itáliába bevándorolt venétekkel, de ugyanakkor idők folyamán több különböző ethnikai elemet felvett magába. Ezt a feltevést támasztják alá a Szentlőrinc-i venét feliratok ABC-je és nyelvi formulái is. Hogy a Szentlőrincen használt venét ABC helyzetét és viszonyát az itáliai venét terület ABC-változataihoz tisztán láthassuk, át kell tekintenünk a Szentlőrinc-i feliratok betűváltozat használatát. Ezért a következőkben úgy közöljük a feliratok szövegét, hogy mindegyikben feltüntetjük a használt betűváltozatokat.²⁰

1. sz. felirat (2. kép) ⁽¹⁾*v₁h₁o₂u_g1e* ⁽²⁾*m₁eg₁o₂*
2. sz. felirat (3. kép) *t₁()*
3. sz. felirat (4. kép) *up₁o₂se_θ1o₂s*
4. sz. felirat (5. kép) *m₂a₂()*
5. sz. felirat (6. kép) *m₁a₂g₁et₁lo₂n*
6. sz. felirat (7. kép) *m₂a₂()*
7. sz. felirat (8. kép) *m₂a₂()*
8. sz. felirat (9. kép) *m₁a₂()*
9. sz. felirat (10. kép) *m₂a₂g₁()*
10. sz. felirat (11. kép) *m₁a₂g₁()*
11. sz. felirat (12. kép) ⁽¹⁾*m₁eg₁o₂* ⁽²⁾*b₂o₁io₁.i.* ⁽³⁾*m₁a₂* ⁽⁴⁾*g₁r₂io₁.i.* ⁽⁵⁾*[upse_θ]o₂s*
⁽⁶⁾*[up]^rse_θ¹o₂.s.* ⁽⁷⁾*up₁s^re¹o₁o₂s* ⁽⁸⁾*up₁o₂se_θ1o₂s* ⁽⁹⁾*up₁se_θ1o₁s* ⁽¹⁰⁾*u()* ⁽¹¹⁾*up₁se_θ1[os]*
⁽¹²⁾*h₁o₁st₁ei* ⁽¹³⁾*up₁s₁e_θ1[os]* ⁽¹⁴⁾*up₁()* ⁽¹⁵⁾*up₁se_θ1[os]* ⁽¹⁶⁾*up₁o₂[se_θos]* ⁽¹⁷⁾*up₁[se_θos]*
⁽¹⁸⁾*d₅a₃*
12. sz. felirat (1. kép) *t₁eut₁a₂b₂a₂θ₁o₂.s.*
13. sz. felirat (2. kép) *v₁o₁n^rt₁a₃r₂*
14. sz. felirat (3. kép) *a¹₃u^rg₁a¹₃r₂ o₁t₁n^ria¹₃.i.*
15. sz. felirat (4. kép) *m₁e^rg¹₁o₁ ur₂<k>^rl¹eia₂ t₁o₂ler₂ r₂eit₁ia₂.i.*
16. sz. felirat (5. kép) *iuv₁io₁.i.*
17. sz. felirat (6. kép) ⁽¹⁾*m₁a₃lo₂m₁* ⁽²⁾*o₂b₂d₅a₃t₁o₂r₂* ⁽³⁾*lig₁a₃t₁o₂r₂*
18. sz. felirat (7. kép) *a₃ug₁a₃r₂ v₁h₃ug₁[]i[*
19. sz. felirat (8. kép) ⁽¹⁾*eg₁it₁o₁* ⁽²⁾*r₂io₁.i.*
20. sz. felirat (9. kép) ⁽¹⁾*m₁o₁lθ₁u* ⁽²⁾*t₁.s.*
21. sz. felirat (10. kép) ⁽¹⁾*a₂ug₁a₂r₂ u* ⁽²⁾*g₁r₂a₂iko₂m₁*
22. sz. felirat (1. kép) ⁽¹⁾*r₂um₁a₂* ⁽²⁾*no₁.i.*
23. sz. felirat (2. kép) ⁽¹⁾*t₁u* ⁽²⁾*r₂o₁.i.* ⁽³⁾*eg₂o₁*
24. sz. felirat (3. kép) *b₂a₂θ₁io₁.i.*

A Szentlőrinc-i venét feliratokban a következő betűformák fordulnak elő (4. kép, írástáblázat): *a₂ a₃ b₂ k d₅ f₁ (v₁h₁) f₃ (v₁h₄) g₁ g₂ h₁ i l m₁ m₂ n o₁ o₂ p₁ r₂ s s₁ t₁ *θ₁ u v₁*. Ezek közül a következőknek találjuk meg a megfelelőjét Esteben: *a₂ b₂ k e f₁ (v₁h₁) f₃ (v₁h₄) g₁ g₂ h₁ i l m₁ n o₁ o₂ p₁ r₂ s s₁ t₁ *θ₁ u v₁*. Làgoleban és Carinhiában használatos az *a₃* és az *m₂* és Valle di Cadore-ban a *d₅*. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a Szentlőrinc-i venét csoporthoz is eljutott az Esteben kialakult venét ABC, még pedig annak feltett legrégibb változata,

²⁰ A betűváltozatok jelölését (alsó indexbe tett számokkal) *M. Lejeune*: id. m. végéhez csatolt «Tableau des signes» rendszerével összhangban adjuk.

HANGÉRTÉK	SZENTLŐRINC	ESTE	LÀGOLE	VALLE DI CADORE
$a_2 a_3$	q $\wedge$	q	$\wedge$	
b_2	⊙	⊙		
k	⋈	⋈		
d_5	γ			γ
$f_1(v_1 h_1) f_3(v_1 h_4)$	⊞⊟ ⚡⊟	⊞⊟ ⚡⊟		
$g_1 g_2$	Υ ∇	Υ ∇		
h_1	⊞	⊞		
i	l	l		
l	1	1		
$m_1 m_2$	⋈ ⋈	⋈	⋈	
n	γ	γ		
$o_1 o_2$	◇ ○	◇ ○		
p_1	7	7		
r_2	⊞	⊞		
s	⋈	⋈		
s'_1	M	M		
t_1	X	X		
$*\theta_1$	⊞	⊞		
u	$\wedge$	$\wedge$		
v_1	1	1		

4. kép. Szentlőrinc. Írástáblázat

az «ősábécé», amelyben még a θ , betűt használták d hangértékben.²¹ Az itáliai fejlődéstől távolabb élő Szentlőrinc-i venét közösség megőrizte a venét «ősábécé»-t, de a hozzá közelebb eső venét területekről (a Piave felső folyásának vidéke, Carinthia) egyes új betűformákat is átvett.

VI

Hasonló képet nyújt a feliratok névanyaga és szó- valamint formula-készlete. A feliratokban előforduló névanyag a következő (a nevek után áll a felirat sorszáma és annak a feltüntetése, hogy a venét terület melyik másik központjában, ill. részén található párhuzamuk):

<i>babio.i.</i>	24	
<i>boio.i.</i>	11	Este
<i>egitorio.i.</i>	19	Este
<i>vhug[]i[</i>	18	Este
<i>graiKom</i>	21	Este
<i>iuvio.i.</i>	16	
<i>magrio.i.</i>	11	
<i>molhut.s.</i>	20	Este
<i>otnia.i.</i>	14	Este
<i>rumano.i.</i>	22	Este
<i>t()</i>	2	
<i>teutabaθo.s.</i>	12	
<i>turo.i.</i>	23	Làgole
<i>u()</i>	11	Este, Padua
<i>up()</i>	11	Este, Padua
<i>uposeθos</i>	3, 11	Este, Padua
<i>upseθos</i>	11	Este, Padua
<i>upseθ[os]</i>	11	Este, Padua
<i>ur<k>leia</i>	15	Este

Bár az anyag csekély volta (1 tétel = 5,2%) megnehezíti megbízható statisztikai következtetések levonását, mégis szembeszökő, hogy a névanyag 68,4%-a megtalálható Esteben (ebből 26,3% egyben Paduában is). Ez arra mutat, hogy a venét névadás nyelvi anyaga, szemlélete és rendszere még az Itáliába való bevándorlás előtt alakult ki és hosszú ideig, lényegében véve a romanizáció kezdetéig megőrződött.

Más képet mutat a feliratok szó- és formulakészlete, amely a következő (az utalások rendszere itt is ugyanaz, mint a névanyagnál):

<i>augar</i>	14, 18, 21	Carinthia
<i>d()a()</i>	11	Làgole
<i>ego</i>	23	Este
<i>vhonge</i>	1	
<i>hostei</i>	11	Padua
<i>ligator</i>	17	
<i>ma()</i>	4, 6, 7, 8	Carinthia

²¹ M. Lejeune: id. m. 29 skk.

<i>mag()</i>	9, 10 Carinthia
<i>magetlon</i>	5 Carinthia
<i>malom</i>	17
<i>meço</i>	1, 11, 15 Este
<i>obdator</i>	17
<i>toler</i>	15 Làgole
<i>u</i>	21 Làgole
<i>von'tar</i>	13 Làgole, Carinthia

A nyelvi anyag itt még csekélyebb (1 tétel = 6,6%), a statisztikai következtetések értéke ennek megfelelően kisebb. Azonban így is feltűnő, hogy az Estevel való egyezések mennyisége csak 13,3%, Paduát 6,6%, ezzel szemben viszont Làgole-t 26,6%, Carinthiát pedig 33,3% képviseli. Bár ezek az arányok az adatok kis száma miatt némileg bizonytalanok, talán mégis értelmezhetők úgy, hogy a Szentlőrinc-i venét közösség nyelvi kapcsolatai szorosabbak voltak a hozzájuk közelebb eső Carinthia-i és Észak-Piave-i venét populációval, mint a távolabbi venét központokkal, Estevel és Paduával.

VII

Ezekből a megfigyelésekből arra lehet következtetni, hogy a venétek délre húzódása és Itáliába való bevándorlása után egykori területükön, így többek közt a Dunántúl déli részén, maradtak vissza venét csoportok, amelyek még az i. e. IV. században is megőrizték nyelvüket. Ezek a Dráva és a Piave völgyén keresztül állandó kapcsolatban állhattak az Észak-Itáliában meg-

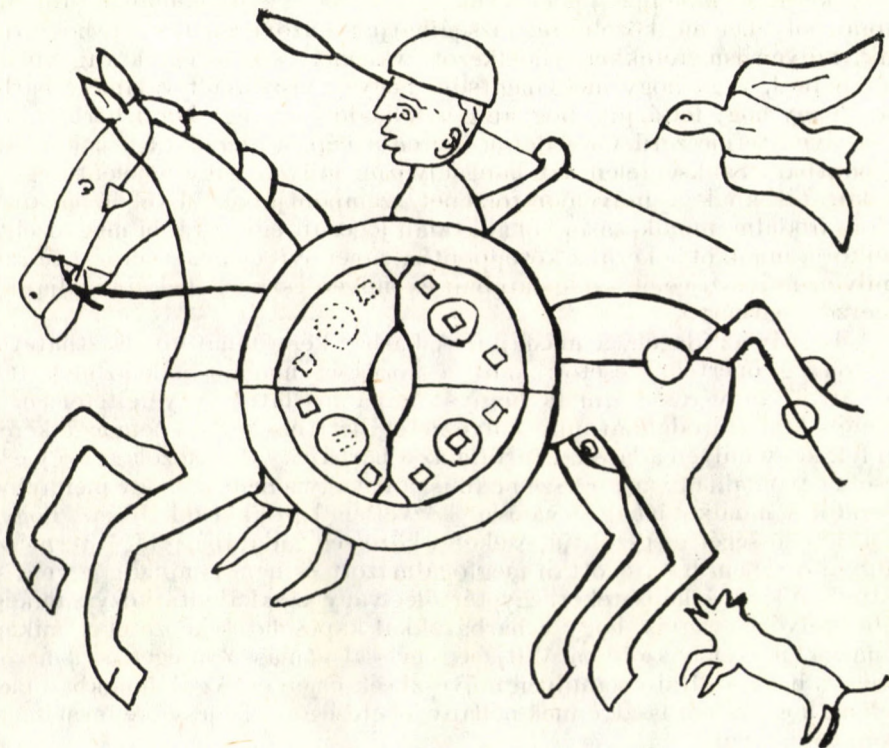

5. kép. A Dráva—Piave-i kereskedelmi útvonal. Jelmagyarázat: ● = venét felirat lelőhelye, ○ = Szentés—Vekerzug-i típusú zabla vagy ábrázolása lelőhelye, 1 — Este, 2 — Padua, 3 — Valle di Cadore, 4 — Gurina, 5 — Magdalenska gora, 6 — Brezje, 7 — Vače, 8 — Zagorje, 9 — Novo Mesto, 10 — Szentlőrinc

települt venétekkel s azoktól számos új kulturális elemet — így az írást, a különböző felirat-formulákat — átvehették.

A Dráva és a Piave völgyeiben vezető útvonal (5. kép) azonban kereskedelmi szempontból is fontos volt. Egyrészt északról ebbe csatlakozott bele a keleti borostyán-út, amely a római korban is Pannonián vezetett keresztül, másrészt keletről a sigynna kereskedők is ezen vitték áruikat a venétekhez. Így érhetett a Duna vonalán a sigynnák területe a venétek határainak közelébe.

A Szentlőrinc-i temető leletanyagában a stylus és a fibulák jól mutatják a kereskedelem hatását, de nyomait az Észak-Itáliában lakó venéteknél is megtaláljuk. Egy Padua-i síremléken²² a ló Szentes-Vekerzug-i típusú zablával van felkantározva s a lovas olyan babérlevél alakú hegygel felszerelt lándzsát tart a kezében, amilyen a Szentlőrinc-i temető 18. sírjában²³ is előkerült (6. kép).

6. kép. Padua. Venét síremlék (felirata Pa 3bis Pellegrini — Prosdocimi, No. 133 Lejeune)
lovas ábrázolása

A Dráva-Piave völgyén áthaladó s Észak-Itáliát a Nagy Alfölddel összekötő kereskedelmi útvonal szemmel láthatólag fontos szerepet játszott e korban s így a Szentlőrincen előforduló *Rumanos* és *Graikos* nevek tanúsága nélkül is valószínű, hogy az első görög és római kereskedők ezen az útvonalon a Dunántúlra már ekkor eljuthattak.

²² E. G. Jerem : id. m. XLVIII. t. 3 és XXXV. t. 6.

²³ G. B. Pellegrini — A. L. Prosdocimi : id. m. I. 338.

A BARBÁR ALAKJA AZ ANTIK IRODALOMBAN

(Egy tipológia-kísérlet)

A kérdést, miképpen jelenik meg a barbár az irodalomban, többféle szempontból lehet megközelíteni. Vizsgálhatjuk a szövegeket azért, hogy tisztázzuk, milyen ismeretekkel rendelkezett valamely szerző egyik vagy másik barbár népről, vagy hogy megvilágítsuk, hogyan viszonyult valamely barbár néphez, vagy hogy feltárjuk, hogyan gondolkodott egy-egy kor a barbárokról, stb. Az ilyen természetű vizsgálatok esetén a nép, a szerző vagy a kor áll a középpontban. Szükségtelen azt hangsúlyozni, milyen nagy a jelentősége az ilyen kutatásoknak a művelődéstörténet szempontjából. Mivel azonban az irodalom irodalmi műalkotásokból áll, talán jogosult egy további megközelítés is, amikor a műalkotás kerül a középpontba, amennyiben azt a kérdést tesszük fel, milyen művészi célok szolgálatában és milyen eszközökkel ábrázolja egy-egy szerző a barbárt.¹

A barbár az idegen, a másfajta. A barbár képe tehát elválaszthatatlan egy közösség önértelmezésétől: amit a közösség magára jellemzőnek tart, legyen az jó vagy rossz, annak hiányát hajlamos látni vagy feltételezni az idegennél. Ami az irodalmat mint művészetet illeti, elsősorban nem az a kérdés merül fel, hogy milyen adatokat tartalmaz a barbárra vonatkozólag, hogy ezek helyesek, egyoldalúak vagy egészen hamisak-e, vagyis nem az, hogy mennyiben tükröződik a műalkotásban a valóság közvetlenül, sokkal inkább az, hogy a költő aki közösségét megszólítja, ezeket a közösség tudatában élő — természetesen gyakran nem határozottan megfogalmazott és nem is mindig egymással összhangban lévő — képzeteket, egyetértőleg vagy azokkal vitatkozva, miképp építi be művébe, vagyis, hogy a barbárokkal kapcsolatos képzeteket miképp alkalmazza, milyen viszonyba állítja egymással a másszerűséget és a hason-szerűséget, hogy ezáltal valamilyen művészi célt érjen el. Az alábbiakban meg-kísérelem, hogy rámutassak ennek néhány lehetőségére. Teljességre természetesen nem törekszem.

Aristotelés azt mondja a Poétikában, hogy a művész vagy jobb, vagy rosszabb embereket utánoz, mint mi vagyunk, vagy hozzánk hasonlókat.² Másképpen fogalmazva: vagy értékeseket, vagy értékteleneket vagy probléma-tikus értékieket. Az első esetben olyan tulajdonságok hordozói, amelyeket az a közösség, melynek a mű szánva van, értékeseknek tart, vagy azért, mert a közösség már eleve így gondolkodik, vagy mert a költő közönségének ezt

¹ Thraker in der Ilias c. dolgozatomban (in: Griechenland — Byzanz — Europa Hrsg. v. J. Herrmann, H. Köpstein, R. Müller. Berlin 1985. 11 — 15) kísérletet tettem arra, hogy a kérdés tárgyalásában a művészi cél kérdését is felvessem.

² Poétika 1448 a 1 — 5.

sikeresen sugallja. A második esetben nem értékhozó, vagy negatív értékek hordozói. Végül a harmadik esetben részleges vagy nem egyértelmű értékek hordozói. Ezzel az ábrázolásoknak egy fajta tipológiája van adva, amennyiben a szóban forgó alak éppen mint barbár, idegen van görögökkel viszonyba állítva, és ezekhez képest látszik jobbnak, rosszabbnak vagy problémátikusnak.

I. A barbár mint értékhozó. Ha a barbár értékhozó, úgy ez az érték vele és általa 1. megmaradhat, 2. fokozatosan megjelenhetik, vagy 3. elpusztulhat. Az első eset vezet az eszményítéshez, a második a komédiához, a harmadik a tragédiához.

1. Vannak barbárok, akik az istenekkel élnek együtt. Ilyenek délen (keleten) az aithiopsok, akik az istenekkel asztalközösségben vannak, s ilyenek északon a hyperboreosok, akiknél tél idején Apollón időzik. Ezeknél a népeknél, bár időben közel vannak, valami a mitikus ősidőkből, az aranykorból jelenik meg. Távolágukat a térbeli messzeség érzékelteti: a világ peremén élnek, közönséges emberek számára nem hozzáférhetők, s még az istenek is kilépnek rendes tevékenységi körükből, ha hozzájuk mennek. Ez a világ az egészen másszerű, ahol alapvető értékek, mint a hosszú (örökké tartó) élet, ifjúság, jólét, az istenek közelsége olyan mértékben van meg, ami a közönséges földi életben elképzelhetetlen. Ez az elvonultság világa, s mint ilyen jelenik is meg a művészetben, egyrészt a korai költészetben, mint a hely, ahová az istenek átmenetileg elhúzódnak (Homéros), ahonnan vissza lehet őket hívni (Alkaios), vagy ahová kivételesen, ritka kegy képpen egy-egy halandó is eljuthat (Pindaros), másfelől a kései irodalomban, mint utópikus ország, Héliodóros regényében. Aithiopia itt ugyan a valóságos földrajz keretei közt van elhelyezve, de a szerelmes pár fokozatosan távolodik a valóságos, nem eszményi Görögországtól a már sokkal eszményibb Egyiptomtól az utópia világába, Aithiopiába. Az elvonultság országa így nyert új értelmet.³

Eszményítéssel azonban népeket, melyek nem a messzeségben, hanem a görögökhöz meglehetősen közel éltek, illetőleg személyeket, akik ilyen népekből származtak (pl. a skythák, a thrák Orpheus, stb.). Feltűnő, hogy ez a fajta eszményítés a korai költészetben alig megfogható, bár minden jel szerint nem volt ismeretlen az archaikus korban sem. Később feltörténeti elbeszélésekben, mint amilyen Xenophóné a perzsákról a Kyrupaideiában,⁴ vagy Lukianosé a skythákról gyakran megtalálható, de a néprajzi irodalomhoz mérve nem túl sűrűn, és a költészetben kifejezetten ritkán. Ez a fajta eszményítés a barbárok-nál olyan értékeket fedez fel, melyek a görögöknél hiányoznak vagy csak nem

³ Az istenek az aithiopsoknál: II. 1, 423–4; 23, 205–7; Od. 1, 23–5; Apollónt a hyperboreosoktól hívják: Alkaios, fr. 307 LP; Perseus a hyperboreosoknál: Pindaros, Pyth. 10, 29–35. Pozitív és negatív eszményítés Homérosnál: H. Schwabl: Das Bild der fremden Welt bei den frühen Griechen. In: Grecs et barbares. Fondation Hardt, Entretiens VIII. Vandoeuvres – Genève 1961. 7–8; 14–5. Az aithiopsokról általában: F. M. Snowden Jr.: Blacks in Antiquity. Cambridge 1970; R. Lönis: Les trois approches de l’Ethiopien par l’opinion gréco-romaine. Ktema 6 (1981) 67–87; in der Literatur: A. Lesky: Aithiopia. Hermes 87 (1959) 27–38; eszményítésük: J.-P. Vernant: Les troupeaux du Soleil et la table du Soleil. REG 85 (1972) XIV–XVIII, kibővítve: M. Detienne–J.-P. Vernant: La cuisine du sacrifice en pays grec. Paris 1979. 239–49. Aithiopia mint utópikus ország Héliodórosnál: Szepessy Tibor: Die Aithiopia des Heliodoros und der griechische sophistische Liebesroman. Acta Ant. Hung. 5 (1957) 241–59. A hyperboreosokról: Harmatta János: Sur l’origine du mythe des Hyperboréens. Acta Ant. Hung. 3 (1955) 57–64.

⁴ Vö. O. Reverdin: Crise spirituelle et évasion. In: Grecs et barbares (vö. 3. j.), 94–7, aki az eszményítést válságtünetnek tartja, szerintem helyesen.

elegendő mértékben találhatók meg, bár meglétük lehetséges volna, s amely értékeket röviden az igazságosság és a bölcsesség címszava alatt foglalhatunk össze.⁵

2. Az érték azonban nem ismerhető fel mindig mindjárt első tekintetre, nem egyszer olyanról derül ki, hogy értékhordozó, aki eleinte értéktelennek, vagy csak csekély értékűnek látszik. Egy jól ismert eset a ravasz rabszolga, aki urának segít, vagy egy látszólag értékesebbnek túljár az eszén. Azáltal, hogy barbár, csekélyebb értéke hangsúlyozódik, eljárása folytán azonban éppen ez a csekélyértékűség bizonyul látszatnak, vagy lényegtelennek (látszat és valóság változása in melius). Mint említettem, ez leginkább a komédiában fordul elő.

3. Az eszményítés egy esetének látszik Dareios is a Perzsákban. Ő maga barbár, és a kutatás kellőképpen kiemelte, mennyire eszményítve van, mint egy jellegzetesen görög értéknek, a mértéktartásnak a képviselője.⁶ Alakja azonban egy másik esethez vezet tovább. Egyfelől ugyanis Dareiosnak van a darabban egy negatív megfelelője, aki szintén barbár: Xerxés, másfelől nemcsak Dareios van eszményítve, hanem az egész korábbi perzsa történelem: minden korábbi uralkodó böcs volt, csak Xerxés szakított ezzel a hagyománnyal. Ez azonban azt jelenti, hogy nemcsak Dareios értékhordozó, hanem a (Kar képviselte) perzsák általában is, s ez az érték válik semmivé. Az eset tehát tragikus. Ebből azonban tovább az is következik, hogy a barbárok nem egyformák, hanem ilyenek is lehetnek meg olyanok is. Ez ebben a megfogalmazásban persze legfeljebb csak eszmetörténetileg látszhatik érdekesnek, hamarosan ki fog azonban derülni, hogy a művészi ábrázolás fejlődése szempontjából sem közömbös. Most csak annyit: abban a kijelentésben, hogy a barbár, közelebbről a perzsa ilyen is lehet meg olyan is, ellentmondás rejlik, ami drámailag Dareios és Xerxés szembeállításában válik nyilvánvalóvá.

Egy további, ugyancsak sokszor tárgyalt barbár-alak, akinek esetében az érték elpusztul, Cassandra Aischylosnál és Senecánál.⁷ Itt nem az eszményi barbár alakja jelenik meg. Aischylos arra a képzetre épít, hogy a barbár a nyelvileg idegen, aki érthetetlen nyelven beszél ill. görögül nem ért. A Kar Cassandra hallgatását először arra magyarázza, hogy nem érti Klytaimészra beszédét. Csakhamar megfordul azonban a helyzet, és most már a Kar nem érti, amit Cassandra beszél. Az érthetetlenség egy más szinten jelenik meg, és ezen a szinten már a Kar bizonyul értelmetlennek, «barbár léleknek» hérakleitosi értelemben: nem tud olvasni a jelekből, melyeket füle és szeme közvetít. Cassandra kénytelen a Karnak szavai értelmét megmagyarázni: végülis ő bizonyul értelmesnek. Ez azonban nem kultúrakritikai értelemben vett eszményítés. Cassandra nem valami idegen bölcsesség őrzője, látnoki képessége Apollóntól van, és Apollónnal szakít. Szerepe nem is az, hogy valamilyen erkölcsi elvet véssen a néző lelkébe, mint Dareios és Xerxés (pozitív és negatív

⁵ A skythák eszményítéséről: *E. Levy*: Les origines du mirage scythe. *Ktéma* 6 (1981) 57–68. Anacharsisról *J. F. Kindstrand*: Anacharsis. The Legend and the Apophthegmata. Uppsala 1981. Az eszményítés már az Iliasban is megtalálható: II. 13, 6.

⁶ Vö. pl. *B. M. Delcourt*: Orient et Occident chez Éschyle. *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales* 2 (1934) 245 és kül. *S. Said*: Darius et Xerxes dans les Perses d'Éschyle. *Ktéma* 6 (1981) 17–38.

⁷ A következőkhöz vö. kül. *H. Diller*: Die Hellenen — Barbaren Antithese im Zeitalter der Perserkriege. *Griechen und Barbaren* (vö. 3. j.) 48–9; *F. Heubner*: Cassandra in Aischylos und Senecas Agamemnon. In: Aischylos und Pindar. Hrsg. v. *E. G. Schmidt*. Berlin 1981. 275–85; *W. M. Calder III*, Seneca's Agamemnon. *CP* 71 (1976) 27–36.

értelemben). Szerepét mint barbárét az érthetőség, ill. érthetetlenség emlegetése már eleve megjelöli: úgy látszik, hogy nem érti a nyelvet, azután érthetetlenül beszél, azután érthetően. Ezzel azonban Aischylos egy folyton növekvő feszültséget ér el: a Karnak már rossz sejtelmek voltak, Cassandra látomásában ezek fokozatosan, bár eleinte még nem érthetően, alakot öltenek, azután Cassandra megmagyarázza látomását, a helyzet érthetővé válik, azután hallhatóvá, végül a maga egész iszonyatos voltában láthatóvá. (Ezzel természetesen a jelenet fontossága a maga egészében nincs kimerítve, de ez most nem is lehet céloom.) Az eleinte kicsit fölényesen lesajnált, hallgató, egyszerűen a nyelvet nem értőnek tartott hadifogoly fokról-fokra az őt körülvevő világ fölé emelkedik: nemcsak többet lát, többet ért — ő az aki cselekvésre is el tudja magát szánni (amire az argosi aggok már nem képesek), s ő, aki Agamemnónnak is, Klytaiméstrának is áldozata, tudatosan vállalja sorsát, míg azok öntudatlanul mennek sorsuk elébe.

Ehhez a mozzanathoz kapcsolódik Seneca. Nála szó sincs nyelvi érthetlenségről, nála Cassandra a már minden lehetséges szörnyűségen átment, a már mindenétől megfosztott, és mégis (vagy éppen ezért?) az egyetlen, aki egy szorongással és rettegéssel teli világban semmitől sem fél: a rabszolga, a mindennek közt legrababb, mégis az egyetlen, aki anélkül, hogy kényszerítenék, önként megy a halálba; ő, a barbara paelex, az egyetlen, aki erkölcsösen tud viselkedni. Kétségtelen, Cassandra a sztóikus eszményeket testesíti meg, de éppen mint megvetett, meggyalázott, rabszolgaságba taszított barbár nő tudja a sztóikus tételek igazát meggyőzően bizonyítani. Itt megint egy erkölcsi elv bevéséséről van szó, mint a Perzsákban, míg azonban ott a barbár király, mérhetetlen hatalom ura, figyelmeztet a mértéktartásra, itt Cassandra példája által a sokkal hihetlenebbé válik hihetővé: hogyan lesz egy barbár rabszolganő tisztán emberi, nem az istenektől adott ereje által (Cassandra itt mindjárt az elején szakít Apollóval) hatalmasabb és szabadabb, mint a király.

II. A barbár mint negatív vagy látszólagos értékek hordozója. Ebben az esetben a barbár vagy félelmetes, vagy nevetséges. Félelmetes, ha görögökkel szemben valóban hatalma van erőszakot alkalmazni, nevetséges, ha a) vagy az érték érték volta, vagy a barbár érték-hordozó funkciója pusztán látszatnak bizonyul (látszat és valóság változása in peius); b) ha a barbár hatalma az erőszak alkalmazására (a negatív érték) egy görög még nagyobb hatalma által semmivé lesz. Itt is csak néhány példát említek.

1. Félelmetes az egyiptomi követ Aischylos *Oltalomkeresők* című darabjában. A leányokat nyers erőszakkal fenyegeti, szinte mint szökevény rabszolgákat, Pelasgossal szemben pedig a fegyverek erejére hivatkozik: törvényes eljárásról, kiegyezésről itt szó sem lehet; a követ csak a saját hazai isteneit tiszteli, mások iránti megértésről itt szó sincs. A helyzet mégsem ilyen sematikus egyszerű. Nemcsak a követ, a Danaisok is bizonyos mértékig barbárok, kétségbeejtő helyzetük a teljesen barbár követnek és mögötte az ugyancsak félbarbár Aegyptosz-fiaknak köszönhető, és mindketten, követ és Danaisok, a görög Pelasgossal vannak szembeállítva. Ugyanez a helyzet az Argonauta-történet Apollónios Rhodios, ill. Valerius Flaccus féle megformálásában: Aiétés és a kolchisiak alkotják a sötét hátteret, melytől Médeia elüt, és mindketten a görögökkel vannak (persze nem azonos módon) szembeállítva.⁸

⁸ Aiétés, Médeia és Iason Apollónios Rhodiosnál: *F. Vian* Apollónios Rhodios kiadásához írt bevezetésében: *Argonautiques* II. Paris 1980. 19–48, kül. 19–23.

2. a) Nevetséges Pseudartabas az Acharnaibeliekben, először is nyelve miatt, azután meg mert a perzsa arany ugyan fontos volna, de csakhamar kiderül, hogy arany egyáltalában nincs. Értékhordozó jellege tehát először a műveltség tekintetében bizonyul látszólagosnak, azután egyáltalában. Nevetséges a Triballos a Madarakban, mert bár a kiegészítés az istenek és Peithetairos közt fontos és a követ méltósága tiszteletet parancsoló, a Triballos azonban mind nyelvtől, mind viselkedésében műveletlen. Ő is csak látszólag értékhordozó. Kétségtelen másfelől, hogy a másik, a görög oldal értékhordozói is különös megvilágításba kerülnek: Pseudartabas kimondja azt, amit a görög követek szeretnének eltitkolni, és a fajankó Triballos Poseidón arisztokratikus büszkeségének értékét is kissé csökkenti. — Nevetséges a phrygiai Euripidész Orestésében: ő testesíti meg a keleti fényűzést, elpuhultságot és küzdésképtelenséget. Így Trója nagysága és értéke mint hamis érték jelenik meg. Önmagában a phrygiai nevetséges, a darab összefüggésében azonban ez egy kicsit különösen hat: azok, akik ilyen barbárokön diadalmaskodtak, a görögök, vagy a darabban Orestész és Pyladész csakugyan olyan ellenállhatatlan, félelmetes hősök, mint amilyeneknek őket a gyáva phrygiai látja?

b) A nevetségesség másik válfajára volt példa alkalmasint a kegyetlen Busiris, akit Héraklész vert agyon, az euripidész szatirjátékban és egyes vígjátékokban, amelyekről azonban közelebbit nem tudunk, és formai szempontból tekintve idetartozik a Paphlagón is a Lovagokban.

III. A harmadik típus, mikor a pozitív és a negatív érték nem tisztán és mintegy önállóan áll egymással szemben, hanem egy és ugyanazon személyen belül vannak egymással feszültségben. Ez a feszültség keletkezhet fokozatosan, és pedig azért, hogy egy érték a cselekmény folyamán fokról fokra negatív értékké válik, vagy lehet eleve adott, amennyiben egy bizonyos helyzetben egy valamely személy hordozta érték jellege problematikusnak látszik. Ha az ilyen problematikus értékek hordozója egy barbár, akkor vele szemben a görög lehet egyértelműen pozitív, de megjelenhetik maga is mint kérdéses értékek hordozója. Néhány példa:

A Perzsákban a mértéktartás és a mértéktelenség (elvakultság) közti ellentét két személyre van elosztva: az egyik ilyen, a másik más. Ez az ellentét drámai konfliktusa ábrázolásának egyszerű módja. Ebben áll e kettéosztás művészi jelentősége. A Danaidokban már egy bonyolultabb forma jelenik meg. A Danaidok származásukat tekintve félig görögök, félig barbárok. Úgy beszélnek magukról, mint akik igazában Argoshoz tartoznak, de az argosi király hatalmáról ugyanúgy gondolkoznak, mint az egyiptomi követ.⁹ Ők tehát közbülső lények, az ellentétek bennük együtt vannak. Ezek azonban inkább külsőleges ellentétek, és csak arra kellenek, hogy egy mélyebb ellentétességet jelezzenek, amely a cselekményben mutatkozik meg. A Danaos-leányok, akik az első darabban még az Aigyptosfiak nyers erőszakja miatt panaszkodnak, a második darabban éppen olyan erőszakosan járnak el, mint üldözőik, tehát önmaguk ellentétébe csapnak át. Erőszak ellen erőszak. Tagadják ugyan a férfiak magatartását, ez azonban csak egy negatív érték tagadása, és csak ennyiben, tehát csak részlegesen érték. Az igazi pozitív megoldást Hypermestra hozza, aki férjét szerelemből nem öli meg. Ez Pelasgosra emlékeztet, aki az oltalomkérőket jóindulattal fogadta be. Hypermestra tehát nemcsak az Aigyptosfiak magatartását haladta meg, hanem a nővéreit is, és úgy viselkedik,

⁹ Delcourt: i. h. (vö. 6. j.) 252—4; Diller: i. h. (vö. 7. j.) 47—8.

mint Pelasgos, a görög. Ez azt jelzi, hogy a talio-elv valami meghaladott, valami, ami a barbár világhoz tartozik.

Az egy személyben, egyidejűleg jelenlevő ellentétek közismert példája Médeia, akár szerelme, akár bosszúja áll is a középpontban. Az alak kedveltsége az irodalomban valószínűleg éppen azzal magyarázható, hogy ellentmondásossága a hangsúlyok különféle elhelyezésére ad lehetőséget. Szerelme nemcsak Apsyrtos megölése folytán lesz kérdéses értékűvé (a kutatás manapság Médeia ábrázolását Apollónios Rhodios művének harmadik könyvében sokkal árnyaltabbnak látja, mint az korábban történt, és nem tartja egyszerűen egy «félénk leánykának»);¹⁰ másrészt azonban Ovidius feltűnően keveset beszél a bosszú rémtetteiről, Pelias meggyilkolását szerkezetileg Aeson megfiatalítása egyenlítyozza, stb. Médeia ellentmondásosságában ugyanis nemcsak a vad barbár nőre jellemző szenvedélyesség játszik szerepet, amely mindent túlzásba visz és ezzel kérdéses értékűvé tesz, hanem a barbár varázserő is, amely megint így is, úgy is hathat. A barbár zsarnokság egyértelműen sötét háttérétől elütő és magát a görög világhoz tartozónak valló Médeia tehát hasonló közbülső lény, mint a Danaisok.¹¹ Csakhogy Médeiával szemben nem egy Pelasgos áll, hanem Iasón és világa. Ők pedig, legalábbis Euripidésnél, nem segítenek az ellentétet feloldani. Ellenkezőleg. Iasón és a görög világ Médeiából éppen a barbárt, a féktelen hívja elő. Ezáltal azonban a görög világ értéke is kérdésessé válik. Két nem egyértelmű, részleges érték áll itt egymással szemben. Azáltal, hogy hordozóik görögök és barbárok, az jut kifejezésre, hogy a világban sem itt, sem ott nincsenek egyértelműen pozitív értékek.

Még világosabban jut ez kifejezésre Euripidés ún. trójai trilógiájában. Hekabé és a trójaiak az Alexandrosban az előtt a döntés előtt állnak, hogy tudatosan megöljék-e a már felnőtt fiút, Parist, aki a jóslatok szerint Trója bukását fogja okozni, vagy sem. Emberségesen döntenek, Paris életben marad. A harmadik darabban, a Trójai nők-ben, azonban világossá válik, hogy ennek az emberséges, az anyai szeretetből fakadó döntésnek a következtében Hekabé valamennyi gyermeke, egész Trója elpusztul. Még egy olyan látszólag teljesen egyértelmű érték, mint az anyai szeretet, még az is kérdésessé válhatik. A görögök a Palamédésben az előtt a döntés előtt állnak, hogy békét kössenek-e — ami talán a darab szerint súlyos következményekkel járt volna — vagy Palamédésszel végezzenek. Kiméletlen döntést hoznak, Palamédést kivégzik. A harmadik darabban azonban világossá válik, hogy ezáltal valamennyi görög nagy veszedelembbe kerül, s a legtöbben ott vesznek. Egy olyan látszólag teljesen józan magatartásnak, mint az, hogy az ellenséget meg kell semmisíteni, még ennek is az értéke kérdésessé válhatik. Mindkét oldalon, mindkét, ellentétes döntési lehetőség egyaránt végzetes.

Az ellentmondásosság azonban nemcsak tragikus lehet. Mulatságos is lehet, ha eleve világos, hogy nem életről és halálról van szó, ha nem forog fenn az a veszély, hogy az érték megsemmisül, ha egy értékről ugyan kiderül, hogy bizonyos vonatkozásban csak látszólagos, de ez a vonatkozás úgy van beállítva, mint amely nem döntő, és/vagy, ha a túlnyomórészt érték-hordozóval szemben egy egyértelműen értéktelen áll. Az hogy valaki, pusztán, mert ideges, meg-

¹⁰ Vö. pl. *Vian*: i. h. (vö. 9. j.); *Gu. Paduano*: Studi su Apollonio Rodio. Roma 1972. 63—84 stb.

¹¹ Médeiáról, aki barbár származása ellenére polispolgár módjára gondolkodik: *H. Kuch*: Euripides. Leipzig 1984. 55—7.

pofozza a rabszolgáját, nem értékes magatartás. Ha azonban az illető szerelmes, és egyébként hálás furfangos rabszolgájának, mint Agorastocles a Poenulusban, úgy ez mulatságos lehet, kivált ha a rabszolga sem egészen egyértelműen értékhordozó. A pun fiatalember szerelmében épp oly szenvedélyes, mint a kolchisi leány, csak éppen egy rabszolgának adott nyakleves meg a testvér-gyilkosság közt van bizonyos különbség.

Az ennyiben vázolt tipológia nem történeti, de kiindulópontul szolgálhat történeti vizsgálódásokhoz is. Csak azt a kérdést kell feltenni, hogy melyik korban melyik eljárást alkalmazták, s hogy ez hogyan függ össze a társadalmi tudattal, annak fejlődésével, különböző területeivel és különféle irányzataival, nem hagyva figyelmen kívül, hogy a hagyományok, így a műfaji hagyományok (konvenciók) is részei a társadalmi tudatnak. Ennek részletes kifejtése meghaladná egy ilyen rövid vázlat kereteit, egy kérdést azonban röviden mégis érintenem kell, melynek kapcsán bizonyos összefüggésekre legalább utalhatok.

Azt a kérdést ti., hogy miképpen érzékeltetik azt, hogy a barbár éppen barbár, másféle. Először is nyelvi eszközökkel, nem-görög nyelvi elemek, egyes idegen szavak, rossz görögség vagy halandzsza alkalmazásával.¹² A hatás különféle lehet: tragikus, komikus, esetleg a világ zűrzavarát sugalló, mindenestre eltávolító, elidegenítő. Hogy ez mennyire így van, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy olyan személyek esetében, akit a költő nem akar elidegeníteni a befogadótól, ezt az eszközt nem alkalmazzák. Ez a helyzet pl. *Kassandra* vagy *Tekméssa* esetében,¹³ noha ezzel az eszközzel — Euripidéstől eltérőleg — egyébként mind *Aischylos*, mind *Sophoklés* bőségesen él. Hasonló a helyzet a külsőre (sötét bőrszín, idegenszerű öltözék) való utalás esetében, ami Euripidésnél nem túl gyakran fordul elő, és többnyire általánosságban mozog.¹⁴

Az idegenszerű ruha, idegen szokások említésének, néha leírásának azonban van egy további funkciója is: a mitikusnak a jelen tapasztalati valóságához való közelítése, vagy még inkább a mitikusnak a jelen által és a jelen számára való értelmezése. A tapasztalati-valóságos elemeknek a mitikusba való keverése révén valami olyan kölcsönhatás jön létre, mint a metafora esetében: a mítosz a jelen elemei folytán konkrétta válik, a jelen viszont mitikus dimenziókat nyer.¹⁵ Ez különösen azokban az esetekben figyelhető jól meg, mikor, mint *Sophoklés* és *Euripidész* tragédiáiban, a trójaiaknak perzsa szokásokat és perzsa öltözéket tulajdonítanak.¹⁶ A perzsákkal való szembenállás így a trójai háború síkjára emelkedik, s ez, művészileg, már a 4. század ideológiáját készíti elő. Megfigyelhető azonban ugyanennek a fordítottja is, mikor nem a mítoszt színezi a valóság elemeivel, hanem a tapasztalati valóságot mitizálják. Ez történt *Ktésias* esetében, ez a csodákat hajhászó történetírásban és főképpen a regényes Nagy Sándor történetekben.

¹² Az idegen nyelvi elemekről a tragédiában: *H. H. Bacon*: *Barbarians in Greek Tragedy*. New Haven 1961. 15–24; 62–73; 112; 115–20. A halandzsát természetesen a komédia is használja.

¹³ *Kassandra* esetében idegennyelvűsége hangsúlyozva van (vö. *Bacon*: i. m. 16–7 is), nyelvvezetésben azonban nincs semmi, ami idegenszerű volna, érthetlensége hangsúlyozásának más szerepe van. *Tekméssáról Bacon*: i. m. 101–2.

¹⁴ *Bacon*: i. m. kül. 168–72.

¹⁵ *A. Bonon*: *La représentation des guerrières perses et la notion de barbare dans le 1ère moitié du Ve siècle*. *Bulletin de la Correspondence Hellénique* 87 (1963) 600–1.

¹⁶ *Bacon*: i. m. 101–4; 146; 148–54.

Említettem, hogy míg Aischylos és Sophoklés idegen szokások, tárgyak és tájak leírásában vagy említésében többnyire nagyon konkrétak és a szóban forgó nép sajátos viszonyait szem előtt tartják, Euripidés az általánosságoknál marad. Ilyen természetű utalásai többnyire inkább csak kellékek annak jelzésére, hogy valami nem-görögőről van szó. A barbaros szó is nála gyakran csak nem-görögöt jelent.¹⁷ Euripidés a barbárt nem csupán mint egy bizonyos nép tagját akarta jellemezni, hanem általában mint nem-görögöt ábrázolni. Görögök és nem-görögök, hellének és barbárok így együtt az emberiség teljességét, mintegy az oikumenét jelentik. Egy olyan kijelentés, mely mindkettőre áll, egyetemes érvényű, egy jelenség, mely mindkettőnél megtalálható, általános emberi. Ez a szemlélet tehát Euripidés számára eszköz az általános emberinek, az emberi létnek a maga teljességében való ábrázolásához. Ezért alkalmazza az elidegenítést másképpen, mint két nagy elődje.

Mert nem mossa el Euripidés sem a különbséget görögök és barbárok között, csak más vonatkozásban hangsúlyozza. Nem nyelvi eszközökkel idegenít el, nem külsőségek emlegetésével, melyek népenként változhatnak, hanem a másféle gondolkodásmódra, életmódra való utalásokkal, melyek szerinte minden barbárra jellemzőek, utalásokkal az elpuhultságra, a kultúra, a mérték-tartás, a józanság, a szabadság hiányára.¹⁸ Nem a nyelv, nem a ruha, nem a táj teszi a görögöt és a barbárt, hanem a szellem. Ismét a 4. század és a későbbi idők eszmevilágának küszöbén vagyunk.

Az «idegen bölcsesség» elismeréséről azonban itt nincs szó. Ez érthető az 5. század végén. Különösebb, hogy míg a filozófiában és a tudományban az ősrégi barbár bölcsesség és tudomány dicsérete mind hangosabbá válik,¹⁹ a költészet többnyire a vad, a nyers, a szolgai, ill. zsarnoki barbár képe mellett marad. A barbár bölcsesség alakjai többnyire csak a peremen jelennek meg, főszereplőként csak barbár származású költőknél, mint Mózes Ezechiélosnál, aki egy hagyományos műfajt akart új tematika révén megújítani. Az ilyesmi azonban ritkaság maradt. A költői műfajok hagyományai túlságosan erősen hatottak mind a tematikában, mind az azzal kapcsolatos tárgyalási módban ahhoz, hogy itt áttörés lett volna elérhető. A prózának nagyobb szabadsága volt. A barbár mint pozitív hős, mint értékhordozó, akár kultúra-kritikailag, akár utópisztikusan, a hagyomány nélküli, új műfajokban tudott igazán teret nyerni. Ahhoz, hogy magát és értékeit művészi formában kifejezhesse, a barbár világnak egy új irodalmat kellett létrehoznia.

¹⁷ Bacon: i. m. 9–14; 168–72.

¹⁸ Bacon: i. m. 10; 12–3.

¹⁹ Az idevonatkozó gazdag irodalomból csak néhány cím: H. Dörrie: Die Wertung der Barbaren im Urteil der Griechen. Kenchtsnaturen? Oder Bewahrer und Kündler heilbringender Weisheit? In: Antike und Universalgeschichte. Festschrift E. Stier. Münster 1972. 146–75; R. Müller: Hellenen und «Barbaren» in der griechischen Philosophie. In: Menschenbild und Humanismus der Antike. Leipzig 1980. 111–34. A görög és nem-görög kultúra viszonyának és kölcsönhatásának kérdéseiről fontos: A. Momigliano: Alien Wisdom. Cambridge 1975.

KÉPEK ÉRTELME

Parmenidés B5: *ἐνὸν δὲ μὴ εἶστιν
ὁππόθεν ἄρξωμαι τόθι γὰρ πάλιν ἵσθαι αἰθερ.*

P. MAYER ERIKA EMLÉKÉNEK

Egy kontextusából kiragadott töredék, mely olyan rövid, mint B5, makacsul visszatérő nehézségeket jelenthet az értelmezőknek. Tarán szigorú álláspontja szerint, «míg ezen feltételezések némelyike túlmegy forrásaink tanúbizonyságán, s így nincs jó okunk arra, hogy egyiket a másikkal szemben támogathassuk, addig más feltételezések olyan premissákra épülnek, melyek bizonyíthatóan tévesek»¹, nem áll rendelkezésünkre olyan kritérium, amellyel választhatnánk az el nem utasítható interpretációk között: a bizonytalanság elkerülhetetlen, sőt talán egyenesen a fragmentumból ered.

A következőkben megpróbálom megmutatni, hogy mint pl. Parmenidés B3 esetében, itt is igenis képesek vagyunk arra, hogy szembeállítsuk és rangsoroljuk e töredék különböző értelmezéseit. Való igaz, ez nem vezet szintiszta bizonyossághoz — de ugyanez elmondható a praesókratikusok túlnyomó többségéről és persze Parmenidés többi töredéke közül is jónéhányról.

1. Kiindulópontok

A fragmentumot Proklos egy hivatkozásából ismerjük² és — ami ritkaság számba megy Parmenidés töredékei esetében — olvasati és egyéb nehézségek nem terhelik a fragmentum megértését. Mégha okunk is lenne kételkedni, hogy Proklos ismerte az egész Tankölteményt (noha nem látom, milyen alapon gondolhatnánk ezt),³ az kétségtelen, hogy B5 az alétheiába tartozik. Mert bármennyire is szokatlan mozgásról vagy arkhéről hallani Parmenidés szájából, az istennő sohasem használ első személyű igealakot a doxa fennmaradt töre-

¹ L. Tarán: *Parmenides. A Text with Translation, Commentary, and Critical Essays*. Princeton U. P. Princeton, N. J. 1965. 51. Vö. 53: «Az a tény, hogy nem tudjuk feltárni a fragmentumban lévő kijelentés értelmét . . . » Tarán tantételét már mint meg-alapozott tényt ismétli meg.

² Procl. in *Parm.* 708, 16 — 7 (ed. V. Cousin, Paris 1864).

³ Proklos és Simplikios ugyanazt a könyvtárt használta, néhány emberöltőnyi különbséggel, Simplikiosnál pedig nem szokás Parmenidés beható ismeretét elvitatni. — Ez a megfontolás Steiger Kornéltól származik.

Ezen túl is: Proklos kommentárjai tartalmazznak hosszabb Parmenidés idézeteket is (ld. B2 in: *in Tim.* I. 345, 18 — 25), illőn parafrázálja az igazság útjának tartalmát (*in Parm.* 1077 — 8, bár mások talán azzal érvelnének, hogy ebből még csak B8 katalógusának ismerete következik). Idézeteinek túlnyomó többsége pár szavas emlékeztető, összhangban az antik idézéstechnikával. Ez a sűrű forma még nem jelenti azt, hogy nem ismerte volna Parmenidést eredetiben.

Érveimben ezzel együtt nem kötelezem el magam, és nem állítok fel, ill. nem vetek el Proklos Parmenidés szövegéről semmiféle különösebb elméletet.

dékeiben és a nyelvtani alanyok (a két rész «szereplőinek») eltérése csöppet sem véletlen.

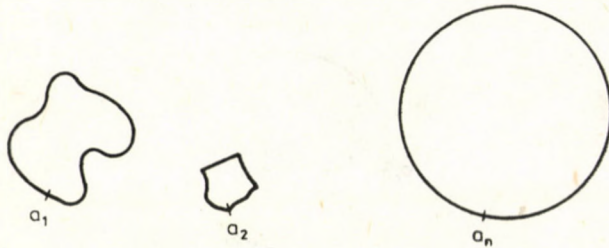
Nehezebb lenne magán az alétheián belül megfelelő helyet találni a fragmentumnak, és erre a feladatra csak később fogok vállalkozni, mikor az interpretáció bizonyos körvonalai már világosabbak.

2. τόθι γὰρ πάλιν ἴξομαι αὐθις

Vitathatatlan, hogy a mondat fordítása «mert (majd) ismét oda érkezem vissza».⁴ A kijelentés mögött rejtőző képet azonban kétféleképpen is felfoghatjuk:

[A] A körkörös (cirkuláris) kép

Ebben az értelmezésben a 2. sorbeli ὁππόθεν és τόθι egymásra vonatkozik. Itt bármely útvonal kiindulópontja egyszersmind az útvonal végpontját is jelenti. Első ránézésre, ha megpróbáljuk magunk elé idézni, ez önmagában a következő ábrát adja (1. ábra):

1. útvonal, 2. útvonal, ..., n -ik útvonal ...
(ahol $\alpha_1, \alpha_2, \dots$ útvonalak kiinduló- és végpontjai)

1. ábra

De talán egy felszínes pillantás is meg fog győzni mindenkit, hogy ez így nagyon is nem-parmenidészi. Csak nehezen nyugodnánk bele, hogy Parmenidész [1] egymástól elválasztott csoportokba rendeződő [2] dolgokról akarna beszélni.⁵

Emellett ebben a legalapvetőbb formájában a tagmondat bevett fordítását alkalmazva (t. i. hogy «számomra egyre megy»), a töredék józan eszünkkel különbözik össze. Ha később vissza kell érnem kiindulópontomhoz, de megválaszthatom, hogy honnan indulok, magától értetődő módon ez a döntésem

⁴ Ld. Steiger Kornél fordítását, Világosság 13 (1972) 81. Lehet, hogy πάλιν és αὐθις együttes használata csak epikus ismétlés-számba megy. Ld. Liddell—Scott—Jones: *A Greek—English Lexicon* (a továbbiakban *LSJ*) πάλιν II.1 és αὐθις II. Hasonló epikus túlbiztosításra gondolhatunk B1, 7—8-ban is: ... δοιοῖς γὰρ ἐπείγεται δινωτοῖσιν κῆκλοις ἀμφοτέρωθεν, ...

⁵ A legtöbb Parmenidész-interpretátor [2]-t, a többesszámot utasítaná vissza, azzal, hogy nem vagyunk feljogosítva arra, hogy entitásokról beszéljünk. Én [1]-et, a lehetséges entitások diszjunkt létezését tartom Parmenidészszel összeegyeztethetetlennek. *J. Barnes* teljesen egyedül áll non-konformista véleményével, amikor [1]-et és [2]-t is elfogadja. *The Presocratic Philosophers*, RKP, London 1979, I. kötet 204—7 és *Parmenides and the Eleatic One*, *Archiv für Geschichte der Philosophie* 61 (1979) 1—21.

meghatározó erejű lesz. Hogy is «menne egyre», hogy ilyen feltételek mellett pl. koldusként vagy milliomosként kezdem?

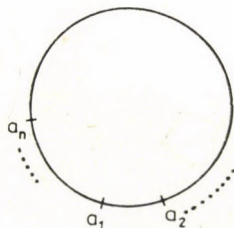
A fenti két megfontolás ki is zárja, hogy a kép alapvető formája megjelenjen az irodalomban — csak különböző módosításokkal kerülhetett piacra. A körök diszjunkt sokaságát kétféleképp szüntethetjük meg:

[a] a lehetséges kiindulópontokat redukálhatjuk egy kitüntetett kiindulóponttra. Ez lehet az igazság útja (Hölscher),⁶ egy életbevágóan fontos alapelv (Bicknell),⁷ vagy más. Valójában szónoki fordulatait leszámítva Reinhardt megoldása nagyon közel áll ehhez a szerkezethez.⁸

Amit Hölscher nem vesz figyelembe, az az, hogy ez az értelmezés nem egyeztethető össze *ξυνόν* bevett fordításával. Ha csak egy kiindulópont felel meg várakozásainknak (sőt Reinhardtnál és Hölschernél van még más kiindulási lehetőség is — ennyiben nem is konzekvensek),⁹ akkor a szó egyetlen normális jelentésében sem «mehet egyre», hogy honnan indulok.

Ez az értelmezés a cirkuláris kép elfajult esete — tanácsosabb lesz az ismétlődés képének nevezni.

[b] Másik kivezető utat jelent Raven megjegyzése¹⁰ — a különböző kiindulópontokat elhelyezhetjük egy körön is. Feltételezem, hogy Diels valami hasonlóra akart utalni, amikor «rundes Weltsystem»-ről beszélt.¹¹ Maga a kép ebben az értelmezésben nem ad okot ellenvetésre (2. ábra):

2. ábra

egy kör (vagy gömb) nem határoz meg olyan kiindulópontot, amely felül-múlhatná a többi, vagy akárcsak különbözne valamiben azoktól. Itt *ξυνόν* «egyre megy» fordítása kimondottan találó, és párhuzamos helyként Hérakleitos B103-at mozgósíthatjuk, ahogy azt már Diels is tette.

⁶ U. Hölscher: *Parmenides, Vom Wesen des Seienden*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt a/M 1969, 77 és 118.

⁷ P. J. Bicknell: «Parmenides DK28B5», *Apeiron* 13 (1979) 9–11.

⁸ K. Reinhardt: *Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie*. Bonn 1916, 60.

⁹ Így aztán Hölschernél a költemény lehetett volna doxa—alétheia—doxa szerkezű. Ezt a felfogást még jóval azelőtt, hogy Hölscher egyáltalán megfogalmazhatta volna, Karsten el is vetette. Ld. *Parmenidis Eleatae Carminis Reliquiae*, Amsterdam 1835, 75. Hasonló ellenvetést, helytelenül Reinhardtra is kiterjesztve ld. J. Mansfeld: *Die Offenbarung des Parmenides und die menschliche Welt*, van Gorcum & Comp. N. V. Assen 1964, 105.

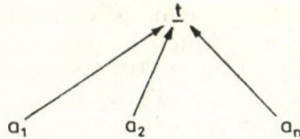
¹⁰ G. S. Kirk—J. E. Raven: *The Presocratic Philosophers*. Cambridge U. P. 1962, 268.

¹¹ H. Diels: *Parmenides Lehrgedicht*. Berlin 1897, 67.

De az értelmezésnek van egy szépséghibája: sejtelmünk sincs, mit is jelenthet így a töredék. Azt ugyanis Tarántól¹² és másoktól tudjuk, hogy sem Diels homályos elképzelései egy cirkuláris világról,¹³ sem Raven szellemes ötlete, hogy «[a] valóság mindegyik attribútuma levezethető az összes többi attribútumból»¹⁴, nem erőszakolható rá B5-re, illetve a Tanköltemény további részeire.

[B] A fokális kép

Azonban *ὁππόθεν*-nek és *τόθι*-nak egyáltalán nem kell korrelatívnak lennie. Ugyanazzal a fordítással más képet is kaphatunk, — olyat, ahol tetszőleges kiindulópontból ugyanahhoz az *egy* cél- és végponthoz jutunk (3. ábra):

1. útvonal, 2. útvonal, ..., *n*-ik útvonal...

(ahol *t* az útvonalak közös végpontja, de nem feltétlenül különbözik az összes *α*-tól)

3. ábra

[A] és [B] formalizált nyelveken kvantifikációjában különbözik:

$$[A] \forall x \cdot d(x) = x$$

$$[B] \forall x \cdot d(x) = t \text{ vagy } \exists y \forall x \cdot d(x) = y$$

ahol *d(x)* jelentése «az *x*-ből kiinduló út végén található cél».

Úgy tűnhetne, hogy *πάλιν* inkább [A]-hoz illik, de [B] kontextusában is épp olyan értelmes. Tekinthesetjük úgy, hogy valahányszor újra belefogunk és ugyanazzal a feladattal kísérletezünk, más-más kiindulópontból, mindegyre visszajutunk ahhoz a ponthoz, ahova korábbi próbálkozásaink vezettek.¹⁵

¹² Tarán: i. m. 52.

¹³ Itt nemcsak az a kérdéses, hogy B8, 43–4 sorok *σφαῖρα* hasonlatát mennyire értsük betű szerint. Még ha a Létező gömb alakú is, akkor sem világos, hogy [1] B5 kellően hatásosan fejezi-e ezt ki, és hogy [2] mért volt fontos, hogy ezt a *σῆμα*-t Parmenidész már az alétheia bevezető részében is megemlítsse. Ez ugyanis a létező ezen tulajdonságát egyedülálló helyzetbe hozná a többi *σῆμα*-val szemben, már amennyire ez a fennmaradt töredékekből világosan eldönthető.

¹⁴ Más dolog bizonyos alapelvek egymáshoz való viszonyáról beszélni — erre számíthatunk is Parmenidésnél —, s más azt megfogalmazni, hogy egy rendszer axiómái és tételei kölcsönösen levezethetők egymásból. Ez utóbbival kapcsolatban B8 szerkezete nem perdöntő (noha Raven kritikusaiknak zöme azzal érvel, hogy B8-ban nem látunk példát arra, hogy Parmenidész egymásból vezetne le bizonyos attribútumokat stb.). Azért, mert ott nem történik meg ez a fajta kölcsönös levezetés, a tulajdonságok még levezethetők maradnak. Mégis valószínűtlen, hogy Parmenidész ilyesminek tudatában lett volna, B5 pedig önmagában semmiképpen sem lehet bizonyíték erre.

¹⁵ Ilyen típusú értelmezést határozott formában csak J. Kłowski vetett fel, ld. 'Parmenides' Grundlegung seiner Seinslehre, B2–7 (Diels–Kranz)', RhM 120 (1977) 128–30. Ugyanakkor ő ezt az értelmezést olyasmire használja, amire az [Aa] típusú ismétlődéses interpretáció is elég volna: B5 arra hívja fel a figyelmet, hogy a «nem-létezés pedig nincs» kijelentés többször is előfordult B2 és B5 között. Mivel pedig a fennmaradt töredékekben ennek nincs nyoma, a kijelentés ezek közül csak B2-ben fordul elő, s B4 legföljebb csak utal rá, Kłowski, hogy biztosabban megvethesse a lábát, posztulálja, hogy az elveszett részekben ez a mondat sokszor előfordult, és az elveszett részek terjedelme nagyobb, mint eddig gondoltuk ...

Ezt a második képet nem kell tovább alakítgatni, s így három alternatív felfogást kapunk: [Aa]-t, az ismétlődést, [Ab]-t, az egyedi cirkularitást és [B]-t, a fokalitást.

Az [Aa] értelmezésben a töredék p1 úgy helyezhető el Parmenidésen belül, ahogy azt P. J. Bicknell fejtette ki,¹⁶ [Ab] további részleteit Tarán tömören ismerteti kritikájában, s egyúttal kifejezésre juttatja kétségeit, hogy egy ilyen típusú megoldás kielégítő lehet. A továbbiakban egy [B] típusú értelmezést fogok részletezni, s megkísérlem a töredék helyét és funkcióját kijelölni.

3. A töredék helye és funkciója

A mind szélesebb körben terjedő megoldás feleleveníti Diels egy korábbi szövegformálását és B5-öt visszaemeli B2 elé.¹⁷ Én, talán valamivel kevésbé határozottan amellett érvelnék, hogy B5 B2 közvetlen közelében volt. Ha a töredéket B2 után helyezzük, ez még kedvezőbb a [B] felfogás számára: ebben az esetben *tothi* nem-korrelatív szerepe még szembeötlőbb lehetett. (B3 követhette, vagy ami még valószínűbb, megelőzhette B5-öt.)

B5 ilyen elhelyezésével azt akarom kidomborítani, hogy B5 a B2-ben leírt eljárásról szól. B2-nek a J. Barnes *The Presocratic Philosophers* c. könyvében adottal szinte szóról-szóra megegyező interpretációját használom,¹⁸ ez G. E. L. Owen értelmezésének¹⁹ enyhén módosított variánsa és a következő eljárást tartalmazza: Vegyünk egy bizonyos tárgyat, kutatásunk tárgyát. Ennek első és legfundamentálisabb tulajdonsága az lesz, hogy létezik — más-milyen kutatás, a nem-létezők kutatása kivihetetlen, nem vezet sehová. B2 ilyen szerkesztése lehetővé teszi, hogy azt mondjuk, egyre megy, akárhonnan²⁰ (a kutatás akármelyik tárgyától) vágunk neki vizsgálódásunknak, mindig ugyanarra a konklúzióra fogunk jutni, t. i. hogy az létezik. Ez annyit tesz, hogy B2 és B5 bizonyos fokig kiegészíti egymást. Egyfelől B2 tartalmazza a B5-beli *tothi* referenciáját, másrésztől B5 ad világos és egyértelmű választ arra a nyugtalanító kérdésre, hogy miért nincs explicit módon kitéve B2, 3 és B2, 5 grammatikai alanya. B2 aprólékos elemzése megmutatja, hogy Barnes megoldása, «a kutatás tárgya» a legkézenfekvőbb jelölt arra, hogy (subauditur) alany lehessen ezekben a sorokban. De nem gondolhatjuk komolyan, hogy az antik hallgatóság is hasonló filológiai vajúdás árán jutott el Parmenidész mondanivalójának megértéséhez. Ezért hát Parmenidésznek, esetleg a Tanköltemény fenn nem maradt részeiben, további felvilágosítást kellett adnia B2 két kulcs-

¹⁶ P. J. Bicknell: i. m.

¹⁷ Ehhez hasonló volt Diels eredeti elrendezése. Az új kanonikus beosztás Kranztól származik. B5, B2 előtt: U. Hölscher: i. m. 77 és uo. n. 26, P. J. Bicknell: i. m., J. Mansfeld Parmenidész-fordításában, in: Parmenides, Über das Sein, gr/d Philipp Reclam jun. Stuttgart 1981, 6–7, de vö. uó. Die Offenbarung . . . 106, ahol B5-öt B8 elé teszi, míg máshol a pontosság kedvéért azt említette, hogy B5, B2 és B3, illetve B6 és B7 közé esik (92).

¹⁸ I. kötet 157–65. Vö. Bodnár M. István–Klíma Gyula–Ruzsa Ferenc: 'Parmenidész igazolása', Magyar Filozófiai Szemle 30 (1986) 285–298, ahol ugyanezt a felfogást Barnestól függetlenül felvázoltuk.

¹⁹ Eleatic Question, CQ N. S. 10 (1960) 94–5 = Studies in Presocratic Philosophy, (edd. R. E. Allen–David J. Furley) RKP 1970, II. kötet 59–60.

²⁰ ἀποφασις: a konjunktívusz a következőket jelentheti, [1] iteratív, így Kłowski, [2] generalizáló, fordításomban ezt használom, [3] jövő idő, így P. J. Bicknell.

mondatának alanyáról. De ez a finomítás nem tartalmazhatott lényeges plusz-információt: mikor B8 folyamán Parmenidész újra szavakba önti a legfőbb *κοίσις*-t (B8, 15 skk), csak számunkra már ismerős dolgokat érint²¹ és az *ἔστιν* explicit alanya megint csak hiányzik.

B5 viszont éppen olyan kijelentés, ami ezt a nagyon is körülhatárolt feladatot el tudja látni. Nem egészíti ki további részletekkel a töredéket, hanem épp ellenkezőleg, első fele (*ξυνὸν δὲ μοί ἔστιν / ὅπποθεν ἄρξωμαι*) azt mondja ki, hogy nem szükséges az *ἔστιν* előtti űrt kitölteni: akármelyik dolog ugyanolyan jó mint bármelyik másik, egyre megy, hogy honnan indul a kutatás.

Filozófiai megfontolásokon túl filológiaiak is szólnak B5 és B2 kapcsolata mellett. B2 vezet be Parmenidész érvelésébe az utak, a gondolati ösvények metaforáját. Ezek után B5 mozgást jelentő igéit (*ἄρξωμαι, ἵξωμαι*) kézenfekvő úgy érteni, hogy azok is az utakról szóló gondolatmenetet viszik tovább és kerekítik le. Míg a B2-beli második út «teljességgel járhatatlan» (B2, 6), a másikon ugyanoda jutunk, akármilyen is legyen a kiindulópontunk.

4. Két exkurzus

A fentiekben minden tekintetben tartottam magam a szakirodalomban leginkább bevett fordításhoz, és arra a minimális értelmezési változtatásra — a képcserére — akartam rámutatni, ami szerintem B5-nek az eddigiektől alapvetően különböző interpretációját adja. A továbbiakban még két olyan enyhe módosítást mutatnék be, melyekkel a töredék jelentése és funkciója többértűvé válik.

[a] Az út végállomása

Mindeddig azt, «ahova megérkezem», úgy adtam meg, hogy a minimális értelmezés szellemében szigorúan csak parafrázálja a B2-ben történeteket és maga az ott leírtakhoz semmit se tegyen hozzá. Ennél azonban B5 talán valamivel többre is képes: végtére is Parmenidésznek nem az a célja, hogy a Tanköltemény végezetéig megmaradjon a kutatás tárgyainak szemlélésénél. A központi B8 töredék már kétségtávol a Létezőről szól, annak tulajdonságait taglalja, így fel kell tennünk, hogy Parmenidész B2 és B8 között valamilyen megfontolások alapján a kutatás tárgyainak, a partikularitások vizsgálatáról áttért a Létező kontemplálására.

B5-tel éppen ez az áttérés indulhatott meg, olyannyira, hogy B5 még tartalmazhatta e folyamat kulcslépését, s így anticipálhatta ennek eredményét is. Minimális értelmezésében B5 arról beszélt, hogy minden tárgy esetében megfontolásaim végeredménye az, hogy az illető dolog létezik, azaz ezen partikuláris dolog létezése. Világos azonban az is, hogy a különböző kutatási tárgyakat sorra véve ez a mozgás tulajdonképpen az értelmi látás egyre táguló látókörű útja, s miközben az ész rendre megbizonyosodik afelől, hogy a partikuláris dolgok mind egy szálig léteznek, egyúttal ezek foglalatát, a mindnyájukat magába olvasztó létezőt is elő fogja találni.

Ahhoz, hogy B5 felvegye ezt a többlettöltést, B2-höz fűződő viszonyának nem kell megváltoznia: B5 itt is B2-nek ugyanarra a mozzanatra, a létezés

²¹ Ld. J. Mansfeld összevetését a két szöveghelyről, *Die Offenbarung . . .* 44, noha B8, 18 két felének erőszakos szétválasztása önkényesnek tűnik.

általános érvényűségére utal, s ez ugyanakkor a Létező kontemplálásához való felemelkedés kezdete. B4 B5 után már összegezhetette és rekapitulálhatta ezt a folyamatot. A partikularitások egyöntetű létezése (*ἀπεόντα... παρόντα βεβαίως*, 1. sor) és a Létező ebből fakadó folytonossága (*ἔχεσθαι*, 2. sor) itt is a noétikus látás leírásának elengedhetetlen tartozékai.

Bizonyos, hogy Proklos a töredéket úgy értette, hogy az a partikuláris dolgok és a Létező viszonyát szabja meg: B8, 25 és B8, 44 között idézi, melyek a Létező belső struktúrájáról szólnak, bevezető megjegyzései és parafrázisa²² is ilyen *ἑνωσις ἀφραστος*-ról beszél, és ki is jelenti: *ἔστι δὲ αὖ τῶν πολλῶν δεσμός τὸ ἐν αὐτοῖς κοινόν*. Ha ez a tagmondat B5 parafrázisa, ahogy azt Karsten még 1835-ben javasolta²³, Proklos értelmezése párhuzamos a fentiekkel: B5 a mindeneket egyesítő jellegzetességet emeli ki és így konstituálja a Létezőt.²⁴

[b] *ξυνόν*

Proklos nem utal arra, hogy B5-ben a *ξυνόν* szót ne kéne betű szerint értenünk, attikai megfelelőjével (*κοινόν*) adja vissza. Máshol nem találkozunk ezzel a szóval «mindegy/egyre meg» jelentésben, a filológiai irodalom Hérakleitos B103-at szokta párhuzamként felhozni, ott azonban *ξυνός* jelentése vitatott. Ugyanakkor az eposznak megvan a maga jól bevált megoldása arra, hogy ezt a gondolatot kifejezze: ennek igazolására elég egy jobb Homéroszotár *μέλω* címszavát átnézni.²⁵ Megtehetjük, hogy Proklos példáját követve a *ξυνόν* szót «közös»-nek fordítjuk és «általános»-nak, «közönségesen/általánosan meglévő»-nek magyarázzuk.²⁶ Az egész töredék ekkor így hangzik:²⁷ «... s nékem [mindenben] közös ez akárhonnán is indulok, mert ide érek vissza megintcsak».

²² Proklos *in Parm.*, 708, 21–9 és 707.

²³ Karsten i. m. 75–6. Ne feledjük azonban, hogy Proklos nem egyszerűen Parmenidés töredékeit parafrázálja, hanem neo-platónikus tantételeket foglal össze, és azt akarja illusztrálni, hogy már Parmenidés is hitte és vallotta azokat. Bizonyos, hogy nincs igaza akkor, amikor kifejti, hogy Parmenidés megkülönböztette az inherens és a szeparált ideákat. Mégis, ahogy az inherens ideákat jellemzi, sokat elmond arról, hogy hogyan is értette Proklos B5-öt. Ez az értelmezés pedig nem csak ahhoz a filozófiai interpretációhoz kapcsolódhat, amivel ő használja.

²⁴ Azt lehetne ellenvetni, hogy Proklos miért nem fogta föl a B2 és B5 közötti kapcsolatot, ha az ennyire magától értetődő. Úgy tűnik, nem B5-öt, hanem inkább B2-t érti félre. Ő (és az egész neo-platónikus tradíció, így Simplicios is) B2, 3-at és B2, 5-öt lelkiismeretfurdalás nélkül egészítette ki *τὸ ὄν* vagy egyenesen *τὸ ἐν ὄν* alannyal. Míhelyst B2-ben az üresen hagyott alanyhelyet kitöltötték, B5 útbaigazító jellege elveszett és csak a metafizikai következmények maradtak meg.

²⁵ Ebeling: i. m. s. v. *μέλω*. különösen Ilias 2, 338 és 22, 11.

²⁶ Vö. Parmenidés B11, 2 *αἰθήρ τε ξυνός*, Hérakleitos B80 és B113. Ez egyébként nagyon közel áll alapjelentéséhez, ld. LSJ s. v. és *κοινός* I. További párhuzamokat ld. Bormann: Parmenides, Untersuchungen zu den Fragmenten, Felix Meiner Verlag, Hamburg 1971, 180, aki csak azért említi meg ezt a lehetőséget, hogy aztán mint «un-parmenideisch»-t elvetesse.

A fordítás előnye, hogy így *alétheia* és *doxa* között még egy szisztematikus ellentétet kapunk: *ξυνόν* ellentétessé lesz a *δόξα* konstitutív tulajdonságaival, *τάντια*-val (B8, 55), *χωρίς ἀπ' ἀλλήλων*-nal (B8, 56), *ἑωντῶι πάντοσε τῶντόν/τῶιδ' ἐτέρῳι μὴ τῶντόν*-nal (B8, 57–8), és azzal, hogy a halandók megkülönböztető jegyeket adnak, az *ἐπίσημον ἐκάστωι*-jal (B19, 4). Erre már Schadewaldt is felhívta a figyelmet tübingeni előadásában, ld. Anfänge der Philosophie bei den Griechen. Suhrkamp 325.

²⁷ Fordításom megint a [B] típusú értelmezések közé tartozik, a Tankölteményben ugyanoda helyezi a töredéket és ugyanazzal a funkcióval látja el.

Itt *ὁπίσθην ἄρξωμαι* nem alanyi, hanem feltételhatározói mellékmondat, s ugyanúgy mint a *τῶι*-val kezdődő mellékmondat, a B2-ben leírtakra vonatkozik.

A HONOS ERÉNYFOGALOM PLAUTUS KOMÉDIÁIBAN

Az arisztokratikus berendezkedésű római társadalom értékrendje szerint a *honos* a kiemelkedően jelentős eszmények sorába tartozik.¹

A szó etimológiája ismeretlen, ebből következően eredete és jelentésének alakulása nem tisztázható pontosan. Hasonlóan a *fama*, *laus* és az *existimatio* fogalmakhoz a *honos* is elsődlegesen aktív értékű. Jelentése: valaki vagy valami iránt tiszteletet, megbecsülést tanúsítani. Jelentősen különbözik a vele rokon fogalmaktól abban, hogy aktív értelmű, tehát a valaki iránt tanúsított tisztelet illetve megbecsülés konkrét kifejezését jelenti. Ebben az aktusban elismerik valakinek a felsőbbrendűségét és honorálják jótéteményeit. A fogalom eredetét tekintve feltehetően a vallási kifejezések köréből válhatott ki. Vallási téren az isteneknek tett felajánlást, adományt, tehát a *pietas* konkrét kifejezését jelenti, egyben annak elismerését is, hogy az istenség valamilyen tétével, közbenjárásával ezt az ajándékot megérdemelte. Az ősi római kultuszban a *Honos* istenként szerepelt, mégpedig a becsületesség és a tisztesség perszónifikációjaként,² ebben a minőségében gyakorta szerepel a *Virtus*-szal együtt. Rómában több közös *Honos*nak és *Virtus*nak szentelt templom is volt. Először i. e. 233-ban Q. Fabius Verrucosus emelt templomot *Honos*nak, a *Porta Capena* közelében, a ligurok felett aratott győzelme alkalmából. A *Honos* istenség kultuszának katonai, ill. háborús jellege is volt.³

A *honos* gyakran áll kapcsolatban az *officium*, *fides* és a *gloria* fogalmakkal, ezek közül a *gloria* szintén valamilyen érdem következménye. A *honos*

¹ A *honos*hoz összefoglalóan l.: Wissowa in Roschers Lex. (1886–1890) I 22707. s. v. *honos*; Samter: PW-RE VIII 2 (1913) s. v. *honos* 2292–94; Ruggiero: Diz. Epigr. III (1922) s. v. *Honos et Virtus*; Daremberg–Saglio: Dict. III 248; A. Domaszewski: Westd. Zeitschr. XIV 40 skk.; F. Klose: *Honos*. (diss.) Breslau 1933; uő. Altrömische Wertbegriffe (*honos* und *dignitas*) NJAB 1938, 268–278; H. Drexler: *Honos*. in: Römische Wertbegriffe 446–467 = Romanitas 3. (1961) 135–157; J. Hellegouarc'h: Le vocabulaire latin des relations et des partis politiques sous la république. Paris 1963. 383 skk.; Volkmann: KP II (1967) 1213–14; Utcenko: Jescsó raz o rimszkoj szisztyeme cennosztyej VDI 126 (1973) 4/30–47.

² A *honos*hoz a római vallásban l. Preller–Jordan: Römische Mythologie³ I–II. Berlin 1881. 248–49; A. Domaszewski: Arch. f. Religionwiss. IX (1906) 307. = Abhandlungen zur Römischen Religion. Hildesheim New York 1977. 143; Wissowa: Religion und Kultus der Römer². München 1912. 149 skk.; K. Latte: Römische Religionsgeschichte. München 1960. 235 skk.; Fergusson: Moral values in the ancient World. London 1951. 163; Plaut. Trin. 663; Liv. XXIX 11, 13.

³ A. Domaszewski: Westd. Zeitschr. i. h. 40 skk. — Marius a kimber-teuton háborúban aratott győzelme után a zsákmányból szintén emelt egy templomot *Honos*nak, CIL VI 449, 975. Vő. még a *Honos* katonai jelentőségét megerősítette a *Honori Aquilae Legionis* (CIL XIII 6669. 6708. 6752) és a *Virtuti Aquilae sanctae signisque leg(ionis)* (CIL X III 7591) felszentelése.

áldozat vagy valamilyen felajánlás formájában nyer kifejezést, ebben jelentősen különbözik a *laustól*, amely ennél lényegesen általánosabb és elvontabb. A *fideshez* hasonlóan a *honosnak* is lehet laikus, köznapri értelme és jelentése is, így jelentheti a hűség és az alázat megnyilvánulását, amely gyakran materiális értelemben, tehát a szó valódi értelmében véve jelent ajándékozást is (*honorem habere alicui*). A *honoris causa* vagy *gratia* kapcsolat jelentése valaki iránt tiszteletet tanúsítani.⁴

A *honos* az *officium* és a *beneficium* fogalmakkal összefüggésben mint ezek velejárója szerepel, konkrét kifejeződési formái igen sokfélék lehetnek: *elogium*, szobor állítás, emlékmű, játékok rendezése, *supplicatio*, diadalmenettartás, katonai elismerés, *imperator*i cím adományozás stb. Gyakran fejezi ki egyszerre valamennyi külső megnyilvánulás összességét, részletesebb meghatározás nélkül.⁵ A *honos* tehát azt az aktust jelenti, amelyben kifejeződik a polgárok elismerése az iránt a polgártársuk iránt, aki ezt a megtiszteltetést valamilyen cselekedete, erénye révén kiérdemelte. Ez a megtiszteltetés, ez az aktus a nép részéről gyakran *magistratura* adományozásában jut kifejezésre. Ebben a vonatkozásban lényeges mozzanat, hogy az adminisztratív funkciókat lényegében a régiek felfogása szerint értelmezték, tehát a *honos* nem a tulajdonképpeni rangot jelenti, hanem annak a szolgálatnak a nép részéről történő viszonzását, amit az érdekében tett valaki, ily módon minden *magistratura* *honor* vagy *honores populi*.⁶ Ebben az értelmében olvashatjuk a *honost* Plautus *Bacchides* c. darabjában.

438—442: *Alii, Lyde, nunc sunt mores. LY. Id equidem ego certo scio
Nam olim populi prius honorem capiebant suffragio
Quam magistro desinebant esse dicto oboediens.
At nunc prius quam septuennis est, si attigas eum manu,
Exemplo puer paedagogo tabula dirumpit caput.*⁷

Lydus rabszolga a szokások megváltozását panaszolja, ugyanis régen még azok az emberek, akik már szavazatok útján különböző hivatalokat nyertek el és viseltek, mesterük tanácsait, oktatását még mindig készségesen meghallgatták, de ma már egy hét éves gyerek is elutasítja tanítója instrukcióit. Ebben a részletben a nevelési elvekről illetőleg azok bírálatáról is szó esik. Éppenséggel a nevelés kérdésében való állásfoglalás az egyetlen olyan társadalmi érdekű szempont, amelyet nem lehet elvitatni a római vígjátéktól. Az új eszmék, az új felfogás és ízlés egyik legfontosabb közvetítője éppen a nevelés volt. Ebben a kérdésben a régi és az új összeütközése már Plautus korában jelentkezik. A Scipio-kör által programként megfogalmazott *humanitas*-eszmény társadalmi vetülete az új pedagógiai felfogás volt. Terentius *Adelphoe* c. darabjában Micio és Demea kétségtelenül két valóságos nevelési elvet szimbolizálnak: Demea a konzervatív, sok tekintetben maradi, ugyanakkor az ifjúság erkölcsére példás szigorral ügyelő római *gravitast* testesíti meg,

⁴ Plaut. *Curc.* 549: *Quod mandasti feci, tui honoris gratia*; Merc. 527: *Honoris causa quidquid est quod dabitur gratum habeo*.

⁵ Cic. *prov.* 38.

⁶ J. Hellegouarc'h: i. m. 385.

⁷ Vö. Maróti Egon: *Terentiana*. AntTan 7 (1960) 28; G. Duckworth: *The nature of Roman comedy. A study in popular entertainment*. Princeton. New Jersey 1952. 285 skk.; I. még *Trencsényi-Waldapfel Imre*: *Terentius vígjátéka Aemilius Paulus temetésén*. AntTan 4 (1957) 1—28 = *Acta Ant. Hung.* 5 (1957) 129—167.

vele szemben Micio, egy új, szabadabb szellemet, a görög felfogást, a *liberalitást* képviseli. Felmerült a darabban kapcsolatban az a feltételezés, hogy politikai aktualitása személyekig menő pontossággal megállapítható, annak kapcsán, hogy éppen Aemilius Paulus temetésén mutatták be. Közismert tény Aemilius Paulus szabadelvű felfogása e téren, amit gyermekei nevelésében is érvényre juttatott, másrészt viszont politikai ellenfelének, Catonak, a már-már közmondásossá vált szigorúsága, amit saját életében is érvényesített, illetőleg a fia számára írásba foglalt *Libri ad Marcum filium* c. elveszett munkájában.

Ugyancsak a néptől kapott elismerés, megtiszteltetés értelemben olvashatjuk a *honos*t Plautus *Trinummus* c. darabjában, de komikus színezettel. 480—484: Stasimus *servus*:

*Non tibi dicam dolo:
Decedam ego illi de via, de semine,
De honore populi: verum quod ad ventrem attinet,
Non hercle hoc longe, nisi me pugnīs vicerit.
Cena hac annonast sine sacris hereditas.⁸*

Stasimus, a rabszolga által említett *honos* komikus értelmű, ugyanis azt hangsúlyozza, hogy mindenről készséggel lemond, köztük a néptől jövő különféle megtiszteltetésekről és mindenfajta elismerésről, de az evésről nem, és főként ha lakomáról van szó, egyetlen lépést sem tágít.

A magistraturák összessége, amit egy politikus élete során betölt, a *cursus honorum*. A különböző magistraturák hierarchiája alkotja a *gradus honorum*ot.⁹ A hivatalok elnyeréséért folytatott harc a *certamen honoris* vagy a *contentio honoris*. A *honos* tehát *magistratus* értelemben is használatos.¹⁰ Minden egyes magistratura külön is lehet *honos*. A *curulisi magistraturák* *ampli* vagy *maximi honores*. Egy speciális eset, a *honos* sajátos értelme az, amikor magát a *consul*ságot jelenti,¹¹ éppen ezért nevezik *summus* vagy *amp-lissimus honos*nak. Azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a *honos* nem pontos szinonímája a *magistratus*nak, ugyanis jelentheti a magistraturák összességét is, ez a tény egyben arra is utal, hogy a *honos* eredeti jelentése még ismert és tudatos volt, nevezetesen az, hogy a *honos* általában megtiszteltetés egy politikussal, államférfival szemben, amit a nép az illető irányában kifejezésre is juttat. A *honos* kapcsolatban áll több más hasonló fogalommal, így az *existimatio*, *laus*, *gloria* szavakkal, ezek ebben az összefüggésben inkább általános értelemben vett népszerűséget jelentenek, ami viszont a magistraturák esetében nem mindig evidens. A *honos* tehát annyiban felel meg a magistraturának, mint maga a megtiszteltetés, a népszerűség azonban nem feltétlen velejárója. Ezen aktív jelentés mellett természetesen olykor

⁸ Utalás a *hereditas sine sacris* szokására, vö. még *Curc.* 123, *Capt.* 775, *Festus* p. 290.

⁹ *Cic. Verr.* 1,11; *Phil.* X 4.

¹⁰ Erre utalnak a következő kifejezések is, amelyek valamilyen hivatal megszerzésére vonatkoznak: *petere honorem* (*Trin.* 1035); *petitio honoris* (*Cic. ad Brut.* 1,6,1); *honore afficere aliquem* (*Cic. Agr.* II 4, *Mur.* 4, *Nat. D.* 1,38); *honorem adipisci* (*Cic. Verr.* II 2,112); *honorem gerere* (*Cic. Verr.* II 2,112, *Liv.* IV 6,10); *honoribus fungi* (*Nep. Them.* VII 3, *Vell.* II 89,4).

¹¹ L. Caesar *honos*ára vonatkozóan, ill. a *honos* consulág értelméhez: *Maróti Egon*: A II. Sallustius levél és Cicero. *AntTan* 5 (1958) 53 skk.; vö. még *Cic. Planc.* 60: *honorum populi finis est consulatus*.

passzív értelmű is lehet a *honos*, így pl. jelölheti valakinek a *qualitas*át is, tehát azt, hogy érdemei folytán méltó arra, hogy valamilyen megtiszteltetést kapjon.

Politikai téren sajátosabb értelemben azoknak a helyzetére vonatkozik, akik gyakorolták a *honorest*, akik betöltöttek magasabb tisztségeket. Ebben az értelmében fordul elő a *honos* Plautus *Captivi* c. darabjában, amikor az öreg Hegio az egyik fogoly, Philocrates származása, rangja felől érdeklődik, és a következőket kérdezi.

277—281: Hegio:

Quo de genere gnatust illic Philocrates? PH. Polyplusio;

Quod genus illic est unum pollens atque honoratissimus.

HE. *Quid ipsus hic? quo honorest illic? PH. Summo atque ab summis viris.*

HE. *Tum igitur, † ei quom in Aleis tanta gratiast, ut praedicas, Quid divitiae? suntne opimae?*

Tehát arról érdeklődik, hogy miféle családból való a fogoly, viselt-e valamilyen tisztséget, azaz kapott-e valamiféle megtiszteltetést a legkiválóbb férfiak részéről.

A *honos* kapcsolódik olyan eszményekhez is, amelyek az arisztokrácia egyes tagjainak a pozícióját fejezik ki, így a *severitas* valamint az *auctoritas* eszmény-fogalmakhoz.¹² Kapcsolatos a *gratiával* is, olyan valakit jelent ebben az értelemben, aki kellő számú szavazattal rendelkezik ahhoz, hogy a *honost*¹³ elnyerje. Más szempontból a *gratiával* való kapcsolat összefügg a vallási eredettel is. Szoros kapcsolatban áll a *honos* a *virtusszal* is, amely kétségtelenül az egyik legfontosabb erényfogalom a római társadalomban. A *honos* is, hasonlóan a *gloriához* és a *laus*hoz a *virtus* jutalma lehet, mint annak elismerése¹⁴. Amíg a *gloria* pozitív értelmű, hírnevet, népszerűséget, dicsőséget jelent, addig a *honos* természeténél fogva egy aktus, így *gloria maiorum*ról lehet beszélni, de *honos maiorum*ról nem. Azaz alapvető jelentésében a *gloria* passzív, a *honos* pedig aktív értelmű. Ebből következik egyben az is, hogy a *gloria* a *honos* következménye. Jóllehet a *honos maiorum*ot örökölni nem lehet, mégis az ősök tevékenysége, tisztségei, népszerűsége, tekintélye és befolyása hozzásegítheti az utódokat ahhoz, hogy *honost* szerezzenek maguknak. Erre figyelmezteti léha, könnyelmű életű barátját Lysiteles a *Trinummus* c. darabban.

644—647:

Atqui honori posterorum tuorum ut vindex fieres?

Tibi paterque avosque facilem fecit et planam viam

Ad quarendum honorem: tu fecisti ut difficilis foret.

Culpa maxume et desidia tuisque stultis moribus.

A felelőtlen, könnyelmű ifjú nem él a lehetőséggel, miszerint ősei sima utat biztosítottak számára a *honos* elnyeréséhez.

A *laus* és a *honos* jelentése gyakran keveredik egymással, ugyanis a *laus* lényegében a szóban kifejezett *honos*. A *honos* eredetét tekintve a vallási terület-

¹² L. még Cic. *pro Quinct.* 72; *Pro domo sua* 132, *Trin.* 273.

¹³ A *gratiához* lásd még a fentebb idézett *Capt.* részletet.

¹⁴ Cic. *Brut.* 281: *cum honos sit praemium virtutis iudicio studioque civium delatum ad aliquem, qui eum sententiis, qui suffragiis adeptus est, is mihi et honestus et honoratus videtur.* *Ad fam.* X 10,1: *is enim denique honos mihi videri solet, qui non propter spem futuri beneficii, sed propter magna merita claris viris deferitur et datur.* *Vö. de orat.* 2,347.

hez tartozik, a *fides* kultikus kifejezése, a többi hasonló fogalom, így a *laus*, *gloria* és társaik csupán a társadalmi kiemelkedést fejezik ki. A *honosszal* kapcsolatban álló, vele együttjáró eszmény a *dignitas* is, a *honos* jogos voltát, a megtiszteltetésre való érdemességet, méltóságot jelenti ebben az összefüggésben.¹⁵ Érdekes még Statiusnak egy megjegyzése,¹⁶ ahol a *honos*t a görögös szabadosság ellentétéként használja, tisztességerzet (*pudor*, *pudicitia*) értelemben:

*Quid laudem litus libertatemque Menandri,
quam Romanus honos et Graia licentia miscent?*

Cicero a következő megállapítást teszi a megérdemelt *honos*-szal kapcsolatban: *iustus honos: iis enim maiores nostri, qui ob rem publicam mortem obierant, pro brevi vita diuturnam memoriam reddiderunt.*¹⁷

A Plutus komédiákban előforduló *honos*-eszmény említése, hol komoly, hol pedig parodikus értelmű. Az *Aulularia* c. darabban a *Lar Familiaris* említi az istenek tiszteletével kapcsolatban, lényegében *pietas* értelemben. *Aulularia* 24—25:

*Aut ture aut vino aut aliqui semper supplicat,
Dat mihi coronas, eius honoris gratia.*

Tehát a *Lar Familiaris* az áldozatot, a tiszteletet joggal várja el a ház urától, mint házi isten, akinek *honoris causa/gratia* kötelessége ezt a tiszteletet megadni. A darab egy másik részletében a következő olvasható a *honos*ra vonatkozóan.

15—16: *Coepti observare, ecquid maiorem filius
Mihi honorem haberet quam eius habuisset pater.*

Szintén a házi *Lar* beszél, aki azt közli, hogy figyeli a ház ifjú urát, vajon nagyobb tiszteletben tartja-e őt, mint tette korábban az apja, vagyis megkapja-e az őt megillető áldozatokat. Elégedetlen kultuszának ápolásával, és panaszolja, hogy az ifjú még annyi tisztelettel sincs iránta mint az apja volt. Ebben a részletben feltehetően arra történik utalás, hogy a pun háborúk korában a hagyományos istenek tisztelete és kultuszuk ápolása hanyatlott az új hatások fokozott terjedése miatt.

Lysiteles az ifjú, miután hosszan ecsetelte Amor isten veszedelmes voltát, a következő tömör jellemzést adja a derék emberek életmódjáról. *Trinummus* 272—273:

*Boni sibi haec expetunt: rem, fidem, honorem,
Gloriam et gratiam: hoc probis pretiumst.*

Szintén a *Trinummus* c. darabban olvashatjuk a következőket: *Is est honos homini pudico meminisse officium suum*¹⁸ — vagyis a *honos*, a tisztesség azt kívánja, hogy az ember tudja mi a kötelessége.¹⁹ Stasimus a rabszolga

¹⁵ Cic. *leg. agr.* 2,2: *qua re dignus vestro summo honore (ti. consulság) singularique iudicio sim, ipse modice dicam.* l. még *Planc.* 50.

¹⁶ *Silvae* 3, 5, 93.

¹⁷ Cic. *Phil.* IX 4.

¹⁸ *Trin.* 697.

¹⁹ *Trin.* 694: *Si sine dote duxeris / Tibi sit emolumentum honoris mihi quod obiecant siet.* — A *honos* jelentése egyszerűen tiszteletre méltó dolog, ellentétben a szégyenletessel.

hosszú monológban panaszolja az erkölcsök romlását, és azt kívánja, hogy a régi helyes szokások, és a régi jó erkölcsök bárcsak nagyobb tiszteletben állnának.

Trinummus 1029—1030:

*Utinam veteres hominum mores, veteres parsimoniae
Potius in maiore honore hic essent, quam mores mali.*

Károsnak ítéli továbbá azt is, hogy elterjedt a tisztségek hajhászása különböző becstelen módokon: *Petere honorem pro flagitio more fit.*²⁰ A *Captivi* c. darab Tyndarusa a saját helyzetére, ill. a vele való bánásmódra vonatkoztatja a *honost*.

391—392:

*Me hic valere et servitatem servire huic homini optumo
Qui me honore honestiorem semper fecit et facit.*²¹

A szituációhoz kissé túlzottan fennkölt a *honos* említése, ill. a fogoly helyzetére való vonatkoztatása, hiszen lényegében a megfelelő bánásmódról van csupán szó, de végül is ez a fogoly mint rabszolga van itt, akit a gazdája szabályszerűen megvásárolt. A *Rudens* c. darab következő sorában a *honos* egyszerűen megtiszteltetést jelent: *Datis di: nam quid habebunt sibi igni impii posthac! Si ad hunc modumst innoxii honor apud vos?*²² — miből okuljanak ezután majd gonoszok, ha az ártatlanoknak is ilyenféle «megtiszteltetés» jár. Valójában ebben az esetben szenvedéseket, nehézségeket jelent, s mindezt az egyik hajótörött lány mondja el, aki ráadásul a kerítő fogságába került.

Argyrippus, a szerelmes ifjú bizalmára méltatja apját, aki ettől igen megtisztelve érzi magát, amit viszonzni is kíván rögtön, mégpedig azzal, hogy pénzt ad fiának, hogy szerelmesét kiválthassa.

*Praesertim quom is me dignum quoi concrederet
habuit, me habere honorem eius ingenio decet.*

Efféle köznapi téma kapcsán és összefüggésben inkább a *honos* paródiájának tekinthető ez az említés, mint valódi jelentésben való értelmezésnek. Ugyancsak fennkölt hangvételű panaszkodásban említi a *honost* a *Curculio* c. darab Phaedromusa.

178—180:

*Sibi sua habeant regna reges, sibi divitias divites
Sibi honores, sibi virtutes, sibi pugnas, sibi proelia
Dum mihi abstineant invidere, sibi quique habeant quod suomst.*

Mercurius isten apjáról Iuppiterről beszélve említi a *honost*, szerinte apja *honoris gratia* — tehát tisztelete jeléül gondoskodott arról, hogy családja ne derüljön ki, és Alcumena egyszerre szülje meg az ő valamint Amphitruo gyermekét.

486—487:

*Sed Alcumenae honoris gratia
pater curavit uno fetu fieret.*

²⁰ *Trin.* 1035.

²¹ *Vö. Capt.* 247. 356.

²² *Rud.* 193—194.

Ez az említés is inkább komikusnak ítélnélhető a szituáció ismeretében. Hasonló eset olvasható az *Asinaria* c. darabban, ahol is nem más mint egy kerítő hivatkozik a *honosra*.

191—194:

*Verum aetatis atque honoris gratia hoc fiet tui
Quis nobis lucro fuisti potius quam decori tibi:
Si mihi dantur duo talenta argenti numerata in manum
Hanc tibi noctem honoris causa gratiis dono dabo.*

Az alantas, illetlen összefüggésben való használat szintén parodizáló szándékra vall. A kerítő *honoris gratia* felajánlja a lányt, ugyanis az ifjú anyagi haszonhoz juttatta őt. Természetesen azonban az ifjúnak fizetnie is kell, és mihelyt a kerítő markába leszámolta a két ezüst talentumot, amaz nagylelkűen — *honoris causa* — rendelkezésére bocsátja a lányt.

A plautusi *honos*-említések többsége kétségtelenül komikus értelmű, avagy az összefüggésben parodikus színezetet kap, bár az eredeti tartalmához, jelentéséhez valamilyen módon kapcsolódó összefüggésben kerül említésre, de igen gyakran köznapi, vulgáris ügyek kapcsán, ilyenmódon ennek a magasztos eszménynek a fennköltisége elhomályosul, vagy éppenséggel megsemmisül.

²³ A *honoris gratia* előfordulásához l. még C. Moussy: *Gratia et sa famille*. Paris 1966. 311 skk.

RENATE JOHNE

(BERLIN)

DIDO ÉS CHARIKLEIA

VERGILIUS ÉS HÉLIODÓROS NŐALAKJAIHOZ¹

A klasszikus antikvitás íróiban hosszú ideig fel sem merült a gondolat, hogy nőt állítsanak műveik középpontjába. Magyarázatul elég felidéznünk Thukydides híres megfogalmazását, melyet a peloponnésosi háború első évében elesettek fölött gyászbeszédet tartó Periklés szájába ad: «Az szolgál majd nagy dicsőségekre — fordul Periklés a temetésen résztvevő nőkhez —, ha nem lesztek gyengébbek, mint ahogy a természet megkívánja tőletek, s ha férfiak között erényeitekről és hibáitokról egyaránt a legkevesebb szóbeszéd esik.»²

Ez a tanács arra a közismert elképzelésre megy vissza, mely szerint a férfi eredendően aktív, a nő viszont passzív természet.³ Mégsem szabad az ókori — s kiváltképpen az athéni — asszonyok életét túl egysíkúnak, még kevésbé, helyzetüket modern normákkal összevetve, túl hátrányosnak ítélnünk. Más források ugyanis egészen eltérő képet mutatnak. A sírkövek például életük virágjában örökítik meg az asszonyokat és lányokat az utókor számára. Pompei-i falfestmények sejteni engedik, hogy az esküvői szertartásokat ünnepléses külsőségek között és nagy pompával ülték meg, és állampolgári jogokra csak a törvényes házasságból származó gyermekek tarthattak igényt. Kétségtelen persze, hogy közügyek terén a nőknek vajmi kevés teret juttatott a klasszikus polis, már csak azért is, mert nekik sem aktív, sem passzív választójoguk nem volt. Különleges jelentőséget nyert viszont életükben a vallás, illetve a misztériumok, hiszen itt akár papi méltóságot is betölthettek. Azonkívül a vallási ceremóniák alighanem fesztelenebb együttlétre is alkalmat adtak a fiatal lányoknak és férfiaknak — Nagy Sándor szüleinek esete, akik a samothrakéi misztériumokon ismerkedtek meg, legalábbis erre enged következtetni.⁴

Csak a rabszolgatartó demokráciának véget vető és a hellenizmus korszakát megteremtő gazdasági, társadalmi és politikai változások járultak hozzá egyzersmind a nők társadalmi helyzetének jelentős megváltozásához

¹ Annak az előadásnak a kivonata, mely 1984. november 19-én, az Ókortudományi Társaság budapesti ülésén hangzott el. Rezümém német szövegének fordításáért *Szepessy Tibornak* tartozom köszönettel.

² 2, 45, *Muraközy Gyula* fordítása.

³ Az «activité masculine — passivité féminine» témához érdekes fejtegetések találhatók *S. Said* cikkében: *Féminin, femme et femelle dans les grands traités biologiques d'Aristote*. In: *La femme dans les sociétés antiques*. Actes des Colloques de Strasbourg (mai 1980 et mars 1981), éd. par *R. Lévy*, Strasbourg 1983. 93 — 117.

⁴ *Plutarchos, Alexandros* 2, 2.

is.⁵ Nagy Sándor halála után a göröglakta föld nagykiterjedésű államalakulatok, később egy óriási világbirodalom, az Imperium Romanum része lett. Ezekben a birodalmakban, melyeket egy törpe kisebbség vagy egy monarchikus uralkodó irányított, az egyes polgároknak többé nem volt módjuk befolyást gyakorolni a nagypolitikára, mint a klasszikus kor, az 5. és 4. század görög városállamaiban. Így az egyszerű állampolgárok fokozott mértékben fordultak a hétköznapi világ, a magánélet és saját belső univerzumuk felé. A művelődési lehetőségek köre bővült; egy-egy, uralkodóházból származó asszony hathatósan bele tudott szólni a magas politikába, ahogyan Arsinoé, Kleopatra, Livia vagy Zenobia, És a megváltozott közgondolkodás, melyre a filozófia, kivált a nemek «természetadta» egyenlőségét is hirdető sztoa tanítása sem maradt hatástalan, a többi asszony személyiségének súlyát, éppen mert a «gyengébb nem» képviselői a magánélet talaján jelentős szerepet játszottak, szintúgy kezdte magasabbra értékelni: hovatovább az ő érzéseik, gondolataik és vágyaik is fontosnak minősültek. Ez fejeződik ki egyebek közt az antik regények művészien árnyalt nőalakjaiban.

A regények többnyire legfeljebb 17–18 éves főhősei rendszerint egy vallási ünnep alkalmával⁶ találkoznak először, s ez az első találkozás indítja el a cselekményt. A női főszereplő egyenrangú partnere a férfi protagonistának. Többé már nem heterák állnak a történet középpontjában, mint az újkomédia színpadán annyiszor, hanem újdonsült feleségek vagy fiatal, szabad születésű lányok, mindegyik a maga sajátos problémáival küszködve; ahogyan hajdan az eposz és a tragédia, úgy szerepelteti őket most a regény. Ezek a nők tehát nem csupán mint az élet mondhatni objektív adottságai kerülnek a regényekbe, sokkal inkább mint önmagukban, szubjektíve is figyelemre és megismerésre méltó egyéniségek, akik maguk igyekeznek irányítani sorsukat. Egyfajta emancipációs törekvésnek vagyunk tanúi: a hősnő nincs az otthonához láncolva, ellenkezőleg, bebolyongja a világot, olykor az akkori oikumené határán is túljut, és ugyanolyan kalandokon kell keresztülmennie, sokszor idegen, sőt ellenséges környezetben, mint férfi partnerének. Mi több, a hősnő bátorság, lelemény és ész dolgában többnyire felülmúlja szerelmesét.

De mindkét főszereplőnek egyaránt helyt kell állnia a veszélyek közt, hogy aztán, mint az állhatatosság és hűség mintapéldái, morálisan is igényt tarthassanak a happy end-re. A végső boldog egyesülést vagy újraegyesülést ugyanis mindenféle megpróbáltatások és szenvedések előzik meg. Nőrablás, homályos jóslatok és baljós álmok, menekülés, tengeri vihar és hajótörés, kalóztámadás, fogság vagy akár kényszerű rabszolgasors, tetszhalál, bírósági tárgyalás és a legkülönbözőbb más bonyodalmak — kisebb eltéréseket leszámítva ilyen és hasonló motívumok térnek vissza valamennyi regényben. Az antik

⁵ Az antik nők helyzetével kapcsolatban még most is haszonnal forgatható J. Leopoldt könyve: *Die Frau in der antiken Welt und im Urchristentum* (S. Morenz bevezetésével). Leipzig 1965. Archeológiai szempontból I. V. Zinserling: *Die Frau in Hellas und Rom*. Leipzig 1972. (több kiadásban és németen kívül más nyelven is). A téma gazdag irodalmából I. még újabban E. Burch: *Die Frau in der griechisch-römischen Antike*, München 1965; S. B. Pomeroy: *Goddesses, Whores, Wives and Slaves. Women in Classical Antiquity*. New York 1975; B. von Hesberg-Tonn: *Coniunx carissima. Untersuchungen zum Normcharakter im Erscheinungsbild der römischen Frau*. Diss. Stuttgart 1983.

⁶ A hellénisztikus-római világ vallásosságában is változás következett be: egyes női istenségek, kivált Isis, egyetemes jelentőséget nyernek. Az Isis-kultusz elterjedéséről és jelentőségéről I. RE IX. 2, 1916. 2084–2132, s. v. Isis (Roeder); R. B. Witt: *Isis in the Greco-Roman World*. London—Southampton 1971.

regény lényege végsősoron az, hogy a főhősök jellemük szilárdságáról, önmagukkal való identitásukról tesznek tanúbizonyságot. Nekik nincsenek identitáskriziseik, mint a modern regények hőseinek.⁷

Ami az antik regények korabeli közönségét illeti, van tudomásunk regénykedvelő nőolvasókról is: a «történeteket szerető» Isidóra az, a regényíró Antónios Diogenés (i. sz. 1–2 század) nővére, akinek az író egy bevezetésül előrebocsájtott levélben művét ajánlja.⁸ Ebből óvatosan arra következtethetünk, hogy az idealizált szerelmespár jellemzésében alighanem a nők vágyai és elképzelései is kifejeződtek, s hogy a hellénisztikus-római regényolvasók nem jelentéktelen része valószínűleg a nők közül rekrutálódott.

Nagy szerelmek ábrázolásai vagy erotikus motívumok természetesen már korábban is megtalálhatók az antik irodalomban, de az ún. szerelmi regény emelte a szerelmet vezérszólamává, melyhez képest minden más csak alárendelt jelentőségű. Euripidés nődrámáiban a szerelem tragikus konfliktusokhoz, az újkomédiában szerteágazó bonyodalmakhoz szolgáltatott anyagot; a szerelmi regény viszont magát a nagy szenvedélyt ábrázolja, befejezésül a kötelező happy end-el.

Az újkomédia és a regény női főhőse egyébként jelentősen különbözik egymástól. Menandrosnál⁹ a műfaj szabályainak megfelelően változatlanul férfiakkal játszódnak a női szerepeket, és az általuk megjelenített nők, korántsem véletlen, a hagyományos szokások és viszonyok, a görög «nomos» szerint élik világukat. Az apa, mint korlátlan úr, maga igyekszik kiválasztani szigorúan őrzött lánya számára a módos középosztálybeli férjet. A fiatalok házasság előtt csak kivételes esetekben kerülhetnek kapcsolatba egymással, igaz, ezekből a kivételes esetekből származnak azok a bonyodalmak, melyek aztán a komédia meséjét alkotják. A férfi főhősnek elnézik, afféle ifjonti kakaskodásnak tudják be, ha házassága előtt olykor-olykor, vagy akár huzamosabban is, hetérákkal és a polgársághoz nem tartozó nőkkel tartott fenn kapcsolatot, a nőktől ellenben feltétlen hűséget és makulátlan tisztaságot követelnek. Tulajdonképpen ugyanilyen viszonyok között mozognak a szerelmi regények lányhősei is, de ők megpróbálják — és általában eredményesen — felvenni ellenük a harcot. Így például nem fogadják el apjuk párválasztási jogát, önállóan lépnek fel, céljaik elérése érdekében saját elhatározásukból cselekszenek, stb.

Azt a felfogást, mely a nőt, mint a férfi társát nagyrabecsüli, s amelyet egy filozófiai ihletésű, kifinomult és szublimált erős-elképzelés táplált, a vergiliusi Dido megformálása is világosan mutatja. Ezt az asszonyt ugyanis, aki egyenrangú (ha nem éppen erősebb karakterű) partnere a római nemzeti hősnak, Aeneasnak, bizonyos mértékig előképnek is tekinthetjük: olyan, lélektanilag differenciált nőalakok előképének, amilyen Héliodóros Charikleája.

«Szerelem mint Végzet», ebben összegezhethetnénk a római nemzeti eposz, az Aeneis 4. énekét. Ez az ének külsőleg és belsőleg egyaránt egységes, drámai

⁷ Ehhez I. W. Neumann: Prosa in Frankreich. Studien zum Roman im 19. und 20. Jahrhundert. Berlin 1978., kivált 2. sk. és 265.

⁸ Antónios Diogenés 5, 51 = Phótios Bibl. cod. 166, p. 111a.

⁹ Menandros művészi világáról és emberképéről I. Ü. és K. Treu utószavát, in: Menander: Stücke. Leipzig 1975. (Reclams Universalbibliothek 626), 293–312.

feszültségű elbeszélés.¹⁰ Középpontjában egy asszony áll, akit a szeretett férfi elhagyni készül, s aki küzd a szerelméért: az ő kétségbeesése, önmardosó gyötrődése, önkívülete és végül maga választotta szerelmi halála.

A Dido-történetnek két változatát ismerte az antikvitás. Ezek közül most csak a későbbi érdekel minket, melyet valószínűleg a második pún háború kortársa, az eposzköltő Naevius «talált ki», s amely Vergilius műhelyében mestermívű epizóddá formálódott.¹¹ Az ő verziójában a Karthago alapítására vonatkozó legenda és ezzel együtt Dido alakja Róma alapításának legendájával, azaz Aeneas alakjával fonódik egybe. Ide, Karthagóba, Dido újonnan alapított városába érkezik meg az elpusztított Trójából menekülő, annyi földet bebolyongott Aeneas. Karthago királynője nem istennő vagy már-már félisteni lény — ennyiben is más Aeneas helyzete, mint a homérosi Odysseusé, aki egy Kirkével, Kalypsóval, Nausikaával kerül kapcsolatba —, hanem szenvedésektől megpróbált ember, akár maga Aeneas is. És ez a Dido asszony létére férfimunkára vállalkozott, mikor arra szánta el magát, hogy híveivel új otthont keres és új várost alapít. Bukását éppen az a konfliktus idézi elő, mely vállalt kötelezettsége és a trójai Aeneas iránt érzett szerelme között támad. A rövid szerelmi kapcsolat után ugyanis, melyet Dido — és csak Dido! — törvényesíteni szeretne (nem hiába beszél a 4. ének 171. sorában coniugium-ról), a «pius» Aeneas elhagyja őt, hogy az isteni végzésnek megfelelően Itáliában megalapítsa az új Tróját, vagyis Rómát. A büszkeségében mélyen sértett és balsors sújtotta asszonyt (infelix Dido — 4, 596) Aeneas így akaratlanul ugyan, ahogyan majd alvilágbeli találkozásuk alkalmával mondani fogja, az öngyilkosságba taszítja. A haldokló Didóban még lobog a szenvedély: megátkozza Aeneast és leszármazottait, mintegy okát adva a Róma és Karthago közti eredendő ellentétnek;¹² csak a halál küszöbén ismeri fel a sors akaratát (et sic fata Iovis poscunt — 4, 651), csak a pusztulásban találja meg újra a maga igazi énjét és nagy jellemhez, királynőhöz illő méltósággal mond búcsút az életnek.

Vergilius a fenntartások nélkül szerető és aztán elhagyott asszony alakját részvétellel, sőt rokonszenvvel ábrázolja. A történetek súlypontját a belső megélés szintjére helyezi, s a lélektani árnyaltság sokkal fontosabb nála, mint a cselekmény külső mozzanat-sora. Aeneas szerepe viszont Didóhoz képest mind a 4., mind a 6. énekben behatárolt marad: a római nép «pius» ősatyja számára

¹⁰ A Dido–Aeneas epizód előzményei (Aeneis 1, 355–368) és az azt előkészítő események teszik ki az 1. ének javarészét, maga az epizód a 4. ének egészét kitölti. Ehhez járul Dido és Aeneas újabb találkozása az Alvilágban (6, 450–476). Hogy mennyire népszerű volt a Dido-epizód a római olvasók között, azt főként Ovidius tanúsítja (Tristia 2, 533–536). Didót egyébként másként ábrázolta Vergilius, és másként Ovidius (Heroides 7); a két felfogás különbségeiről l. újabban J. Adamietz: Zu Ovids Dido-Brief. Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft 10, 1984. 121–134.

¹¹ A témához l. RE V., 1903. 426–433, s. v. Dido (O. Roßbach); RAC III., 1957. 1013–1016, s. v. Dido (A. Stüber); Kis Pauly 2, 1967. 9 sk., s. v. Dido (W. Eisenhut). Hogy Didót és Aeneast először Naevius hozta össze, azt főként R. Heinze próbálja bizonyítani, l. Vergils epische Technik. Leipzig 1903. 113 sk.

¹² Az augustusi kor múltszemlélete a Karthago és a feltörekvő Róma közti konfliktust még kiélezettebbnek látta, mert Aeneast akkor már a rómaiak ősenek tekintették. Ehhez a kérdéshez egyebek közt l. E. Burck: Das Bild der Karthager in der römischen Literatur. In: J. Vogt: Rom und Karthago. Leipzig 1943. 297–345.

végképp nincs helye a szerelem és az isteni parancs közti ingadozásnak.¹³ S nem lehetetlen, hogy hősnének emberi kudarcával Vergilius, finoman és áttételesen ugyan, de azt a római küldetéstudatot kérdőjelezte meg, melyet Aeneas alakja kifejezni volt hivatott.

Dido jellemrajzában a költő Vergiliusnak a heroikus nő olyan prototípusát sikerült megteremtenie, mely belekerült a világirodalom eleven áramába.¹⁴ Igaz, a királynőt a kötelessége és szerelme közt támadt konfliktus a halálba sodorta, de ebben az eposzban nem lehetett happy end: a személyes boldogság és a politikai-közéleti tevékenység harmóniája a világirodalomban (ahogyan a valóságban is) csak igen ritkán valósul meg. Az egyik ilyen ritka példát Héliodóros regénye, illetve a regény női főhőse, Charikleia szolgáltatja.

Héliodóros Aithiopikája a teljes egészükben ránk maradt antik szerelmi regények közül az utolsó és egyben nézetem szerint a legsikerültebb is. A szerzőről, aki az emesai Hélios-templom papja, s egy bizonyos Theodosios sarjának vallja magát, semmi közelebbit nem tudunk. Mindezidáig bizonytalan az is, vajon a 4. vagy — ami valószínűbb — a 3. században élt-e.¹⁵

A szerelem szenvedélyességében Charikleia kétségkívül elmarad Didótól, viszont öntudatosabb és racionálisabban gondolkodik, mint a karthagoi királynő: mindenesetre igen erős egyéniség, ezért is lehetett olyan nagy hatással a modern európai regényre, a kezdetektől egészen a barokk regényig. De még Goethe Tassójának Leonore-ja is sokat köszönhet Charikleianak,¹⁶ amiképpen Verdi Aidájához szintén az Aithiopika egyik epizódja adta az alapötletet.

Mit tudunk meg mármost Héliodóros regényében a hősnőről? Charikleia — s erről ő is csak érett nővé serdülve szerez tudomást — az aithiops királyi pár leánya, akit anyja, Persinna, annak idején kitett (4, 8), mert fehér bőrrrel jött a világra. És, ahogyan a szerelmi regényekben szokásos, Charikleia előkelő származásához még rendkívüli szépség is járul: karcsú termet, hosszú, arany-
szőke hajkorona, mélytűzű, ragyogó szemek, úgyhogy sokan óhatatlanul istennőt látnak benne. Amellett fiatalsága ellenére okosan és megfontoltan cselekszik, s lélekjelenlétéről épp nehéz helyzetben és veszélyek között, mi több, a halállal szembenézve tesz leginkább tanúságot. S persze, mindezeket túl olthatatlanul szerelmes Theagenésbe, aki magától Achilleustól eredezteti a családfáját. Jellemző, hogyan szólítja meg a súlyosan sebesült Theagenést

¹³ Aeneas vergiliusi megítéléséhez l. W. Buchheit: Vergil über die Sendung Roms. Heidelberg 1963; E. Lefèvre: Versuch einer Typologie des römischen Dramas. In: Das römische Drama. Hrsg. von E. Lefèvre. Darmstadt 1978. 1—90, főként 17 sk. (a püszfogalomról); A. Wlosok: Zur Funktion des Helden (Aeneas) in Vergils «Aeneis». Klio 67, 1985, 1, 216—223, főként 221 sk.

¹⁴ A Dido-figura utóéletének viszonylag gazdag irodalmából l. E. Frenzel: Stoffe der Weltliteratur. Ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte. Stuttgart 1963. (Kröners Taschenausgabe 300), 126—129; E. Semrau: Dido in der deutschen Dichtung. Diss. Breslau, 1930 — a másik kiadása Berlin—Leipzig 1930. — (Stoff- und Motivgeschichte der deutschen Literatur 9); C. Vossen: Der Wandel des Aeneasbildes im Spiegel der englischen Literatur. Diss. Bonn 1961.

¹⁵ Minthogy Héliodóros történeti, irodalomelméleti és recepciótörténeti értékelésének beláthatatlan irodalma van, legyen szabad egy berlini kutatócsoport «Der antike Roman. Literatursoziologische und gattungsgeschichtliche Untersuchungen» c. H. Kuch professzor vezetésével elkészített munkájára utalnom, mely az Akademie-Verlag gondozásában fog megjelenni. (Korrektúra-jegyzet: a hivatkozott mű azóta — 1989-ben — megjelent.)

¹⁶ «Karakterisztikus nőalak»-ról beszél Kerényi K., l. Der antike Roman. Einführung und Textauswahl. Darmstadt 1971. 89.

mindjárt a regény elején, az első szavakkal, melyeket Héliodóros a szájára ad: «Benned van életem és halálom — mondja, s rámutatva az ölében nyugvó kardra, így folytatja: — Látod? Csak azért nem fordítottam magam ellen, mert élsz. Ez tartotta vissza a kezem» (1, 1—4).

Delphoi-i nevelőapjánál, az Apollón-pap Chariklésnél, akiről nevét kapta, Charikleia jó nevelésben részesült; olyan nevelésben, mely azidőtájt, mikor a cselekmény játszódik, alighanem egyetlen serdülő görög lánynak sem jutott osztályrészéül. Gyors felfogókészsége segítségével könnyedén elsajátította a számára idegen görög nyelvet (2, 33), de a sportban, a vadászatban és az íjászatban is örömet talált; hamarosan Artemis és az örökös szüzesség lett az ideálja, úgyannyira, hogy végül megtették az istennő papnőjének. Természetes, hogy amikor első találkozásuk alkalmával beleszeret Theagenésbe, eleinte kétségbeesetten küzd az egész lényét rabulejtő érzés ellen. Az idegőrlő belső vívódás az egészségét is aláássa (3, 18—19; 4, 5—9). Ekkor lép közbe Kalasiris, a bölcs egyiptomi pap, aki ismeri származása titkát, és aki a lányt anyja, Persinna királyné kívánságára haza akarja vinni szülőföldjére, Aithiópiába: az ő felvilágosításainak és rábeszélésének hatására Charikleia nem tusakodik többé szerelme ellen, beleegyezik a Theagenésszel majdan kötendő házasságba, sőt, arra is hajlandó, hogy Kalasiris és Theagenés társaságában megszökjön Delphoiból, be sem avatva szándékába nevelőapját, Chariklést.

Aithiopia felé utaztukban számos kalandon mennek keresztül, hol rablók, hol kalózok vagy katonák (5, 32) törnek rájuk. Charikleia adott esetben attól sem riad vissza, hogy fegyverrel szálljon szembe velük, máskor viszont, ha ez látszik célravezetőnek, hidegvérűen cselhez folyamodik. Így adja ki szerelmesét, hogy ne kelljen elszakadnia tőle, több ízben is bátyjának (1, 21; 7, 17; 9, 25). És milyen ügyesen készíti elő szüleit rég elveszettnek hitt, egyetlen lányuk felismerésére, milyen céltudatos diplomáciával veszi rá őket arra, hogy Theagenésben lassan-lassan jövődő vejüket lássák és fogadják el (10, 10 sk.)! Ez az acélos lelkierő és akarat azonban másfelől nem engedi, hogy mások gyengéi iránt elnéző legyen — ilyenkor szinte nem is hat már nők.¹⁷

Mégis, Charikleia bizonyos értelemben «a nő eszményképé»-nek nevezhető,¹⁸ s ez a felfogás jól illeszkedik az utóbbi évtizedek Héliodóros-kutatásának abba a vonulatába, mely szerint a regényíró műve lapjain egy politikai-társadalmi utópia körvonalait kívánta felvázolni.¹⁹ Mindenesetre a regénybeli Charikleia nő léte semmiben sem marad el a férfiak mögött. Már szellemi-fizikai neveltetése is a férfiakéhoz hasonló. Azonkívül magától értetődően formál igényt a szabad párválasztás jogára: részint határozottan szembe helyezkedik nevelőapjával, Chariklésszel, mikor az idős pap saját unoka-öccséhez akarja őt feleségül adni, részint minden fenyegetés és kísértés ellenére rendületlenül kitart Theagenés mellett, akit annak idején első látásra meg-

¹⁷ A Charikleia-figura részletesebb elemzését l. «Zur Figurencharakteristik im antiken Roman» c. tanulmányomban (vö. 15. jegyz.).

¹⁸ «Charikleia — des Dichters Idealbild einer Frau»: ezt a címet adja disszertációja egyik fejezetének már R. L. Kovarna is, l. *Das Weltbild Heliodors in den Äthiopischen Geschichten*. Wien 1959, 233—238 és 244—246.

¹⁹ L. legutóbb T. Szepessy: *Heliodoros und der griechische Liebesroman*. Dissertation zur Erlangung der Kandidatur. (Autorreferat.) Homonoia 3, 1981. 203—207; és részletesebben ua.: *Die Aithiopika des Heliodoros und der griechische sophistische Liebesroman*. AA 5, 1957, 241—259 = *Der griechische Liebesroman*. Hrsg. von H. Gärtner. Hildesheim 1984. 432—450.

szeretett. Csak természetes, hogy Charikleia ezekután Theagenéstől hasonló hűséget és állhatatosságot vár el; ráadásul ünnepélyesen, az istenek színe előtt megesketi (5, 18), hogy csak a házasságkötés után, vagyis csak személyes beleegyezésével teszi őt asszonyává. Charikleia az érzelmek megnemesítésére törekedett, olyan állapot elérésére, mikor a test és a lélek vágyai tökéletes harmóniában olvadnak össze (ez az igény tette őt és Héliodórost később olyan kedvelté a bizánci olvasók körében). Görög neveltetéséből fakadó finom mértéktartását a regényíró azzal is hangsúlyozza, hogy diametrális ellentétként melléje állítja a perzsa Arsakét, a vágyainak és szenvedélyeinek gátlástalanul hódoló barbárt. És kettőjük harcában Charikleiának elegendő lehetősége nyílik arra, hogy intelligenciáját, bátorságát és egész egyéniségét latba vetve bizonyítsa: valóban szabad akaratú, magát megvalósítani képes egyéniség. Történeti és irodalomtörténeti szempontból egyaránt figyelemreméltó, hogy ezeket a jellemvonásokat a regényíró éppen egyik nőalakján szemlélteti.

Ha most megvonjuk a végső egyenleget Vergilius Didója és a héliodórosi Charikleia között, a két hősnő tulajdonképpen csak sorsának alakulásában különbözik egymástól: a karthágói királynőt az érzelmek és a kötelesség konfliktusa halálba taszítja, az aithiops királylány viszont mint szerelmes nő és mint állampolgár egyaránt célba és révbe jut, hiszen szülei és a nép elismerik őt a trón törvényes várományosának, s már jóelőre fontos közéleti funkcióval, Seléné főpapnői tisztjével ruházzák fel, másfelől végre törvényes felesége lehet szeretett Theagenésének, aki érte saját szülőhazájáról is hajlandó volt lemondani. Neki, Charikleiának, a regény fiktív világában sikerült a magánemberi boldogságot és a politikai-társadalmi aktivitást összhangba hoznia.

LIVIVS MAGYARORSZÁGI UTÓKORA

Miről szólhatna Livius szülővárosában egy latinista, ha nem Liviusról? És ha az illető latinista *pannoniai*, akkor Livius *pannoniai*, azaz magyarországi utókoráról, abban reménykedvén, hogy ha a kényesebb fülű rómaiak elnézték Livius *Patavinus*-át, akkor a padovaiak is el fogják nézni az előadó *pannonizmusait*.*

Furcsa tény, hogy a Th. Zielinski úttörő Cicero-könyvének (Cicero im Wandel der Jahrhunderte) megjelenése (1897) óta eltelt kilencven esztendő «Fortleben»-kutatása Livius irodalmi és képzőművészeti *fortuna*-jának feltárására mind a mai napig nem vállalkozott. Az elszórt részletmegfigyelések nem pótolhatják a régóta esedékes monográfiát, de ennek pótlása nem is történhetik meg egy csapásra. Ez a mulasztás nem a liviusi mű *nagyságát* teszi kérdésessé, épp ellenkezőleg: *nagyságának* sajnálatos következménye. Amennyire illett a nagy terjedelmű *opus* az augustusi aranykor igényeihez és lehetőségeihez, annyira érthető az utána következő századok fokozódó kulturális igénytelenségének ismeretében a háttérbeszorulása: a *nagy mű* hamarosan kivonatokká zsugorodott. Kényelmesebb volt a sovány Iustinust forgatni, mint Pompeius Trogus világtörténetének 44 kötetét, vagy Livius periocháit, mint a teljes 142 könyvet. Száz év sem telt el, és az epigrammaköltő Martialis (XIV 190) már tréfálkozik a könyvtárnyi terjedelmű Liviusnak «szűkös kötetkébe való kényszerítésén»:

*Pellibus exiguis artatur Livius ingens,
quem mea non totum bibliotheca capit.*

Livius excerpálásával foglalatосkodott az ifj. Plinius is, miközben a Vezúv már nagyban készült kitörni (Ep. VI 20,5), egy másik levelében (II 3,8) pedig olyan valakiről ír, aki a világvégi Gadesből — Hispaniából — csak azért zárandokolt Rómába, hogy a híres-nevezetes Titus Livius szemtől-szembe láthassa. Tacitus ritka dícsérettel *eloquentissimus veterum*-ként említi történetíró elődjét (Agr. 10,3), — és még hosszan sorolhatnók a hivatkozásokat, de mindez nem változtatna azon a tényen, hogy Róma legendás múltjának a tej áradására emlékeztető mesélőjét (Quint. X 1,32 *illa Livi lactea ubertas*) egyre kevesebben olvasták. A késő-császárkori pogány arisztokráciának köszönhetjük, hogy Livius mégis ama ritka szerzők közé tartozik, akiknek legrégebbi ránkmaradt kéziratai a IV. századból valók. Ilyen az a veronai palimpsestus, amely Nagy Szt. Gergely pápa Moraliájának szövege alatt Livius első decasának 60 lapnyi töredékeit őrzi (a III—VI. könyvből). Az V. századi lorsche Livius-kódex (S. Grynaeus *codex Laurishamensis*-e) *pannoniai* vonatkozásaival külön tanulmányban foglalkoztunk; itt most inkább a szomszédos Veronára figyeljünk, ahol ezek szerint nemcsak az odavalósi Catullus emlékét ápolták, hanem a *másik* transpadanai nagyságát is.

* Az előadás a padovai egyetemen olaszul hangzott el 1987. okt. 15-én.

Figyeljünk azonban Livius utókorának távolabbi összefüggéseire is. Gerbert — a későbbi II. Szilveszter, aki az első királyunknak küldött koronával a magyarságot a latin kultúra részesévé fogadta, — nemcsak lelkes Ciceronianusként ismeretes. Klasszikus tanulmányaival kapcsolatban Ed. Norden, az antik műpróza mestere (Kunstpr. II 710,1) — I. Ottó császár tudós testvére, Bruno és az Italiában ismertebb Ratherius veronai püspök mellett — kitér pl. Widukindra, aki a kalandozó magyarok augsburgi csatavesztése (955) után Ottót liviusi mintára kiáltatta ki a «haza atyjává» és imperatorrá (MG SS. III 459): *triumpho celebri rex factus gloriosus ab exercitu pater patriae imperatorque appellatus est*. Említsük itt meg Ekkehartot is, aki sanktgalleni krónikájában (Causa S. Galli) a bencések *senatusáról*, *toga praetexta*-ról, az ott mulató magyarok *legio*-iról, *primipilaris*-airól stb. ír. Egyelőre távol vagyunk az olyan sikerült Livius-imitációktól, mint amilyet Norden (Kunstpr. II 751) a hersfeldi Lambert évkönyveiből idéz, de ugyanitt (pl. az 1070-es évek eseményeinek előadásában) nemcsak Iordanes gót történetére történik hivatkozás, nemcsak Horatius- és Vergilius-reminiszcenciákkal találkozunk (*ut memor actae simul a puero aetatis*, vö. Hor. C. I 36,7 — ; *annuit illa petenti*, vö. Verg. Aen. IV 127 —), hanem Livius ismeretére valló szövegezéssel is (IV. Henrik magyarországi intervenciójának sikertelenségéről): *alii temporis angustias, alii rei familiaris inopiam, plerique . . . item alii aliud excusationis genus obtinentes, omnes pariter militiam detrectabant*.

Amikor legutóbb — a liviusi bimillennium alkalmából — Huszti József Livius magyarországi sorsáról értekezett (Olasz Szemle 1942, 342 skk.), kénytelen volt beérni a szónoki fordulattal: «Csábító feladat lenne Livius sorsát az európai művelődéstörténet fordulópontjain végigkísérni s megállapítani: mit jelentett Livius a középkornak, a renaissance-nak, a felvilágosodás századának, a különféle nemzetek szabadságharcainak; mit merített belőle a történetírás, a szépirodalom, a politikai elmélet, a nevelés?» A feladat azóta is teljesítetlen maradt. Tüzetes válasz nélkül maradt Huszti közelebbi kérdése is (345): «Hogyan lett Liviusból a magyar szellemi élet egyik őse s egyben egyik leggazdagabb erőforrása?» De tételszerű bizonyítás nélkül is megáll Huszti akkori gondolatmenete: első királyunk idejében a latin volt a népeket összekötő világnyelv; ennek recepciója avatta az addig elszigetelt magyarságot az európai keresztény közösségnek most már szellemi tevékenységre is elkötelezett tagjává. «A latin nyelv és műveltség befogadásával szinte automatikusan a magyarság szellemi őseinek sorába léptek . . . a latin művelődés hőszei . . . Virtuálisan a latin kultúra befogadásának pusztán tényével Livius is elfoglalta a maga helyét a magyar szellemi élet őseinek sorában, mielőtt — közvetlenül — akár egyetlen liviusi gondolatot magyar agy átélt, vagy magyar toll leírt volna. Paradoxonként hangzik, de lényegében igaz: Livius már a latin nyelv befogadásával megérkezett hozzánk, még mielőtt magyar földön kódexeit olvasták vagy másolták volna.»

Sajnos, a *nagy* mű terjedelméből adódó okok a Karoling-renaissance korában is akadályozták Livius nagyobbmértvű felkarolását. Azok között a IX. századi könyvtárjegyzékekből ismert kéziratok között, amelyeket Norden (II 704 sk.) felsorol, a sok grammatikus és egyéb iskolai szerző névsorában megtaláljuk Iustinust, Sallustius beszédeit, Florust vagy Solinust, de Livius nevével véletlenül sem találkozunk. Nem szerepel Nagy Károly udvari könyvtárának 790 körüli jegyzékében sem. Történetírónk — részleteiben is — századokon keresztül a szerencsés könyvtárak legműveltebb olvasói-

nak féltve őrzött kincse volt. Hosszú út vezetett odáig, hogy Petrarca — az I., III. és IV. decas birtokában — a padovai S. Giustina monostorból, Livius vélt temetkezési helyéről a másvilágra címezve megírta emlékezetes levelét (Epist. de rebus fam. 24,8) a «hajdankor nagy megörökítőjének»: *Oh, si totus mihi contingeres . . .* És milyen kevésen múlt, hogy ehhez a harminc könyvhöz majd a XVI. század elején még öt járult . . .

Ismeretes az a konstrukció, amely szerint a Karoling-kori *aetas Vergiliana*-t a X–XI. században az *aetas Horatiana*, majd az *Ovidiana* követte volna (L. Traube). Ha *aetas Liviana*-ról beszélhetnénk, akkor ilyenről csakis Petrarca után beszélhetnénk, még pedig nemcsak általában, hanem Magyarországon is. Elképzelhető, hogy jószemű kutatók Árpád-kori írott emlékeinkben Livius ismeretének sűrűbb és biztosabb nyomaira bukkannak. Egyelőre azonban csak Cicero, Vergilius és Horatius recepcióját tudjuk dokumentálni egyre gazdagabban. Az *aetas Liviana* felvirradása után az 1400-as évek elejétől Padovában működő Secco Polentone jóvoltából valóságos Livius-kultusz támadt, amikor a történetíró földi maradványait felfedezni vélték. A S. Giustina szerzetesei erősen állították, hogy nemcsak az a bizonyos sírfelirat (CIL V 2975 = Dessau ILS 2919: *T. Livius C.f. sibi et suis . . .*) dokumentálja Livius pataviumi illetőségét, hanem az annak idején az egykori Concordia-templomban elhelyezett és 1413-ban feltárt csontmaradványok is, amelyekből persze a «szenthez» sereglők jócskán ellopkodtak, majd az apát túlbuzgó helyettese a koponyát is darabokra zúzta, míg a maradványokat ünnepélyesen a velencei Capitano házába *transzferálták*, mint szent ereklyéket. 1451-ben a relikviából egy karcsontot — Beccadelli közreműködésével — Alfonso nápolyi királynak juttattak, aki kiváltképpen tisztelője volt a történetírónak.

Ezzel eljutottunk a magyarországi *aetas Liviana*-hoz.

Tudjuk, hogy Alfonso (*il Magnanimo*, Mátyás királyunk feleségének nagyapja) nemcsak Livius állítólagos földi maradványait tisztelte vallásos áhítattal, hanem írását is: a hagyomány szerint minden nap fel kellett olvasni előtte egy-egy Livius-részletet. De a Livius-kultusz ápolásában Petrarca nyomában járó humanisták közül Guarino Veronesének és Flavio Biondónak még közvetlenebb hatása tapintható ki Livius magyarországi virágkorában. Janus Pannonius Guarino-panegyricusa szerint a mester iskolájában Vergilius állott első helyen (Paneg. 588—): *Vergilius primum legitur vel proximus illi quilibet . . .*, azaz Cicero, *qui contudit arma togatus*, de az ifj. Guarino (Bapt.) — Janus Pannoniushoz intézett verses levelének auktorfelsorolásában — Livius is említi a Guarino-tanítványok olvasmányai közt (91): *lactea quam currant Patavinis flumina chartis*, — a quintilianusi *lactea ubertas*-t az ovidiusi aranykor tejjel-mézzel folyó bőségével (Met. I 111 *flumina iam lactis, iam flumina nectaris ibant*) elegyítvén. Ami pedig a Livius-rajongó Flavio Biondót illeti, Róma lehanyatlásának történetét (Alarich ostromától 1440-ig) úgy foglalta decasokba, mint annak idején Livius Róma felemelkedését, és ezzel köztudomásúlag mintaképet adott Bonfininak magyar története megírásához.

De Bonfini előtt meg kell emlékeznünk az első magyar emberről, aki Livius humanista módon tanulmányozta s a maga egyéniségének formálásához művét felhasználta: Vitéz Jánosról. Az újabb kutatások tisztázták, hogy a humanista főpap Cicero mellett Livius kedvelte leginkább: könyvtárának monográfiusa nem kevesebb, mint nyolc ránkmaradt Livius-kódexet tart nyilván. Még életében összegyűjtött leveleinek előszavában Vitéz a római történetíró az emberiség történetének nagy patriarchájaként (*magnus ille humanae*

historiae patriarcha) aposztrofálja. Érthető, hogy leveleiben és beszédeiben gyakorta csillannak fel liviusi elemek. Huszti szerint kétségtelen, hogy Vitéz az ifjú Hunyadi Mátyás nevelésében sem mellőzte Livium, és «a nagy magyar renaissance-király hősi lelkének formálásában Livius műve egyéb olvasmányok mellett (feltehetőleg) kezdettől fogva szerepet játszott».

Mátyás műveltségének egyik sarkköve a Róma-kultusz volt, uralkodói törekvéseinek «központi hajtóereje» az antik-római *virtus*-eszmény, egyéniségének formálója — a nagysándori ambíciókat tápláló Curtius Rufus és Arrianus mellett — éppen Livius. Feljegyezték, hogy — ha szerét ejthette, — Alfonso (és a mitikus példakép: Nagy Sándor) példáját követve sokat olvasott, és vánkosa alatt nem egyszer találták Caesar, Curtius Rufus és Livius munkáit. A Corvina-kutatás ma is *hat* Livius-kötetet tart számon. Galeotto Marzio tanúsága szerint Mátyás alkalomadtán fel is használta Livius-ismereteit. Amikor pl. akadt vállalkozó a cseh király megmérgezésére, Mátyás — a legenda Fabricius és Pyrrhos példájára gondolva — felháborodottan tiltakozott: *Pugnamus enim gladiis, non veneno . . . , addiditque Romanos ferro, non veneno pugnare consuesse*.

Érthető, hogy renaissance-királyunkat az addigi krónikák nem elégitették ki, és hogy Alfonso hazájából hívott udvarába olyan történetírót, aki a magyar történetet — Poggio Bracciolini, L. Bruni és Flavio Biondo mintájára — «livianizálná». A hagyományos műformát az olasz Antonio Bonfini töltötte meg először magyar tartalommal. A Mátyás kezdeményezésére megszületett munka első felében Bonfini inkább csak átírta, retorizálta és főleg Biondóból kiegészítette a korábbi krónikákat. Annál fontosabb Mátyás uralkodásának írói megformálása: a Mátyás-hagyomány, nehéz időkben a magyar lelkek erőssége, nem utolsó sorban Bonfini, közvetve Livius művére vezethető vissza, — mint ahogy a kortárs Jan Dlugosz *«Historia Polonica»*-ja is elképzelhetetlen Livius példaadása nélkül.

Újabbkori irodalom-történetírásunk klasszikusának, Horváth Jánosnak szerencsés fogalmazása szerint Bonfini műve «megtisztelő rómaivá fogadása a magyar népnek és hőseinek». Klasszicizáló eljárása itt-ott mosolyra ingerli a mai olvasót, hiszen Mátyás nyilván nem a római Corvinusok ivadéka; a magyar országgyűlésen sohasem járta a *«patres conscripti»* megszólítás, az ispán sem volt soha *«princeps»* stb. Bonfini a felhasznált dokumentumokat ugyanúgy átírja, mint Livius, elődeinek nyelvét ugyanúgy leszólja, mint Livius; a mű *decas*-okra való felosztása is külsőségnek mondható; szereplőinek szónoklatai szinte liviusibbak a mintáknál, — «s együttvéve mégis mekkora teljesítmény, mennyi érdem, milyen hatalmas szolgálat a magyar ügynek!» (Huszti, 354.) Hálás lehet neki a magyar műveltség története, állapítja meg Horváth János, de nem is nagyon közvetve hálával tartozunk Liviusnak is, mert Livius nélkül nincs Bonfini, Bonfini nélkül pedig nincs például az a Mátyás-hagyomány, amely a következő századokban kifogyhatatlan erőforrás volt a magyarság számára: «műve, középpontjában az eszményített nemzeti renaissance-fejedelemmel, századokra meghatározta történetírásunk útját és a magyar múlt történeti felfogását» (Gerézdi R.). Heltai Gáspár magyar átdolgozása (*Chronica az magyaroknak dolgairól*, Kolozsvár 1575) népkönyvként hatott, de latinul író és jórészt Padovában iskolázott humanista historikusaink — Sambucus, Forgách Ferenc, Szamosközy István, Istvánffy Miklós — így vagy úgy mind Bonfinit folytatták s evégből Livium is behatón tanulmányozták *pro virili parte*, hogy Forgách történetírói programjának

liviusi fordulatát idézzük. Mi magyarok is számon tartjuk, hogy Padova egyeteme XVI. századi fénykorában nevezetes központja volt az újkori Livius-kultusznak. Nem mondható üres szellemeskedésnek, hogy az ozmán birodalom történetének múlt századbéli szakértője, J. Hammer-Purgstall, Istvánffy «magyar Liviusként» emlegette.

De Livius egyébként is ezer szál fűzte az újabbkori magyar műveltséghez azáltal, hogy a XVI. század elejétől — nem utolsó sorban Melanchthon ajánlására — előkelő helyet foglalt el az iskolai szerzők sorában. Cox Lénárd, az angol származású vándorhumanista, krakkói Livius-tanítása után iskola-mesterkedett a felvidéki városokban (az 1520-as évek elején); Pesti Gábor — Aesopus-fordításának előszavában (1536) — a fabulák irodalmi fontosságának hangsúlyozása közben Menenius Agrippának Liviusról (II 32) megörökölt híres példázatát emelte ki, a Sallustius-fordító Baranyai Decsi János pedig a század végén Livius magyarítását hirdette fontos feladatnak, mert «úgy tanulnánk eszességet és tudnánk megböcsülni az efféle munkákat».

A liviusi mű tudományos (történetírói) igényű tanulmányozása mellett persze továbbfolyik az exemplumok gyűjtésének, az elsősorban morális célzatú kivonatolásnak ősi gyakorlata is. Az excerpálás gépiességét szemléltesse a postilla-író Bornemisza Péter példája: Perseus pajzsának moralizáló ismeretése után a világi javak változandóságáról szólván «*Livius Aemilius*»-ra hivatkozik, mint aki («Decad. 5. lib. 5») «szépen szól erről: *puncto saepe temporis maximarum rerum monumenta (!) vertuntur.*» Filológus legyen a talpán, aki kibogozza, hogy a sietősen cédulázó humanista prédikátor a mitológiai Perseus pajzsa kapcsán figyelhetett fel a történeti Perseus (az utolsó makedón király) nevére és változó szerencséjének Liviusnál (XLV 5,7–8), valamint Plutarchos Aemilius Paullus-életrajzában olvasható leírására. A felületes kijegyzés közben keverhette össze az író (vagy valamelyik elődje) Livius és a főszereplő Aemilius Paullus nevét «*Livius Aemilius*»-szá.

De azért Livius nem a szervetlenül kiszakított idézetekben, mindenkor inkább lelkesítő történeteiben él és hat nálunk is az iskolában és az iskolák falain kívül az *aetas Liviana* tovatűntével is. Számtalan nemzedék nevelődött fel a Horatiusok és Curiatiusok, Lucretia és Verginia, Coriolanus és Camillus történetének, Curtius és Decius Mus önfeláldozásának olvasása közben, — még a mienk is. Vagy Cincinnatus példáját említsem? Nemcsak Washington tért vissza élete végén az eke szarvához: erről a tisztességes visszavonulásról álmodozott a szabadságharc kellős közepén Kossuth Lajos is. A kongeniális Horatius-fordító Virág Benedek «Magyar századok» c. áttekintése tisztára liviusi szellemen fogant, mint ahogy még a múlt századi Szalay László történetírói koncepciója is Livius nemzetnevelői szándékát tükrözi.

Ne áltassuk magunkat azzal, hogy a XX. század végének közművelődésében Livius ugyanazt a szerepet töltene be, mint valamikor. Sokban mások a nevelési célok, más az érdeklődés iránya, mások a szükségletek. Ez azonban nem jelentheti a múlttól — nemzeti múltunktól és európaiságunktól — való elszakadást. A világ változásával egyidejűleg az ókorról formált kép is állandóan módosul, de ehhez a képhez mindig hozzátartozik az a Livius, aki a régi Róma történetét — miközben a lelke is *régivé* formálódott, — úgy írta meg, hogy az újabb és újabb nemzedékek nemcsak a múltat ismerhették meg művéből, hanem saját eszményeiket is tudatosíthatták.

Ennyit tartottam szükségesnek elmondani a tej édességével folyó Livius magyarországi utókoráról az író szülővárosában.

HAVAS LÁSZLÓ

NÉHÁNY ITÁLIAI KÉZIRAT HELYE A FLORUS-KÓDEXEK STEMMÁJÁBAN

Amikor Malcovati Florus-kiadása¹ megjelent, az egykorú kritika² indokoltan kérte számon az egyes kéziratok közti összefüggések tisztázásának elmaradását. A kiváló olasz tudósno válaszaban ugyan utalt rá, hogy a szóbanforgó kódexek erősen kontamináltak,³ s így pontos viszonylatrendszer nem állapítható meg, mégis Jal 1967-es *editio*-ja nyilvánvalóvá tette, hogy a feldolgozott kéziratok teljes szövegének egybevetése olyan összefüggések tisztázását teszi lehetővé, amelyek korábban a szúrópróbaszerű kollacionálással nem voltak feltárhatók.⁴ Jal elemzése azonban nem terjedt ki jónéhány olyan kéziraatra, amelyet korábban Malcovati jogosan vont be a florusi szöveg rekonstrukciójába, s minthogy e kódexek stemmabeli helyét a szerzőno a második kiadásban sem jelölte ki,⁵ ezért indokolt e kéziratok rokoni összefüggéseinek megállapítása. Az alábbiakban mindenekelőtt két kódexszel kívánok foglalkozni. Ezek a római Biblioteca Nazinale-ban találhatók, jelzetük: Romanus Vitt. Em. 11 (= E) és Romanus Vitt. Em. 221 (= OM, megkülönböztetve a Jal által O-val, tőlünk OJ-vel szignált Parisinus 5789-től). A két 15. sz.-i kézirat leírása egyébként megvan mind Malcovati kiadásainak bevezetőjében, mind elsőként publikált

¹ L. Annaei Flori quae exstant, ed. H. Malcovati, Romae 1938.

² L. pl. N. Terzaghi: Per una nuova edizione di Floro. Athen., n. s. 17 (1939) 150–170.

³ E. Malcovati: Sul testo di Floro, Athen., n. s. 18 (1940) 261–269, aki meg lehetőszen határozottan így körvonalazza a maga kétkedő-tagadó álláspontját: «Una ramificazione dunque nell'ambito della famiglia C, che almeno porti a qualche risultato per la costituzione del testo o anche solo per la sua storia, non credo si posse conseguire» (uo. 264).

⁴ Florus, Oeuvres, texte établi et traduit par P. Jal, Paris 1967, I–II. Lásd főképp I pp. CXXIII–CLX-et, ill. a pp. CLX és CLXI közt található stemmát. A francia kutató eredményeivel kapcsolatos fenntartásokról vö. E. Malcovati recenziójával (Gn., 42 [1970] 273–279), aki leszögezi «rimango tuttavia scettica sulla legittimità e utilità dello stemma» (uo., 275), ill. I. P. K. Marshall összefoglalását in: Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics, ed. by L. D. Reynolds, Oxford 1983, 164–166, aki szerint: «The interrelationships of the manuscripts of the [C] family have not yet been satisfactorily established» (uo., 165). Megítélésünk szerint Jal nagyjelentőségű munkája általában véve nem részesült megfelelő elismerésben (így pl. A. Ernout részéről sem – RPh, 43 [1969] 368–369). Különösen méltánytalannak találjuk a szigorú szövegkritika módszerességét gyakran feladó újabb angolszász iskola egyik képviselőjének, T. R. D. Goodyearnak ezt a goromba hangú leminősítését (A new Florus, CIL, 19 [1969] 393–395): «... Jal's text, which is a typical example of thoughtless conservatism masquerading as rational criticism». — A magunk részéről inkább hajlunk R. Stuveras (REL, 46 [1968] 451–453) és R. Verdière (Latomus, 28 [1969] 210–212) alapvetően elismerő megítélésé felé.

⁵ L. Annaei Flori quae exstant, H. Malcovati iterum editit, Romae 1972.

«Studi su Floro»-jában.⁶ Magam 1985–1986-ban mindkét kódexet eredetiben tanulmányozhattam, teljes feldolgozásukat azonban már csak mikrofilm segítségével végezhettem el, méghozzá azzal a megszorítással, hogy az E hibás másolata a 2,13 (4,2) 39-cel megszakad, az OM filmje pedig fényt kapott, s így helyenként olvashatatlan. E fogyatékok ellenére — úgy hiszem — elég pontosan tisztázható mindkét kézirat helye a Florus-kéziratok családjában.

Ahhoz természetesen eddig sem fért kétség, hogy E és OM az ún. C- vagy II. osztályhoz tartozik, azt azonban még nem vizsgálták meg, hogy ezen belül mely családon vagy ágon belül van a helye. Bizonyítható, hogy ugyanúgy az e-típusú kéziratok⁷ közé tartozik mindkét kódex, mint amelyben két másik Malcovati által ugyancsak kollacionált, s tőlem a továbbiakban úgyszintén érintendő kézirat is helyet foglal, egyfelől a számomra csupán Malcovati feldolgozásából ismert Classensis Ravennas 245 (R),⁸ másfelől a Vat. Lat. 1494 (φ)⁹ lacunájának kiegészítése, mely bár ugyanabban a vatikáni kódexben található (69^r–84^v), de nem egészen ugyanazt a szöveghagyományt követi, mint φ. Mi ezt a pótlást φ²-vel jelöljük.¹⁰

E és OM viszonya (e)-hez

A továbbiakban felsoroljuk az e közös hibáival¹¹ való egyezéseket, ill. a tőlük történő eltéréseket, s levonjuk az ebből adódó következtetéseket. 1,1 (2) 3 *colendum virginibus* (e) = EOM; 1,1 (3) 3 *commissa* (e) = E ≠ *percommissa* OM (vö. *percūmissa* R); 1,1 (3) 5 *ferro ultus est* (e) = EOM; *equis quattuor* (e) ≠ EOM (*quattuor equis* — helyes szórend); 1,1 (6) 1 *serva matre* (e) = EOM; 1,3 (9) 5 *liberos suos revocandis in urbem regibus* (e) = EOM; 1,5 (11) 1 *ultionem regis* (e) = EOM¹ (in marg. add., om. OM); 1,7 (13) 14 *primum* (e) = EOM; 1,7 (13) 15 *unum montem* (e) = EOM; 1,8 (13) (20) 2 *et* om. ante *Inde* (e) = OM ≠ *et in(de)* E (jó!); 1,11 (16) 1 *quod est* (e) = EOM; uo. 3 *terrarum orbe* (e) = EOM; 1,12 (17) 6 *mitterentur* (e) = OM ≠ *iacerentur* E (jó); 1,13 (18) 10 *finis cladi* (e praeter QS) ≠ *finis cladis* EOM = QS (de a szórendet tekintve ez a négy kódex is megegyezik e-vel); 1,13 (18) 22 *auro praeferret* (e praeter γS) = EOM; uo. 23 *in dedicationem redigisse* (e) = E (*redigisse*) OM; 1,17 (22) 1 *virtutis flore* (e) = EOM; uo. (24) 3 *commilitonum signis* (e) = EOM; 1,18 (2,2) 10 *omnem vitam* (e) = EOM; uo. 25 *in* ante ultimo add. (e) (praeter FφσΔ) = EOM; uo. 37 *muros arcemque* (e) = EOM; 1,19 (2,3) 1 *Iani porta* (e) = EOM (utóbbiban: *Iany*); uo. 5 *relinqueret* (e) = EOM; 1,20 (2,4) 2 *cum* ante *nivibus* add. (e) = EOM; 1,22 (2,6) 10 *in manus hostium venisset* (e) = OM; ~ *in manibus hostium venisset* E (a szórend megegyezik e-vel, az eltérés egyedi tévesztésből

⁶ E. Malcovati: Studi su Floro, I, Athen., n. s. 15, 1937, 69–94; 1. ezen belül p. 94-t.

⁷ Ennek meglétét Jal bizonyította be, im., I, CXXXIX skk.

⁸ L. H. Malcovati kiadását, p. XVII.

⁹ Malcovati: Studi su Floro I, p. 91. Az általunk alkalmazott jelölésről vö. Havas L.: Az Országos Széchényi Könyvtár egyik kódexének (cod. Lat. 167 = σ) helye a Florus-kéziratok hagyományában, Acta Univ. de A. József nominatae, Acta Antiqua et Archaeologica, Suppl. VI, Szeged 1987, 37–46, közelebbről 42. A továbbiakban rá vonatkozólag az AAntArch, Suppl. VI rövidítést használom.

¹⁰ L. erről előbbi tanulmányomat: pp. 42–43.

¹¹ Ezek összegzését l. Jalnál, im., I, CXL–CXLI, ill. a Ve egyezésről uo., CXLII–CXLIII.

eredhet); 1,22 (2,6) 14 *quippe* ante *temerario* add. (e) = EOM; 1,22 (2,6) 26 *consiliis pugnare* (e) = EOM; uo. 32 *orbem terrarum* (e) = EOM; uo. 40 *nec* (e) (praeter S) = EOM; uo. 42 *iam* ante *Tarentos* om. (e) = OM $\neq$ E ($\cdot i \cdot$ = *id est*, mely a *iam*-ból torzulhatott el); uo. 45 *est* post *effusa* om. (e) = EOM; uo. 49 *Hannibalis frater* (e) = EOM (*Anibalis frater* formában, de nem a helyes *fr. H.* szórenddel); uo. 58 *clarissimi* (e) = EOM $\neq$ R (*maxime* – jó!); 1,23 (2,7) 4 *belli* post *causa* add. (e) = EOM; uo. 10 *Indumque* (e) = EOMR + M; uo. 11 *numquam postea* (e) = EOM; 1,24 (2,8) 6 *reposebat* (e) = EOMR; 1,28 (2,12) 3 *macedonum* (e) = EOM; 1,31 (2,15) 4 *bellum* (e) = EOM; 1,32 (2,16) 1 *o* ante *facinus* add. (e) + Harl. = OMR $\sim$ E (*facinus o facinus*, ami *e* és *nem e* olvasatát látszik kontaminálni); uo. 3 *o* ante *fata* add. (e) + Harl. = EOM; 1,33 (2,17) 5 *per ducentos* (e) (praeter F σ K) = EOMR; uo. *primum* om. (e) = EOMR; 1,34 (2,19) 3 *vero* post *centum* add. (e) = EOMR; 1,36 (3,1) 6 *parricidam bello persequi* (e) = OM $\sim$ E Δ (*parricidam bello prosequi*); uo. 9 *prius* (e) + V = EOM; uo. 14 *qui* (e) = OM $\neq$ EOM² (*hic* – jó!); 1,38 (3,3) 4 *quidem* post *primum* add. (e) = ER φ^2 $\sim$ OM $\varphi\sigma$ (*quidem ante primum*); uo. 10 *in trophea* (e) = OM φ^2 $\neq$ E (*inter*) (helyesen: *super*, így *e*-ből F σ is); uo. 14 *totum* (e) = OM φ^2 + V $\neq$ E (*omnem* – jó!); uo. 15 *oraque* (e) = OM φ^2 $\neq$ E (*et ora* – jó!); 1,39 (3,4) 5 *per* post *dum* om. (e) (praeter α) + BMV $\neq$ OM $\sim$ E (*super*); 1,40 (3,5) 10 *munitum* (e) $\neq$ EOMR φ^2 + V (*munito* – ez az olvasat másutt nem található a kollacionált kéziratok között); uo. 15 *portu* om. (e) = E $\neq$ OM (jó!); uo. 18 *laceravit strage* (e) = E $\neq$ OM(jó!); uo. 31 *mare post rubrum* add. (e) + VVossHarl = EOM; uo. *habebat imperii* (e) = E $\neq$ OM; 1,41 (3,6) 11 *atque* (e) $\neq$ EOM (utóbbiban &); uo. 14 *alias* (e) = EOM; 1,42 (3,7) 6 *inclitus* (e) = EOM; 1,45 (3,10) 5 *solutus* (e) $\neq$ EOM (*solitis* – jó!); uo. 8 *ibi* ante *amisimus* add. (e) + V = EOM φ^2 ; uo. 18 *auctisque admodum* (e) = E $\neq$ OM (*auctisque co poos* – jó!); 1,46 (3,11) 11 *effusum* (e) + V = EOM²; 2,1 (3,13) 7 *hereditario* post *iure* add. (e) ($\sim$ V habet ante *iure*) = EOM; 2,2 (3,14) 5 *caput manu* (e) + V = EOM; 2,3 (3,15) 2 *accerseret* (e) = EOM; 2,4 (3,16) 4 *suis* post *satellitibus* add. (e) = OM φ^2 $\neq$ EOM¹F + F σ ; 2,5 (3,17) 5 *in urbe una* (e) + HarlV = EOMR; 2,6 (3,18) 2 *cives intra urbem* (e) = E $\neq$ OM (*intra urbem cives* – jó!); 2,6 (3,18) 11 *tanta fuit* (e) = EOM; 2,9 (3,21) 20 *in antecessum* om. (e) (praeter Δ) + V = EOM; 2,12 (4,1) 1 *mundi finibus* (e) + V = φ^2 $\neq$ EOM (*finibus mundi* – jó!); 2,13 (4,2) 31 *circumvenit utrumque* (e) = E (innentől OM már hiányzik); uo. 38 *omnibus* om. (e) $\neq$ E (jó!). Innentől E mikrofilmje már nem állt rendelkezésünkre, csak φ^2 -t tudtuk összevetni *e*-vel. Ez az összehasonlítás megerősíti, hogy φ^2 az *e*-családhoz tartozó kódex, mert 2,13 (4,2) 55 *tanti* (e) = φ^2 (*clarissimi* helyett) uo. 73 om. *fuit* om. (e) = φ^2 ; uo. 78 *diu et triste* (e) = φ^2 ; uo. 83 *subsidio* (e) = φ^2 ; uo. 85 *ex* ante *congestis* add. (e) = φ^2 ; 2,14 (4,3) 8 *in* (ante *romanae*) (e) = φ^2 ; a 2,19 (4,9) elejével viszont végetér φ^2 , s újra kezdetét veszi φ .

Az eddig regisztrált adatokból az alábbi megállapítások adódnak: 1) EOM ugyanúgy a kéziratok *e*-családjához tartozik, mint R (ahol csak Malcovati adatait tudtuk figyelembe venni) és φ^2 (mely esetében csak szűrőpróbákat végeztünk); 2) E és OM azonban kontaminált kódexek, mert többször nem követik az *e* közös hibáit; 3) ilyen alkalmakkor ugyan E és OM egymástól, vannak viszont olyan esetek is, amikor E és OM olvasata megegyezik, úgyhogy lehetséges: E és OM egy közös *e'* előzményre vezethető vissza. Ez az *e'* talán egyaránt őse E-n és OM-en kívül R-nek és φ^2 -nek is, mivel egy helyen olyan jellegzetes olvasatot tartalmaznak, amely ugyan *e*-re vezethető

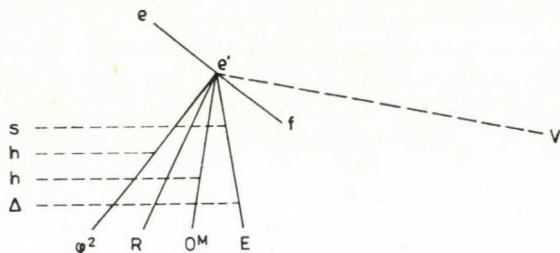
viszsa, de csak e négy kódexben fordul elő, valamint abban a V-ben, mely ugyan nem *e*-kézirat, de annak hagyományát is felhasználja, feltehetőleg *e*'-t követve (vö. 1,40 [3,5] 10 *munito*). 5) Amikor E nem az *e*-hagyománnyal kontaminálódik, néha az *s*- ill. az *f*-tradícióval, valamint a *k* típusú Δ kódexszel¹² látszik érintkezni, az OM pedig egy ízben az E-rel mutat feltűnő érintkezést (vö. 1 [3] 3). A továbbiakban EOMR φ^2 néhány további összefüggését vesszük számba az *e*-hez való relációban, így kívánva ellenőrizni fentebbi következtetéseink megalapozottságát. A praef. 7 *quasi quaedam* (*e*) = EOM $\neq$ *quaedam quasi* VF (jó) azt igazolja, hogy a V nemcsak EOMR φ^2 -vel áll összefüggésben az *e*-családból, hanem F-fel is. A φ^2 kontamináltságát, s ugyanakkor a V-vel való közelebbi összetartozását mutatja az 1,40 (3,5) 31 *habebat imperii* (*e*) = E $\neq$ V φ^2 (*habebat extremam imperii*, ill. *habebat extremam habebat imperii* — itt az *e* és a *nem e* hagyomány összeolvadásáról lehet szó) $\neq$ *imperii habebat* OM (jó). Máskor az egyébként *e*-jellegű R kontamináltsága nyilvánvaló, pl. 1,22 (2,6) 58 *clarissimi* (*e*) $\neq$ R (*maxime* — jó). Az OM és részben az R — E φ^2 -höz viszonyított — nagyfokú kontamináltsága mutatkozik meg az olyan helyeken, mint 1,40 (3,5) *deinde* (*e*) = E φ^2 $\neq$ *inde* OM (jó!); uo. 30 *et ante intravit* om. (*e*) = E φ^2 $\neq$ OM (jó); 2,7 (3,19) 6 *regis* (*e*) = E φ^2 $\neq$ OM F σ V $\neq$ *regisque* R + B Δ (kizárólag ezek jók). Van rá eset, hogy amikor φ^2 kontaminált, HY(Q)-val jelez érintkezést, ami viszont eltér E-nek az *e*-családon belüli említett összefüggéseitől, s talán rávilágíthat φ^2 egyik relációjára. Előfordul azonban OM egyezése is H-val, miközben különbözik mind *e*-től, mind az ahhoz közelálló V-től, vö. 2,10 (3,22) 1 *gesserunt* (*e*) = E φ^2 $\neq$ *cesserunt* V $\neq$ *gesserunt* OMH (jó). Miként itt, ugyanúgy más alkalommal is OM hozza a jó olvasatot, amikor eltér *e*-től, vö. 1,5 (11) 9 *fuit* (*e*) = E $\neq$ *fuisse* OM, s talán ide sorolható 2,6 (3,18) 4 *in ante expugnationem* om. (*e*) + BGL $\neq$ OMV cett. (jó Roßbach, Malcovati szerint, rossz Jahn, Halm, Jal szerint).

A most említett helyek azt a benyomást kelthetik talán, hogy E szorosabban tapad az *e*-hez, mint OMR φ^2 . Erre azonban rácsúfolnak a következő példák, jelezve E ugyancsak erős kontamináltságát. Az 1,22 (2,6) 41 esetében *iam* om. (*e*) = OM $\neq$ *idest* E $\sim$ *idem* R. A 2,7 (3,19) 7-ben pedig ER közös hibája áll szemben *e* (OM φ^2 is) + PV olvasatával: *perpena* ER — *perpenna* (*e*). Már korábban utaltam rá, hogy nem egyszer, midőn E eltér *e*-től, egyidejűleg — esetleg OM-mel együtt — megegyezik f-fel, ami *e* kéziratok valamiféle összetartozását bizonyítja, anélkül, hogy EOMR és talán φ^2 is az *f*-re jellemző közös hibákat mutatná. Ilyen példák: 1,21 (2,5) 4 *Fulvio* om. (*e*) $\neq$ EOM + F φ σ (jó); 1,40 (3,5) 25 *iungere bosporon* om. (*e*) + VM $\neq$ *iungere bosforon* (bosforon OM F σ) EOM F σ . Máskor viszont kizárólag E őrzi a jó textust szemben az egész (*e*) + V hagyománnyal, vö. 2,13 (4,2) 10 *ecce* om. (*e*) + V $\neq$ E cett. Van persze arra is példa, hogy E egyedi olvasata az *e*-n belül pusztán egyedi tévesztés eredménye lehet, ahogy 1,42 (3,8) 5 *terrere romanos* (*e*) $\neq$ *terrore romanos* E (*romanos terrere* a helyes forma). Egy rövidítés hibás feloldása eredményezhette részben az E eme szövegét: *c(a)esar et in fimbria* V $\neq$ *c(a)esi a*

¹² Így jelöljük azt a kódexet, amelyet a Wrocław-i Egyetemi Könyvtárban őriznek (jelzete: I F 312 b, s a 15. századból való), s amelyre B. Mostowska-Głombiowska hívta fel a figyelmet (Wrocławskie rękopisy Florusa. Eos 61 [1973] 257–260). Az ugyanitt található I F 262 jelzetű kézirat tőlünk a D jelet, a IV F 38 a jelzetű pedig a Θ *siglum*-ot kapta. Ez utóbbit egyik, a toruni egyetem Klasszika-filológiai Tanszékének aktáiban megjelenendő írásomban ismertetem részletesebben, mely a következő címmel van sajtó alatt: Der Stellenwert des Wrocławer Θ -Kodexes (IV F 38 a) in der Florus-Texttradition.

fimbria (e) + Voss = R ϕ ². Mindez azonban nem változtat azon a főtebb észrevételünkön, hogy E kontamináltsága valamiféle érintkezést mutat s-szel (vö. 1,3 [9] 2 *nomine et iudice* [e] $\neq$ *iudice et nomine* E γ S + V), illetve, hogy közös eredetükre utalólag EOMR egyformán tér el esetleg eV-től, l. pl. 2,7 (3,19) 7 *distra(h)i* EOMR $\neq$ Ve (*detrahi*).

Az eddigi megállapításokat hozzávetőlegesen ekképp sematizálhatjuk:

Az E pozíciója az (e)-n belül és e' jellege

Jal kutatásai az e-családon belül több ágat (h, s, k) tisztáztak,¹³ ill. a francia tudós még egy különálló kódexszel is számol (α).¹⁴ Részben az ő vizsgálati eredményeiből kiindulva, mi arra a következtetésre jutottunk, hogy van még egy f-stirps is, amelybe a Malcovati és Jal részéről F-fel jelölt *codex Vallicellianus* B 2 tartozik több más kézirat társaságában.¹⁵

Az E az OMR ϕ ²-höz hasonlóan az említett stirpsok egyikével sem látszik szorosan érintkezni, így a most vizsgált kódexeket a mondott ágak egyikébe sem lehet beilleszteni. A római Biblioteca Nazionale kéziratait kollacionáló Malcovati mindössze annyit mond, hogy E és OM egyezését ϵ -nal jelöli,¹⁶ az általa feltüntetett consensusok azonban ritkán látszanak igazán egyedieknek, valódi közös hibáknak, s maga a szerzőnő sem beszél EOM kifejezett rokoni összetartozásáról. Ráadásul ma már azt is tudjuk, hogy a tőle LTFVR egybecsengésére használt D szintén meglehetősen eltérő kategóriába tartozó kéziratokat jelöl.¹⁷ Mégis a magunk kollacionálása azzal az eredménnyel zárult, hogy E és OM között valóban közelebbi összetartozás áll fenn. A továbbiakban az ezt alátámasztó közös hibákat soroljuk fel, feltüntetve a kevésbé karakterisztikus eseteket is.

Praef. 3 *singillatim post cognoscere add.* EOM // uo. 5 *quatringsent* EOM (helyesen — a továbbiakban: h. — *quadringsent*) // 1,1,4 *contenserat* EOM (h. *contempserat*) // 1,1,9 *Archades* EOM (h. *Arcades*) // 1,1,11 *venientes* EOM (h. *Veientes*) // *direptum* EOM (= A) (h. *dirutum*) // 1,1 (4) 5 *tarquinus* EOM (h-*Tarquinus*) // 1,1 (6) 2 *igitur* EOM (h. *ergo*) // 1,3 (9) 4 *magestatem* EOM (h-*maiestatem*) // 1,5 (11) 3 *sed* (ante *novum*) EOM (h. *et*) // uo. 8 *fragell(a)e* EOM

¹³ Jal, i. m., I, CXLV–CXLVIII.

¹⁴ Bár erről ugyanott nem esik szó, mégis l. CXXXVIII-at és a Jal által felvázolt, már említett stemmát.

¹⁵ L. erről már korábban említett cikkemet in: AAntArch., Suppl. VI.

¹⁶ E. Malcovati: Studi su Floro I, 91 és Uő. Florus-kiadása, p. XX.

¹⁷ E. Malcovati: ed., p. XXXV.

(utóbbi talán javítva) (h. *Fregellae*) // uo. 9 *proh* EOM + φ (h. *pro*) // uo. 10 *sed* EOM (h. *si*) // 1,7 (13) 14 *homines esse* EOM + φ (h. *esse homines*) // uo. *aliquin* EOM (h. *alioquin*) // 1,11 (16) 2 *hoc post sed* om. EOM // uo. 9 *furcas* EOM (h. *furculas*) // 1,12 (17) 1 *sannitum* EOM (h. *Samnitium*) // 1,13 (18) 13 (a) *edem* EOM + I (h. *eaedem*) // uo. 27 *Appulus* EOM (h. *Apulus*) // 1,17 (23) 2 *opera* EOM (h. *opere*) // uo. *fugientibus* EOM (h. *fungentibus*) // uo. (26) 4 *magistratum* EOM (h. *magistratum*) // uo. 7 *hunc ante Spurium* add. EOM // 1,18 (2,1) 1 *esset* EOM (h. *est*) // 1,18 (2,2) 3 *potentia* EOM (h. *impotentia*) // uo. 12 *Collatina* EOM (h. *Colatina*) // uo. 17 *tribuno nautio* EOM (h. *Nautio tribuno*) // 1,20 (2,4) 4 *militum nostrorum* EOM (h. *nostrorum militum*) // 1,22 (2,6) 2 *maris* EOM (h. *mare*) // uo. 7 *inquit ante igitur* om. EOM // uo. 13 *sequutus* EOM (h. *secutus*) // uo. 20 *dy* EOM (h. *di*) // uo. 21 *potuisset* EOM (h. *posset*) // uo. 32 *substinebat* EOM (h. *sustinebat*) // uo. 44 *cohorta* EOM (h. *coorta*) // 1,23 (2,7) 12 *Euboy(i)am* EOM (h. *Euboean*) // 1,24 (2,8) 6 *quidem* EOM (h. *quod*) // uo. *missus* EOM (h. *miser* ?) // uo. *hinc* EOM (h. *hic*) // uo. 8 *hic* EOM (h. *hoc*) // uo. 9 *Euboy(i)am* EOM (h. *Euboean*) // uo. 13 *Alcibiadem* EOM (h. *Alcibiaden*) // 1,25 (2,9) 1 *Oetholicum* EOM (h. *Aetolicum*) // uo. 2 *sequuta* EOM (h. *secuta*) // uo. (o) *etholorum* EOM (h. *Aetolorum*) // uo. 4 *et ante iaci(n)-t(h)on* add. EOM (h. *Zacynthon*) // uo. *malleum* EOM (h. *Maleum*) // 1,26 (2,10) 1 *sequuntur* EOM (h. *secuntur*) // uo. *oetholos* EOM (h. *Aetolos*) // uo. 3 *lassaret* EOM (h. *lapsaret*) // 1,27 (2,11) 5 *tectosagia* EOM (h. *Tectosagi Magabam — tectos sagatiam* C) // 1,28 (2,12) 5 a(b) *sconditam* EOM (h. *Ascurida* sic corr. Heinsius) // uo. *nil* EOM + Fφσ (h. *nilhil*) // uo. 7 *quom* EOM (h. *cum*) // 1,31 (2,15) 1 *comperatione* EOM (h. *comparationem*) // uo. 11 *tantum* EOM (h. *tamen*) // uo. 17 *domus se* EOM (h. *se domus*) // 1,32 (2,16) 3 *tum* EOM + Qγδ (h. *cum*) // 1,33 (2,17) 6 *Annonem et Asdrubalem* EOM (h. *Hannonem et Hasdrubalem*) // uo. 11 (a) *rege* EOM (h. *rex*) // uo. 12 *orrore* EOM (h. *horrore*) // uo. 16 *pr(a)etorium* EOM (h. *praetorum — praetriorum* C) // 1,34 (2,18) 11 *est post commissa* add. EOM // 1,34 (2,19) 1 *ita ante (a)equae* transp. EOM ~ om. R // 1,35 (2,20) 3 *quidem ante populus Romanus non quidem* add. EOM // uo. 6 *Perpenna* EOM (h. *Perperna*) // 1,36 (3,1) 2 *fraude ante caperetur* om. EOM // uo. 6 *alias largitionis* add. E² *vel largitionis* in marg. add. OM² (h. *legationis* sic etiam EOM) // uo. 10 *callidissimum* EOM (h. *callidissime*) // 1,37 (3,2) 5 *extimeri* EOM (h. *aestiAari*) // 1,38 (3,3) 2 *Sillani* EOM (h. *Silani*) // uo. 4 *Sillani* EOM (h. *Silani*) // uo. 15 *inoppinatus* EOM (h. *inopinatus*) // uo. *repercussum* EOM (h. *repercussu*) // 1,39 (3,4) 1 *si dys* EOM (h. *si dis*) // 1,40 (3,5) 22 *coherent* EOM (h. *coirent*) // uo. 27 *igitur post Gn. (Cymeus OM)* ante *interim* add. EOM (utóbbi *interim* om.) (E és OM részben közös hibát, részben eltérést mutató szövege feltehetőleg egy olyan közös előzményből magyarázható,

igitur

melyben kettős olvasat lehetett, talán így: *Gn(a)eus interim*; ebből egyaránt keletkezhett *Gn. igitur interim* ill. *Gn(a)eus* (hibásan *Cymeus*) *igitur*) // 1,41 (3,6) 3 *non ante contenti* add. EOM // uo. 9 *Sextus super Pompeius* add. E²OM² (h. *Pomponius* sic corr. Dukerus) // 1,44 (3,9) 3 *romanus post populus* add. EOM // uo. 14 *centi(e)nari* EOM (h. *Tencteri*) // 1,45 (3,10) 23 *pugnantium* EOM (h. *propugnantium*) // 1,46 (3,11) 5 *seleuch(a)e* EOM (h. *Seleucia*) // uo. 11 *uteretur* E¹OM (h. *ureretur* sic E corr. OM¹) // 1,47 (3,12) 4 *atque* EOM (h. *ac*) // uo. 13 *atque* EOM (h. *atquin*) // 2,3 (3,15) 4 *plebis post tribuno* add. EOM // 2,5 (3,17) 3 *fecerat* EOM (h. *fecerant*) // 2,6 (3,18) 13 *gabinus* EOM (h. *Gabinus*) // 2,7 (3,19) 5 *spirans* WOM (h. *inspirans*) // 2,7 (3,19) 7 *perfugitis* WOM² (h. *per*

fugitivarios sic etiam OM) (OM-et tehát egy E-hez hasonló szöveg alapján ellenőrizhették is) // 2,8 (3,20) 3 *cohissent* EOM (h. *coissent*) // 2,10 (3,22) 6 *et norius* EOM (h. *Thorius*) // 2,10 (3,22) 9 *ausuma* EOM (h. *Auxuma*) // 2,12 (4,1) 7 *profectum post amplius* om. EOM (add. OM¹) // uo. 8 *Sibellinus* (h. *Sibyllinis*).

Az E és OM közt regisztált közel száz közös hiba egyértelműen bizonyítja, hogy a két Florus-kódex egy közös előzményre vezethető vissza. Ez a szöveg azonban R-nek is alapul kellett, hogy szolgáljon, mert egyfelől több EOMR közös hiba is kimutatható, másfelől EOMR-nek számos elszigetelt közös jó olvasata is van. A továbbiakban ezeket vesszük számba.

Praef. 3 *tamet*(si) post *quare* add. EOMR // 1,7 (13) 12 *ex plebe* EOMR + BOD (h. *e plebe*) // 1,12 (17) 3 *hercinus* EOMR (h. *Hercynius*) // 1,15 (20) *Marco Athilio* EOMR (h. *M. Atilio*) // 1,18 (2,2) 16 *ubi et hic Valeri(a)e* EOMR (h. *Olbiae hic, ibi Aleriae*) // 1,25 (2,9) 1 *Sy(i)rat(h)o* EOMR + N (h. *Syriaco*) // 1,36 (3,1) 18 *erat* EOMR + BF (h. *erit*) // 1,38 (3,3) 1 *theutonic*i EOM²R (h. *teutoni* sic etiam OM) // 1,40 (3,5) 27 *rebelles* EOMR (h. *rebellis*) // 1,45 (3,10) 4 *militum romanorum* EOMR + Fσ (h. *romanorum militum*) // uo. 8 *Marc(h)um* ante *Cottam* add. EOMR (C-codd. add. *M, F: L*) // uo. 21 *Vergentorix* ER ~ *Vercingetorix* OM (EOM olvasata feltehetőleg egy OM jellegű írásmódból magyarázható) // 1,47 (3,12) 8 *luxus* EOMR + BV (jó! — *luxu* cett.) // 2,9 (3,21) 20 *sanguine* EOMR + Pαβ (jó! — *sanguinem* cett.).

Ezenkívül vannak olyan egyezései is EOMR-nek, melyek önmagukban kevésbé lennének kényszerítő erejűek, de egyrészt a fentebb megállapítottak, másrészt a nagy számok alapján is komoly súllyal bírnak. Ilyenek pl. 1,13 (18) 2 *Tarentum* EOMR + VFσ + α + k + N² (h. *Tarentos*) // 1,22 (2,6) 41 *Tarentinus* EOMR + multi (h. *Tarentinos*) // 1,45 (3,10) 3 *deduxit* EOMR + multi (h. *reduxit* VαTβOJΔ) // 1,18 (2,2) 11 *pro* EOMR + V + Fφσ + α + P (h. *prae*). Van rá eset, hogy EOMR közös jó olvasata a feldolgozott kódexek közül kizárólag B és β szövegével egyezik meg, ami főleg B elszigeteltsége miatt erősen aláhúzza EOMR együvé tartozását. EOMR összefüggésén kívül e kéziratok V-vel és f-fel fennálló szorosabb kapcsolatát nyomatékosítja 1,22 (2,6) 58 *antea* EOMR + V + VFφσ + BPHarLM (h. *ante*). Ugyanebben az irányban mutat 1,13 (18) 16 is: *alia* EOMR + V + Fφσ + A (h. *alias* cett.). BNP-n kívül mindössze EOMR adja a jó olvasatot 1,13 (18) 24-ben *tota trememente* (*totam tremementem* cett.), ami már most arra figyelmeztet, hogy lehet valami összefüggés EOMR őse és B vagy még inkább NP között. Ugyancsak feltűnő, amikor egyedül EOMR-ben és az I-ben fordul elő ugyanaz a hiba, mint pl. 1,3 (9) 7-ben, ahol ezek a kéziratok *sit* add. ante *sed*. Ezen érdekes jelenség megmagyarázására majd még vissza kell térnünk a későbbiekben. Lényegében EOMR-nek a már eddig is tapasztalt összefüggéseit, vagyis a V-vel, az f-fel és a B-vel való érintkezést támasztják alá a további passzusok: 1,18 (2,2) 16 *marique* EOMR + VFφσπ (h. *mari*) // 1,22 (2,6) 46 *odoratam* EOMR + VFφ + α (h. *adoratam*) // 1,36 (3,1) 18 *erat* EOMR + F = B (h. *erit*) // 1,40 (3,5) 1 *oet(h)as* EOMR + Fσ (h. *Aetas*).

Már az eddigiekből is többször kiviláglott, hogy V nem feltétlenül vagy kizárólag f-en keresztül érintkezik e-vel, hiszen vannak olyan esetek, amikor V = EOMR, de ezzel egyidejűleg V ≠ f. Igaz sokszor EOMR = f = V, ez azonban csak azt a már fönntebb megköcskáztatott hipotézisünket valószínűsíti, hogy mindegyikük közös előzménye e'. A V-nek az EOMR-rel való szoros összetartozására a következő igazolásokat tudjuk felsorolni, nem ragaszkodva

a szövegbeli egymásutánisághoz, hanem olyan sorrendiséget követünk, amely megpróbálja mindjárt figyelembe venni az említett kódexek esetleges további rokoni relációit is. 1,2 (8) 4 *tam* EOMRV (h. *quam*) // 1,36 (3,1) 9 *proh* ante (*de*)*decus* EOMRV // 1,37 (3,2) 4 *utriusque* EOMRV (a kollacionált kódexek közül a FirmI-en kívül — amire még visszatérünk — egyedül e kéziratok adják a helyes olvasatot). A praef. 3-ban is egybecseng EOMRV: *sicut cetera* add. post *quoque*, de itt társulnak hozzájuk FQ α S. Csaknem ugyanez a felállítás 1,11 (16) 2-ben, ahol *populus* ante *romanus* add. EOMRV + Q α γ S. Fel-tűnő, hogy 1,13 (18) 3-ban ANP-n kívül szinte csak EOMRV-ben (+ YST) találjuk a helyes *a(d)remigantes* variánst. Ugyanúgy csaknem kizárólag EOMRV tartalmazza a jó szöveget az alábbi részben: 1,36 (3,1) 11 *non* EOMRV (+ Rehd M, om. cett.). Nagyon jellegzetes EOMRV egyöntetű eltérése 1,18 (2,2) 15-ben Ae-től, ahol az előbbieik *ei* post *adnexamque* add.

A már korábban kimutatottaknak megfelelően az is természetes, hogy EOMRV egybecsengéséhez időnként φ^2 is társul, bár itt természetesen az esetek száma nem olyan látványos, hiszen ez utóbbi csak a florusi szöveg egy viszonylag kisebb részét adja. EOMRV φ^2 V consensusára álljanak itt a következő példák: 1,40 (3,5) 11 *Boetia* EOMRV φ^2 V + F σ D 2 (h. *Boeotia*) // 1,41 (3,6) 11 *promontoria* EOMRV φ^2 V + T (h. *promunturia*) // 2,7 (3,19) 5 *leniter* EOMRV φ^2 V + γ k (h. *leviter*).

EOMRV φ^2 V tehát mindenképpen összefüggenek egymással, anélkül azonban, hogy közülük bármelyik a másik másolata lenne, vagy a másik teljesen szöveghű követésén alapulna. Esetenként az említett kódexek jelentősen eltérnek egymástól, ami bizonyíthatja kontamináltságukat, az ettől eltérő egyéb szöveghagyomány követését, vagy esetleg azt is, hogy már magában az e'-ben néha talán több változat is szerepelt. Az EOMRV φ^2 V esetenkénti divergálására az alábbi példák világítanak rá.

Az 1,29 (2,13) 2-ben Salmasiusu hajtotta végre a ma általánosan elfogadott *Scodram* javítást, ennek helyén a most vizsgált kéziratokban ezeket az olvasatokat találjuk: *Longordiam* E *Legordiam* OM *Loscordiam* R *Loscordam* V (a φ^2 itt még nem veszi kezdetét). Az 1,39 (3,4) 6-ban a következő variánsokat tartalmazzák kódexeink: *meothin* E *meotim* OM *meoti* φ^2 *meothim* R (h. *Maeotin*). Továbbá: 1,40 (3,5) 3 *nichomode* E *nicomede* OM φ^2 (jó) *nichomede* R // 1,40 (3,5) 10 *pirey* E *pyrrhei* OM *pyrri* R *pyrey* φ^2 *pirei* V. Mégha az adott esetekben alakjukat gyakran változtató névformákról van szó, nyilvánvaló, hogy összetartozásuk ellenére EOMRV φ^2 V megérdemlik a külön vizsgálatot, mert egymáshoz viszonyítva számottevő különbségeket is mutatnak. Ezt támasztja alá immár egészen eklatáns módon 2,9 (3,21) 3 *etiam* ante *levius* (sic!) *et* add. E *et levi* OM *plérique et ante levi et* add. φ^2 + F σ *levi ut* V (h. *levi et*). Hasonló jellegű 1,40 (3,5) 7 *tam* E *quom* OM *tum* φ^2 F (jó) // 2,10 (3,22) 7 *segeoniam* E *segioniam* OM *georgoviam* R *segoniam* φ^2 F σ *sorgoniam* V // 1,38 (3,3) 11 *hi* EF σ (jó) *hinc* OM *hic* R *h(a)ec* φ^2 // 1,45 (3,10) 20 *avernos* E *arvernos* OM (jó) *alvernos* φ^2 // 1,47 (3,12) 11 *ysdem* E *isdem* OM (jó) *hysdem* φ^2 V // uo. 12 *Inde atque* E *atque inde* OM *Atqui inde* φ^2 + T β OJ δ = RV (h. *Atquin inde*) // 2,3 (3,15) 3 *itaque* E *iam* OM *iamque* φ^2 (jó) // 2,5 (3,17) 9 *repetere* E *deposcere* OM *reposcere* φ^2 (jó) *petere* V // 2,8 (3,20) 4 *glabo* E *glabro* OM (jó) *glabio* φ^2 // 2,13 (4,2) 37 *adcersendos* E *arcesendos* φ^2 *arcescendos* V *accersendos* R *multique* (h. *arcessendos* — az OM itt már hiányzik). További számba jöhető esetek: 1,24 (2,8) 2 *xerxem atque* E *xerxem ac* OM *xerxemque* R (h. *Xerxen atque*) // 1,31 (2,15) 10 *resinderunt* E *resciderunt* OM (jó) *residerunt* R // 1,37 (3,2) 4 *yasura*

E *Isaura* OM *isara* RF (jó) // uo. 5 *enobarbus* E om. OM *aenibarbus* R (h. *Ahenobarbus*).

Magától értetődő annak a kérdésnek a fölvetése: vannak-e a kutatás által eddig elemzett kéziratok között még olyanok, amelyek ugyancsak kapcsolatban állhatnak e'-vel. Magam EOM φ^2 -ön kívül nem kollacionáltam más ilyen kéziratot, Jal apparátusában sem találok olyan töle feldolgozott szöveget, amely összefüggésbe lenne hozható a szóbanforgó csoporttal. Ugyanakkor viszont Malcovati anyagában két olyan kódex olvasatai is felbukkannak, amely több alkalommal megegyezik e' olvasatával. Teljes bizonyosságra itt csak azért nem törekedhetünk, mert meglehetősen kevés adat áll rendelkezésünkre. Ez a két számbajöhető kézirat egyfelől a mára nyoma veszett Rehd (Rehdigeranus Vratislaviensis R 78) és a FirmI (Firmanus 4 C A l n. 45).¹⁹

Előbb nézzük Rehd érintkezéseit e'-vel: 1,28 (2,12) 4 *abrupta* sic bene EOMRV (+ CracVossNeapF $\varphi\sigma\alpha T\beta\delta$) + Rehd (jó) ($\neq$ cett.) // 2,8 (3,20) 8 *in honorem* E φ^2 V (+ $\alpha S\beta\delta$) + Rehd (h. *in honore* sic OM cett.) // praef. 5 *circa* OMR + Rehd (h. *circum* sic E multique) // 1,10 (15) 2 *amnis* OMR + Rehd *ibit* E (h. *Anio*) // 2,8 (3, 20) 4 *vesuvius* OM + Rehd (jó) *vesubius* E φ^2 *vesubus* V // 1,36 (3,1) 11 *non ante contentus* add. EOMRV (+ M) + Rehd (csak e kódexek jól – om. cett.) // 2,5 (3,17) 9 *imparem* EOMRV (F $\sigma Q\alpha\gamma S$ = BNP) + Rehd (jó) // 2,7 (3,19) 6 *ex obviis* EOMV (+ F $\sigma\alpha\gamma S$) + Rehd (jó) $\neq$ *ex obulis* φ^2 plerique // 2,9 (3,21) 12 *proh* ER + Rehd om. OM *pro* φ^2 cett. (jó) // 1,1,10 *rex* EV (+ T) + Rehd (h. *res* sic OM multique) // 2,13 (4,2) 27 *prohibet* E φ^2 (+ Voss multique) + Rehd (jó) *prohibebatur* VM *prohibebat* B *prohibent* σ // 1,1,11 *acrone* EOM φ^2 + Rehd (jó – *Agrone* A) om. cett. Mindössze egyetlen olyan esetet találtam, amikor Rehd eltér e' közös rossz variánsától, minthogy azonban az ő olvasata jó, ezért feltehetőleg szövegjavítással magyarázható. A felhozott példák nem mindegyike kényszerítő erejű ugyan, hiszen nem csupán közös hibákról van szó, hanem esetenként többé-kevésbé elszigetelt jó olvasatokról is, mégis aligha tagadható Rehd kapcsolata e'-vel. Bár egyezései nem mindig EOMRV φ^2 V együttesével állnak fent, ugyanakkor az sem igazolható, hogy e kéziratok bármelyikéhez is szorosabban kötődne. Így Rehd is valószínűleg e'-ből eredeztethető.

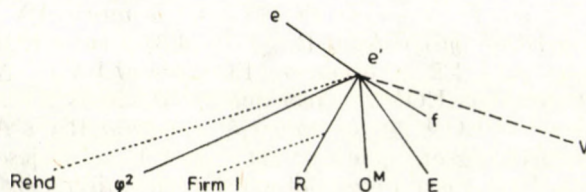
Hasonlókat állapíthatunk meg FirmI-ről. EOMRV-n kívül egyedül a FirmI adja a jó olvasatot 1,37 (3,2) 4-ben: *utriusque* EOMRV + FirmI. Az R-rel mutat viszont egyezést FirmI az 1,28 (2,12) 7-ben, igaz úgy, hogy közben eltér mind E-től, amely jó olvasatot ad, mind OMV-től, amelyek variánsa megegyezik B-vel: *irrepisset* RFirmI *irrepsisset* EF $\varphi\sigma\Pi\delta$ *irrupisset* OMV + BTAD φ^2 (az e'-ben itt feltehetőleg több olvasat volt!). Ugyancsak R-rel érintkezik a FirmI a 2,13 (4,2) 1-ben, ahol kódexeinkben ezekkel a variánsokkal

¹⁸ L. róla B. Mostowska-Głombiowska, i. m., ahol a Rehdigeranus Vratislaviensis R 78-ről a rezümében ez olvasható: «die schlesische ist heute leider nicht vorhanden.» Vö. vele kapcsolatban még E. Malcovati: Studi su Floro I, 91.

¹⁹ A fermói Biblioteca Comunale e kéziratát először E. Malcovati dolgozta fel, bár szemmel láthatólag nem teljes egészében s nem is elég szisztematikus módon, vö. Studi su Floro I, 91, ill. *Uő.*, ed., p. XIX. — Már az eddigiekből is kitűnhetett, hogy elemzésünkben saját kollacionálásunkon kívül mindenekelőtt Jal nagyon rendszeres és többnyire meg is bízható apparátusából indultunk ki, kiegészítve és időnként korrigálva is, de felhasználtuk Malcovati kevésbé módszeresen összeállított anyagát, mely ugyan adataiban többnyire pontos, de közeletről sem mindig teljes, s főként «hallgatásai» vezetnek időnként félre. Különösen *rell.* rövidítése igazít el kevésbé, s általában nem vehető komolyan.

találkozunk: *recluserat* E *pr(a) ecluserat* φ^2 *pr(a) eluserat* R *FirmI* (jó) (itt megint többes olvasattal számolhatunk e'-ben). Szintén eltér *FirmI* mind E-től, mind OM-től, megegyezve R φ^2 -vel az 1,39 (3,4) 2-ben, vö. *huiuscemodi* E *eiusmodi* OM γ *cuiuscemodi* R φ^2 (+ PLQ) + *FirmI* (jó). Mindezek alapján aligha lehet kétséges *FirmI* rokonsága e'-vel, s azon belül is talán elsősorban R(φ^2)-vel, már ha kellőképpen építhetünk a Malcovati által regisztrált nem túl nagyszámú adatra.²⁰

Rehd és *FirmI* e'-hez való kapcsolódását egyértelműen igazolhatja, hogy a hiányos dokumentáltság ellenére is ismerünk olyan helyeket, ahol *RehdFirmI* együttesen érintkezik e'-vel. Ezt bizonyítják a következő példák: 1,28 (2,12) 7 *alias* EF $\varphi\sigma$ *alia* OM (+ B α) (jó) *ei* add. post *alia* R*RehdFirmI* (+ *FirmII*) // uo. *eminatus* EF $\varphi\sigma$ *minatus* OM (+ B α) (jó) *el* ante *minatus* add. R*RehdFirmI* *FirmII*. Ezek a helyek is talán R*FirmI* szorosabb összefüggésére mutatnak, mert *Rehd* akkor egyezik meg csak R-rel, amikor egyébként *Rehd* = *FirmI*. Az eddig megállapítottakat rajzosan tehát ekképp vázolhatjuk:

Az e'-höz tartozó kódexek egymás közti viszonya

Az EOM korábban részletesen tárgyalt közös hibái talán azt a benyomást kelthetik az emberben, hogy állításunk ellenére EOM szorosabban érintkezik egymással, mint az e' egyéb kézíratainak bármelyikével. Mint már előzőleg utaltunk rá, ez a benyomás abból adódhatik, hogy EOM-re sokkal teljesebb dokumentációt birtokolunk, mint az összes többi idetartozó kézírra vonatkozólag. Állításunk azonban csak akkor válik valóban bizonyítottá, ha megvizsgáljuk, miként viszonyulnak egymáshoz az e' egyes kézíratai, s nem valószínűsíthető-e R*FirmI* szorosabb rokoni kapcsolatán kívül egyéb közelebbi kapcsolat is meghatározott kéziratok között.

Bármilyen szépszámu is EOM *consensusa*, mégis jónéhány olyan példa van, amikor E nem OM-mel, hanem R-rel cseng egybe ($ER \neq OM$). Idevágó adataink a következők: 1,29 (2,13) 1 *iliriquos* (*illyricos* R) ER *illyrios* OM (+ BPVossHQ, jó) // 2,9 (3,21) 12 *proh* ER (+ *Rehd*) om. OM *pro* φ^2 (jó) // 1,22 (2,6) 28 *garganosque* ER (+ VF $\varphi\sigma$) *gauranosque* OM (jó) // 1,27 (2,11) 3 *in orientem* ER (+ NVF $\varphi\sigma$) *morientem* OM (+ multi) (h. *orientem*) // 1,33 (2,17) 14 *sed* ante *summus* add. ER (+ V *multique*) om. OM (+ multi) // 2,2 (3,14) 5 *Gaium* ER (+ F) C. OM $\varphi^2\sigma$ (jó) // 2,13 (4,2) 32 *a basilio* ER (+ JF σ^2Q^2) *ablasio* φ^2 (+ multi) (*a Basilo* helyesen) // 1,18 (2,2) 23 *xantippum* ER (+ σ) *santippum* OMF φ T (h. *Xanthippum*) // 1,34 (2,18) 6 *internitionem* ER (+ $\varphi\sigma^2$)

²⁰ Nem feledkezhetünk el 1, 45, 25-ről sem, ahol *FirmI* olvasata szintén egyezik OMR variánsával, s szembenáll E φ^2 -vel: *ecum et* om. E φ^2 (+ cett.) *tum et* OR*FirmI*.

interemptionem OMV (+ Fσ) (h. *interneccionem*) // 2,7 (3,19) 7 *perpenna* ER *perpenna* OMφ² (= ePV) (h. *Perperna*) // 1,22 (2,6) 41 *idest* E *idem* R (h. *iam*) *iam* om. OMe // 1,23 (2,7) 9 *petebant* ER (+ FσπγTKδ) *patebant* OMφ cett. (jó) // 1,31 (2,15) 1 *peractum* ER (+ FφσαγSk) *paratum* OM (+ UQ) (h. *rap-tum*) // 1,38 (3,3) 2 *remigrarent* ER (+ T) *demigrarent* OM (+ multi) (jó) // 1,3 (9) 8 *redigerunt* ER (+ FI) *redegerunt* OM cett. (jó) // 1,24 (2,8) 6 *procul* *dubio* ER (+ N²) *dubio procul* OM cett. (jó) // 1,30 (2,20) 4 *invenit* post *resisten-tes* add. ER om. OM // 1,34 (2,18) 3 *sedī(n)genses* ER *segidenses* OM (jó) // 1,38 (3,3) 10 *t(h)eutoloc(h)us* ER *teutobochus* OM (h. *Teutobodus*).

E szép számú példa alapján könnyen juthatnánk arra a következtetésre, hogy E szorosabban összefügg R-rel, mint OM-mel, ill., hogy R közelebb áll E-hez, mint OM-hez. E hipotézisre azonban nyomban rácsfol EOM megannyi egymással való megegyezése s R-től való eltérése. Nézzük az ezt igazoló példákat! Az alábbi esetekben EOM ≠ R. 2,10 (3,22) 6 *et Norius* EOM *et horius* R (h. *Thorius*) // 1,22 (2,6) 58 *clarissimi* EOM (+ e) *maxime* R (jó) // 1,38 (3,3) 21 *succumberent* EOM (jó) *accumberent* R // 2,9 (3,21) 10 *redit* EOM (+ φ²) *redyt* R (+ BV) // uo. 28 *nondum* EOM (= C) *nundum* RV // 1,23 (2,7) 15 *iubebant* EOM (+ HQ — jó) *videbat* R // 1,38 (3,3) 3 *inter* EOM (+ e) *intra* R (+ NPGLJUVoss) (jó) // 1,2 (8) 6 *noceret* EOM *noscet* RV (+ ΔD) (h. *nosset*) // 1,22 (2,6) 15 *callidissimus* EOM (+ plerique *calidissimus* RF (h. *callidus* A) // 1,22 (2,6) 26 *petiverunt* EOM (+ plerique) (jó) *petierunt* R (+ AαS).

Ezek a tények mégsem jelentik azt, hogy R erőteljesen különböznék akár E-től, akár OM-től, hiszen egyfelől már láttuk, milyen szoros az előbbivel való kapcsolata, másfelől azonnal fel tudjuk sorakoztatni azokat a részleteket is, amelyek tisztázzák OM és R közeli rokonságát, elkülönítve őket még E-től is E ≠ OMR). 1,22 (2,6) 4 *in libertate* E (+ plerique) *in libertatem* OMR (+ AVαγκ — jó) // 1,22 (2,6) 27 *sed* E (+ plerique) *et* OMR (+ AN²PV — jó) // 1,22 (2,6) 51 *ang(u)lo i(y)talī(a)e* E (+ plerique) *italī(a)e angulo* OMR (+ APV — jó) // 1,18 (2,2) 20 *bragradam* E (+ multi) *bragadam* OMR (+ Ππ) *bragradam* φ² *bargadam* F // 1,13 (18) 14 *rex callidus intellecta* E (= C generaliter) *ut callidus intellecta* OMR (igazi közös hiba) *vir callidus intellecta* FφσQRehd (OMR feltehetőleg az utóbbi variánsból torzulhatott el, a *vir-t ut*-nak olvasva, mint majd látni fogjuk az e'-ben itt feltehetőleg többes olvasat volt) (h. *intellecta vir callidus* A) // 1,1 (3) 2 *excita* EIc *exercitata* OMR (+ φσ) *excitata* F (h. *exercita*) // 1,1,14 *habitas* E (+ plerique) *avitas* OMR (+ ANP) (jó) // 1,43 (3,8) 5 *percussit* E (φ² + multi) *percusserit* OMR (B¹ — egyedül jók) // 1,47 (3,12) 8 *et ante prima* add. E (+ plerique) om. *bene* OMR (+ AV) // 2,9 (3,21) 28 *sulmone* Eφ² (+ plerique) *sulmonem* OMR (+ BVγS) (jó). Míg ez utóbbi esetekben OMR adták a jó olvasatot E(φ²)-vel szemben, addig másutt az E(φ²)-ben bukkan fel a helyes változatj 1,39 (3,4) 7 *abscisis* Eφ² *abscissis* OMRFσ // 1,45 (3,10) 24 *defenderent maximam civitatem* Eφ² *maximam defenderent civitatem* OMR (+ V) // 2,6 (3,18) 6 *popp(a)edius* Eφ² *pomp(a)edius* OMR (+ V). Megint máskor hol az E(φ²) jó, hol az OMR, hol egyik sem: 1,40 (3,5) 28 *septentrionem* Eφ² (+ multi) *septentrione* OMR (+ BFσαγβ — jó) // 1,41 (3,6) 5 *ysaurumque* Eφ² *isaurumque* OMR (+ NVFσ) (h. *Isaurosque*) // 2,13 (4,2) 34 *Varo* Eφ² (jó) *Varro* R(om. OM) (+ BUHarβ). További példák az E ≠ OMR felállásra: 1,6 (12) 2 *signatum* EV *signatur* OMR (+ multi) (h. *signat*) // 1,1 (3) 3 *commissa* E (= e) *percummissa* R *percommissa* OM (h. *promissa*) (talán ez az a hely, amely nyomán elsősorban lehetne arra gondolni, hogy OMR-nek volt még egy közelebbi közös őse is, mint e', amit e''-vel jelölhetnénk, de ezt

a hipotézist a többi, általunk előtárt adat nem látszik megerősíteni!) // 2,5 (3,17) 6 *eisdem* E φ 2V om. OMR (+ F σ) (h. *isdem*) // 2,12 (4,1) 3 *cum* om. E φ 2V (+ plerique) *quom* OMR (+ BNP *cum* — jó) // 1,43 (3,8) 3 *et terrore* E *terrere* OMR (+ PVF σ α S) *terruiere* φ 2 (+ multi — jó) // 1,1 (6) 2 *industria* E (+ plerique) *industrie* OMR (+ ANPV) // 1,2 (8) 1 *exposcebat* E (+ F φ σ) *poscebat* OMR (+ H) (h. *postulabat*) // 1,34 (2,18) 13 *indigen(a)e* E (+ F φ σ) *indigena* OM(R?) (+ ?LDK) (h. *indigenam*) // 2,12 (4,1) 2 *quidquid* E (+ plerique — jó) *quicquid* OMR φ 2 (+ BL) // 2,7 (3,19) 3 *bello* E (jó) *belli* OMR φ 2 (+ V γ STD) // 2,11 (3,23) 6 *quoque* post *Gn* om. E add. OMR φ 2 (+ T) (h. *Gnaeusque*) // 2,5 (3,17) 6 *ys motibus ut* E *his ut motibus* OMR (jó). A különféle relációkat mutató példák közül OMR összefüggésén kívül csak egy határozott következtetést tudunk leszűrni, azt, hogy E vagy OMR akkor ad többnyire jó olvasatot, amikor *e*-vel ellentétben B vagy NP vagy V vagy ezek együttesének változatát adja.

Megerősítik ezt azok a soronkövetkező példák, melyek immár pontos rendben adják OMR consensusát E olvasatával szemben. Tehát OMR $\neq$ E az alábbi esetekben: 1,4 (10) 4 *tranatat* OMR *transnatat* E (jó) // 1,7 (13) 7 *fuit* post *foedior* add. OMR post *temere* add. F φ σ om. E (jó) // 1,10 (15) 2 *igne* OMR *igni* E (jó) // 1,13 (18) 24 *italia* post *tremente* add. OMR om. E (jó) // 1,21 (2,5) 1 *adriatici* OMR (+ multi) *adrianum* E *adriani* φ (h. *Hadriani*) // 1,22 (2,6) 13 *flammio* OMR *flamineo* E (h. *Flaminio*) // 1,22 (2,6) 19 *bomilcharis* OMR *bomilcaris* E (jó) // 1,22 (2,6) 42 *urbem* OMR (+ multi) *urbe* E (+ multi — jó) // 1,23 (2,7) 4 *sepulchra* OMR (+ B) *sepulcra* E (plerique — jó) // 1,27 (2,11) 4 *ingenita* OMR *ingenia* E (h. *gemina*) // 1,27 (2,11) 6 *orgia gontis* OMR $\sim$ *orgia gentis* E (h. *Orgiacontis*) // 1,30 (2,14) 3 *mercenarius* OMR (+ V) *mercennarius* E (jó) // 1,31 (2,15) 16 *se* OMR (+ multi) om. EOM1 (ez viszont az E-vel való igen szoros kapcsolatot emeli ki) (h. *sex* — multi) // 1,32 (2,16) 1 *c(h)orint(h)os* OMR (jó) *corintus* E cett. (itt viszont feltűnő, hogy csak OMR adja a kollacionált kéziratok közül a jó olvasatot) // 1,35 (2,20) 4 *mindon* OMR *migdon* E (h. *Myndon*) // 1,40 (3,5) 8 *Neophtholemoque* OMR *Neotholemoque* E (h. *Neoptolemoque*) // uo. 10 *subrupto* OMR (+ ZSTD) *subruto* E (h. *subrutus*) // uo. 16 *pistris* OMR (+ VFT) *pistris* E (+ GLHarlVoss Δ) (h. *pristis*) // uo. 28 *septentrione* OMR (+ B) *septentrionem* E φ 2 (jó) // uo. *orathocem* OMR *arthocem* E (h. *Arto-cem*) // uo. *horodem* OMR *herodem* E (h. *Oroden*) // 1,41 (3,6) 3 *vocaverunt* OMR (+ V) *vocavere* E (jó) // uo. 11 *pyr(rh)aticum* OMR (+ V) *pyrat(h)arum* E φ 2 (jó) // 1,45 (3,10) 23 *avaricum* OMR (+ $\alpha\beta$ — jó) *alvaricum* E φ 2 (+ VF σ) // uo. 24 *moles belli* OMR (+ VF) *belli moles* E φ 2 σ (jó) // uo. 25 *ecum et* om. E φ 2 (+ plerique) *tum (et)* OMRVFirmI // 2,3 (3,15) 4 *ferale* OMR (+ VF) *fatale* E cett. (jó) // 2,4 (3,16) 4 *se* om. OMRV (+ BNP) add. E cett. (jó) // 2,7 (3,19) 11 *dedidissentque* OMR (vagy igazi közös hiba, vagy csak e két kódex adja a jó olvasatot — sic Jahn, ego) *edissent* E *dedidissent* plerique (bene secundum Jal, Roßbach, Malcovati) // 2,8 (3,20) 3 *et denomaus* OMRV *enomaus* E (h. *Oenomaus*) // 2,10 (3,22) 7 *quominus* OMR *cominus* E φ 2 (h. *comminus*) // uo. 9 *ostater mestudia* OMR *oscha mestudia* E (h. *Osca Termeste*) // 2,11 (3,23) 6 *Gn. quoque* OMR φ 2 *Gn.* E (h. *Gnaeusque*). Mindezek a példák félreérthetetlenül jelzik OMR szoros összetartozását, s egy részük azt is alátámasztja, hogy az esetek egy részében OMR akkor térnek el E-től, amikor egybecsengenek B-vel vagy NP-vel vagy V-vel, vagy pedig valamennyiükkel. Mindebből talán arra lehetne következtetni, hogy OMR egy az E-től független előzményre, *e*''-re megy vissza, amely valamilyen nagyon ősi hagyománnyal (vagy hagyományokkal) kontaminálódott. Erre azonban rácsafol egyfelől EOM $\neq$ R, másfelől

ER $\neq$ OM már korábban gyakran tapasztalt felállása. Így vagy azt kell feltételeznünk, hogy bár mindhárom kódex ugyanabból az előzményből (e') ered, mégis később OM és R hagyománya, sorsa valamilyen módon megegyeszer összefonódott; vagy pedig annak a lehetősége forog fent, hogy e'-nek számos kettős olvasata volt, s E nem mindig ugyanazt a variánst követte, mint OMR, míg máskor eltérő volt EOM és R, ill. ER és OM választása. Minthogy ezen utóbbi megoldással mindent meg tudunk magyarázni, így ezt az utóbbi hipotézist tartjuk valószínűbbnek, s a további relációk regisztrálása is inkább ebbe az irányba mutat.

Ami például az ugyancsak e'-ből származtatott φ^2 -t illeti, hol E-vel egyezik meg, eltérve OMR-től ($E\varphi^2 \neq \text{OMR}$), hol OM(R)-rel cseng egybe, elkülönülve E-től ($E \neq \varphi^2\text{OM}/R$), hol csak E-vel van consensusa, különbözve vagy OM-től, vagy mind OM-től, mind R-től ($E\varphi^2 \neq \text{OM}$; $E\varphi^2 \neq \text{OM} \neq R$). Máskor viszont φ^2 R-rel és esetleg V-vel egyező olvasatot közöl, eltérve E-től ($E \neq \varphi^2 R/V$), vagy pedig ugyanaz a változat található meg φ^2 -ben, mint E-ben, de más R olvasata ($E\varphi^2 \neq R$). Lássuk az ezt szemléltető eseteket.

$E\varphi^2 \neq \text{OMR}$: 1,43 (3,8) 5 *percutit* $E\varphi^2$ (+ plerique) *percusserit* OMR (+ B¹) (jó) // 1,47 (3,12) 8 *et ante prima* add. $E\varphi^2$ (+ cett.) om. OMR (+ AV) // 2,9 (3,21) 28 *sulmone* $E\varphi^2$ (+ cett.) *sulmonem* OMR (+ BV γ S) (jó) // 1,39 (3,4) 7 *abscisis* $E\varphi^2$ (jó) *abscissis* OMR (+ F σ) // 1,45 (3,10) 24 *defenderent maximam civitatem* $E\varphi^2$ *maximam defenderent civitatem* OMRV // 2,6 (3,18) 6 *popp(a)edius* $E\varphi^2$ *pomp(a)edius* OMRV // 1,40 (3,5) 28 *septentrionem* $E\varphi^2$ (+ cett.) *septentrione* OMR (+ BF $\sigma\alpha\gamma\beta$) // 1,41 (3,6) 5 *ysaurumque* $E\varphi^2$ *isauronque* OMR (+ MVF σ) (h. *Isaurosque*) // 2,5 (3,17) 6 *eisdem* $E\varphi^2$ (+ V) om. OMR (+ F σ) (h. *isdem*) // 2,12 (4,1) 3 *cum* $E\varphi^2$ (+ V) *quom* OMR (*cum* BNP – jó) // 1,45 (3,10) 23 *alvaricum* $E\varphi^2$ (+ VFS) *avaricum* OMR (+ $\alpha\beta$). – $E \neq \varphi^2\text{OM}(R)$: 1,40 (3,5) 22 *videt ante prodire* add. E om. $\text{OM}\varphi^2$ (jó) // uo. *cum tandem* E *cunctandum* $\text{OM}\varphi^2$ (jó) // 1,41 (3,6) 2 *gesserant* E *grassantur* $\text{OM}\varphi^2$ (jó) // 1,41 (3,6) 6 *sic ille* E *sic illa* $\text{OM}\varphi^2$ (igazi közös hiba) (h. *Siciliae*) // uo. 8 *et (ante praefectis)* E *atque* $\text{OM}\varphi^2$ (jó) // uo. 15 *fuere* E *fuertur* $\text{OM}\varphi^2$ (jó) // 2,5 (3,17) 2 *nec ante prima* om. E *ne* $\text{OM}\varphi^2$ (igazi közös hiba) // 2,8 (3,20) 9 *munerator fuisset* E (= C) *fuisset munerator* $\text{OM}\varphi^2$ (igazi közös hiba) (h. *munerarius tum fuisset* B) // 1,39 (3,4) 7 *iubebantur* E (jó) *videbantur* $\text{OM}\varphi^2$ (+ MF $\sigma\alpha\gamma\delta$) *iuberentur* R // 2,12 (4,1) 2 *quidquid* E (+ cett.) (jó) *quicquid* $\text{OM}\varphi^2$ R // 2,7 (3,19) 3 *bello* E (+ multi – jó) *belli* $\text{OMR}\varphi^2$ (+ V γ STD) // 2,11 (3,23) 6 *quoque post. Gn.* om. E add. $\text{OMR}\varphi^2\text{T}$ (h. *Gnaeusque*). – $\text{E}\varphi^2 \neq \text{OM}$: 1,45 (3,10) 4 *longeque* om. $\text{E}\varphi^2$ (+ cett.) add. OM (+ BNP – jó) // uo. 1 *reliquias* $\text{E}\varphi^2$ *reliqua* OM (+ BNPJZV – jó) // uo. 2 *divisam* $\text{E}\varphi^2$ (+ cett.) *divisi* OM (+ BNPV – jó) // 2,8 (3,20) 8 *in honorem* $\text{E}\varphi^2$ (+ multi) *in honore* OM (+ plerique) (jó) // 1,40 (3,5) 21 *Caspi* $\text{E}\varphi^2$ *Caspy* OM (jó) // 1,42 (3,7) 4 *et t(h)eritreum* $\text{E}\varphi^2$ *et eritreum* OM // 1,43 (3,7) 5 *accipit* $\text{E}\varphi^2$ (jó) *ascendit* OM // 1,46 (3,11) 6 *tum* $\text{E}\varphi^2$ (+ cett.) *dum* OM (jó) // uo. 7 *dum* $\text{E}\varphi^2$ (+ cett.) *tum* OM (+ NPV – jó) // 1,47 (3,12) 13 *persequemur* $\text{E}\varphi^2$ (jó) *prosequemur* OM (+ VF $\alpha\gamma\delta\Delta\delta$) // 1,45 (3,10) 14 *silvas* $\text{E}\varphi^2$ (+ multi) *saltus* OM (jó) // 2,13 (4,2) 12 *occupabatur* $\text{E}\varphi^2$ (+ multi) *occupatur* OM (jó) // 1,40 (3,5) 3 *autem* $\text{E}\varphi^2$ (+ V) (igazi közös hiba) *quidem* OM (F σ cett.) (jó) // 1,41 (3,6) 10 *Scipio* $\text{E}\varphi^2$ (+ $\alpha\gamma\text{T}\beta\text{OJD}\delta$) *C(a)epio* OM (sic corr. in marg. E²) (jó) // 1,39 (3,4) 3 *scordissi* $\text{E}\varphi^2$ *scordisci* OM (jó) // 1,40 (3,5) 9 *quadam quasi* $\text{E}\varphi^2$ (+ cett.) *quasi quadam* OM. – $\text{E}\varphi^2 \neq \text{OM} \neq R$: 2,7 (3,19) 6 *regis* $\text{E}\varphi^2$ (= e) *regysque* OM (+ CF σ) *regisque* R (+ B Δ) (jó). – $E \neq \varphi^2 R/V$: 2,13 (4,2) 30 *aff(f)ricam* $\text{E}\varphi^2$ *af(f)ricum* RV // uo. 33 *concurrit* $\text{E}\varphi^2$ (jó) *concur(r)unt* RV. –

$E\varphi^2 \neq R$ 2,13 (4,2) 1 *ullis* $E\varphi^2$ (+ plerique) *illis* R (+ cett.) // uo. *ipsum illum* $E\varphi^2$ (+ plerique) (jó) *illum ipsum* R (+ $F\sigma$) // uo. 9 $E\varphi^2$ (+ plerique) (jó) *obsedit ante obstrepere* add. R (+ $F\sigma$). Mindezek a példák amellett szólnak, hogy φ^2 ugyanúgy EOM közös ősére, e'-re vezethető vissza, mint amazok, s nem látszik egyikükkel sem közelebből érintkezni. Az a tény, hogy egyszer az egyikkel, máskor a másikkal érintkezik, feltehetőleg azzal áll összefüggésben, hogy e'-ben kettős, ill. bizonytalan olvasatok vagy betoldások voltak, ahogy ezt később majd részletesebben is igazolni fogjuk.

A V kapcsolódása e'-höz

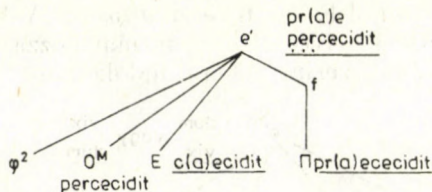
Lényegében ugyanilyen következtetések adódnak akkor is, ha a nem az e-családhoz tartozó, de azzal érintkező V relációit is megvizsgáljuk az e'-ből eredeztethető kódexekkel. V-nek e'-vel fennálló kapcsolatát már bizonyítottuk $EOMR\varphi^2V$ többszöri consensusával. Ezen túlmenően azonban V meglehetősen bonyolult megfeleléseket tanúsít az e'-re visszamenő kéziratokkal. V hol csak E-vel és f-fel egyezik, különbözve OM-től, hol EV egyezése szemben áll $OMR + f$ egybecsengésével, hol V olvasata azonos EOM (+ f) változatával, hol V megegyezik R-rel, de eltér EOM-től. Van rá példa, hogy csak $EVF(\sigma\text{II})$ olyan egyezése dokumentált, mely különbözik φ^2 *lectiójától*, máskor EV összhangja áll szemben OM-mel, de arra is van eset, hogy EV concordantiája határozottan elválik $OMR (+ F\varphi)$ -tól. Sokkal sűrűbben megesik, hogy EOM ugyanolyan textust ad, mint V, sőt esetleg mint $F\sigma$ is. Ugyanakkor olyan rész is regisztrálható, ahol EOM eltér RV közös, ΔD -vel egybehangzó variánsától. Miközben alkalomadtán $EOMV (+ F\sigma)$ consensusa eltér φ^2 -től, más alkalommal E és φ egyezik meg, eltérve $OMVF\sigma$ közös olvasatától; további variáció, amikor V nem hangzik egybe $EOM\varphi^2$ -vel, de ugyanaz a szövege, mint az áttételesen talán szintén e'-vel kapcsolatban levő $F\sigma T$ -nek, ám az az eset is fennforog, hogy V és $EOM\varphi^2$ szövege azonos, míg $F\sigma$ *lectiója* más. Máskor $E\varphi^2$ együttese elválik $OMRV$ egybehangzásától; a korábban megállapítottak alapján érthető az $E\varphi^2\text{Rehd}V$ harmonizálás is, akárcsak az $E\varphi^2RV$ felállás. Mindehhez még társul $E\varphi^2RV$ azonossága, vagy $E\varphi^2V (+ F)$ együttes szembenállása OMR -rel, ill. $E\varphi^2V$ concordantiájának elkülönülése $OMRF\sigma$ egységétől. Ott van azután $E\varphi^2OMV$ egyező szövege, valamint $E\varphi^2RV$ azonos textusa, majd EOM elhatárolódása RV-től, vagy $EOM\varphi^2$ -é V-től, vagy ERV -é φ^2 -től. Ennél gyakrabban előfordul, hogy VOM consensusa eltér E-től, ritka viszont, hogy $VOMR\varphi^2$ közös szövege különbözik E variánsától. Ugyancsak nem jelentkezik sűrűn $E\varphi^2$ összhangjának eltérése OM és V egyezésétől, vagy EOM közös szétválása $VF\varphi^2$ egybehangzó textusától. Máskor $V\varphi^2$ nem konveniál E-vel, de ugyanakkor φ^2OM egybecseng V-vel, és φ^2R meg V concordantiája más, mint E szövege. Van továbbá olyan is, hogy OMR megegyezik V-vel. Azaz igen nagy a variációk lehetősége, ami amellett szólhat, hogy V nem közvetlenül kapcsolódik az e'-ből eredő általunk vizsgált valamelyik kódexhez, hanem maga is azok közös ősével, vagyis e'-vel állhat összefüggésben. Semmit sem változtat ezen az a körülmény, hogy néhány reláció mellett több példa szól, vö. $E \neq OMV$, $E\varphi^2R = V$, s mindenekelőtt $EOM = V(+ F\sigma?)$, $EV \neq OM$. Ezekben az esetekben a nagyobb példaszám abból adódik, hogy e kéziratok kapcsán viszonylag nagyobb kutatási anyag áll a rendelkezésünkre. Vagyis V kontaminációja e' segítségével mehetett végbe.

Mindennek előrebocsátása után nézzük azokat a helyeket, amelyek igazolják fentebbi következtetéseinket. — **EV** (+ **Fσπ**) ≠ **φ²**: 2,13 (4,2) 37 *amiclarem* (*amiclam* V) post *gubernatorem* add. **EVFσπα** om. **φ²** (jó) // uo. 29 *varone* **EVFσ** (+ **M**) *varrone* **φ²** (jó). — **EV** ≠ **OM**: praef. 6 *armisque* **EV** *armis* **OM** (jó) // 1,1 (6) 2 *intra* **EV** (+ **NΔD**) *inter* **OM** cett. (jó) // 1,6 (12) 2 *signatum* **EV** *signatur* **OMR** (+ **Fφ** *multique*) (h. *signat*) // 1,13 (18) 21 *offerentem* **EV** (+ **B**) (jó) *afferentem* **OM** (+ cett.) // 1,21 (2,6) 21 *et ante ipse* add. **EV** (+ **M**) om. **OM** (+ cett.) // 1,22 (2,6) 28 *garganosque* **EV** (+ **RFφσ**) *gauranosque* **OM** (jó) // 1,27 (2,11) 3 *adulterata* **EV** (+ **BNP**) (jó) *adulterate* **OMR** (de *est post adulterata* add. **BNP** om. **E**) // 1,33 (2,17) 4 *parte* **EV** (+ **αbΔ**) // 1,38 (3,3) 12 *Athesim* (post *At hostes in flumen habet* **E**) **EVRRehd**³ *At hostes in flumen* **OM** (+ *multi*) // 2,12 (4,1) 3 *cum* om. **EVφ²quom** **OMR** (*cum* **BNP**) (jó). Idevágó további példák: 1,18 (2,2) 21 *et ante iam* add. **EV** (+ **P**) *etiam* **OM** (h. *iam*) // 1,39 (3,4) 5 *Lutius ante Didius* add. **EV** (+ *multi*) om. **OM** (jó) // 1,1,10 *rex* **EVRRehd** (+ **T**) *res* **OM** (+ *multi* — jó) // 1,5 (11) 8 *Arctinum* **EV** (+ **T**) *Aricinum* **OM** (cett. — jó) // 2,9 (3,21) 6 *infudit urbi agmen* **EV** (+ **T**) *urbi infudit agmen* **OM** *infundit urbi agmen* **Rφ²F** (+ *multi*) // 1,5 (11) 8 *gersoriacum* **EV** (+ **αk**) *gesoriacum* **OMφσ** (+ cett. — jó) // 1,12 (17) 3 *Ciminius* **EV** (+ **Rehd**²³ — jó) *Geminus* **OM**. — **EV** ≠ **OMR** (+ **Fφ**): 1,6 (12) 2 *signatum* **EV** *signatur* **OMR** (**Fφ** + *multi*) (h. *signat* cett.). — **EOM** = **V** (**Fφσ**): 1,15 (20) *regionis* **EOMVFφσ** (+ **BPαTβΔ** — jó) *his regionibus* **I** *regionibus* cett. // 1,1, 5 *face* **EOMVFφσ** (+ *multi* — jó) // 1,7 (13) 12 *antecellebat* **EOMVFφσ** (+ *multi* — jó) // 1,1,16 *ante urbem* **EOMVFφσ** (+ **ANPγS** — jó) // 1,6 (12) 1 *fuere ante ab Etruria* add. **E** post *ab Etruria* add. **OMVφσ** (+ **BNP**) // 1,7 (13) 9 *uridem* **EOMVFφσ** (h. *urimum*) // 1,40 (3,5) 30 *huc* **EOMVF** (+ **Δδ**) *hic* **φ²** (h. *haec*) // 1,46 (3,11) 11 *indigne* **EOMV** *indigno* **φ²** + cett. — jó) // 1,13 (18) 8 *tum* **EOMVFφσ** (+ **PTβ**) (h. *cum*). — **EOM** ≠ **RV** (**ΔD**): 1,2 (8) 6 *nosceret* **EOM** *noscet* **RV** (**ΔD**) (h. *nosset*). — **EOMRφ²** = **V**: 2,7 (3,19) 5 *leniter* **EOMRφ²V** (+ **γk**) (h. *leviter*). — **EOMV** (**Fσ**) ≠ **φ²**: 1,41 (3,6) 7 *facta* **EOMV** (**Fσ** + **αγS**) *factus* **φ²** (jó) // 2,1 (3,13) 5 *redibant* **OMV** (**Fσγ** + **Jk**) // 2,7 (3,19) 8 *ethnam* **EOMV** (**Fσ** + **TΔ**) *hennam* **φ²** (+ cett. — jó). — **EOMφ²** ≠ **V** (**Fσ** + **T**): 1,41 (3,6) 6 *resiluerunt* **EOMφ²** *resiluere* **V** (**Fσ** + **T**) (jó) // 2,9 (3,21) 10 *honorificaverant* **EOMφ²** (+ **σ**) *horrificaverant* **V** (**F** + *multi*) (jó). — **EOMφ²V** ≠ **Fσ**: 1,40 (3,5) 11 *omnes copias* **EOMφ²** (jó) om. **VF**. — **E** 2 ≠ **OMRV**: 1,45 (3,10) 24 *defenderent maximam civitatem* **Eφ²** (jó) *maximam defenderent civitatem* **OMRV** // 2,6 (3,18) *popp(a)edius* **Eφ²** (jó) *pomp(a)edius* **OMRV**. — **Eφ²** (**Rehd.**) **V** ≠ **OM**: 2,8 (3,20) 8 *in honorem* **Eφ²** (**Rehd**) **V** (+ **αSβδ**) *in honore* **OM** (+ cett. — jó). — **Eφ²** ≠ **OMV** (**Fσ**): 1,40 (3,5) 6 *deinde* **Eφ²** (= **eM**) *inde* **OMV** (jó) // 2,7 (3,19) 6 *regis* **Eφ²** (= **e**) *regysque* **OMV** (**Fσ**) *regisque* **BRΔ** (jó). — **Eφ²** = **RV**: 2,13 (4,2) 6 *transoéorot* **Eφ²RV** *transivit* **Fσ**. — **Eφ²V** (**F**) ≠ **OMR**: *alvaricum* **Eφ²V** (**FS**) *Avaricum* **OMR** (+ **αβ**) (jó). — **Eφ²V** ≠ **OMR** (**Fσ**): 2,5 (3,17) 6 *eisdem* **Eφ²V** om. **OMR** (**Fσ**) (h. *isdem*) // 2,12 (4,1) 3 *cum* om. **Eφ²V** *quom* **OMR** (*cum* **BNP** — jó). — **Eφ²OM** = **V**: 2,12 (4,1) 2 *distinguere* **Eφ²OMV** (+ **Fσπ** + **P**) (h. *distingere*) // uo. 3 *Antony* **Eφ²OMV** (**FσαγSTΔ**) (h. *Autronii*). — **Eφ²R** = **V**: 2,13 (4,2) 38 *cominus* **Eφ²RV** (**FT**) (h. *comminus*) // uo. 6 *transilivit* **Eφ²RV** (jó) *transivit* **F**. — **EOM** ≠ **RV**: 1,22 (2,6) 58 *clarrissimi* **EOM** (= **e**) *maxime* **RV** (+ *multi* — jó). — **EOMφ²** ≠ **V**: 2,9 (3,21) 26 *manibus cruribusque* **EOMφ²** (jó) *cruribus manibusque* **V** (+ **αβOJDKδ**). — **ER** = **V** ≠ **φ²**: 2,13 (4,2) 9 *detractare* (**-ri** **R**) **ERV** (+ **P**) *detractare* **φ²** (+ cett.) (jó). — **E** ≠ **OMV**: 1,1, 11 *-que post fugati* om. **E** *fugatique* **OMV** (+ **ANPαγS**) (jó) // 1,1,13 *ad* **E** *intra* **OMV** (+ **ANPFσγS**) (jó) // 2,4 (3,16) 6 *receptus* **E** (+ cett.) (jó) *est post receptus* add. **OMV** // uo. in

curiam E (+ cett.) om. OMV (igazi közös hiba) // 2,6 (3,18) 5 *matrem ac parentem suam* E (+ plerique) *matrem suam atque (ac) parentem urbem* OMV (+ B) (igazi közös hiba) // 2,8 (3,20) 2 *infamae* E *vilissim(a)e* OMV (igazi közös hiba) (h. *infimae*) // 2,9 (3,21) 26 *laceratum* E *lacerantium* OMV (igazi közös hiba) *lancinantium* R *lancinat(um?)* φ^2 (h. *lancinatum*). Ide sorolható még 2,4 (3,16) 6 *degressus* E (+ plerique) *digressus* OMV (+ BJM α γ Sk) // 1,7 (13) 5 *legatis* E (+ multi) *legati* OMV (+ BNP $\varphi\sigma$) (jó). — $E \neq \text{OMR}\varphi^2V$: 2,7 (3,19) 3 *bello* E (+ plerique) (jó) *belli* OMR φ^2V (+ γ STD). — $E\varphi^2 \neq \text{OMV}$: 2,6 (3,18) 10 *pop(a)edio* E φ^2 (jó) *pomp(a)edio* OMV *pop(a)edio* RF σ . — $\text{EOM} \neq V\varphi^2F$: 1,41 (3,6) 3 *non ante contenti* add. EOM om. $V\varphi^2F$ // 1,47 (3,12) 13 *atque* EOM *atqui* $V\varphi^2F$ (+ T) (h. *atquin*) // 2,12 (4,1) 7 *profectum* om. EOM add. $V\varphi^2$ (jó). — $E \neq \varphi^2V$: 2,13 (4,2) 23 *belli metu* E (+ cett.) (jó) om. φ^2V (+ HYQ) // uo. 26 *aufranio* E *affranio* φ^2V (+ II) (h. *Afranio*) // uo. *hilerd(a)e* E *hylerd(a)e* φ^2V (h. *Ilerdae*) // uo. 27 *ipse post absessorque habet* E om. φ^2V (+ HQT). — $\varphi^2R = V (\neq E)$: 2,13 (4,2) 28 *redit* E (+ cett.) *rediit* φ^2RV (+ BII — jó). — $\text{OMR} = V$: 1,1 (6) 2 *industrie* OMR (+ ANPFV) (jó) *industria* E (+ cett.).

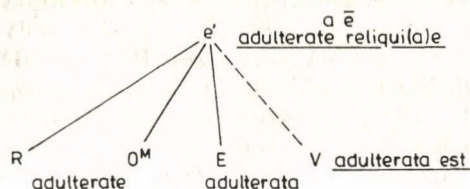
Mindezek a tények összességükben amellett szólnak, hogy bár V viszonylag OM-mel mutatja a legtöbb és a legjellegzetesebb közös hibát, mégis olyan bonyolult és változatos összefüggésben áll az e'-ből származó többi más kódexszel is, hogy a legnagyobb valószínűséggel az ő szövegét is közvetve vagy áttételesen e' segítségével ellenőrizték, felhasználva azonban minden bizonnyal w-t is, úgy, ahogy azt már Malcovati, majd még határozottabb formában Jal is föltételezte. Mindenesetre az e'-ben egyfelől több félreérthető javításnak, betoldásnak, másfelől számos — kontaminációból következő — kettős vagy többes olvasatnak kellett lennie ahhoz, hogy ilyen szerteágazó eltérések legyenek EOMR φ^2 valamint V között. A továbbiakban — meglehetősen ötletszerűen — néhány példát hozunk fel ennek alátámasztására és szemléltetésére.

A 2,8 (3,20) 10-ben a C-kódexekben általában a helyesnek elfogadott *percecidit* szerepel, ahogy ezt a formát hozza OM is, *pr(a)eccecidit* van viszont a f-típusú II-ben,²¹ míg φ^2 *per/pr(a)eccecidit*-et hoz, E-ben viszont (B-vel egyezően) *c(a)ecidit* áll. Ezen eltéréseket az eddig feltételezett stemma alapján jól meg tudjuk magyarázni, ha e'-ben többes olvasatot tételezünk fel, valahogy így: *per/pr(a)eccecidit*.

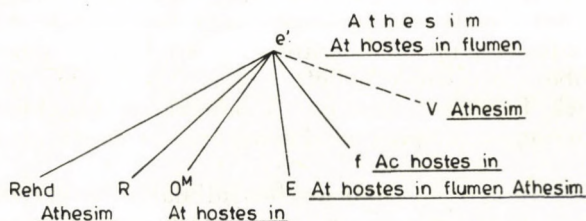

²¹ II-vel a Pal. Lat. 895-öt jelöljük, amely az f-vonalhoz kapcsolódik, ahogy ezt majd egy külön tanulmányban fogjuk bizonyítani. Leírásához l. Manusrits classiques et latins de la Bibliothèque Vaticane, Tome II. 2, Paris 1982, Catalogue établi par E. Pellegrin etc., 73. Tanulmányunkban π -vel az eddig ugyancsak nem megfelelően feldolgozott; s szintén az f-stípshez tartozó Pal. Lat. 893-at jelöljük, amely azonban az elején az s-ággal érintkezik, mert mindjárt a praef.-ban annak egyik jellegzetes szövegmódosítását adja. Később majd ezzel a kézirattal is tüzetesebben kívánunk foglalkozni, addig is leírásához l. E. Pellegrin etc., i. m., II. 2, p. 72.

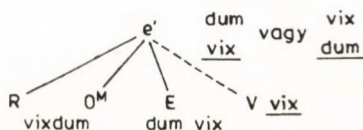
A V-nek e'-höz történő kapcsolódását is megmagyarázza a következő két eset. Az 1,27 (2,11) 3-ban a jó *adulterata* olvasatot csak EV közli (BNP-vel egybehangzóan), ellentétben OMR-rel, ahol a kódexekben megszokott *adulterate* szerepel. Viszont ugyanitt az *adulterata* után — BNP-nek megfelelően — csak V hozza az *est*-et, melyet E a többi kódexhez, így OMR-hez hasonlóan, elhagy. Ez a változatos helyzet ekképp alakulhatott ki:

Igen fontos hely az 1,38 (3,3) 12, ahol Jal apparátusa szerint egyedül V adja a helyes *Athesim flumen* olvasatot, ám valójában igaza van Malcovatinak, hogy ez a variáns megvan ERRehd-ben is, bár E csak az OM-ével közös *At hostes in flumen* változat után regisztrálja, míg az f-re az *Ac hostes in* megoldás a jellemző, ami az *ac* és *at* megszokott tévesztéséből adódhatott. A kéziratok jelzett felállása a következőképp jöhetett létre:

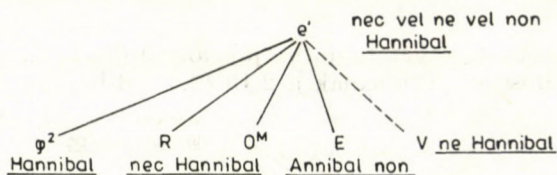

A fentebbi esetek a szöveghagyomány általános eltorzulásának e'-ben történő korrigálásával magyarázhatók. Vannak azonban olyan passzusok is, amelyek e' saját tévesztésével és ennek javításával érthetők meg. Jól szemlélteti ezt az 1,46 (3,11) 8, ahol E-ben tévesen *dum vix*, V-ben pedig pusztán *vix* szerepel, miközben OMR a helyes *vixdum* formát hozza. Kéziratainknak ez a divergálása az eddigi séma szerint ekképp indokolható:

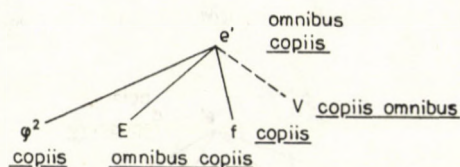
E helyen a γ -nek V-vel való egyezését megmagyarázni, mivel γ nem tartozik az e' típusú kódexek közé, voltaképpen nem a feladatunk. Minthogy azonban előzőleg érzékeltük E-vel valamilyen laza kapcsolatát, nem elképzelhetetlen, hogy γ szövegének kialakítása során E-nek egy olyan előzményét használták, melyben e'-höz hasonlóan még kettős olvasat volt.

Feltehetőleg az előbbivel rokon esettel találkozunk a 2,12 (4,1) 2-ben, ahol E-ben *Annibal non*, V-ben *ne Hannibal* szerepel, míg OMR a helyes *nec Hannibal* szövegezést hozzák. E változatosság forrása az lehetett, hogy e' kifejejtette a *nec*-et, amelyet azután nem egyértelműen pótolnak, valahogy így:

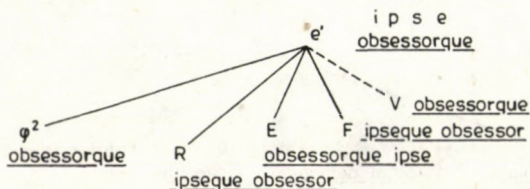
A fentebbiek azt is kifogástalanul megmagyarázzák, hogy ϕ^2 miért *nec* om., hiszen a másoló akár még a javítatlan szöveget is követhette, akár pedig nem tarthatta szükségesnek, hogy válasszon a lehetséges eltérő olvasatok közül.

A 2,13 (4,2) 38-ban az e' e-t követve pusztán *copiis*-t írhatott, ami aztán a korrekció során kiegészült a sor fölé beírt *omnibus*-szal, úgy, hogy annak helye nem volt elég világos. Ebből adódhatott kódexeink eltérő olvasata az adott helyen:

(Ez a rész OM-ből már hiányzik, Malcovatinál pedig nincs információ R-re vonatkozólag.)

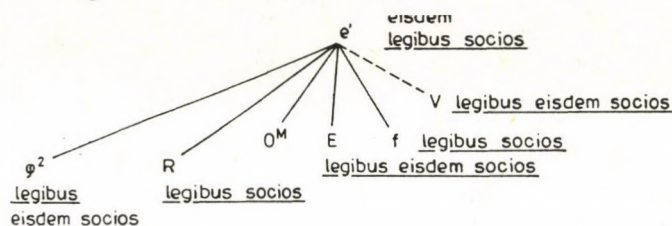
Ugyanígyen pótlással magyarázhatjuk a 2,13 (4,2) 27-ben támadt kavardást is, ahol E a jó szórendet adja: *obsessorque ipse*, míg FR-ben *ipseque obsessor* szerepel, ϕ^2V pedig elhagyja az *ipse*-t. Talán most sem tévedünk, ha itt az e'-ben az alábbi tételezzük fel:

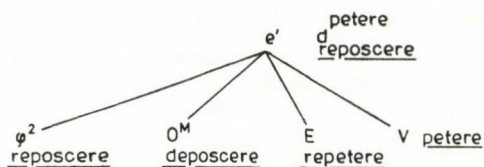
Kifejezetten e' kettős olvasatával kell számolnunk a 2,8 (3,20) 4 meglehetősen problematikus helyén. A kódexekben itt mutatkozó divergenciát ilyen módon fejthetjük meg:

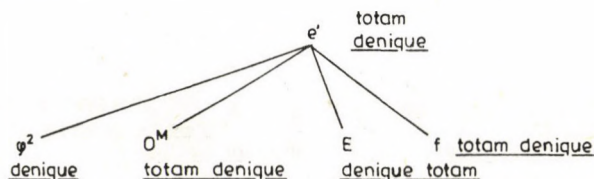
Az e' javított szövegét tekinthetjük az általunk vizsgált kéziratokban mutatkozó különbségek forrásának a 2,15 (3,17) 6-ban is:

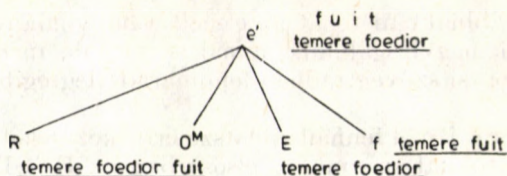
Lényegében hasonló eset forog fenn a 2,5 (3,17) 9-ben, ahol a helyes olvasat csak ϕ^2 -ben van meg (*repscere*), mialatt más variáns van egyfelől OM-ben (*depscere*), másfelől E-ben, illetve V-ben (*repeterere* az előbbiben, *petere* az utóbbiban). Az összefüggéseket rajzban valószínűleg így szemléltethetjük:

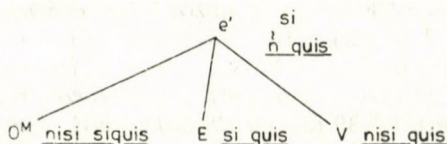
Vagy vegyünk még egy további példát, ahol az eltérések szintén egy e' -től elhagyott szó beszúrásából támadhattak. Míg OMR a helyes *totam denique* olvasatot tartalmazza, addig a ϕ^2 -ben *denique*, E-ben *denique totam* van. Mindez így keletkezhetett:

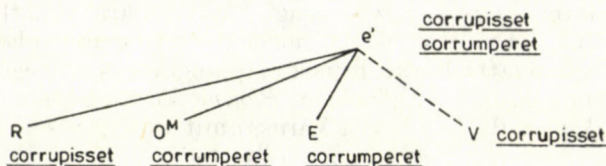
Az e' -be történő betoldás eredményezte minden bizonnyal azt az eltérést is, amely kódexeink textusában az 1,7 (13) 7-ben állt elő, ahol E a helyes szöveget tartalmazza, de $F\phi\sigma$ a *temere*, OMR pedig a *foedior* után még beilleszt egy *fuit*-ot:

Feltehetőleg *e'*-nek a másolók számára nem eléggé egyértelmű javításával magyarázható a florusi szöveg változó formája 2,5 (3,17) 6-ban *E*, *OM* és *V* olvasata alapján. Miközben *OM* szabályosan *nisi siquis*-t ír, azalatt *E* mellőzi *nisi*-t (mert úgy gondolta, hogy *e'* ezen rövidítését törölni kell), *V* pedig elhagyja a *si*-t (nyilván mert feleslegesnek érezte a *si* kiegészítést), vagyis az egészet grafikusán rögzítve:

Felsorolásunknak — melyet szinte vég nélkül lehetne folytatni — a végén álljon egy újabb nyilvánvaló példa annak illusztrálására, hogy *e'* kontamináltsága mint határozta meg a szóbanforgó kéziratok szövegének eltérő irányokba való torzulását. A 2,9 (3,21) 12 divergenciája ugyanis így vázolható fel:

Az e' kontamináltságában szerepet játszó hagyományok

Az eddigiekből is bizonyítottnak tekinthetjük, hogy *e'* nem követte tisztán az *e* szövegét (amely egyébként maga is tele lehetett kontaminációval, ahogy azt már korábban jeleztük egyik tanulmányunkban,²² s most is foglalkozunk majd vele), s így *e'*-nek más florusi szöveghagyomány(oka)t is fel kellett használnia. A továbbiakban e tradíció(k)ra kell fényt derítenünk, s ez a vizsgálat különösen azért fontos, mert nem utolsósorban így tudjuk megállapítani a szóbanforgó kódexek igazi értékét a florusi szöveg rekonstrukciója szempontjából.

Már az eddigi példákból is többször kitűnt, hogy amikor számolnunk kell *e'* kontamináltságával, akkor nagyon gyakran *B* vagy *I*, esetleg mindkettő (= *A*), illetve *NP* vagy ezek valamelyike, esetleg mind a négyük közös olvasata bukkan fel *e'*-ben, illetve annak egyik, vagy több, vagy valamennyi

²² L. már eddig is többször idézett tanulmányomat in: *AAntArch.*, Suppl. V, főleg p. 45.

kéziratában. A továbbiakban tehát az e' -nek e hagyományokhoz való viszonyát kell tüzetesen megvizsgálnunk, annál is inkább, mert az említett kéziratok (BINP) a florusi szövegtradíció fennmaradt legrégibb és legértékesebb rétegeit képviselik.

Nézzük először a B-vel fennállani látszó érintkezéseket, amelyeknek több fajtája van, de adatokkal számunkra elsősorban az $E = B$ megfelelés dokumentált, mint pl. a következő helyeken: praef. 2 *videantur* EB *viderentur* NPREhdzS *videretur* cett. // 1,13 (18) 12 *iis* E (*eis* B) *his* C // uo. 24 *Campania* EB (+ N1) *Campaniam* C // 1,18 (2,2) 7 *forma* EB (+ IOM1) *fāma* (R — olvasatában *fo'ma* = *forma* eltorzulását gyaníthatjuk) *fama* C // 1,22 (2,6) 1 *quam* post *amplius* bene om. EB add. C // uo. 2 *patris* EB (+ Iβ) *patri* cett. (jó) (om. T) // uo. 3 *monymntum* EB (+ T) *monumentum* cett. (már ha idevágó adataink teljeseek, pontosak és megbízhatóak) // 1,23 (2,7) 7 *puppi* EB (+ I — jó) *puppe* C // 1,31 (2,15) 13 *semirupta* EB (valódi közös hiba) *semiruta* cett. (jó) // 1,32 (2,16) 1 *excipit* EB (valódi közös hiba) *exceptit* cett. (jó) uo. *numero* E(?) B (+ αTOJD2) // 1,34 (2,18) 15 *subiecto* EB (jó) *subiectoque* C // 1,35 (2,20) 1 *insemet* EB (+ TΔD) *insimul* OMRV (+ FφσΠ) *insemel* cett. // 1,36 (3,1) 2 *Numidia* EB (+ σ1αTA) (jó) *numida* cett. // uo. 18 *erat* EB (+ OMRF — közös hiba) *est* V *erit* cett. (jó) // 1,39 (3,4) 6 *Rhodopen* EB (Fφσ) *rodopem* et *similiter* cett. // 1,41 (3,6) 9 *gratillus* EB (+ JHarl) *gratilius* plerique (mindegyik hibás — A szöveget a modern szövegkiadások ekképp rekonstruálják: *Plotius Siculo Atilius*. Így azonban nem világos, hogyan torzult el az *Atilius* forma *Gratilius*-szá. Ezzel kapcsolatban mi a következő megoldást kockáztatjuk meg. App. Mithr. 95 Pompeius egyik legatusát *Πλωτίος Οὐάρος*-nak tünteti fel,²³ amiből a latin *A. Plotius Varus* forma adódik, s a Varus cognoment annak ellenére nincs ok elutasítani, hogy a köztársasági Plautiusokra vonatkozólag egyébként nem ismerjük, de a 'Horgaslábú' melléknevet egyéni tulajdonsága alapján könnyen megkaphatta bárki. Ennek alapján Florus szövege eredetileg így hangozhatott Appianosnak megfelelően: *Plotius Varus Siculo Atilius*. Már az archetyponban kimaradt azonban a Varus, amit utólag a sor felett pótolhat-

var'

tak, valahogy így: *plotius siculo atilius*. A későbbi másolók a sor fölé írt kiegészítést a következő *atiliushoz* kapcsolták, s így jött létre a *gratilius* variáns, akárcsak a *gratillus* változat.) // uo. 14 *mirere* EB (+ δ) (jó) *mírer* OMRφ² (+ cett.) // 1,45 (3,10) 6 *in silvis* EB (igazi *error communis*) *in silvas* OMR (+ cett.) (jó) // uo. 21 *carnutas* ERV = B *carventas* φ² *Carnuntas* OM (jó) // 1,46 (3,11) 3 *hostibus* EB (+ αΔ) *hostilibus* OMφ² (+ cett.) (jó) // 2,4 (3,16) 1 *subito* EB *subdito* OMφ² (+ cett.) (jó) // 2,8 (3,20) 10 *c(a)ecidit* EB *pr(a)ececidit* Π *per/pr(a)ececidit* φ² *percecidit* OM (+ cett.) (jó) // 2,13 (4,2) 8 *movet* EB (+ D) *movit* C (jó) // uo. 18 *arena* EVB *harena* φ² (+ cett.) (jó) // uo. 21 *fecit* EVB (+ HD) *facit* cett. (jó) // uo. 31 *adriani* EB (+ NH) *adriatici* Rφ² *adriaci* F (h. *Hadriani*). Esetleg idesorolható még a következő eset is: 1,42 (3,7) 3 *si* EB (+ JUVossK) *sic* OMφ² (+ cett.) (jó).

²³ T. R. S. Broughton: The Magistrates of the Roman Republic, N. Y., 1952, II, 149 és 151 (17. jegyzet). Egyesek az *Οὐάρος*-t *Οὐάργων*-ra vagy *Βάργων*-ra változtatnák, mások viszont törölni kívánják, ahogy a KIP-ban is (IV 908 nr. 3) *A. Plautius (Plotius)* névformát találunk. Vitatható azonban Pomp. 67-es *legatus*-ának az azonosítása az i. e. 56-os néptribunussal és 54-es *aedilisszel*, annak ellenére, hogy Broughton is vele egy személynek tekinti (i. m., 601). Így azonban túlságosan nagy hiátussal kellene számolnunk az illető hivatali pályafutásában, ami nem különösebben valószínű.

Azt, hogy ezek a tények nem közvetlenül E-nek B-hez való kapcsolódását jelzik, hanem e' érintkezik valamiképp a B-hagyománnyal, számos további reláció mutatja. Ilyen $EV = B$, melyre voltaképp már eddig is láttunk néhány példát. Most az alábbiakra hívhatjuk fel a figyelmet. 1,13 (18) 21 *offerentem* EVB (jó) *offerentem* OM (+ cett.) (rossz). Részben idetartozhatnak még 1,27 (2,11) 3 *adulterata* EVB (+ NP) (jó) *adulterate* cett. — $E = B (+ N)$: 2,13 (4,2) 31 *adriani* EB (+ NH) *adriatici* R $\varphi^2\sigma$ *adriaci* F (h. *Hadriani*). — $EOM = B$: 1,11 (16) 2 *deditionem* EOMB *deditione* cett. (jó) // 1,27 (2,11) 2 *fuerint* EOMB (+ T $\beta\Delta$) (jó) *fuit namque* 1 *fuerant* cett. — $EOMV = BP$: 1,15 (20) *regionis* EOMV (+ F $\varphi\sigma\alpha$ T $\beta\Delta$)B (jó) *regionibus* cett. — $EOMV = B$: 1,1,5 *face* EOMV (+ VossF σ HQ $\alpha\gamma$ S) (jó) om. T β OJK δ *facie* cett. // 1,7 (13) 12 *antecellebat* EOMV (+ F $\varphi\sigma\alpha\gamma$ S)BIP *antecedebat* JMT β OJK δ *antecelebrat* cett. // 1,28 (2,12) 3 *industriam* EOMRehd (+ NeapFirmIIHQ) (jó) *industria* cett. — $EOMR = B (+ IN)$: 1,3 (9) 4 *Oratius* EOMRB (+ IN) *Horatius* cett. (?) (jó). — $EOMR = B$: 1,33 (2,17) 8 *ideoque* EOMR (+ β)B (jó) *itaque* T om. γ S *ideo* cett. // 1,36 (3,1) 18 *erat* EOMR (+ F)B *erit* $\varphi^2\sigma$ (+ cett.) (jó). — $EV (+ F\varphi) = B (+ INP) \neq OM$: 1,22 (2,6) 36 *p(a)ene* EV (+ F φ [B] + INP) (jó) *spem* OM (+ cett.). — $EV = B (+ NP)$: *adulterata* EVB (+ NP) (jó) *adulterate* OMR (cett.). — $E \sim OMV = B (+ NP)$: 1,6 (12) 1 *fuere* ante ab *Etruria* habet E post ab *Etruria* bene habent OMV (+ F $\varphi\beta$) B (+ NP). Vagyis E esetenként V-vel, ill. OM-mel és R-rel, esetenként pedig valamennyivel együtt érintkezik valamiképp a B hagyományával, bár alkalomadtán lehetséges, hogy a szóbanforgó olvasat I vagy NP közvetítésével jutott el E-ig, ill. e'-ig. Ezt erősítik meg az olyan helyek is, ahol a kódexek alábbi felállása tapasztalható: $EOMR = B (+ NP)$ 1,13 (18) 24 *tota tremante* EOMRB (+ NP) (jó) *totam trementem* cett. — $EOMRV = B (+ I)$: 1,13 (18) 16 *alia* EOMRV (+ F $\varphi\sigma$ [B] + I) (*error communis*) *alias* Rehd (+ cett.) (jó). — $E = B (+ P)$: 1,17 (22) 3 *exultatione* E (+ $\varphi\sigma$ SK δ)B (+ P) (közös hiba) *exultatione* cett. (jó). Végül arra is van példa, hogy $E^1 = B (+ NP^1)$: 1,31 (2,15) 15 *qua* E¹B (+ NP¹) (jó) *quia* cett. Az E (rajta keresetül e') érintkezése a B hagyománnyal tehát többnyire a helyes variánsok megadásában áll, bár nem egy alkalommal találkozunk közös hibákkal is. Ez utóbbiak egy része ugyan függetlenül is keletkezhetett, mégis a felhozott adatok tekintélyes száma valamilyen összefüggést jelez a B-hagyománnyal, mert a nagy mennyiségű helyes adat egyezése sem igen magyarázható szerencsés kezű önálló javítással.

Az e' jelzett kapcsolatot megerősítik azok a további összefüggések, amelyeket E-től eltérőleg OM és R mutatnak a B variánsaival. Ennek igazolására álljanak itt az alábbi példák, relációk. $OM = B \neq E (= C)$: 1,33 (2,17) 12 *deprendet* OMB (jó) *deprehendit* E (= C) // 2,8 (3,20) 13 *dolia* OM φ^2 B (jó) *dolio* E (mely szintén a *dolia*-ból torzulhatott el) *dolea* C // 2,9 (3,21) 18 *Norbanoque* OMB *Norbano quinto* E (= C). — $OM = B (+ \gamma$ vagy $\alpha) \neq E$: 2,8 (3,20) 3 *ad vexillum* E¹ (jó) *ad auxilium* OMB (+ γ) // 2,9 (3,21) 13 *urbis* E (+ cett.) (jó) *urbis* OMB (+ α). — $OMV = B \neq E$: 2,6 (3,18) 5 *matrem suam atque (ac) parentem urbem* OMVB *matrem ac parentem suam* E (+ plerique) (jó). — $E \neq OMV (+ ND^2)B$: 1,28 (2,12) 7 *irrepsisset* E (+ F $\varphi\sigma$ II δ) *irrupisset* OMV (+ T Δ D²)B *irrepsisset* RFirmI. — $OM = B (+ P)$: 1,29 (2,13) 1 *Illyrios* OM (+ HQ[BP] + Voss) (jó) *iliriquos* E $\sim$ *Illyricos* R. — $OMV = B (+ INP) \neq E$: *Itali(a)e* OMVB (+ INP) *ytalia* E $\varphi\sigma$ (+ multi) *italiam* F. — $OM = B (+ NP) \neq E\varphi^2$: 1,45 (3,10) 4 *longeque* OMB (+ NP) om. E φ^2 (+ cett.) (jó). — $OMV = B (+ NP) \neq E$: 1,7 (13) 5 *legati* OMV (+ $\varphi\sigma$) B (+ NP) (jó) *legatis* E (+ cett.).

— **OMR** = **B** $\neq$ **E** φ^2 : 1,40 (3,5) 28 *septrione* **OMR** (+ $\text{F}\sigma\alpha\gamma\beta$) **B** *septrionem* **E** φ^2 (+ cett.) (jó). // 1,23 (2,7) 4 *sepulchra* **OMRB** *sepulcra* cett. — **OMRV** = **B** (+ **I**) $\neq$ **E**: 1,22 (2,6) 4 *in libertatem* **OMRV** (+ $\alpha\gamma k[\text{B}]$ + **I**) (jó) *in libertate* **E** (+ cett.). — **OMR** = **B** (+ **INP**) $\neq$ **E**: 1,1,14 *avitas* **OMRB** (+ **INP**) *habitas* **E** (+ cett.). — **OMRV** = **B** (+ **IN²P**) $\neq$ **E**: 1,22 (2,6) 27 *et* **OMRVB** (+ **IN²P**) (jó) // uo. 51 *ang(u)lo i(y)ali(a)e* **E** (+ cett.) *Italiae angulo* **OMRVB** (+ **IP**) (jó) // 1,1 (6) 2 *industrie* **OMRVB** (+ **INP**) *industria* **E** (+ cett.). — Az **OM** tehát nemcsak **E**-vel érintkezve, hanem esetenként attól függetlenül, önmagában vagy **R**-rel és **V**-vel, esetleg mindkettővel egyezően is többször összhangban van **B**-vel, akár úgy, hogy így a meglehetősen elszigetelt, ritka jó olvasatot adja, akár pedig úgy, hogy közös hibát mutat fel. Esetenként ugyan ilyenkor még **I**-vel vagy **NP**-vel is összhangban áll, de vannak kizárólagos **B**-vel való concordantiák is, úgyhogy ez is igazolja e' valamilyen kapcsolódását a **B**-hagyományhoz.

Az **R**-nek többszöri megegyezésére **B**-vel már Malcovati felfigyelt, ám ezt mi most egy sokkal szélesebb összefüggési rendszerbe tudjuk beágyazni, hiszen **R** és **B** összhangja szintén e'-nek a **B**-tradícióhoz való kapcsolódására utal. Lássunk néhány ilyen esetet! — **RV** = **B**: 2,9 (3,21) 10 *redyt* **RVB** *redit* **EOM** φ^2 (+ cett.). — **R** = **B** (+ **I**) $\neq$ **EOM** (= **C**): 1,22 (2,6) 12 *tum* **RB** (+ **I**) (jó) *tunc* **EOM** (= **C**) // uo. 26 *petierunt* **R** (+ $\alpha\sigma[\text{B}]$ + **I**) *petiverunt* cett. (jó). — **RB** $\neq$ **EOM**: 1,35 (2,20) 3 *(a)equius* **RB** (jó) *est ante aequius* add. **EOM** (+ cett.) (= **C**) // 1,38 (3,3) 14 *cecidere* **RB** (jó) *ceciderrunt* **EOM** (= **C**) // 2,8 (3,20) 3 *et ante vindicari* habent **RB** (jó) om. **EOM** (= **C**). — **RV** = **B** $\neq$ **EOM**: *armisque quicquam* **RVB** (közös hiba) *armis quicquam* **EOM** (+ cett.). Ezek a példák, ha — nyilván a rendelkezésünkre álló korlátozottabb anyag miatt nem is olyan nagyszámúak, mint **OM** vagy még inkább **E** esetében, szintén megerősítik a **B**-féle textus hatását e' hagyományának kialakítására. S hasonló irányba mutat a **B**-vel esetenként már eddig is érintkezést sejtető φ^2 néhány passzusa, vö. φ^2 = **B**: 2,13 (4,2) 27 *habundatio* φ^2 **B** *abundatio* $\text{F}\sigma\text{T}$ *abundanti* **E** alii aliter. — φ^2 (+ $\text{F}\sigma$) = **B** $\neq$ **EOM**: 1,40 (3,5) 1 *a septrione* φ^2 (+ $\text{F}\sigma$)**B** *ad septrionem* **EOM** (+ cett.). A korábban megállapítottak alapján az sem hat meglepetésként, hogy az e'-vel szintén kapcsolatban álló f-hagyomány — mint már eddig is láttuk — ugyancsak meg-megegyezik **B**-vel,²⁴ ahogy azt a következő kiragadott példa is alátámasztja: 1,33 (2,17) 4 *ante* $\text{F}\varphi\sigma$ **B** (jó) *antea* **EOM** (+ cett.). Ténynek látszik tehát, hogy az e' — feltehetőleg marginális vagy sor fölötti bejegyzés formájában — megannyi olyan olvasatot tartalmazott, amely a Florus-kéziratok ún. I. osztálya irányába mutatott.

Még jobban valószínűsíti ezt az a körülmény, hogy időnként nemcsak **B**, hanem **I** olvasatai is feltűnnek **EOM** φ^2 **V**-ben, sőt — mint az alábbi részletek bizonyítják — e' kizárólag **I**-vel és nem **B**-vel cseng egybe. **E** = **IP** $\neq$ **OMR**: 1,1 (3) 2 *excita* **EIF** *excitata* **F** *exercitata* **OMR** $\varphi\sigma$ (h. *exercita*).²⁵ — **E** = **I** = **OM**:

²⁴ L. erről cikkünket in: *AAntArch.*, Suppl. VI, 45.

²⁵ Itt *O. Jahn* kiadásának (Iuli Flori Epitomae de Tito Livio . . . , Lipsiae 1852) apparátusából indultunk ki, aki **IP**-vel jelöli a *codex Pollingensis Iordanis*-t. *C. Halm* szerint viszont **IE** (= *fragmentum Iordanis in codice Emmerano sive Ratisbonensi*) az **OMR**-rel egybehangzóan *exercitata* olvasatot ad, ami szintén az e'-nek az **I**-hagyományhoz való kapcsolódását bizonyítja még akkor is, ha **IH** (= *codex Heidelbergensis*) a **C**-hagyománnyal egyezően *exercita*-t ír. Az adott hely kapcsán *Halm* így fogalmaz: «paenitet non scripsisse exercitata inventute, ut est in **IE**; nam habet **B** exercitate inventute, syllaba extrema participii terminationi sequentis substantivi assimilata . . . » (Iuli Flori Epitomae de Tito Livio . . . , Lipsiae 1863, p. IV).

1,1 (2) 3 *egregi(a)e* EI *Egeri(a)e* OM (jó) // 1,3 (9) 4 *species* EI *specie* OM (+ cett.) (jó) uo. *eminentes sedes* EI ~ *eminenti sedes* I (h. *eminentis aedis*). — **EV** (+ **Y**) = **I**: 1,1 (3) 1 *excepit* EV (+ **Y**)I *excipit* cett. (jó). — **EOM** = **I**: 1,13 (18) 13 (*a*)*edem* EOMI (h. *caedem*) // 1,18 (2,2) 21 *ob(s)idione* EOM (+ **T**) I (h. *obsidio*) // 1,23 (2,7) 11 *ci(y)noceph(f)alos* EOM (+ **γ**) I. — **EOMR** = **I**: 1,3 (9) 7 *sit* ante *sed* add. EOMRI *sed* BαTOJK (jó) *sit* cett. (Itt az archetypon-

sed

ban minden bizonnyal kettős olvasat volt, ilyenformán: *sit*, mert így jól magyarázható I, B és C eltérése egymástól). — **ER** (+ **F**) = **I** ≠ **OM**: 1,3 (9) 8 *redigerunt* ER (+ **F**) I *redegerunt* OM (+ cett.) (jó). Végül f-nek ugyanezen hagyományhoz való kapcsolódására utalhat még **EOM** = **F**φσΠ = **I**: 1,7 (13) 5 *tunc* EOMFφσΠI (+ **J**) (h. *tum*).

E nagymennyiségű tény felvonultatása egyértelműen bizonyítja, hogy e' gyakran követi az A (= BI) tradíciót, egyfelől visszhangozva annak korábban kizárólagosnak vélt jó olvasatait, másfelől pedig megismételve ennek a vonalnak a hibáit. Bár ezek az *errores communes* eredhetnek részben önálló tévesztésből is, ahogy néhány jó olvasatot is tekinthetnénk független javítás eredményének, mégis a megegyező sok közös hiba és elszigetelt jó olvasat kétségtelenné teszi e' összefüggését A (= BI)-vel, s most már csak azt kell tisztázni, milyen formában áll is fent ez a kapcsolat.

Éppenséggel lehetne közvetlen összefüggésre is gondolni, ahogy korábban ezt másutt feltételeztük,²⁶ mégis ez ellen szól egyfelől B szinte teljes elszigeteltsége a florusi szöveghagyományban, másfelől pedig az a tény, hogy EOMRφ²V nem pótolja a C-nek azt a lacunáját, amely a 2,18 (4,8) 2-6-ban állt elő, s amelyet egyedül B egészít ki, a teljes és sértetlen szöveget adva. Aláhúzza ezt az a körülmény is, hogy EOMRφ²V a többi C lacunát sem pótolja. Így azt a hipotézist kell megkockáztatnunk, hogy e' bejegyzései egy olyan C-típusú kézirat hagyományát követik, amely még megelőzte az n (NPCrac.)²⁷ fázis kialakulását, s őrizte még egyfelől a jó szöveget, vagy az archetyponnak azokat a kettős olvasatait, amelyek hozzájárultak az A- és a C-hagyomány szétválásához. Mi erre a mára már elveszett, de feltételezhető C-típusú kódexre használtuk az y jelölést, s egykori meglétével a most elősorolt adatok birtokában még inkább számolhatunk.²⁸

Az e' kontaminációja tehát részben az y-hagyomány nyomán történt. Ezzel azonban még nem tudunk mindent megmagyarázni. Egyfelől már az eddig felhozott példák közt is akadt jónéhány olyan olvasat, amely nemcsak a B tradícióban bukkan fel, de a C-vonal ma kéziratokkal dokumentált legrégibb rétegében, az NP(Crac)-ban is, úgyhogy ez is közvetíthette az adott variánst, másfelől pedig a továbbiakban több olyan adatot is elő tudunk számolni, amely csak NP(Crac)-ban található meg elszigetelt módon, s így e'-be kerülését innen kell magyaráznunk.

Idevágó példák: **E** (+ **F**) = **N** 1,31 (2,15) 15 *subito* E (+ **F**)N *subita* cett. (jó). — **ERV** = **P**: 2,13 (4,2) 9 *detractare* E (*detractari* R)RVP *detractare* φ² (+ cett.) (jó). — **ER** = **N**₂: 1,24 (2,8) 7 *procul dubio* ERN₂ *dubio procul*

²⁶ L. erről említett tanulmányunkat in: AAntArch., Suppl. VI, 45.

²⁷ E kézirat gondos tanulmányozására vonatkozólag I. P. Passowicz mára már kissé avult, de gondos anyaga miatt nélkülözhetetlen dolgozatát: De Flori codice Cracoviensi. Cracoviae 1898.

²⁸ Ezzel kapcsolatos írásom «Florus-problémák» címmel az AntTan-ban jelenik majd meg, németül pedig («Floriana») várhatólag az Athenaeum 1989-es évfolyamában.

cett. (jó) — $E \neq \text{OMV}(+ \gamma K \sim \varphi\beta) = \text{BNP}$: *praef.* 4 *eius* $\text{OMV}(+ \gamma K \sim \varphi\beta)\text{BNP}$ (jó) om. $E(+ \text{cett.})$. — $E \neq \text{OMV}(+ \text{F}\varphi\sigma)\text{B}$ (esetleg I) ΔP : 1,7 (12) 6 *legatis* $E(+ \text{plerique})$ *legati* $\text{OMV}\text{F}\varphi\sigma/\text{ANP}$ (jó) // 1,13 (18) 16 *romani* om. $E(+ \text{cett.})$ add. $\text{OMV}(+ \text{F}\varphi\sigma\gamma\text{S})\text{ANP}$ // uo. 19 *suo* om. $E(+ \text{cett.})$ *habent* $\text{OMV}(+ \text{F}\varphi\sigma)\text{BNP}$ (jó) // 1,1, 11 *-que* *post fugati* om. $E(+ \text{cett.})$ *bene* *habent* $\text{OMV}(+ \text{F}\sigma\alpha\gamma\text{S})\text{NP}$ (jó) // 1,1, 13 *ad* E *intra* $\text{OMV}(+ \text{F}\varphi\sigma\alpha\gamma\text{S})\text{ANP}$ (jó) // 1,11 (16) 1 *denique* E *deinde* $\text{OMV}(+ \text{F}\varphi\sigma\alpha\gamma\text{S})\text{ANP}$ (jó). — $\text{OMRV}(+ \text{F}\sigma\alpha\text{S}) = \text{P} \neq E \neq \varphi^2$: 1,43 (3,8) 3 *terrere* $\text{OMRV}(+ \text{F}\sigma\alpha\text{S})\text{P}$ *et* *terrore* E *terruere* φ^2 (jó). Ezek a szöveghelyek, miként a már előzőleg felhozott adatok egy része, valószínűvé teszik, hogy e' nem csupán a feltételezett γ -nal, hanem az n -hagyománnyal (NPCrac) is kontaminálódott, s mindkét tradíció olvasatai — változó mértékben — bekerültek $\text{EOMR}\varphi^2\text{V}$ -be.

A φ^2 további vonatkozásai

Korábban már szoltunk róla, hogy E az e' -n kívül valamiképp kapcsolatban áll az s -, a h -hagyománnyal és Δ -vel, az R a FirmI -gyel, míg a φ^2 szintén többször egyezik h -val. A továbbiakban néhány további példával kívánjuk φ^2 -nek ezt a kapcsolatát megerősíteni, egyúttal arra is rámutatva, hogy a φ^2 valamiképp T -vel is összefügg. Ez utóbbi relációt az teszi nyilvánvalóvá, hogy miközben T ún. k -típusú kódex, addig csak T és φ^2 egyezéssel találkozunk, mert egyébként φ^2 nem mutatja sem k , sem k' Jal részéről tisztázott közös hibáit.²⁹ hisz az 1,47, 12-ben az *aut* helyett szereplő *atqui* (sic $\varphi^2\text{T}\beta\text{OJ}\delta$) meglehetősen véletlenszerű egybeesésnek látszik. Így T -nek és φ^2 -nek valamilyen formában közvetlen kapcsolatban kell egymással állnia, s nem valószínű, hogy φ^2 k -val, vagy k' -vel kontaminálódott volna, inkább T hathatott direkt módon φ^2 -re, vagy még inkább φ^2 (ill. előzménye) befolyásolta T szövegének kialakulását. A φ^2 -nek h -val, ill. T -vel fennálló kapcsolatát a következő példák illusztrálhatják: 2,13 (4,2) 40 *adsiduis* om. $\varphi^2\text{HQ}$ // uo. 44 *regis* $\varphi^2\text{T}(+ \text{HarIM})$ // uo. *vel* $\varphi^2\text{HarI}^1\text{HYQ}\Pi\alpha\gamma\text{Sk}(+ \text{B})$, (ami egyúttal további példa lehet e' és B kapcsolatára!) om. F *belli* cett. // uo. 52 *mali* $\varphi^2\text{T}(+ \text{JF}\sigma\gamma)$ (h. *malis*) // uo. 55 *et ante f(o)edus* add. $\varphi^2\text{T}(+ \text{V})$ // uo. 56 *credebatur* φ^2 *crederetur* T (h. *videbatur*) // uo. 57 *sic* *post si ante expedisset* add. $\varphi^2\text{T}$ (ennek alapján az esetleges közös

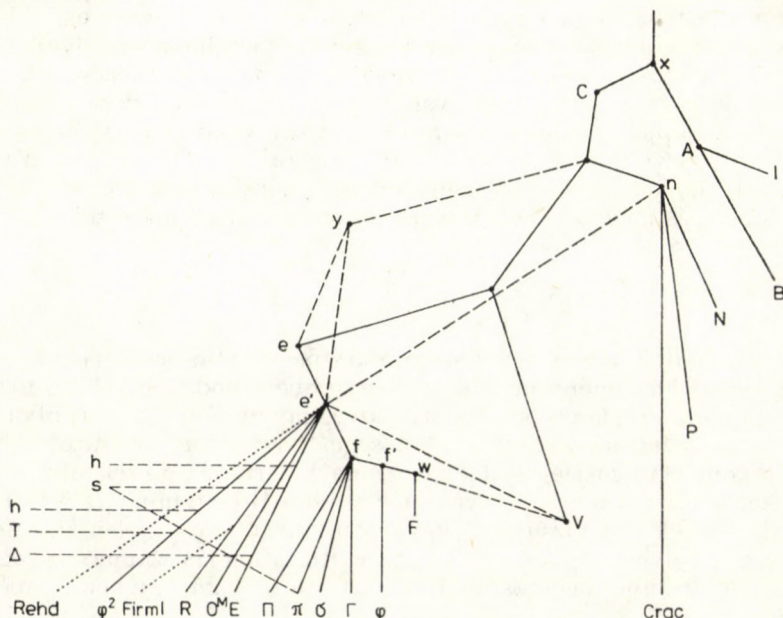
sic *si*

előzményben kettős olvasatot tételezhetünk fel: *si* vagy *sic* formában) // uo. 59 *incendiorum* $\varphi^2\text{T}$ (igazi *error communis*) (h. *aedificiorum*) // uo. *p(a)ene in insulam* $\varphi^2 \sim p(a)ene in nsula$ T (h. *in p[a]eninsulam*) // uo. 66 *maior* $\varphi^2\text{T}$ (h. *amplior ante eoque*) // uo. *amplior* $\varphi^2\text{T}(+ \text{LQ})$ (h. *acrior ante Caesarianorum*) // uo. 67 *plangore* $\varphi^2\text{T}$ (h. *clangore*) (igazi közös hiba) // uo. 69 *est postero die* om. $\varphi^2\text{T}$ (Jal ezt az adatot elmellőzi) $\text{HYQ}\beta\text{OJ}\delta$ // uo. 70 *utica* $\varphi^2\text{T}$ (h. *uticam*) // uo. 81 *verecundia* $\varphi^2\text{T}$ *virtutem* C (h. *virtute* B) (igazi *error communis*) // uo. 83 *quinque* om. $\varphi^2\text{HQ}$ (corr. Q^2) $\text{T}\beta\text{OJ}\delta$ // uo. 85 *ei factus est* $\varphi^2 \sim ei$ *factus* T (h. *effectus est*) // 2,14 (4,3) 5 *atque* $\varphi^2\text{T}(+ \text{VF}\gamma\Delta)$ (h. *ac*) // 2,15 (4,4) 1 *asper(r)imi* $\varphi^2\text{T}(+ \Pi\text{Q})$ (h. *acerrimi*) // uo. 2 *furiis* $\varphi^2\text{HYQ}(+ \text{M}\beta\text{OJDK}\delta)$ om. T (h. *furtis*) // 2,16 (4,5) 3 *privatus* $\varphi^2\text{T}(+ \Pi\text{D})$ // uo 6 *multa* $\varphi^2\text{HQ}$. ($+ \text{F}\alpha\gamma\text{S}\beta\text{OJ}\Delta\delta$) (h. *inulta*) // 2,17 (4,7) 9 *omina* $\varphi^2\text{T}(+ \text{F}\alpha\gamma)$ (h. *omnia*) // uo. 10 *non esse*

²⁹ L. ezek felsorolását in: *Jal*, i. m., I, CXLVII–CXLVIII, ill. uo. 2–4. jegyzet, valamint 1–4. jegyzet.

$\varphi^2\text{HQ}$ (+ GLJZ) // 2,18 (4,8) 8 *quinginta* om. $\varphi^2\text{HQTK}$. Mindezek a részek félreérthetetlenné teszik H(Y)Q és főképp T rokonságát φ^2 -vel.

Mindezek alapján — figyelembe véve egy korábbi tanulmányunkban az f-kéziratokkal kapcsolatban leszűrt eredményeinket is³⁰ — nagyjából a következőképp rögzíthetjük sematikus formában a most vizsgált kódexek összefüggési rendszerét:

(Természetesen ez a vázlat — akárcsak a korábbiak — Jal stemmájának hasznosításával készült.)

Az e' keletkezésének feltételezhető ideje

A címben jelzett, soronkövetkező kérdésre meglehetősen bizonytalan választ tudunk adni, bár álláspontunk kialakításához talán rendelkezünk némi fogódzóval. Itt mindenekelőtt néhány tévesztés, ill. számbajöhető forrása, valamint egy-két feloldatlan, bizonyára nem kellőképpen tisztázott és értett rövidítés jöhet számításba, abban az esetben, ha elég pontosan meg tudjuk határozni, mikor is voltak használatban ezek a jelölések.

Ami az E -t illeti, ebben a következő adatok értékelése jöhet számításba. Az 1,1, 3-ban a *tunc* rövidítése ekképpen történik: $\tilde{t}c$. Cappeli szerint ez a XIII. században volt szokásos,³¹ s így E eredetijét talán erre az időpontra tehetjük. Vannak azonban olyan formák is, amelyek jóval korábbi időszakra utalnak vissza. Az 1,32 (2,16) 1-ben a *numero* rövidítésekképpen ez áll: $\tilde{n}um$,

³⁰ L. AAntArch., Suppl., VI, 46.

³¹ A. Cappelli: Dizionario di abbreviature latine ed italiane. Milano 1985⁶, 372.

ami Cappelli alapján a VIII. században volt elfogadott ilyen értelemben.³² Ezzel egybecseng a 2,13 (4,2) 13-ban olvasható *ex inde qm*, amely a VIII. századi gyakorlatnak megfelelően³³ *exinde quoniam*-nak értelmezhető, és a helyesnek elfogadott *ex fide quia*-ból torzult el.

Nagyjából ezt a következtetést erősíti meg az OM-ben alkalmazott *hc* (= *haec*) rövidítés, ami szintén VIII. sz.-i formának látszik.³⁴ A jelzett adatok konkordanciája tehát arra figyelmeztethet, hogy az *e'* szövege egy kb. VIII. sz.-i szövegállapotot tükrözhet, vagy legalábbis tartalmaz egy ilyen korabeli réteget. Nem biztos azonban, hogy ez valóban az *e'* keletkezésének a kora, mert lehet, hogy itt annak elődje, vagyis az *e* volt ebből a korból való, sőt a kontamináció alapján szolgáló kéziratok (y vagy valamilyen változata, ill. n vagy valamilyen változata) szintén datálódhattak a VIII. sz.-ból. Minthogy azonban a rendelkezésünkre álló legkorábbi kéziratok IX–X. sz.-iak, ezért ez a körülmény is megnövelheti a most vizsgált kézirateink értékét.

Az e' kéziratok jelentősége

Az *e'* kéziratok igazi értékét számunkra persze elsősorban nem ez, hanem az a már jelzett körülmény adja meg, hogy ebbe a kódexcsoportba feltehetőleg két igen régi, még kevésbé romlott szöveg hagyomány (y + n) olvasatai is bekerültek. Így megvan annak a lehetősége, hogy az *e'* kéziratok bizonyos variánsait komolyan mérlegeljük, mert nem kizárt, hogy ezek olyan genuin szövegrészeket őriztek meg, amelyek már mind a B-ben, mind az NPCrac-ban eltorzultak. Ennek megvizsgálása ugyan túlmutat már a jelen írás feladatkörén, mert egy ilyen munka inkább egy kritikai kiadás számára elvégzendő, mégis megállapításunk megerősítésére fel kívánunk hozni egy-két elgondolkoztató helyet.

Az 1,40 (3,5) 12-ben mind B, mint C *Nic(h)omede*-t ír, s ezt a nyilvánvalóan hibás szöveget javította Justus Lipsius *Nicomedes*-re, amely korrekciót azóta is elfogadja a kutatás. Nos, az E itt szintén *Nicomedes*-t hoz, ami lehet ugyan önálló szövegváltoztatás eredménye is, ám az eddig elmondottak alapján annak a lehetőségét sem zárhatjuk ki, hogy itt vagy az y-ból, vagy az n archaikus rétegeből átemelt jó szövegről van szó.

Az 1,24 (2,8) 6 ezen mondatában: *Et quod illud fuisset periculum, si se consiliis eius (sc. Hannibalis) rex (sc. Antiochus) tradidisset, id est si Asiae viribus usus fuisset miser Hannibal!* — sok fejtörést okozott már a *miser* szó, amelyet eddig igen sokféleképpen próbáltak javítani. Malcovati *apparatus*-a a következő kísérletekkel számol: *imperator* (Haupt, Halm), *minister* (Freudenberg), *Afer* (Meiser), *durus* (Binsfeld) és *vafer* (Petschenig). Újabban mégis hitelt szokás adni BC egyöntetű olvasatának, Roßbach és Jal ugyanis az adott helyet összeveti a 2,9, 11-gyel, ahol Marius minősül *miser imperator*-nak. Mégsem elhanyagolható, hogy az 1,24 vitatott helyét EOM egyöntetűen így hozza: *id est si Asiae usu fuisset missus Hannibal*, vagyis eszerint az egész szövegrész értelme ez lenne: «Mekkora veszedelem lett volna, ha a király (Antiochus) hallgatott volna az ő (Hannibal) tanácsaira, azaz, ha Hannibalt

³² Uo., 243.

³³ Uo., 310.

³⁴ Uo., 158.

— élve Asia (katonai) erejével — küldik hadba» (ti. Róma ellen). Ezt az interpretációt támogatja az a körülmény is, hogy a hadvezérek katonai megbízatásával kapcsolatban Florus szereti a *mittere*-t (esetleg absolute is) használni passzívumban, miként azt ezek a példák is bizonyítják: 1,33,8 *iam huc, iam illuc missi* (sc. *sunt*) *duces*; 1,22, 37 *in ultionem patris ac patruī missus . . . totam* (sc. *Hispaniam*) . . . *recuperavit*; 1,41,4 *missus . . . in eos Publius Servilius . . . superat*; 2,13, 34 *ad recipiendam provinciam missus . . . subitum Iubae regis adventum . . . sustinere non potuit* (vö. még 2,30,22; 2,28, 19; 1,22,36; 1,40,8).³⁵ A *missus* eltorzulása *miser*-ré ugyanakkor palaeographiailag könnyen magyarázható, mert a *miss'* (= *missus*) rövidítést könnyen *mis'*-nek (= *miser*) nézhatték, annál is inkább, mivel a *missus* nem ritkán jelenik meg a középkori kéziratokban *misus* formában.³⁶ A most vizsgált szövegváltozatot *clausula* szempontjából sem kifogásolhatjuk, mert a trochaeus + creticus / $\text{— } \cup / \text{— } \cup \cup$ nem kerülendő Florus részéről, és hozzá kell tennünk, hogy a *miser Hannibal* variáns elfogadása esetén a dactylus + creticus / $\text{— } \cup \cup / \text{— } \cup \cup /$ szokatlannabb.³⁷ Mindezek alapján az adott hely olvasatában nem lehetünk teljesen biztosak; bár a BC egybecsengése és az eddigi hagyomány alapján helyesebbnek látszik kitartani a mostanában elfogadott *miser* variáns mellett, azért teljesen a *missus* genuin voltának lehetőségét sem kell elvetnünk.

Az 1,33 (2,17) 13-ban az E textusa viszont megerősítheti a florusi szövegnek azt a rekonstrukcióját, amelyet B olvasata nyomán Jahn javasolt, s azóta is egyöntetűen elfogadásra kerül a modern szövegkiadásokban. Ezen a helyen korábban a C-kéziratok ismeretében *nisi dux illius motus initio belli oppressus esset* volt olvasható a régebbi kiadásokban. A B *ut oppressus* szövegváltozata alapján azután Jahn *vi oppressus esset*-et olvasott. Mi az E-ben *fuisset*-et találunk, ami nyomán ugyancsak egy *oppressus vi esset* textust következtethetünk ki. Ha már most választanunk kell a *vi oppressus esset* és *oppressus vi esset* szórend között, akkor a *clausula* szerint az előbbi mellett kell döntenünk. Mégis a szövegtorzulás oka talán épp a három szövegváltozat összevetésével

v i

állapítható meg. Az archetypóban ez állhatott: *oppress' esset*, ebből egyaránt lehetett *vi oppressus esset* ($\rightarrow$ *ut oppressus esset* B), ill. *oppressus vi esset* ($\rightarrow$ *oppressus fuisset* E), valamint *oppressus esset* (e), mert ez utóbbi jobbnak látta elhagyni a sor fölé beírt szót.

Végezetül még egy sokat vitatott részt nézünk meg, amelynek tisztázásában talán szintén segíthet az E egyedi olvasata. Az 1,40 (3,5) 23-ban a C általában *quasi commilitans cum*, míg a B *commilitans cum quasi dea* olvasatot tartalmaz. Ennek megfelelően a régebbi kiadások ezt a szöveget hozták: *Nocturna ea dimicatio fuit: et luna in partibus: quippe quasi commilitans, quum a tergo se hostibus, a facie Romanis praebuisset* (sic exempli causa Langlois, Lipsiae, 1838). Jahn a kérdéses szövegrészt a B-vel való kollacionálás után ekképp

³⁵ L. ehhez *M. L. Fele*: *Lexicon Florianum*, Hildesheim — N. Y. 1975, 390 s. v. *mittere*.

³⁶ L. erről *L. Havet*: *Manuel de critique verbale appliquée aux textes latins*. Paris 1911. p. 258, § 1079. Megszokott persze az ellenkező torzulás is, hogy tudniillik a *missi* változik *missire*, vö. uo., p. 218, § 926.

³⁷ A florusi *clausuláknak* is rendkívül tüzetes vizsgálatát adja *P. Jal*, i. m., I, LVII skk., mindenben messze túlhaladva a korábbi idevágó eredményeket. A trochaeus + creticus típusú *clausulákat* *H. Hagendahl* (*La prose métrique d'Arnohe, Göteborg 1936*) a nos. 41—48 alatt tartja számon, összesen 14 ilyen esetet regisztrálva Arnobiusnál. Nála jobban kedveli ezt a ritmikus végződést Lactantius és Symmachus.

módosította: *quippe commilitans quasi dea*, Halm és Roßbach pedig ezt a szövegezést fogadta el: *quippe quasi commilitans cum dea*. Az újabb szövegkiadók viszont, mint Malcovati és Jal, visszakanyarodtak a C textusához, és újból *Quippe quasi commilitans cum*-ot írnak. Érdekes módon azonban az egyébként C-hez tartozó E itt B-hez hasonlóan, mintegy a C-hagyománnyal történő kontaminációképpen *quasi commilitans quasi*-t közöl. Vagyis a *quasi* valóban állhatott a *commilitans* után, s az sem elképzelhetetlen, hogy a *commilitans* előtt állt eredetileg valamilyen más szó. Minthogy a *quippe* után a legtermészetesebb módon *cum* (*quum* vagy *quom*), illetve *qui* (*quae*, *quod*) következik, ezért főképp ezekkel számolhatunk; s valóban mindegyik forma könnyen eltorzulhatott *quasi*-vá. Így kollacionálva a B, a C és azon belül az E szövegvariánsait, az alábbi megoldás(oka)t találjuk a legvalószínűbbnek: *Nocturna ea dimicatio fuit et luna in partibus fuit. Quippe quae (vel quum) commilitans quasi dea a tergo se hostibus, a facie Romanis praebeuisset* Vagyis: «Éjszakai ütközet volt ez, és a hold is állást foglalt. Mert résztvéve az ütközetben, mintegy istennő, az ellenségnek a hátában, a rómaiaknak szemtől szemben jelent meg». A szöveg így megítélésünk szerint mind nyelvi, mind tartalmi szempontból kifogástalan, s ugyanakkor számba veszi a szöveghagyományban meglévő valamennyi lehetőséget. Támogatja megoldásunkat egy párhuzam is, mert az 1,5 (11) 4-ben Castorról és Polluxról ez áll: *commilitonibus diis*.

A hasonló példák számát bőven szaporíthatnók, de mint már jeleztük, most ez aligha lehet a feladatunk. Mindenesetre azok a tények és összefüggések, amelyeket jelen dolgozatunkban eddig felvonultattunk, egyértelművé teheték, hogy a szövegrekonstrukció szempontjából közelről sem hagyhatjuk figyelmen kívül az e'-hagyomány kézirateit. Igaz, hogy ezek a kódexek meglehetősen későiek, s önmagukban a stemmában nem foglalnak el túl előkelő helyet, mégis kontamináltságuknál fogva olyan ősi tradíciókhoz is kapcsolódnak, feltehetőleg máshonnan nem ismert több genuin variánst is tartalmazva, hogy kollacionálásuk számottevően megnövelheti a Florus-szöveg helyreállításának biztonságát, lehetővé teheti az eredeti *textus* megállapítását.

FÜGGELÉK

Az e'-típusú kódexek könyv- és caputbeosztása,³⁸ titulusai, implicit-jei és explicit-jei

A címben jelzett vizsgálatokat csak nagyon feltételesen tudjuk elvégezni, mert igazában csak E-re és OM-re vonatkozólag van szinte teljes értékű anyagunk, ugyanakkor viszont a φ^2 anyaga csekély és csonka, az R-re, ill. FirmI-Rehd-re vonatkozó adataink pedig pusztán a Malcovati által erősen megrostált anyagra mennek vissza. Ennek ellenére azért levonhatunk talán bizonyos következtetéseket.

Első pillantásra elég nagynak látszik a különbség E és OM között, mint-hogy az előbbi világos caputtagolást ad, nagyjából a C-ben megszokott rendszer szerint, ugyanakkor viszont az OM — a mű elejét leszámítva — csaknem tagolatlanul közli az egész florusi alkotást. A behatóbb vizsgálat azonban

³⁸ Ezzel kapcsolatban több helyes megfigyelés olvasható már *E. Malcovati: Studi su Floro I-jában*, i. h.

lényegesen változtat ezen a képen, mert kiderül, hogy sok vonatkozásban éppenséggel az OM textusa jobban artikulált, mint az E-é. Az E-nek ugyanis az eredeti kéztől nemhogy címe nincs, de könyvbeosztást sem ad, ugyanakkor az OM élén ez áll: *Lucy Annei Flori Epithomia* (sic!). *in titum lviium libri quatuor Incipiunt foeliciter · proemium*. Míg az E a továbbiakban sem tartalmaz sem *explicitet*, sem *implicitet*, addig az OM máskor is hoz ilyent, bár nem következetesen. A *praefatio* után ugyanis az OM a címnek megfelelő írással

ta

hozzáteszi: *explicit proemium sequitur tractus hystori(a)e*. Hasonló a helyzet az 1,3 (9) előtt is annyiban, amennyiben E itt sem közöl semmit sem, az OM viszont az alábbiakat hozza: *Luty Annei Flori primus liber et prima aetas explicit Liber secundus et secunda aetas incipit feliciter*. Ez a passzus azért lehet számunkra eligazító érvényű, mert némiképp rokonjellegű megfogalmazással találkozunk egyfelől az ugyancsak e'-höz tartozó R-ben, ahol Malcovati nyomán ez olvasható: *Finit liber primus et prima aetas: Incipit liber secundus et secunda*

i

aetas ·po· Romani; másfelől pedig az e'-vel érintkezni látszó V-ben szintén ez áll: *Ethas secunda et liber secundus*. Lehetetlen nem észrevenni ezen *explicitet*, ill. *implicitet* közt egyfajta hasonlóságot, úgyhogy így e tekintetben is, e'-re visszavezethetőleg feltételezhetnénk egyfajta érintkezést OM és R, valamint V között.³⁹

Mégis a következők ezt nem egészen látszanak alátámasztani. OM az 1,17 (26) után és az 1,18 előtt ezt a bejegyzést tartalmazza: *Luty Annei Flori liber secundus et secunda aetas populi romani explicit. Tertius lib(er) et tertia aetas incipit foeliciter*. Ugyanezen a helyen a V-ben sem *explicit*, sem *implicit* nincs, csak ez a cím: *bellum punicum primum*. Az E szintén nem tartalmaz *subscriptiót*, s Malcovati nyomán R-ben sem biztos, hogy van.

Ugyanakkor az OM sem az 1,34-gyel, sem az 1,36-tal, ahogy általában a C-kódexek teszik, nem kezd új könyvet, s ezzel összhangban áll E is, csak úgy mint az ezzel a résszel kezdetét vevő φ^2 . Sajnos V mikrofilmje az adott caputok *titulusára* vonatkozólag nagyon rosszul látszik, de valószínű, hogy mind a *bellum yspanicum*, mind a *de bello iugurino* alatt volt eredetileg egy *explicit*, ill. *implicit*. R-re vonatkozólag nincs megbízható információnk.

Egyöntetűen hiányzik viszont a *subscriptio* mind E-ben, mind OM-ben, mind R-ben, mind φ^2 -ben, mind V-ben a 2,12 előtt, ahol a C-hagyomány általában befejezi a 3. könyvet, s kezdi a 4.-et.⁴⁰

Mindebből talán azt a következtetést vonhatjuk le, hogy e'-ben eredetileg nem volt könyvbeosztást. Ezt csak utólag pótolták, de feltehetőleg akkor sem következetesen.

Ami a caputbeosztást illeti, ez EOMR φ^2 V-ben nagyjából megfelel a C hagyományának, bár vannak kisebb-nagyobb eltérések. Így 1,7 (13) 4-ben E új caputot kezd a szokásos *initiale*-val. Mindez OMV-ben elmarad, R-re vonatkozólag pedig nincs adatunk. Az 1,9 (14)-ben EV *initiale*-val új fejezetet kezd eltérőleg OM-től. Míg az 1,17 (22)-nél OM szokás szerint nem ad *titulus*-t, E

³⁹ Az ugyancsak e'-ből eredeztethető f-nek egyik kódexében, a φ -ben φ^1 (tehát nem φ^2) a margón hozzáteszi: *prima (a)etas finita incipit secunda ro(mae ?)*.

⁴⁰ A Florus-kódexek C-csoportjának eltérő könyvbeosztása kitér az E. Pellegrin stb. által kiadott *Manuscripts classiques* ... -ban regisztrált kódexek példaadón gondos leírásából.

viszont itt szokásával ellentétben igen (*De secunda (a)etate*), s ebben hasonlít R-hez, amelyben — Malcovati nyomán — ez áll: *Populi romani secunda (a)etas finit. Sequitur de seditionibus*, de a V is — a margón itt még a *liber tertiust* is feltüntetve — ezt a megjegyzést teszi: *(A)Etas secunda et seditiones in populo romano*. Az 1,17 (25)-t E rendes, nagy *initiale*-val kezdi, V az átlagosnál nagyobb kezdőbetűt, de nem szokásos díszes *initiale*-t hoz, az OM azonban minden kiemelést mellőz.

Az 1,44 (3,9)-et OM φ^2 V-vel ellentétben E nem kezeli külön caputként, viszont 1,47 (3,12) 3-ban E alkalmaz új bekezdést és *initiale*-t, ám ebben OM φ^2 V nem követi. Hasonló a helyzet 2,6 (3,18) 4-ben, ahol E *initiale*-val fejezetet kezd, OM φ^2 V viszont nem. Később φ^2 bontja több részre a 2,13-at, az 53., majd a 61., később a 64., ill. a 73. §-sal kezdve új caputot, ami viszont különbözik V-től (OM itt már hiányzik, az E mikrofilmje pedig csonka).

Valószínűleg lehettek tehát bizonytalanságok e' caputbeosztásában, vagy pedig a szóbanforgó kéziratok másolói ennek rendszerét más hagyományokkal kontaminálták.

Feltűnő, hogy általában sem OM, sem E, sem φ^2 nem ír fejezetcímeket, amelyek csupán R-ben és V-ben találhatók, de itt sem teljesen azonos módon. Következésképpen e'-ben nemigen voltak *titulusok*, vagy legföljebb utólag illeszthették be őket.

Namque Galli abundanti multitudine, cum eos non caperent terrae quae genuerant, CCC milia hominum ad sedes novas quaerendas velut ver sacrum miserunt. Ex his portio in Italia consedit, quae et urbem Romanam captam incendit; et portio Illyricos sinus ducibus avibus (nam augurandi studio Galli praeter ceteros callent) per strages barbarorum penetravit et in Pannonia consedit...¹

Ez a néhány sor gyakran idézett, vitatott és értelmezett forrásközlés az ún. történeti kelta vándorlásról, minthogy két mondatba tömörítve megjelöli annak okát, megadja a résztvevők számát, az általuk választott két útvonalat, sőt az eseményhez kapcsolódó vallási cselekményre is kitér. Továbbá Róma elfoglalásának említésével az elbeszélés szilárd időrendi támpontot kap. Maga a 4. caput, melynek elejéről van az idézet, nyilvánvaló *toposok* mellett² fontos információkat tartalmaz. Ezeket a «hiperkritikusok» kivételével, akik a kelták szétvándorlására vonatkozó antik forrásokat a kimber invázió után keletkezett »historische Dichtung« részeként kezelték,³ a kutatók általában hitelt érdemlőnek fogadták el, ami természetesen korántsem jelenti azt, hogy egyes részletek értelmezésében az összes vélemény fedné egymást.⁴

A következőkben az idézett résznek a «pannoniai» kelta bevándorlással foglalkozó adatát vesszük szemügyre. Az »et portio Illyricos sinus... per strages barbarorum penetravit et in Pannonia consedit...« a régészet számára — az egész kontextus figyelembevételével — annak bizonyítéka, hogy a kelták Kárpát-medencébe való bevándorlása az itáliai betöréssel lényegében egyidejűleg, éspedig, amint ezt az említett időrendi támpont jelzi, az i. e. IV. század elején zajlott le.⁵ Ezt a források oldaláról megerősíteni látszik az, hogy

¹ J. Jeep (ed.), Teubner 1876.

² L. az idézett szöveg második mondatának folytatását: «... gens aspera, audax, bellicosa, quae prima post Herculeum, cui ea res virtutis admirationem et immortalitatis fidem dedit, Alpium invicta iuga et frigore intractabilia loca transcendit.» Vö. S. Borzsák: Die Kenntnisse des Altertums über das Karpatenbecken. (DissPann I, 6.) Budapest 1936. 19.

³ L. elsősorban B. Niese: RE VII, 1 (1910) 613—4. Érdekes H. Hubert kettős állásfoglalása a kérdésben: egyfelől elfogadja azt a tézist, hogy a hagyomány — beleértve a Trogus-féle elbeszélést — «plus épique et héroïque qu'historique», másfelől viszont Iustin. XXIV, 4-ről azt tartja, hogy az események kitűnő összefoglalását adja. (H. Hubert: Les Celtes depuis l'époque de La Tène et la civilisation celtique. Párizs 1950.² 11, ill. 40.

⁴ Vö. újabban: M. Sordi: I rapporti romano-ceriti e l'origine della civitas sine suffragio. Róma 1960. 29 skk. (Vö. azonban ehhez: M. Zuffa: in: Introduzione alle antichità adriatiche. Atti del I. Convegno di Studi sulle Antichità Adriatiche. Chieti 1975. 106 skk.); C. Peyre: La Cisalpine gauloise du IIIe au Ier siècle avant J. C. Párizs 1979. — A magyar irodalomból I. J. Hunyady: Kelták a Kárpátmedencében. (DissPann II, 18) Budapest 1942—1944. 5; A. Mócsy: RE Suppl. IX (1962) 527; A. Mócsy: AAntHung XIV (1966) 91; G. Alföldy: AAntHung VIII (1960) 154—155. — Trogus munkájának forrásértékéhez l. lentebb a 23—26. jegyzetben idézett irodalmat.

⁵ Az előző jegyzetben idézett magyar szakirodalmon kívül, l. M. Szabó: Auf den Spuren der Kelten in Ungarn. Budapest 1976.² 14—15.

Livius hasonló tárgyú, rengeteg vitát kiváltó passzusa nagy valószínűséggel ugyanerre az eseményre vonatkozó hagyományt is tartalmaz.⁶

Visszatérve azonban a Trogus-Iustinus helyhez, a leg súlyosabb nehézséget a «pannoniai» invázió útvonalának értelmezése jelenti. A korábbi kutatás erre nem sok figyelmet fordított, s lényegében külön kezelte a bevándorlásra, ill. az Adriaticumra való utalást. Vagyis kimondva vagy kimondatlanul egyfajta kontaminációs megoldás került előtérbe, az a magyarázat, hogy Trogusnál az itáliai (s nem adriai!) keltákra vonatkozó hagyomány a pannoniai vándorlás tényével keveredik.⁷ Újabban több kísérlet történt a hely egységes, azaz az útvonalat és végcél megfelelő módon összehangoló értelmezésére. A felfogások eltérésének szemléltetésére álljon itt két nemrégiben publikált fordítás:

«... une grande partie d'entre eux s'installe en Italie tandis que les autres guidés par les oiseaux... pénètrent au coeur de l'Illyrie en se taillant un passage à travers les barbares et s'établissent en Pannonie...»⁸

«... Parmi eux, une partie s'établit en Italie... l'autre partie, guidée par le vol des oiseaux... pénètre dans le golfe illyrien en mettant en pièces les barbares et se fixe en Pannonie...»⁹

Az első fordítás archeológustól származik, aki világosan látta egy esetleges, az Adriai-tengertől ÉK-re vezető vándorlási útvonal régészeti képtelenségét az i. e. IV. század korai időszakában, s ezért a *sinus* 'valaminek (pl. helynek, vidéknek, városnak) a legbelsőbb része' jelentéséből kiindulva olyan értelmezést ad, amely a vándorlás tényleges útvonalának megjelölése helyett két tényt állít egymás mellé, az «Illyria szívéig» való előrenyomulást és a Pannoniában való megtelepedést.¹⁰

A másik fordítás — történész munkája — az *Illyricos sinus*-t földrajzi névnek fogja föl, s így a «pannoniai» vándorlás konkrét útírányát olvassa ki a szövegből. Nachtergaelel nem késlekedik a tanulságot levonni: Trogus-Iustinus szerint a kelták előbb érték el az Adriai-tenger nyugati partvidékét, mint a mai Magyarország területét.¹¹ Ez az interpretáció egyben kulcsnak kínál

⁶ V. 34: «Tum Segoveso sortibus dati Hercynei saltus, Belloveso haud paulo laetior in Italiam viam di dederant.» L. elsősorban: *J. Bayet*: in: Tite-Live V. Budé 1969. 156 skk. Továbbá: *E. Rademacher*: in: Reallexikon der Vorgeschichte 6. Berlin 1926. 284 (a korábbi vélemények említésével); *J. Moreau*: Die Welt der Kelten. Stuttgart 1961.³ 32–35; *M. Szabó*: i. h. — Újabban *J. J. Hatt* azzal az érveléssel vonta kétségbe Livius keleti irányú kelta vándorlásra való utalásának a hitelét, hogy a *Hercynia silva* Csehországot, azaz a kelták néppé formálódásának egyik színterét jelöli. (In: Hommage à la mémoire de J. Carcopino. Párizs 1977. 157–158.) Valójában azonban ez az elnevezés a Dunától északra elterülő, a Rajna felső folyásától Nyugat-Szlovákiáig terjedő hegyes-erdős vidék bármely részére vonatkozhatott. (L. ehhez: *V. Ondrouch*: in: Limes Romanus Konferenz Nitra. Bratislava 1959. 63 sk.; *A. Mócsy*: RE, i. m. 529, 532 sk.; *V. Kruta*: Les Celtes. Párizs 1979.² 29.

⁷ Ez például *Hunyady I.* véleménye (i. m. 6), hivatkozással *P. Jacobsthal* felfogására (PZ XXV, 1934, 104). Újabban: *G. Alföldy*: i. m. 155. — L. még a 12–13. jegyzetet.

⁸ *V. Kruta* fordítása. Közölve: *V. Kruta*—*M. Szabó*—*E. Lessing*: Les Celtes. Párizs—Freiburg 1982.² 62.

⁹ *G. Nachtergaele*: Les Galates en Grèce et les Sôtéria de Delphes. Brüsszel 1977. 9, a 8. jegyzetben.

¹⁰ A *sinus* jelentéséhez vö. pl. *Sall. Cat.* 52, 35; *Vergil. Georg.* IV, 420. Hasonló értelmezés híve *P.-M. Duval*, aki levelében az *Illyrici sinus* fordítására a következő javaslatokat tette: «des entrailles de l'Illyrie; les replis du pays illyrien.» — A régészeti háttérhez l. *M. Guštin*: in: Keltáké studije. Brežice 1977. 67 skk.

¹¹ *G. Nachtergaele*: i. h.

kozik az ún. adriai kelták identitás-problémájának a megoldásához: az elnevezés nem az Itáliában, hanem az Adriai-tenger adott térségében megtelepedett keltákat jelöli.¹² Az utóbbi összefüggésben foglalkozott a kérdéssel Garašanin is, aki ugyancsak a Trogus-Iustinus helyet tekinti perdöntőnek, s értelmezésében Nachtergaellal lényegében azonos eredményre jutott.¹³ Tiszán látván azonban a régészet oldaláról mutatkozó komoly ellenvetéseket, a Trogus-Iustinus adathoz azt a kommentárt fűzi, hogy az adriai partvidéken megtelepült kelták i.e. 335 táján jelenhettek meg Pannoniában.¹⁴ Elismeri azonban, hogy a ma rendelkezésre álló leletanyag alapján bizonyíthatatlan mindez, vagyis a Kárpát-medencében az i. e. IV. században nem különböztethető meg két kelta néphullám érkezése: az egyik, a Duna folyását követve, nyugat felől, a másik az Adria irányából, azaz délnyugat felől.¹⁵

Nachtergaele és Garašanin az *Illyrici sinus*-t (többesszám!) földrajzi fogalomként *Illyr-öböl*-nek fordítja. Ez azonban az ókori geográfusok alapján nem igazolható,¹⁶ s tegyük hozzá, hogy az Adria *Illyr-tenger*ként való emlegetése is ritka, s inkább a költészet szférájába tartozik. Az utóbbiban ugyanaz a bizonytalanság tükröződik, mint például az *Illyricus fluvius* elnevezésben.¹⁷

Ezekután legalábbis annyit megállapíthatunk, hogy Trogus-Iustinus szövegében a kelták pannoniai bevándorlásának útvonalát földrajzi szempontból nehéz pontosan értelmezni. Egész más irányú megoldás felé nyit utat az Aeneis néhány sora:

Antenor potuit mediis elapsus Achivis
Illyricos penetrare sinus atque intuma tutus
 regna Liburnorum et fontem superare Timavi.¹⁸

A második sor első felének egyezése Trogus megfogalmazásával aligha lehet véletlen: a történetíró tudatosan költői megfogalmazást vett át.¹⁹ A kölcsönzés az Antenor-történet kontextusából való, melynek anyaga a köztársaságkori Rómában sokféle változatban terjedt el. Trója és a kevéssé ismert, félelmetesnek tartott Adriaticum efajta összekapcsolása a térség mitológiai birtokbavételének fogható fel.²⁰ Polybios ugyan világosan kifejezte kétségeit a venétek eredetét magyarázó monda-változatok, ill. feldolgozásaiak szavahihetőségét

¹² Ibid. — A kérdéses forráshelyek: Strabón, VIII, 3, 8: *οἱ περὶ τὸν Ἀδριαν Κελτοί*; Arr. Anab., I, 4, 6: *παρὰ Κελτῶν τῶν ἐπὶ Ἰονίῳ κόλπῳ ὤκισμένων*. Vö. ehhez: A. Mócsy: AAntHung, i. m. 92. Az ellenvéleményekhez l. a 7. jegyzetet.

¹³ M. V. Garašanin: *in*: Adriatica praehistorica et antiqua. Zágráb 1970. 395.

¹⁴ I. m. 396 sk.

¹⁵ L. az 5. jegyzetet.

¹⁶ L. ehhez az «Adria» címszót, *in*: RE I (1932) 417–419 (Parsch).

¹⁷ L. pl. *Ἰλλυρικὸς πόρος*-t, Kallimachosnál (= Strabón, I, 2, 39). Az *Illyrici sinus* értelmezhető úgy, mint az Illyr-tenger és az azt övező szárazföld. Ehhez analógia a *mare illud immensum* használata Cicerónál (Prov. cons. 30). Az *Illyricus fluvius*-hoz: R. Katičić: *in*: Adriatica praehistorica et antiqua, i. m. 385 skk.

¹⁸ Vergil., Aeneis I, 242–244.

¹⁹ Ennek kronológiai akadályai elvben nincsenek, Trogus művében ugyanis említi Augustus hispaniai háborúját, amely i. e. 19-ben fejeződött be. (*Iustin.*, XLIV, 5, 8.) — A mű keltezéséhez, vö. A. Klotz: RE XXI, 2 (1952) 2300 sk.

²⁰ Vö. R. Katičić: i. m. 385–386 (az Aeneis-hely ókori kommentárjairól is); *Idem*: *in*: M. Suič (szerk.): Jadranska obala u protohistoriji. Zágráb 1976. 18. — Accius Antenoridae c. tragédiájához, l. O. Ribbeck: Die römische Tragödie im Zeitalter der Republik. Lipse 1875. 406 skk.; E. H. Warmington: Remains of old Latin. Loeb 1936. 354 skk. — Az Antenor-monda változataihoz l. pl. Strabón, III, 4, 3; V, 1, 4; XII, 3, 8; XIII, 1, 53.

illetően,²¹ ez azonban nem akadályozta meg Liviust, s amint láttuk Vergiliust abban, hogy az Antenor-vándorlást, mint az Aeneas-történet párhuzamát, bevonják az Augustus-kor római őstörténetébe.²²

A bennünket érdeklő szempontból a kérdés úgy fogalmazható meg, mi lehetett az oka annak, hogy Trogus a kelták szétvándorlásának tárgyalása során ezt, a kortársak figyelmét aligha elkerülő utalást csempészte szövegébe. A válasz csak látszólag egyszerű, hiszen azzal a magyarázattal, hogy a történeésnek nem volt pontos adata a «pannoniai» vándorlás útvonaláról, figyelmen kívül marad az a tény, hogy a «... *portio Illyricos sinus ... penetravit ...*» homályossága ellenére földrajzi szempontból nem semleges utalás. Más szóval, a *topos* kiválasztása céltudatos volt.

Minthogy minden jel arra mutat, hogy a kivonatoló Iustinus az eredeti mű terjedelmét különböző szempontok szerint ugyan jelentősen csökkentette, de «semmi idegent nem kevert bele»,²³ a további interpretációt Trogus földrajzi ismeretei és az általa használt történeti források szemszögéből kell megkísérlni.

Az a felfogás, hogy Trogus munkája nem több, mint Timagenés művének latin verziója,²⁴ régóta megdőlt, s a gondos forráskritika a fennmaradt szöveg alapján egész sor görög történetíró ismeretét mutatta ki.²⁵ Az i. e. IV. század eseménytörténetét illetően különösen fontos az, hogy Trogus bizonyíthatóan gyakran használta Theopompos munkáját.²⁶ Márpedig, Theopompos volt az első — amint Plinius megjegyzi — aki Róma gallok általi elfoglalását megemléltette,²⁷ s ugyancsak ő az, aki a kelták legkorábbi balkáni kalandozásáról tudósít.²⁸ A töredék Athénaiosnál maradt fenn, a *Philippikai historiai* II. könyvéből való és az i. e. 359/8-as év eseményeihez kapcsolódik.²⁹ Minthogy a történet feltehetően az illyrek jellemzését szolgálta, elvben — amint erre már Zippel utalt — az említettnél korábbi időszakra tehető.³⁰ Nehézséget jelent azonban, hogy a fennmaradt töredék szerint a kelták az *Ariaioi* törzset győzték le. Ezt a nevet korábban a szöveg gondozói *Ardiaioi*-ra javították. Minthogy azonban ez a nép Theopompos korában jelentéktelen volt, újabban az a javaslat került előtérbe, hogy az *Ardiaioi Autariatoi*-ra emendálandó.³¹

²¹ Polyb. II, 17,6.

²² Liv. I, 1,2,3: «in intimum maris Hadriatici sinum» (Antenor végcélja). Vö. ehhez a 20. jegyzetet; valamint R. Katičič idézett tanulmányait (17. és 20. jegyzetben). Továbbá G. Fogolari — A. L. Prosdocimi: I Veneti antichi. Padova 1988. 17 skk.

²³ A. Klotz véleménye szerint (i. m. 2303). Vö. R. B. Steele: AJPh 38 (1917) 19 skk.

²⁴ A. v. Gutschmid: RheinMus 37 (1882) 548 skk. — Vö. C. Wachsmuth: ibid. 46 (1891) 465 skk.

²⁵ Jó áttekintés az idevágó eredményekről: G. Forni: Valore storico e fonti di Pompeo Trogo. I. (Pubbl. dell'Univ. di Urbino VII) Urbino 1958. 153–158. — Vö. A. Klotz: i. m. 2303 skk.

²⁶ A kérdés irodalmából l.: A. Momigliano: Athenaeum NS 11 (1933) 336 skk.; Idem: RendistLombardo 66 (1933) 983 skk.; M. Gigante: PP 1 (1946) 127 skk.; O. Seel: Die Praefatio des Pompeius Trogus. Erlangen 1955. 31 skk.; N. G. L. Hammond — G. T. Griffith: A history of Macedonia. II. 550–336. B. C. Oxford 1979. 225, 560.

²⁷ Plin. N. H. III, 57: Nam Theopompus, ante quem nemo mentionem habuit, urbem dumtaxat a Gallis captam dixit.

²⁸ FGrH II, B, 115, F 40.

²⁹ = Athén. X, 443b. — Vö. FGrH II D, 358–9.

³⁰ G. Zippel: Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus. Lipese 1877. 34–35. Egyelőre bizonyíthatatlan hipotézis, hogy a töredék i. e. 370–360 között lezajlott eseményre utalna. Általában a kutatás a fentemlélt i. e. 359/8-as időponthoz kapcsolja. L. ehhez: M. V. Garašanin: i. m. 396.

³¹ Vö. G. Zippel: i. h.; A. Mócsy: AAntHung, i. m. 90–91.

Az előbbiek alapján joggal feltehető, hogy Trogus Theopompos művéből ismerte Róma gallok általi elfoglalását, s arról is tudott, hogy attól nem jelentős időbeli távolságra³² kelta csapatok a Balkánon hadakoztak. Ezen a ponton vetődik fel azonban a legnehezebb kérdés. Volt-e olyan korábbi forrás, amely Trogus leírásához hasonlóan egy közös gyökerű nagy vándorlás két ágának tüntette fel az i. e. IV. század elején Rómát és azzal lényegében egyidejűleg «Pannoniát» elérő kelta inváziót? Egyértelmű felelet erre jelenleg nincs, s ebből a szempontból természetesen közömbös az a tény, hogy a régészet eredményei alapján a «történeti» vándorlást valóban így szokás rekonstruálni.³³ Nem zárható ki az a lehetőség, hogy ókori szerzők a vándorlás-modellt a nagyjából egykorú itáliai és balkáni események alapján, spekulatív módon állították fel, s esetleg kelta gyökerű hagyománnyal erősítették meg.³⁴ Mindenesetre feltűnő, hogy a fentebb említett Livius-helyben a kelta vándorlás keleti vég-célja, a *Hercynia silva*, legalább annyira homályos, ill. pontatlan, mint a trogusi «útvonal».³⁵ Másfelől viszont említést érdemel az a körülmény, hogy az i. e. III. század elején lezajló, Hellas elleni inváziót tárgyaló ókori források a résztvevő kelták *oikeia*-ját valahol az Észak-Balkán táján képzelték el:³⁶ Trogus-Iustinus szerint a visszavonuló gallok *antiqua patria*-jukba húzódtak vissza, így a Duna és a Száva összefolyásánál letelepülő scordiscusok is.³⁷

A konkrétabb földrajzi utalások hiánya a kor geográfiai ismereteiből következik, amelyek romlása éppen az i. e. IV. században következett be. Theopompos ugyan feltűnően érdeklődött az Adriai-tenger vidéke iránt, értesülései azonban általában toposokra épülnek, s híján vannak a tényleges tapasztalatnak.³⁸ Nincs alapunk feltenni, hogy a Duna–Száva vonaltól északabbra fekvő területről a késő klasszikus kor és a hellénizmus tudósai konkrét ismeretekkel rendelkeztek volna.³⁹ Ezt közvetve a vizsgált Trogus-hely is megerősíti, ugyanis a kelta megtelepedés helyeként említett *Pannonia* a szerző számára a pannon törzsek földjét, vagyis — Mócsy értelmezése szerint — a Száva két partján elterülő pannon (illyr) lakta területet jelentette.⁴⁰

Ezekután az a végkövetkeztetés adódik, hogy Trogusnak semmiféle konkrét forrásadata nem volt a kelták «pannoniai» bevándorlásának útvonalaról. Minthogy azonban Theopompos munkájából azt az értesülést merítette, hogy az i. e. IV. század közepét megelőzően — Róma gall bevételétől nem nagy időbeli távolságra — egy kelta sereg illyr területen harcolt, ehhez támpontot vélt felfedezni. A Vergiliustól kölcsönzött formula azonban figyelmeztetés a tájékozott kortárs számára: a történet ezen a ponton hipotétikus ...

³² Maximum negyedszázad különbségről lehet szó.

³³ Vö. a 4–6. jegyzetben idézett irodalmat.

³⁴ A kelta hagyomány átkerülésének lehetőségét sokan elvetették. L. pl. B. Niese: i. h. A kutatás azonban erre újabban meggyőző példákat, ill. bizonyítékokat tárt fel. L. R. Bloch: in: *Mélanges d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire offerts à J. Carcopino*. Párizs 1966. 113 skk.

³⁵ A *Hercynia silva* földrajzi értelmezéséhez l. a 6. jegyzetet.

³⁶ Az *oikeia*-kérdéshez: M. Szabó: *Alba Regia XX* (1983) 53.

³⁷ *Iustin.* XXXII, 3. — A régészeti leletanyag szemszögéből, l. B. Iovanović: in: *Les mouvements celtiques du Ve au Ier siècle avant notre ère*. Párizs 1979. 179 skk

³⁸ S. Borzsák: i. m. 16–17.

³⁹ Jól szemléltetik ezt a császárkorban is továbbélő toposok, melyek szerint Pannonia területe a hideg miatt lakatlan, hiányoznak a kultúrnövények stb. L. ehhez: S. Borzsák: i. m. 34 skk.

⁴⁰ Vö. A. Mócsy: RE, i. m. 519. — Ebből a szempontból természetesen közömbös, hogy a kivonatoló *Iustinus* mit értett Pannonián.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

FARKAS CSABA

FELHASZNÁLATLAN FORRÁS MAURIKIOS CSÁSZÁR KORÁNAK A TÖRTÉNETÉHEZ

(ANASTASIIUS SINAITA, HOMILIA IN SEXTUM PSALMUM)

A korai keresztény (patrisztikus) irodalomnak bármelyik műfaját nézzük is, annak alapvető célkitűzése vallási; a hívek épülését, dogmatikai tételek védelmezését, más vallások és eretnekségek tanainak a cáfolatát szolgálják az egyes írásművek. Ehhez képest elsősorban eszmetörténeti okulással szolgálnak, eseménytörténeti s közvetlenül (nem pedig csak áttételesen) levonható gazdaság- és társadalomtörténeti tanulság csak szórva, nyosan akad bennük,¹ s ami még jellemzőbb, többnyire olyan mélyen merül a kevés ilyenfajta adalék a kegyes vallási mondanivaló tengerébe, hogy igen sokszor a figyelmes olvasó sem veszi észre az egyébként nem érdektelen, vagy éppen jelentős profán történeti információt.² Így történt ez azzal a passzussal is, amelynek történelmi tanulságairól az alábbiakban lesz szó.³

Maurikios bizánci császár (582–602) kora történetének a feldolgozói közül⁴ ismereteim szerint eddig senki nem értékesítette kútfőként Anasztasiosz Sinaitésnek, a VII. szá-

¹ A szabályt erősítő kivétel az egyháztörténet (historia ecclesiastica), amelyben — tekintettel az egyházi és állami élet szoros kölcsönhatására Nagy Konstantin óta — sok szó esik a profán históriáról is. Nem véletlen például, hogy *P. Kroh* irodalomtörténeti lexikona (Lexikon der antiken Autoren, Stuttgart 1972), amely egyébként kizárólag a nem egyházi görög-római írókra korlátozza tárgykörét, szoros kivételként az egyháztörténetírókat felveszi címszavai közé.

² Még leginkább a hagiográfiában fellelhető világi történelmi vonatkozású információkat tartja számon a kutatás. Mutatják ezt olyan vállalkozások, mint például *A. Tougaard*: *De l'histoire profane dans les Actes Grecs des Bollandistes. Extraits.* Paris 1874, vagy olyan tanulmányok, mint például *W. Aerts*: *Emesa in der Vita Symeonis Sali von Leontios von Neapolis (V. Vavrínek [ed.]: From Late Antiquity to Early Byzantium, Prague 1985 113–6)*, avagy viszonylag nagyszámú hagiografikus kútfőt idéző olyan forrásgyűjtemények, mint például *«Fontes Graeci Historiae Bulgaricae», «Magnae Moraviae fontes historici», «Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum»*. Vö. még *E. Patlagean—P. Riché* (ed): *Hagiographie, cultures et société*. Paris 1981.

³ A dogmatikai és az exegetikus egyházi írások profán történelmi tárgyú információinak a kiemelése területén, úgy látszik, sok még a tennivaló. Egy idevágó feladat megoldását tűzi célul maga elé ez a szerény dolgozat.

⁴ *Ch. Lebeau—J. Saint-Martin*: *Histoire du Bas-Empire X.*, Paris 1829; *J. B. Bury*: *A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene, 395 A. D. to 800 A. D.*, I., London 1889; *O. Adamek*: *Beiträge zur Geschichte des byzantinischen Kaisers Maurikios (582–602). Jahresbericht des ersten k. k. Staats-Gymnasiums in Graz, Graz 1890–1891*; *E. Gibbon—J. B. Bury*: *The History of the Decline and Fall of the Later Roman Empire V.*, London 1908; *Ju. Kulakovskij*: *Istorija Vizantii. Vol. II (518–602)*. Kiev 1912. (Repr. London 1973); *F. I. Uspenskij*: *Istorija Vizantijskoj Imperii I.*, Sankt-Peterburg 1914; *F. Dölger*: *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453 I.*, München 1924; *W. Ensslin*: *Mauricius. PWRE XIV 2.* (Stuttgart 1930) 2387–2393; *A. A. Vasiliev*: *Histoire de l'Empire Byzantin I.*, Paris 1932; *P. Goubert*: *Byzance avant l'Islam I.*, II 1., II 2., Paris 1951, 1955, 1965; *F. Thiess*: *Die griechischen Kaiser.* Hamburg 1960; *G. Ostrogorsky*: *Geschichte des byzantinischen Staates.* München 1963; *A. H. M. Jones*: *The Later Roman Empire 284–602.* Oxford 1964; *Istorija Vizantii v treh tomah I.*, Moskva 1967; *L. Brehier—J. Gouillard*: *Le monde Byzantin (I., II., III.)*, Paris 1969. 1970 stb.

zad második felében élénk irodalmi tevékenységet kifejtő, Szent-Katalin-kolostorbeli szerzetesnek a hatodik zsoltárról szóló szentbeszédét,⁵ amelyet a keleti ortodoxia középkori kézíratos homiliáriumi gyakran kapcsoltak a böjti időszak kezdetének a megüléséhez.⁶

A szóban forgó szentbeszédet a szerző két változatban hagyta az utókorra.⁷ Mindkettőben nyomatékossá hangsúlyt kap az a gondolat, miszerint igaz mélységes bűnbánat esetén a legsúlyosabb bűnök is bocsánatot nyerhetnek az istentől. Ennek a kegyes hitetételnek az alátámasztására és hatásos illusztrálására két példát idéz a homilia írója.⁸ Az egyik bibliai; annak a rablónak az esete, akit Krisztussal együtt feszítettek keresztre, s akit töredelmes viselkedése nyomán Jézus így vigasztalt: «Bizony mondom néked, még ma velem leszel a paradicsomban» (Lukács evangéliuma 23, 39–43). A másik részletesen ecsetelt példa a közelmúlt eseménye, Anastasios szavai szerint «a mi nemzedékünk idején, a keresztények császárságának, Maurikiosnak a korában történt» (ἐπὶ τῆς ἡμετέρας γενοῦσας ἐπὶ τοῦ Μαυρικίου τοῦ τῶν Χριστιανῶν βασιλείας γεγονότος ἐγέμετο). A homilia gondolatmenetének a szempontjából a hangsúly arra esik e példa elbeszélésében, hogy egy rablóvezér Konstantinápoly Sampson kórházában⁹ hal meg, halála előtt őszinte bűnbánat könnyeit hullatva kéri istent súlyos vétkeinek a megbocsátására, s a kórház orvosának álmolátása a betegársak megfigyelésével egybevetve tanúsítja: a töredelmes haldokló kérése meghallgatásra talált, lelke megmenekült a kárhozattól, tehát a megbánás nemcsak a biblikus múltban, hanem az élő jelenben is megmentheti a pokoltól a magába szálló bűnöst.

A Sinai-félsziget szerzetese az eseményt fent vázolt vallási tanulságát domborítja ki. Ám emellett odavet néhány olyan közlést is, amely a profán történetkutatás számára közvetlenül szolgáltat anyagot, de a történészek figyelmét mindmáig elkerülte. A szentbeszéd két változatában ilyen információk a következők. A rablók vezére (ἀρχιληστής) nyers és embertelen (ὠμός καὶ ἀπάνθρωπος) férfi volt. Egy hegyen ütötte fel tanyáját (ἐν γὰρ τῶν ... ὄρεων οἰκῶν). Ezer gyilkosságot követett el (μυρίους ἐγκαζόμενος φόνους), rabolt (ἐλίστευσε). Thracia különböző részein (κατὰ τὰ μέρη τῆς Θράκης) lépett fel, az utakat Thracia-szerre jóformán járhatatlanná tette (σχεδὸν καὶ τὰς κατὰ τὴν Θράκην ὁδούς). A rablók féken tartására hivatott fegyvereseknek (ληστοδυναστῶν) az oldalán katonákat is bevetettek ártalmatlanná tétele érdekében, de minden erőfeszítésük ellenére ezeknek sem sikerült föléje kerekedniök (τοῦτων χειρώσασθαι πολλῶν στρατιωτῶν ... πάση μηχανῇ ἐπιχειρησάντων καὶ μὴ δυνηθέντων). A veszedelem immár olyan súlyosra fordult, hogy maga a császár vette kézbe az ügyet: egy fiatal (διὰ τινος νεανίσκου παιδός) bizalmi embere útján (διὰ τινος τῶν οἰκείων) személyes üzenetét küldötte el a rablók fejedelméhez (τὰ ἴδια φυλακτὰ ἀπέστειλε τῷ ἀρχιληστῇ). Eddig tart a túlnyomóan történeti tényközlésként felfogható információ Anastasios előadásában.

A következő események elbeszélésében immár egyre jobban szóhoz jut a szentbeszédnek az isteni elhatározást előtérbe állító tendenciája. A korábban megatalkodottan kemény férfi, olvassuk, egyszer csak mintegy isteni sugallatra (ὥσπερ ἐξ ἐνεργείας θεοῦ) megjuhászodik. Előbb a császár, majd az isten bocsánatát kérve és elnyervén úgy hal meg alig tíz nappal a gyilkosság és rablás mezejéről való távozása után (οὕτω δεκάτην ἡμέραν ἔχει ἐλθὼν ἐκ τῶν φόνων καὶ τοῦ ληστῆριον), hogy lelkét az angyalok az égbe vihetik (οἱ δὲ τοῦ φωτὸς ἄγγελοι λαβόντες τὴν ψυχὴν τοῦ ληστοῦ, εἰς οὐρανὸν μετ' ἐαυτῶν συνήγαγον).

⁵ H.-G. Beck: Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, 442–446; S. Impellizeri: La letteratura bizantina. Da Costantino a Fozio, Firenze 1975, 196–197, 425–426; W. Buchwald–A. Hohlweg–O. Prinz: Tusculum-Lexikon griechischer und lateinischer Autoren des Altertums und des Mittelalters, München 1982, s. v. Anastasios Sinaites; O. Bardenheuer: Geschichte der altkirchlichen Literatur V., Freiburg 1932, 41–47.

⁶ Lásd például A. Ehrhard: Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche. Erster Teil: Die Überlieferung. II., Leipzig 1938, 259 (τῇ πρώτῃ τῆς α' ἑβδομάδος).

⁷ J. P. Migne: Patrologiae cursus completus... Patrologiae Graecae tomus LXXXIX., Paris 1860. 1077–1116 (első változat), 1116–1144 (második változat); M. Geerdard: Clavis Patrum Graecorum III., Turnhout 1979. 456 (Nr. 7751) tájékoztat a homilia görög eredetijének régi szláv és orientális (szír, grúz, kopt, arab) fordításairól is, amelyeknek a túlnyomó többsége azonban mindmáig publikálatlan.

⁸ A példák a szentbeszéd két változatából a Migne-féle kiadásban az 1111–1116 és az 1139–1142 kolumnákban olvashatók.

⁹ J. R. Janin: Constantinople Byzantine, Paris 1964. 36, 40, 528.

Térjünk azonban vissza a mennyből a földön történetekhez. Anastasios bűnbánatáról szóló mondanivalója szempontjából csak egy személynek, a vétkei töredelmes megbánásával üdvözülő rablóvezérnek az egyénisége a fontos. Éppen ezért csak erről az egyetlen férfiről, annak viselt dolgairól beszél expressis verbis a szerző. Hogy azonban a neki tulajdonított cselekedetek (gyilkosságok, rablások, az utakon való közlekedés akadályozása, dacolás a rendőri erőkkel és a katonasággal) nem egyetlen ember művei, ez részben a dolog természetéből következik, részben az archi- kezdetű görög összetett főnevek egy családjának (s az archiléstés idetartozik) a jelentéséből olvasható ki. Olyan vezető elnevezésül szolgálnak a kérdéses szavak, aki egy embercsoport élén áll, alárendeltjeinek vezéréként (tehát sokadmagával) tevékenykedik.¹⁰ Az archiléstés viselt dolgaiban tehát, aki rablók feje («chef du brigands»), léstések csapatának, sokaságának a tetteit kell felismernünk.

Archiléstésünk tevékenységének a színterét Thracia különböző részei jelentették. Láttuk, Thracia-szerte tette szinte járhatatlanná az utakat. Ez a helymeghatározás Maurikios császár korában két hivatalos közigazgatási terület valamelyikét jelentheti. Az egyik a legalább négy tartományt (Europa, Rhodopa, Haemimontus, Thracia) magába foglaló dioecesis Thraciarum,¹¹ a másik a Philippopolis (ma Plovdiv) tartományi székhely körül elterülő Thracia provincia.¹² Ezenkívül az Észak-Balkán egész keleti felét (a Duna—Száva vonaláig) szintén jelölte néha a latin Thracia, illetve az ennek megfelelő görög Thraké elnevezéssel a korabeli szóhasználat.¹³ Az Anastasios-passzus szövegösszefüggése alapján egzakt bizonyossággal nem dönthetjük el, hogy a három értelmezési lehetőség melyikét kell alapul vennünk. Egyet azonban mindenképpen leszögezhetünk: még ha a legkisebb területre, Thracia provinciára gondolunk is, az utak tartományiszerte való veszélyeztetése nem lehetett néhány közönséges útonálló műve, ehhez túl nagy az adott földdarab. Feltétlenül valamilyen tömeges megmozdulásra kell gondolnunk, amely ilyen kiterjedten bénította meg a birodalmi adminisztráció és rendfenntartás működését.

Az utóbbi tanulság levonhatóságát, a megmozdulás tömeges mivoltának bizonyítékát kell látnunk Anastasios egy másik közlésében is. A bizánci impérium szervezetről szóló munkák a teljes forrásanyag áttekintése alapján joggal hangsúlyozzák, ami a mi szövegünkben közvetlenül is kitészik, hogy a birodalmi igazgatásnak megvoltak a maga külön szervei a rendőri feladatok ellátására, így az utak biztonságának a fenntartására, és a rablások megakadályozására, illetve megtorlására.¹⁴ Beszédes tanúja ennek az Anastasios-féle elbeszélésben olvasható léstodióktés «pandúr» («pursuer of brigands, police officers»)¹⁵ foglalkozásmegjelölés, amely a Maurikios császár korát közvetlenül megelőző és követő időszak íróinál (így Ioánnis Malalas történeti művében és a Chronicon Paschaleban) is előfordul.¹⁶ Nos forrásunk arról vall, hogy a keletrómai hatóságok a szóban forgó

¹⁰ Elég felütni egy részletesebb görög szótárt, mondjuk a *V. Magnien—M. Lacroix—R. Salesses*-félét (*Dictionnaire Grec—Français*, Paris 1969. 241—242), hogy hosszú sorát találjuk az archiléstés («chef de brigands») pontos jelentésbeli párhuzamainak: archiphór vagy archiklópos = «chef de voleurs», archipeiratés = «chef de pirates», archipresbeutés = «chef d'ambassade» stb.

¹¹ Eredetileg még két provincia tartozott a kérdéses dioecesishez: Moesia Inferior és Scythia Minor (lásd a térképet: *E. Stein—R. Palanque*: *Histoire du Bas-Empire* I. Bruges 1959. 672 oldal után). Ezeket a tartományokat azonban Iustinianus császár 536. máj. 18-i novellájával az újonnan szervezett quaestura exercitus Iustiniana részévé tette, s *Szádeczky-Kardoss S.* (Bemerkungen über den «Quaestor Iustinianus exercitus [Zur Frage der Vorstufen der Themenverfassung]: *V. Vavřínek* [ed.]: *From Late Antiquity to Early Byzantium*, Prague 1985. 61—64) valószínűsítette, hogy a quaestura exercitus Maurikios korában is fennállott.

¹² *I. Duičev—M. Vojnov—D. Primov—V. Velkov*: *Fontes Latini historiae Bulgaricae* I., Serdicae 1958. jó térképet ad Thracia provinciáról is (a kötet végén).

¹³ Theophylaktos Simokattés (*Hist.* I 4, 1) például még Singidunum (a mai Belgrád) városáról is úgy ír, mintha az Thraké része volna.

¹⁴ Lásd például *L. Bréhier* (—*J. Goullard*): *Les institutions de l'Empire Byzantin* (*Le monde byzantin* [2.]), Paris 1970. 200—202 (*La police*).

¹⁵ *G. W. H. Lampe*: *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1978. 801.

¹⁶ Ioánnis Malalae *Chronographia* (rec. *L. Dindorf*, Bonnae 1831. p. 381) és *Chronicon Paschale* (rec. *L. Dindorf*, Bonnae 1832. p. 327) egyazon eseményről szól, de a Húsvétkrónika szerzője torzítva írja ki a Malalas-passzust, amely forrásául szolgál. Malalasnak a tényeket híven tükröző elbeszélése világosan mutatja, hogy a katonai parancsnok (dux) mellett külön szerepel a léstodióktés.

rendőri alakulatokat önmagukban nem találták elegendőeknek a bennünket foglalkoztató thráciai megmozdulás leküzdésére: a léstodióktések támogatására sok (sor)katonát is kivezényeltek. Am az így megerősített karhatalom sem boldogult a belső ellenséggel, amelyet éppen ezért feltétlenül jóval tömegesebbnek kell gondolnunk annál, mint amekkora egy még olyan jól megszervezett közönséges útonálló banda lehetett.

Végül még egy olyan vonását látjuk a sinai szerzetes leírta mozgalomnak, amely annak egyszerű gonosztevők garázdálkodásán messze túlnövő méretét mutatja meg. Teljességgel kizárt, hogy a birodalomszerte minden biztonnyal gyakori rablások a császár személyes figyelmére tarthattak volna igényt; ezek egyenkénti megfékezése és büntetése szubaltern igazgatási szervek, tisztviselők és bíróságok kötelessége volt. (Az uralkodó legfőbb [törvényerejű] rendeletek kibocsátásával általában szolt bele a bűnüldözés menetébe, nem pedig egyes tucatesetek külön-külön intézésével.) Figyelemre méltó tehát, hogy az Anastasios Sinaités elbeszélte alkalommal Maurikios császár a legszemélyesebb üzenetét küldötte egyik belső bizalmas híve útján a minden fegyveres akcióval dacoló «rablók vezéréhez». Ezt az eljárást, a birodalom ezer fontos ügyével elfoglalt basileus közvetlen és személyes beavatkozását aligha értelmezhetjük másként, mint úgy, hogy a szóban forgó thráciai zavargások fenyegető tömegmegmozdulás méretét öltötték magukra, nem voltak közönséges kis bűnözés epizódjaként elkönnyvelhetők. A jól szervezett mozgalom fejének a kikapcsolása a lázadásból a császári bíbor viselőjének közvetlen beavatkozását indokló fontos államérdekeknek minősült.

Ennyi az, amit Anastasios Sinaités történeti vonatkozású információiból a szentbeszédben főszerepet játszó archiléstésnek s a vezetése alatt álló léstéseknek a tömegmozgalomként jelentkező működéséről közvetlenül kiolvashatunk. Mindennek ismeretében most már megkísérelhetjük a történeteket egy nagyobb távlatú történelmi háttér keretébe illeszteni.

Kapóra jön kiindulópontként egy olyan forrás, amely a görög léstés szó pontos latin megfelelőjét, a latro elnevezést használja a keletrómai állam rendje ellen fellépő észak-balkáni fegyveresek jelölésére, s ebben az esetben bővebb információ állván rendelkezésünkre, azt is megállapíthatjuk, hogy a latrones létszáma hétezeröttszáz körül mozgatható, mindenestre több ezerre rúgott, mert Sabinianus császári hadvezér tízezer katonáját¹⁷ voltak képesek a «rablók» kétezeröttszáz osztrogót vitéz támogatásával¹⁸ tönkrevetni. Iordanes Geticájában olvasunk ezekről a «latrokról»,¹⁹ akiknek a feje 505-ben (a Sabinianus elleni harc idején) a gepida-hun származású Mundo volt, és akiknek a központja a Duna és a déli Morava összefolyásának a vidékére²⁰ (tehát a szó legtagabb értelmeiben véve «Thraciára») esett. S a Iordanes elbeszélésében szereplő latrones másik elnevezése scamarae volt ugyanúgy, mint a Duna-parti Noricumban (Noricum Ripensében) 471 táján tevékenykedőké, akikről Eugippius híres Szent Severinus életrajzában így ír: «latrones ... quos vulgus scamaras apellabat».²¹ Az információ, amelyet a Iordanes-passzusból nyerünk, többszörösen felhasználható Anastasios Sinaités szűkszavú híradásának történeti összefüggésbe ágyazásához. Megmutatja, mint láttuk, hogy a latrones ~ léstai mozgalma több ezres nagyságrendű tömeg fegyveres fellépését jelentheti a bizánci állam rendje ellen.²² És indokoltá teszi, hogy a következőkben olyan scamara megmozdulásokat²³ vonjunk be vizsgálódásaink körébe, amelyek földrajzilag s részben kronológiailag is a bennünket foglalkoztató thráciai eseménnyel állíthatók párhuzamba vagy éppen kapcsolhatók közvetlenül össze.

¹⁷ Marcellinus Comes, Chron. a. 505.

¹⁸ Iordanes, Getica 300.

¹⁹ Iordanes, Getica 301.

²⁰ S. Szádeczky-Kardoss: Geschichte des Attila-Abkömmlings Mundo und ihre Chronologie bei Theophanes. Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 10 — 11 (1974 — 1975) 167 — 168; *ugyanő*: Néhány megjegyzés Strabónnak a skordiskosokról szóló híradásaihoz. Somogyi-könyvtári műhely 22 (Szeged 1983) 42 — 43.

²¹ Eugippius, Vita Sancti Severini 10.

²² Vö. egyebek mellett A. D. Dmitrev: Dviženie latrones. Vestnik Drevnej Istorii 1951. IV. 61 — 72; H. Köpstein: Latrocinium und ähnliche Formen des Klassenkampfes. F. Winkelmann — H. Köpstein — H. Ditten — I. Rochow: Byzanz im 7. Jahrhundert (Berliner Byzantinische Arbeiten 48.), Berlin 1978. 32 — 38.

²³ Vö. A. D. Dmitrev: Dviženie skamarov. Vizantijskij Vremennik 5 (1952) 1 — 14; S. Szádeczky-Kardoss: Scamarae. PWRE Suppl. XI (Stuttgart 1968) 1239 — 1242, Suppl. XIV (Stuttgart 1974) 657; *ugyanő*: Zur Geschichte der spätantiken sozialen Bewegung der Skamarer (Scamarae). Actes du VIIe Congrès de la Fédération Internationale des Associations d'Études Classiques (F. I. E. C.). Vol. II., Budapest 1983. 113 — 118.

764 körül V. Konstantin császár az akkori bizánci—bolgár határvidéken hajtott végre serege élén erélyes tiszogató hadjáratot, amelynek a során Christianost, a scamarák vezérét is sikerült foglyul ejtenie.²⁴ Ez az esemény azt mutatja, hogy a Haemus és a Rhodope hegységei nem egyszer szolgáltak olyan, a konstantinápolyi kormányzat ellen irányuló felkelés fészkeül, mint amilyenek az élén az Anastasios Sinaités elbeszélésében szereplő archilésztés állott.

571 táján az avar kagán követei jártak Konstantinápolyban olyan béketárgyaláson, amelynek az eredményessége s ezzel a nomádok kalandozásainak szüneteltetése elsőrendű érdeke volt a basileusnak; hiszen Perzsia elleni háborúra készült, s ezért balkáni határain a háttá támadtatás veszélyének mindenképpen elejét kívánta venni az avarok megbékéltetésével. A belső ellenség azonban komoly gondot okozott ennek a megbékéltetésnek a veszélyeztetésével: a császárvárosból hazatérő s így a thráciai területeken is áthaladó kagáni diplomatákat scamarák rohanták meg és fosztották ki, s az akkori bizánci hadvezérnek (a leendő Tiberios császárnak) kellett akcióba lépnie a «rablók» felkutatására, és a követektől elrabolt javak visszaszerzésére.²⁵ Ezeknek a scamaráknak a fellépését mindössze egy jó évtized választotta el Maurikios trónra lépésétől, ami a legkorábbi lehetséges időpont a sinai szerzetes által említett léstések tevékenységének a datálására. Ilyen csekély időbeli távolságnál (vannak kutatók, akik az avar követek esetét a scamarákkal nem is 571, hanem 573—574 tájára teszik)²⁶ könnyen elképzelhető, hogy a Thracián átvezető utakat²⁷ az 570-es években, majd az 582-vel kezdődő maurikioszi érában egyazon, magát a magas hegyekbe tartósan befészkelő mozgalom veszélyeztette: az Anastasios említett léstések (= latrones) a Menandros Protéktór említett scamarákkal azonosak. (Magas hegyvidék, mint a dioecesis Thraciarum területén a Haemus és a Rhodope tájéka minden időben különösen alkalmas terep volt reguláris katonasággal szembeni hosszan tartó ellenállás bázisául.)

Persze, még ha az egyébként igen valószínű feltételezésünkötől, miszerint a két most tárgyalt esemény egyetlen folyamatos mozgalom két epizódja, el is tekintenénk, annyit feltétlenül megkockáztathatunk, hogy a szó tágabb értelmében vett scamara megmozdulások sorába bevonható az Anastasiosnál szereplő léstések (= latrones) tevékenysége, mint ahogyan Dmitrev társadalmi jellegét tekintve egész sor olyan kormányellenes felkelést sorolt ide már korábban, amelyre maguk a fennmaradt források nem alkalmazták a scamara elnevezést.²⁸ Tette pedig ezt a szovjet kutató jól megalapozottan, hiszen minden jel arra mutat, hogy az ókor alkonyán és a középkor hajnalán a Közép- és Al-Duna vidéki és az északkelet-balkáni provinciák területén a császárság társadalmi rendje ellen fellépő tömegmegmozdulásoknak specifikus helyi elnevezése scamara lehetett, mint ahogy az Alpok nyugati felében meg a galliai és hispaniai tartományok földjén bagauda,²⁹ Észak-Afrikában pedig circumcellio³⁰ szolgált az ilyen felkelések sajátos megjelölésére. (A longobardok, akiknek törvénykönyve, az Edictus Rothari Itáliában is meghonosította a scamara kifejezést,³¹ a Duna vidéki Pannoniából költöztek a Pó völgyébe, arról a területről tehát, ahol ez a szó eredetileg otthon volt.)

²⁴ Theophanes, *Chronographia* a. m. 6256 (ed. *C. de Boor* vol. I., Lipsiae 1883, p. 436; cf. vol. II., Lipsiae 1885, p. 287; Anastasius Bibliothecarius, *Chronographia tripartita* a. m. 6256).

²⁵ Menander Protector fr. 35: *Excerpta de legationibus* (*Excerpta historica iussu imp. Constantini Porphyrogeniti confecta* I.). Edidit *C. de Boor*, Berolini 1903., p. 460, 18—24. Vö. *Szádeczky-Kardoss S.*: Az avar történelem forrásai II. *Archaeologiai Értesítő* 106 (1979) 109—111.

²⁶ Lásd például *Nagy T.*: *Studia Avarica* II. *Antiquitas Hungarica* 2 (1948) 131—149.

²⁷ A Konstantinápolyból a Duna—Tisza közére lokalizálható kagáni székhelyhez vezető utak a dioecesis Thraciarum területén mind, Thracia provincia területén többségükben keresztülhaladtak, s magas hegyi terepen vezettek át. Vö. *C. J. Jireček*: *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Prag 1877; *K. Müller*: *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916.

²⁸ *Dmitrev*: *Dviženie skamarov* (lásd feljebb 23. jegyz.); *PWRE* Suppl. XI. 1241.

²⁹ *B. Czuth*: *Die Quellen der Geschichte der Bagauden* (*Acta Antiqua et Archaeologica*. Tomus IX.), Szeged 1965.

³⁰ *Th. Büttner—E. Werner*: *Circumcellionen und Adamiten*, Berlin 1959.

³¹ *Monumenta Germaniae Historica. Leges* IV. Rec. *F. Bluhme—A. Boretius*, Hannoverae 1868 (Nachdruck Stuttgart 1965); vö. *Wattenbach—Levison*: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger. Beiheft: Die Rechtsquellen von R. Buchner*, Weimar 1953. 33.

Az előadottak után néhány mellékesebb kérdés várhat még megválaszolásra a Szent Katalin kolostor barátjának szóban forgó híradásával kapcsolatosan. Mi lehetett az oka, hogy Maurikios kitüntető jóindulattal fogadta a léstések vezérét? Biztosan nem tudhatjuk, de egy másik valamivel jobban ismert scamara vezér pályafutásának az analógiájára egy sejtést megkockáztathatunk. A kormányzat ellen sikeresen harcoló felkelő vezérek rendszeresen kiváló katonák és ugyanakkor becsvágyó férfiak voltak, akiket rang és anyagiak ígéretével a császár a maga oldalára vonhatott, s akiket, hála vezéri talantumuknak, érdemes volt császári szolgálatba fogadni. A fentiekben már említett Mundo élete egy korábbi szakaszában (505-ben), láttuk, scamarae (= latrones) élén verte tönkre (osztrogót szövetségeseivel) Sabinianust, a bizánci császár generálisát. Ugyanez a Mundo élete utolsó éveiben Iustinianos bizánci császárnak mentette meg a trónt, amidőn Belizár oldalán döntő részt vállalt a konstantinápolyi «nika» felkelés leverésében, s a császár hadvezéréként vesztette életét a keletrómai-osztrogót háború elején.³² Feltehetőleg Maurikios bizalmas üzenete is olyanfajta karriert helyezett kilátásba az archiléstésnek, mint amilyen Mundot az egykori felkelő scamara vezért várta császári szolgálatba lépése nyomán. Erre vall, hogy Anastasios szavai szerint a rablóvezért Maurikios kegyesen fogadta (*φιλανθρωπίας ένεχε άμα και δεξιώσεως παρ' αυτού*), és császári ajándékokat (*βασιλικάς δωρεάς*) juttatott neki Konstantinápolyba érkezése után.

Maurikios hosszú két évtizedes uralmán belül mikorra datálható közelebből a sinai szerzetes elbeszélte esemény? Olyan adat sajnos nincsen a forrásban, amely biztos támaszpontot szolgáltatna a természetesen felvetődő kérdés megválaszolásához. Mégis azt gyaníthatjuk, hogy a császár uralkodásának utolsó évei (598–602) kevésbé jöhetnek számításba, mint a megelőző esztendő, különösen pedig az 582–591 közötti évtized. A birodalom belső rendje elleni megmozdulások ugyanis többnyire akkor élénkültek meg, amikor külső «barbár» támadás zilálta szét előzőleg a császári adminisztráció szervezetét, bénította hatékonyságát.³³ Az Anastasios leírta történeti pillanat a léstések ilyen megélénkült mozgolódásának a benyomását kelti. Ám amennyire a kezünkben lévő források ezt látni engedik, 599-ben nemhogy avar–szláv invázió érte volna a Balkán-félsziget északkeleti területeit, hanem inkább a császári seregek fogtak offenzívába az avar törzsszország ellen, s aztán is Maurikios császár bukásáig nincs hírünk olyasmiről, hogy mélyen nyomultak volna be a barbár invázorok Thracia irányában a birodalom szívébe.³⁴ Más-képpen áll a helyzet az 598-ig tartó időszakban, amikor rövidke megszakításoktól eltekintve, szinte évente érték avar és szláv betörések Thracia vidékét.³⁵ Különösen nehéz volt a bizánci kormányzat helyzete a Balkánon a perzsa háború 591. év végi befejezéséig, amikor is a hadseregnek a keleti fronton való erőteljes igénybevétele nem hagyott elegendő fegyveres erőt Európában. Ide csak a trónjára visszasegített II. Chosroésszal való meg egyezés után rendelhette vissza a katonaság javát Maurikios,³⁶ s ez a lépés bizonyára korlátozólag hatott a léstések tevékenységére (ha persze teljesen felszámolni azt aligha volt képes). Mindenesetre, ha biztosan nem is, nagy valószínűséggel a maurikioszi éra első felébe utalhatjuk az Anastasios Sinaités elbeszélésében szereplő archiléstés viselt dolgait.³⁷

³² Lásd a feljebb a 20. jegyzetben idézett német cikk 169–170. oldalait. Vö. P. Lakatos: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden (Opuscula Byzantina II.), Szeged 1973. 71–74, 76.

³³ A «barbár» invázorok és a belső felkelők érdekközösségére a császári kormányzattal szemben lásd egyebek mellett a feljebb a 23. jegyzetben idézett 1983-as cikk 114–117. oldalait.

³⁴ Szádeczky-Kardoss S. — Olajos T. — Farkas Cs.: Az avar történelem forrásai VIII. Az avarok Maurikios császárságának utolsó éveiben. Archaeologiai Értesítő 111 (1984) 53–70.

³⁵ Vö. Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem forrásai IV–VII. Archaeologiai Értesítő 107 (1980) 86–97, 201–213; 108 (1981) 81–88, 218–232; 109 (1982) 136–144; 110 (1983) 89–99, (társszerzők: Olajos T. és Csillik É.).

³⁶ Theophyl. Simoc., Hist. V 15, 12–16. l.

³⁷ Korrektúrajegyzet. Maurikios történetének legújabb feldolgozása (M. Whitby: The Emperor Maurice, Oxford 1988, 37–38, 124, 359) hivatkozik ugyan Anastasios Sinaitésre (Quaestiones et responsiones 18), de az általunk megbeszélte passzust nem használja forrásként.

MEGEMLEKEZÉS

HUSZTI JÓZSEF EMLÉKEZETE

1887—1954

Jó alkalom ez a kollégiumi összejövettel* arra, hogy a száz évvel ezelőtt (Zalabér, 1887. okt. 10) született Huszti Józsefről, a Collegium neveltjéről, majd nevelőjéről, professzorunkról, egy időben a volt kollégisták baráti szövetségének titkáráról illő formában — végre — megemlékezzünk.

Végre! — mondja az egykori tanítvány és vele együtt sok régi kollégista, aki még ismerte. A megkésétt, de éppen ezért az ephemer jelenségeket már bizonyos távlatból szemlélő emlékezés az utóbbi fél évszázad történelmének kavargásában is segítheti az eligazodást. Az emlékező kötelességének érzi, hogy tartozását egy érdemes tudós, halálját egy jó tanár halotti árnyai előtt — *vel incondita ac rudi voce* — lerója.

Végre! — ismételjük el harmadszor is, mert az a rövid nekrológ, amelyet az egykori pályatárs, Moravcsik Gyula mondott el koporsója fölött, és amely a hajdani Egyetemes Philológiai Közlöny folytatásának szánt Antik Tanulmányok I. évfolyamának csoportos megemlékezései között (1954, 148 sk.) jelent meg, nem pótolhatja a Huszti József formátumának kijáró méltatást. Azóta pedig szinte néma csend, amelyet csak nagynéha tört meg egy-egy bátortalan utalás, a Janus Pannonius-monográfia nélkülözhetetlenségének regisztrálása (az is főleg a régi magyar irodalom kutatói részéről), többnyire azonban a korábbi értetlenség, sőt ellenségeskedés ékhózása: jobbik esetben pozitivistá módszerének lekicsinylése, gyakrabban a rég nem időszerű jelszavak (klerikális reakció stb.) előhozása, vagy — mint az egyik «legsúlyosabb» vád: — a «neonacionalista» kultusz-miniszter, gróf Klebelsberg Kunó állítólagos dicsőítésének ismételtetése. Az utókor tárgyilagosan máris megállapítja: ilyen ádáz indulatokkal nem támadhattak *akárkü.*

Kísérjük hát végig élete pályáját. Akik annak idején a demokráciát féltették Huszti Józseftől, véletlenül sem tértek ki arra, hogy bölcseje nem luxusvillában, hanem egy szegény göcseji csizmadia otthonában ringott, vagy hogy Ferenc nevű öccse Moszkvában, a Komintern egyik vezetőjeként 1938-ban a sztálini önkény tombolásának esett áldozatul. Igaz, hogy a kritikus években Huszti Ferenc nevét senkisé nem ejthette ki, ma viszont ott olvasható a Munkásmozgalmi Pantheonban. Tény az, hogy Huszti József a keszthelyi premontreiek iskolájában *mást* szívott magába: felsőbb osztályait cisztercita novíciusként Zircen és Egerben végezte, és az egyházi pályának csak akkor mondott búcsút, amikor rendi érdekből *matematikust* akartak volna belőle faragni. Ilyen előzmények után került 1907-ben, tehát némi késéssel — eleinte csak bejáró tagként — a Collegiumba, ahol — Gyomlay Gyula szakvezetői jelentése szerint — «rendkívüli szorgalommal igyekezett utolérni társait». Később úgy emlékezett meg róla, hogy bár «nem rendkívüli talentum, a közepszerűséget messze meghaladja», majd tudomány és tanítás terén egyaránt sokat várt tőle. Igaza is lett.

Tudományos szárnypróbálgatásait még Gyomlay tutorkodása alatt kezdte. Latin kiejtésében mindenestre nem igazodott kényes fülű mesteréhez: mindvégig megőrizte a kényelmes egyházi latinságot, enyhe zalai akcentussal fűszerezve. Felejtethetetlenül tudta utánozni másik tanárának, Némethy Géának kollégiumi óráit: az a Némethy, aki — saját szavai szerint — «férfikórának legszebb és legtermékenyebb hét esztendejét» (1902—1909), «mint válogatott ifjúság boldog tanítója» a Collegiumban töltötte, itteni ténykedését bizony inkább csak *sine cura*-nak tekintette. Az asztalfőn trónolva mindössze jobb-, ill. balkarjának leengedésével jelezte, hogy felváltva melyik oldalon ülő *úr* folytatja a fordítást; ő maga csak a pikánsabb helyek hallatára mosolyodott el boldogan.

* Az Eötvös Kollégium Baráti Körének 1987. okt. 8-i találkozóján.

A zengzetes nevű Ponori Thewrewk Emilnek Huszti már csak legutolsó, természetesen éveiben volt hallgatója. Annál inkább hathatott rá az Ábel Jenő humanista örökségét gondozó Hegedűs István, aki azonban sohasem szakadt el a klasszikus antikvitástól, és aki «Menander redivivus»-ában (1909) elsőnek ismertette meg a hazai közönséget az akkor friss papíruszletekkel. Huszti disszertációjával (Menander és Epikuros, 1911) az európai tudományosság eleven áramába kapcsolódott bele, és ugyanakkor olyan témára akadt, amely éveken át lekötötte: sorra jelentek meg Terentius-dolgozatai (a *Heautontimorumenos* prológusáról, Diderot Terentius-olvasmányairól, Terentius világirodalmi, különösen olaszországi utókoráról stb.), és idevágó recenziói. Az akkoriban meginduló Fortleben-kutatás a fiatal Husztit is foglalkoztatta: O. Immisch nagyhatású könyvét (Das Erbe der Alten), valamint W. Süßneck Aristophanés utókoráról írott művét ő ismertette. Epikuros révén jutott el szeretett Lucretiusához (Lucretius a nyelv eredetéről, 1917), — közben persze Horatiusnak (C. III 2) és Vergiliusnak is adózik (Ed. Norden klasszikus műveinek recenziálásával), — majd visszatér Epikuros etikájához (Athenaeum 1920). Platón iránti vonzódása nemsokára beletorkollik humanista kutatásaiba. Így születik majd meg egyik legszebb tanulmánya: «Platonista törekvések Mátyás király udvarában» (1924 — 25; Platón Politeiájának közös olvasására — már Budapesten, 1935-ben — ma is szívesen emlékszem). Legkedvesebb filozófus-szerzője azonban Marcus Aurelius, a sztoikus császár volt és maradt, akinek «Önmagához» intézett elmélkedéseit az ő fordításában olvashatja a magyar közönség (1923-tól több kiadásban).

Rögzítsünk most néhány évszámot: középiskolai tanári oklevelét 1912-ben szerezte meg; mint a Rákóczián tanára járta meg Párizst, majd Münchent (1913 — 14); első kollégiumi szakvezetői jelentései 1914/15-ből valók. Közben kemény vitákat vív a nála idősebb Révay Józseffel (1881 — 1970), akinek tanárképzőintézeti praetereálását Pecz Vilmosnak az Orsz. Széchényi Könyvtárban őrzött levelezése világítja meg (Beöthy Zsolt keze volt a dologban); magántanárrá 1921-ben habilitálta a budapesti bölcsészkar; 1922-ben a MTA lev. tagja; egyetemi tanári kinevezése (Szegedre) 1923 augusztusában kelt.

Kollégiumi működését nehéz körülmények közt, az első világháború kitörése után kezdte. (Rendes tanár 1918 márciusában lett.) Tanítványai egymás után vonultak be frontszolgálatra, és ez a helyzet idővel csak súlyosbodott. A segédszolgálatosok közül az vett részt a kollégiumi órákon, akinek elfoglaltsága engedte; közben külön kellett foglalkozni a tanulmányi szabadságra hazabocsátott hadfiakkal is. Jellemző a mindig józan és reális Husztira ennek a helyzetnek a kommentálása: «Valami felhőkben járó eszmei cél nem lett volna helyénvaló a sok megpróbáltatáson átmert katonákkal szemben... A régen félbeszakított tanulmányokba való elmélyedésük meglepő és megható volt.» 1919 tavaszának eseményeit tudományszakunk szempontjából tekintve kedvezőtlennek minősítette, de azért «általában a nehéz viszonyok közt is jóformán mindenki megtette kötelességét.» Jellegzetesen diplomatikus Huszti-fogalmazás. «Alig múlt el hét, hogy a latin — görög tanulmányokra vonatkozó kedvezőtlen hírek nem kerültek forgalomba, ... egészében véve azonban az ifjúság ebben a félévben is hű maradt a B. Eötvös József Collegium nemes hagyományaihoz.»

Tanítványai közül elismeréssel és szeretettel említette a hadifogságból «friss tudással, ... töretlen munkakedvvel» visszatérő Jirka (később: Györkösy) Alajost, az olasz front poklát megjárt («aquinumi») Nagy Lajost, a már akkor is hypochonder Tomasz Jenőt, a civilek közül a jó latin Mályusz Elemért, Kun Sándort (a későbbi tankönyvíró) és Ligeti Lajost, mint évfolyamának legtehetségesebb tagját, akinek «rossz tulajdonságai fogyóban vannak».

Ebben az összefüggésben ítélandó meg a Társadalomtudományban (1921) megjelent cikke: «A demokrácia útvesztője (Athén példája)». Tagadhatatlan, hogy vetélytársa, Révay József, vagy kollégista társa, a bizantinológus Czebe Gyula vagy Schmidt József, a nagyhírű indogermanista, meg sokan mások másképp reagáltak a történelmi lehetőségekre és megpróbáltatásokra, de a maga módján ő is a haladást szolgálta, és a maga boldogulásának munkálása közben nem üvöltött együtt a farkasokkal, hanem dolgozott.

Így kell szemlélnünk tíz esztendő szegedi működését (1923. aug. 14 — 1934. jan. 16) is. Az idősödő — és elsősorban irodalmár — Csengeri János mellé kellett valaki, aki a Kolozsvárról átmenekített egyetemen Klebelsberg Kunó miniszteri elgondolásainak valóráváltásában segítkezik. És itt korántsem csak a világ zajától távolos klasszikafilológia európai szinten kíváncsot műveléséről volt szó! Huszti József nemcsak a klasszikafilológiai tanszéket hozta rendbe, nemcsak már korábban megkezdett humanista kutatásait folytatta tovább, hanem Klebelsberg megbízásából megszervezte — egyebek közt — a szegedi Polgáriiskolai Tanárképző Főiskolát is, amelynek igazgatótanácsai elnöke maradt még budapesti professzor korában is. (Ezt figurázta ki 1948-ban az az

elmés faliújságszerkesztő, aki Huszti «bűnlajstromában» majd a «Szegedi Bábaképző díszelnökségét» is kisserkesztendőnek vélte.) Valójában ez az intézmény lett a modellje a későbbi pedagógiai főiskolák országos hálózatának. Említsük itt meg, hogy mikor Klebelsberg — Tóth Lajos halála után — államtitkársággal kínálta meg munkatársát és barátját, Huszti megköszönte, de «nem akart szép halott lenni». A szűkebb szakmánál maradván: a Csengeri János nyugalombavonulása után Förster Auréllal együtt szerkesztett «Dissertationes»-sorozat, de még Juhász László nemzetközi jelentőségű «Bibliotheca»-jának eszmei indítása is ékes bizonyossága Huszti József eredményes szegedi működésének.

Közben persze nemcsak Szegeden működött. (A kollégiumi kabarék egyik állandó szereplőjeként nemcsak Zolnai Béla kérdezhetette: «Ki látott engem — Szegeden?») Természetes, hogy fenntartotta kapcsolatait a fővárossal, és mesterét, Némethy Gézá, öregkori elesettségében sem tagadta meg. Rendszeresen méltatta Némethy antediluvialis Ovidius- és Tibullus-kommentárjait, Ciceróhoz fűzött szövegkritikai észrevételeit, sőt még «Az ész tragédiája», valamint «Az ember és az Isten» c. versesköteteit is — több pietással, mint nyílt kritikával. Hasonló módon értékelendők azok a megemlékezései is, amelyeket Hegedűs Istvánról, Fjáczy Ernőről (mint klasszikus-filológusról), Hornyánszky Gyuláról vagy Pauler Ákosról tartott. Az akkori reform utáni helyzetet a Magyar Középiskola hasábjain (1925) ő értékelte, Magyary Zoltánnak «A magyar tudománypolitika alapvetése» c. kötetében (1927) a klasszika-filológia teljesítményeit és hazai feladatait ő mérte fel, de nem maradt el a *seagenarius* Némethy Géza ünnepelői közül sem (EPHK 1926), stílusosan az ovidiusi «*Medicamina faciei*»-ről értekezvén.

Nincs itt hely arra, hogy az érett Huszti kutatásainak fő területéről, a XV. századi humanizmus és általában az olasz — magyar kulturális kapcsolatok feltárásában elért eredményeiről tételszerűen beszámoljunk. Az 1925/26-os évet nem hiába töltötte Bécsben és római vendégprofesszorként: ekkor gyűjtötte Janus Pannonius-könyvének anyagát és a sok fontos egyebet, aminek később csak egy részét tudhatta maga publikálni; bőven jutott belőle szegedi, majd budapesti növendékeinek is. Janus Pannonius-monográfiája (Pécs 1931) azóta is nélkülözhetetlen alapmű, amelynek pozitívista tényiszteleit magasaróptú esszéisták vagy a nem-sokratési gondolkozda bölcsői fitymálhatták ugyan, de nélküle nem boldogulhattak, és még sokáig nem is boldogulhatnak.

Amikor Némethy Géza a 30-as évek elejére végképp kiégett és nyugdíjazásával a pesti latin tanszék 1933-ban megüresedett, még a leglelkesebb Kerényi-hívók előtt sem volt titok, hogy a katedra az idősebb és kevésbé profétai, de annál szolidabb (ha úgy tesszük: szürkébb) eminenciát, a «szegedi Kornis Gyulát» illeti. Én magam — 19 éves fejjel — a Kerényi-hívók szektájához tartoztam, némely hívótársammal ellentétben mégis azt kell mondanom, hogy kár háborognunk a kurzust — úgymond — meglovagoló kollégista mafia Huszti-akciója miatt: a Némethy Géza és Vári Rezső után felgyülemlett csödtömeg rendezése Husztira méretezett feladat volt. Tény, hogy Kerényi Károly félreállításával nemcsak a pesti egyetem, hanem a magyar szellemi élet egésze is sok mindentől esett el. Ezzel a *tabula-rasa*-csinálással nem értettünk és ma sem értünk egyet: biztos, hogy üdvösebb lett volna valami kölesönösen elfogadható, tisztességes kompromisszum, — amire azonban az intranzigens Kerényi nem volt hajlandó, a másik fél pedig *akkor* ugyan úgy nem érezte szükségét az osztozkodásnak. Fél évszázad elteltével könnyű ítélkeznünk egyik vagy másik fél ambíciói vagy gesztusai fölött; ideológiák utólagos konstruálásával nem sokra megyünk, a javítás címen nem a legtokéletesebbre formált helyzetet úgysem változtathatjuk meg.

Kár, jövátételhetlen kár, hogy Kerényi Károly kiszorult az EPhK szerkesztéséből, a Philologiai Társaság és a Parthenon vezetőségéből pedig látványosan maga vonult ki. Tanári hatása azonban nem szűnt meg, sőt a péntek esti előadásokon és a szabadegyetemen talán még fokozódott is, mindenesetre szélesebb körökre terjedt ki. Annyi bizonyos, hogy külföldre való távozását *egyéb* tényezők, nem a pesti kollégák idézték elő, és tanúsíthatom, hogy 1948-ban Huszti melegen támogatta Kerényi hazatelepülésének gondolatát. Nem rajta múltott, hogy a terv — sajnálatosan — csak terv maradt.

De nézzük inkább a pozitívumokat! Tény, hogy a latin tanszék — akkor tömegszak! — hosszú éveken át súlyosbodó züllése egy csapásra megállt. Ezt Huszti József szervező képességével és következetességével érte el: mivel a szak támasza — talpköve a szolid szövegismeret, a tanárvizsgálati anyagot féléves adagokra bontotta és ezt az egyéb követelményeken kívül könnyörtelenül be is hajtotta. Az örökölt asszisztenciából *egy* díjtalan tanársegédet tartott meg, a többi az akkori felsőbb évfolyamokból maga válogatta ki segítségül. Az ő cerberusi elővizsgáztatásuk nélkül a delinkvensek nem járulhattak a szentek szentjébe. Verítkeztek is keservesen, de csakhamar beletörődtek, és ment máris minden, mint a karikacsapás. A tanszéken nyüzsgő «bikficek», pályájuk elején botladozó «szárnyaszegett kacsák» (Polednik-Péter Gyula, Horváth János, Szabó Árpád, Szemerényi

Oszwald és e sorok írója) egyre több terhet vettek le a túlon túl elfoglalt professzor válláról, aki viszont megbízott bennük. Legfőbb pedagógusi erénye egyáltalán a *bizalom* volt, és véletlenül sem jutott volna az eszébe, hogy arra érdemes tanítványait tekintélyi alapon irányítsa.

Husztí rengeteget dolgozott, ment is akadályozatlanul előre: 1939-ben lett az Akadémia rendes tagja, mint az Orsz. Köznevelési Tanács ügyvezető alelnöke pedig fontos posztot — mondhatni: kulcspozíciót — foglalt el az iskolaügy irányításában. Az imént említett reményteljes ifjak mind neki köszönhették előhaladásukat, a leglátványosabban Szabó Árpád, aki négy frankfurti ösztöndíjas éve után nem sokáig vesztegelt a Múzeum-körúton beosztottként, hanem már 1940-ben — 26 éves fejjel — tanszéket kapott Debrecenben. (Már elő volt készítve Juhász László kinevezése, amikor Franz Altheim erőszakos beavatkozását Husztí oly hatásosan védte ki Szily Kálmán államtitkárnál, hogy a versengésből mégis *legkedvesebb* tanítványa került ki győztesen.)

A második világháború baljós előzményeinek és belesodródásunk tragikus következményeinek felidézése nem feladatunk. Sejtethető, hogy mindez nem múlt el nyomtalanul a zalai őserő megtestesülésének látszó Husztí József fölött sem. A törést mégsem külső körülmények, hanem nagyon is közeli — családi — okok idézték elő: kisebbik leányának halála (1941 nyarán) sohasem gyógyuló sebet ütött rajta. Fáradhatatlan volt ugyan továbbra is, de belső feszültsége ismerős szemek előtt nem maradt rejtve. A munkába temetkezett, és ennek az időszaknak a szüleménye legmostohább sorsú, jöllehet talán legmélyebben átélt könyve: «Klebsberg Kunó életműve» (1942). Akkor már állt az Erzsébet-híd hídfőjéről délre az impozáns Klebsberg-szobor, nem az ominózus «kultúr-főlnyének», hanem a megörökített nagytávlátó művelődéspolitikájának és Európához való közelebbjutásunknak monumentuma. A márványszobrot nem a háborús események tüntették el a helyéről, mint ahogy Husztí művét is csak a kicsinyes értetlenség gúnyolta anakronisztikus lelkendezésnek, majd burkolta ellenséges hallgatásba. Nem kell hozzá különösebb prófétai tehetség, hogy megjósoljuk: ez a könyv is, hőse is elfoglalja még az illő helyet.

A 30–40-es évek kisebb — főleg humanista tárgyú — részlettanulmányainak, adatközléseinek, reprezentatív írásainak és tankönyveinek (mint pl. az 1940-ben megjelent Latin chrestomathia-nak vagy a liviusi bimillennium alkalmából írott Fortleben-tanulmány-nak) ismertetését ez alkalommal mellőzhetőknek véljük. Időzzünk el gondolatban inkább a sashegyi otthonban, amely a német megszállás, a bombázások, a nyilas terror, majd az ottani rémségei közepette sok-sok üldözöttnek is otthona volt. Volt, mert katonai szempontból túl exponált — uralkodó — helyen épülve, Husztí József életművének anyagi rekvizitumaival egyetemben jórészt megsemmisült. 1945-ben újszólva minden előről kellett volna kezdeni, és ez már nehezen ment. Súlyos erőfeszítések árán újjáépült a ház, gazdája — mint tanácsjegyző — fontos szerepet vállalt az egyetem újjáépítésében is, de az addig fáradhatatlan Husztí József egyre fáradtabban, egyre fásultabban *nem* kereste helyét a romokból épülgető új világban. Tanítványai szétszóródtak vagy — minek hallgatnám el? — ellene fordultak.

A fájdalmas hírok pengetése helyett — úgy gondolom — elég lesz a kezdődő Rákosi-idők egyetlen dokumentumát, egy «spontán» kifüggesztett faliújság-cikket ismertetnem. «... A reakció még köztünk dolgozik. Ezen a téren a Latin Intézet vezet. Ki is ez a Husztí professzor? Egyetlen tudományos műve: gr. Klebsberg.» (*Sic!*) A művelt cikkíró világnézetileg diffamálónak érzi a «Brandenstein — Kornis — Husztí bridgepartikat» — amiből annyi igaz, hogy Husztí hajdanában csakugyan bridgezett Brandenstein Béla, Császár Elemér és Fejér Lipót baráti társaságában, míg a hagyományos alsósparti tagjai csupa kollégistákból kerültek ki: Szabó Miklós, Gerevich Tibor, Eckhardt Sándor és Husztí. (Pais Dezső volt a kibic.) «A jól jövedelmező és hangzatos állások» közt említetik az egyetemi tanácsjegyzőséget és a szegedi Bábaképző díszelnökséget. «Védenecé» közt szerepel szegény Györkösy Alajos, «aki rossz (!) latin könyveket írt, de az Emericánát jól vezette... A könyvtárosi kart (H. J.) nem hajlandó megbízható elemekkel kibővíteni» (itt eszembe jutna néhány név). A szakmailag bizonyára fölöttébb kompetens szerző reakciót szimatol abban is, hogy Husztí professzor «eredetietlen, poros, pozitivistá német szakkönyvek fordítását Suetonius-pletykákkal fűszerez» stb. Sokat foglalkozott a magyarországi humanizmussal — folytatja cikkírónk —, *ergo* «talán a XV–XVI. század szellemé kísért auktormagyarázataiban, mikor szerinte az ókorban papok helyett filozófusok kísérték a halálraítélteket a verpadra. Bezzeg az *Odi profanum vulgus* szellemét mind a mai napig képviseli katedráján!» *Sapienti sat.*

Nem eszálkozhatunk azon, hogy ilyen körülmények közt — az illúziók szertefoszlása után — reménytelen sündisznóállásba húzódott. Az a tanulmánya, amelyet a vergődésnek ebből a periódusából számon tarthatunk (A római irodalom korszakai, ÉPhK

1946), egy korábbi előadását reprodukálja. Most kellett megszenvednie azt, amit már hallgató korunkban sajnálkozva észleltünk: hogy ti. hihetetlenül fejlett realitás-érzéke («az van meg, ami megvan») huzamosan a tudománytól távolabb eső területekre készítette, és amikor a régi világ visszahozhatatlanul lezárult, az egyéni kibontakozás útját — egynémely nagyon is kedves tanítványának buzgó közreműködésén kívül — maga is segített eltorlaszolni. Sohasem felejttem el, hogy kelt fel és távozott arról a dékáni megbeszélésről, amely végrehajtotta az illetékesek döntését: Huszti professzor nem tarthat kötelező órákat. Azt sem, hogy milyen lelkiállapotban adta át a tanszéket «utódjának», a látszat kedvéért odatessékelt jó Marót Károlynak. Azt már nem tudhatjuk, milyen lelkiállapotban — vagy csendes elégtételként? — fogadta a tudományának területén gondosan kitervelt további fejleményeket.

Amilyen sikeres volt pályakezdése és java férfikora a 10—20—30-as években, olyan keservesen csalódott a 40-es évek végén az emberekben, — «ebben a komisz világban», hogy talán utolsó szavait idézzem. Immár 33 éve, hogy 1954. január 2-án, időnek előtte, 67 éves korában meghalt. Mivel tehetjük jóvá, amit *mások* vétettek ellene? Munkásságának megbecsülésével, az emberségének kijáró tisztelettel, emlékének ébrentartásával.*

BORZSÁK ISTVÁN

* Korr.-jegyzet: A késői elégtételről a M. Tud. Akadémia 1989. évi közgyűlése csak részben gondoskodott, amikor a korábbi sérelmek és jogtalanságok jóvátétele során Huszti József akadémiai tagságát is visszaállította.

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

EGY TUDÓS TANÁR PORTRÉJÁHOZ

A FILOLÓGUS FÖLDY JÓZSEF

Amikor egyetemi gyémántdiplomája átvétele alkalmából meginterjúvolta a Népszava riportere, s életművéről érdeklődött, a jubiláns szerényen elhárította mindazt, ami frott munkásságát illeti, s ezt mondotta: «Az életmű . . . nem ez. Azok az emberek, akik dolgoznak ma is: akik különbséget tudnak tenni az igazság és a hazugság között, amiben talán nekem is volt valami részem.»¹ Annak, hogy az élete alkonyára ért tanár első sorban tanítványaiban látta munkájának értelmét, fényes bizonyossága volt a Pápai Öregdiákok Baráti Körének 1985. január 11-i budapesti megemlékezése, amelyen több, jelentős pályát befutott, egykori Földy-növendék idézte fel szeretett mesterét, s a tőle kapott szellemi és morális örökséget.² Mindez azonban egy pillanatra sem teszi feleslegessé a sokoldalú tudós tanár szerteágazó filológiai munkásságának számba vételét, annál is inkább, hiszen a filológia tágabb értelmében véve alapkutatói, közművelő és fordítói művek egyaránt igazolják a graceista—latinista Földy József sokoldalúságát.

Pályaképünk nem előzmény nélküli: közvetlenül a gyász pillanatában ifjúkori barátja és pályatársa, Révay József búcsúztatta el e folyóirat hasábjain s adott igen összefogott vázlatot Földy filológiai munkásságáról,³ míg fő művének, a Strabón-fordításnak a geneziséről és jelentőségéről Pamlényi Ervin emlékezett meg.⁴ Kísérletünk mégis, több vonatkozásban új adatokat feltáró, részletesen elemző jellegű. Több mint 108 évvel születése és huszonnégy évvel halála után, immár évfordulóktól függetlenül törekszik az elérhető teljességre, annak tudatában, hogy az egyedüli megbízható módszer a pálya nyomon követése a kezdetektől az utolsó művekig, s csak a nyomtatásban megjelenteket vehetjük számításba, hiszen a Földy József pápai lakását 1944-ben ért bombatámadás egy sor olyan mű kéziratát pusztította el, amelyekről még címszerű utalás sem maradt ránk. Forrásaink tehát maguk a művek, a tanítványok megemlékezései, és azok a tárgyi dokumentációk és információk, amelyeket Földy József fia, Paulik Győző becsátott készséggel rendelkezésünkre.

A filológia szó eredeti görög jelentése — a bölcsesség szeretete — mottója lehet az 1881. április 16-án Kecskeméten, elszegényedett kismemesi családból született ifjú bölcsész pályakezdésének is. Már szülővárosának kegyesrendi gimnáziumában kitűnik ritka anyagtudásával, nyelvérzékével, a természettudományokban is biztosan eligazodó enciklopedikus műveltségével. Érettségi vizsgáján a bizottság elismerését vívja ki az elnök felkérésére adott több caputnyi *ex non lectis* fordításával. 1899-ben iratkozik be a budapesti Tudományegyetemnek bölcsészettudományi és hittudományi karára, amelyet párhuzamosan végez a piarista rendház növendékeként. Mindössze három év alatt teljesíti tanulmányi kötelezettségeit magyar nyelvből és irodalomból, valamint latin és görög filológiából. Indexében évtizedek múltán belelapozva, nem is az érdemjegyek a fontosak számunkra — ezek igen egyhangúak, csupa jeles —, hanem az egykori mesterek nevei. Gyulai Pál és Beöthy Zolt aláírásával találkozunk, a vizsgáztatók között Horváth Jánossal, Szinnyi Józseffel, Melich Jánossal. A klasszikus stúdiumok területén pedig Ponori-Thewrewk Emil, Hegedűs István és Pecz Vilmos kollégiumaival, akik ugyan kimagasló eredeti műveket nemzetközi szinten nem teremtettek, mégis igen széles körű ismeretek

¹ Fodor Gábor: A tanár úr diplomája. Népszava, 1963. I. 4.

² Megemlékezésünk az ott elhangzott előadásain a Pápai Öregdiákok Baráti Köre I (1985) 2—10) kibővített változata.

³ Révay József: Földy József. Antik Tanulmányok 13 (1966) 100—101.

⁴ Pamlényi Ervin: A magyar Strabon viszontagságai. Magyar Nemzet, 1981. VI. 28.

birtokosai, naprakészen követve a világ élvonalát. Mai divatszóval élve, olyan konvertálható tudást adnak végzett növendékeiknek, amely Homérostól a XIX. század görög lírájáig, a tizenkét táblás törvények Rómájától a reformszággyűlések magyarországi latinságáig terjed. Nem kétséges, ez a széleskörű anyagismeret olyan eredmény, amelyet akár követendő példának is tekinthetünk a második magyar reformkornak nevezett századforduló felsőoktatásából, azzal összevetve, hogy pl. az utóbbi évtizedekben B-szakká lefokozott klasszikus görög stúdiumok területén ma nem szükséges a jeles oklevélhez a jelöltnek akár csak hézagos ismeretekkel rendelkeznie Bizánc művészetéről, vagy a legendás antifasiszta görög Ellenállásról. A tananyag szélességén túl az ez időben tanuló növendékek későbbi pályája sem kevésbé fontos fokmérő. Ma már könnyű számba venni Földy kiváló pályatársait, akik indulásuk pillanatában is a sokoldalúságot képviselik. Piarista rendtársa, és élethossziglan igaz barátja, Révay József későantik szerzőből, Commodianusból doktorál, Dercsényi Mór, a fiatal rabbinövendék a ciprusi nyelvjárás több ezer éves történetéből, a református Darkó Jenő a koiné keletkezéséről. Révay főképp Ponori-Thewrewk és Hegedűs növendéke, Darkó és Dercsényi az univerzális hellénistaképzés hazai megalapozójáé, Pecz Vilmosé. Tudjuk: Révay a későantikvitás és a pannoniai latinság bűvára, népszerűsítője és fordítója marad, 1919-ben, majd a felszabadulás után a budapesti egyetem tanára, Darkó pedig Debrecen professzora, s a bizantinológia jeles kutatója, Dercsényi a rabbiképző intézet professzora, és az újkori görög történelem neves kutatója. Hozzájuk kívánczik még egy évfolyamtárs, a később beérő Vértessy Dezső neve, aki a bukolikusok, a görög népköltészet és reneszánsz líra fordításának úttörője, szintén Pecz első budapesti növendékeinek egyike.

Ezekkel a kiváló társakkal tart lépést, sikerrel, a fiatal Földy József is. Érdeklődése az egyetem éveiben is már megoszlik a görög és a latin tanulmányok között. A piarista rend tudományos folyóirata, a *Kalazantinum* 1901–1902-es évfolyamában teszi közzé szemináriumi dolgozatait, összesen három munkát. A filológia és a lélektan eredményeinek finom ötvözése a Hegedűs-szemináriumra írott első tanulmány: *Agamemnón halála Homérosznál és Aischylosnál*. A ritka plasztikus esszéstilusú írás pontosan számba veszi az adott szöveghelyeket, s igazolja a szerteágazó Atréus-mondakörből a két szüverén alkotó sajátos választását: Homérosznál a hatalombitorló Aigisthos a gyilkos, Aischylosnál az Iphigeneia feláldozása miatt anyai érzelmeiben vérig sértett Klytaimnéstra. Még finomabb megfigyelés, amellyel Földy cikkét zárja, hogy i.e. 458-ban az Oresteia bemutatásának idején a mű cselekményének Mykénaiából Argosba való áthelyezése Athén külpolitikái orientációja új irányának megfelelő gesztus volt. Hasonlóan jó szövegfilológusi erényekről tesz tanúságot a következő görög tárgyú dolgozatában, amely *A Thébaïs-törödékekről* címet viseli. Az epikus ciklushoz tartozó mű két töredékének egymással is vitázó passzusából fontos mítosztörténeti következtetéseket von le az Oidipus-monda terjedését illetően, eredményesen hivatkozva a homéroszi nyelvhasználatra. Ez az opus is a Hegedűs-szemináriumra készült. A Pecz Vilmos-óráknak ezekben az években még nincs önálló műben megtestesülő dokumentuma, noha tudjuk, hogy Földy szorgalmas hallgatója volt Pecz újjörög nyelvi és irodalmi óráinak,⁵ csupán egyetlen mondatnyi utalás egy egészen más tárgyú cikkben, amelyet egy XIX. századi latinul verselő magyar piarista költőről, *Jallosich Andeás*ról írt: a nem anyanyelven verselők között említi Pecz mesterét, Télfy Ivánt, a magyarországi újjörög stúdiumok megalapozóját, aki Vörösmarty Szózatát ültette át újjörög nyelvre. Latin témát választ Földy doktori értekezése tárgyául is: a IV. század sokoldalú költőjét, *Decimus Magnus Ausonius*t, aki, jóllehet hívő keresztény, formavilágában, képalkotásában még az antik Róma hagyományainak követője. A dél-galliai származású költőt Földy 48 nyomtatott lapos latin nyelvű disszertációja⁶ példás alaposággal mutatja be. «Szorgalmas kutatás, pontos előadás, önállóság az értekezés jellemzői» idézzük a rendtárs, Füredi Ferenc véleményét.⁷ Bármily hihet-

⁵ Földy József egyetemi indexében az alábbi Pecz-kollégiumok látogatásának bizonyosságát találtuk:

1899/1900. Ó- és újjörög nyelvgyakorlat.

A bizánci költészet története.

1900/1901. Az újjörög irodalom története.

1901/1902. Christopoulos élete és költészete.

Ismeretes, hogy Pecz tanulmányt szentelt a Magyarországon is tanult Athanasziosz Hrisztópulosz munkásságának, és igen sok versét ültette át.

⁶ *Dissertatio de poesi Decimi Magni Ausonii*. Nagy Ferenc betűivel. Budapest, 1902.

⁷ *Kalazantinum* 8 (1902) 36.

len, ez az első, és sajnos, életében utolsó recenzió, amely Földy valamely írásos művéről megjelent, háromnegyed évszázadot kell várunk a következő recenziószzerű méltatásig. Az első recenzius véleményével egyetértve mégis ki kell két mozzanatot emelnünk a disszertációból. Az egyik Földy jártassága az egész antik irodalomban, amely végzős hallgató mivoltához képest is ritka széleskörű, s amelynek tanúságát az Ausoniusnál is megtalálható motívumok rokonságának felkutatásában adja. A másik az értekezés egészéből is kiemelkedő verstani elemzés. Ez az utóbbi mozzanat kulcsot ad számunkra, hogy feltételezzük, a fordítói elhivatottságot megalapozó képességeknek már ekkor birtokában van.

Mindezt éppen az egyetemi tanulmányokat követő évek igazolják, amikor a szak-tudományi cikkeket a fordítások váltják fel Földy pályáján. Fordítást mondunk és nem műfordítást, nem nyelvbortlásból, hanem mély meggyőződésből. Nem kedveljük a műfordítás szót, igaztalan megkülönböztetésnek tartjuk a magyar nyelvben, arisztokratikus elkülönülésnek az elméletileg ugyanolyan értéket képviselni képes szakfordítással szemben. Sok-sok más nyelv nem is ismeri ezt a megkülönböztetést, csak «fordítás» tart számon. S valóban, csak jó és rossz fordítás van, legyen bár tárgya Nobel-díjjal koszorúzott vers vagy közgazdasági értekezés. A szépirodalomra szakosodott fordító jó minőségének kritériuma, hogy a fordítandó idegen nyelv tudósa, anyanyelvének pedig művésze legyen. Túlságosan magas követelményt állítanánk? Aligha hisszük, annál inkább nem; hiszen mind a tudós, mind a művész szót itt tág értelmében használjuk: nem korlátozva sem az elsőt az alapkutatásra, sem a másodikat az önálló szépirói tevékenységre. Földy József egyetemista éveiben, mint láttuk, kiváló szaktudósi erényekről tett tanúságot. Lesz önálló szépirodalmi műve is, noha egyik sem lesz fő profilja a teljes életműnek. S ennek ellenére mondhatjuk: a latin és görög nyelv tudósa, a magyar nyelv művésze, tehát igazi fordító. Igaz, mire ez a megállapításunk hiánytalanul áll, addigra néhány év eltelik, több mű gyakorlata van már mögötte. 1902-ben, amikor sikeresen ledoktorál, még jobbra csak a tudói kritérium a valós, művésszé csak néhány év múlva válik. A fordítói életmű tanulóveit kitűnő iskolában: Démostenés és Platon műveivel birkózva tölti. Az iskola szót persze itt képletesen mondjuk, viszont nagyon is valóságos iskolákban kezdi el 1905-ös tanári szakvizsgája előtt a gyakorló éveket, majd utána rendszeres teendőit a pályakezdő szerzetestanár: előbb a piarista rend nagykanizsai, majd hamarosan temesvári gimnáziumában, s századunk első évtizedének végén a debreceni kegyesrendi gimnáziumban folytatja. Szűkebb szakjai mellett gyors- és gépirásból is tanári oklevéllel rendelkezik, egyike e nemből az elsőeknek az országban. A tanári munka, a rend szigorú előírásai, a mindenkor előjárók kívánságai úgy hoznak profilváltást Földy pályáján, hogy a tudományos igény a fordítói ambícióval nem kerül ellentmondásba. Még nagykanizsai évei terméke a *Démostenész válogatott beszédei*,⁸ már Temesváron készíti el a *Platón-válogatást*.⁹ Mindkét mű középiskolai tankönyv is és fordítás is. Tankönyv: a korabeli ún. görögptőlös diákok segédkönyve, amelyben az illető auktorok főbb műveit magyarul olvashatják, megfelelő kommentárral, bevezetéssel. Törzsanyaga azonban a művek fordított szövege. Ha a két korai Földy-művet méltatni kívánjuk, igen röviden azt mondhatjuk: a gyakorló pedagógus jeles, a kezdő fordító ígéretes munkája. Filológus erényű az eredeti görög szöveghez való hűség, helyenként döccenős főképp a platóni remekművek magyar mondatainak indázása. A méltató véleményét nem a Devecseri Gábor adta kivételes Platón-fordítása befolyásolja, hiszen Démostenés esetében a Földyt követő újabb áttüktetések korántsem jelentettek feltétlenül minőségi előrelépést. Lényegében szintén a fordítói életmű zsenjei között foglal helyet a pseudohomerosi *Békaegérharc* 1903-ban megjelentetett áttüktetése is,¹⁰ amely megbízható, jó munka, néhány szép sor megoldásával, első sorban azonban inkább filológiai, mint költői erényekkel.

Ha Földy első antik fordításai fölött el is járt az idő, annál frisebb, és ma is bármely antológiába méltán illő a Magyar Szemle 1905-ös évfolyamában megjelentetett újjörög novella, *Kosztisz Palamász Magdolna* című művének áttüktetése,¹¹ amelynél hosszasan kell elidőznünk, s ez nem a méltató szakmai elfoglaltságából történik. Horváth Endre Magyar—görög bibliográfiája, sajnos, nem tartotta számon ezt az 1905-ös közlést, csak Földy 1935-ös fordításkötetével regisztrálja az újjörög novellákat, s korábban mi

⁸ Lampel. Budapest, 1903.

⁹ Lampel, Budapest, 1904. Platon: Sókrates védőbeszéde, Kritón, Phaidón, és részletek az Államból.

¹⁰ Nagy Sándor könyvkereskedése. Budapest, 1903.

¹¹ Magyar Szemle XVII (1905) 42: 337—339, 347—348.

magunk is csak erről a közlésről tudtunk.¹² Az 1905-ös első közlés megtalálása nem kevesebbet jelent, mint hogy *Földy József személyében az újjörög széppróza magyarországi fordításának egyik úttörőjét tisztelhetjük*. Előtte csak az első, név szerint ismeretlen fordító műve,¹³ majd Telfy Iván néhány novellafordítása és Horváth György Vikélasz-fordítása. Földyvel egyidőben pedig Deresényi Karkavics- és Eftaliótisz-fordítása képviseli magyarul az újkori görög prózát. Említettük korábban Földy egyetemi újjörög stúdió-műveit, a Pecz-szemináriumokat. Tudunk arról is, hogy kezdő tanár korában néhány hónapos görögországi tanulmányútra küldte a rend. Sajnos, ennek az útnak pontos dátumát sem tudjuk, s az útnak csak közvetett eredményeit ismerjük. Ezek azonban a közvetlen élménybeszámoló elmaradásaért bőven kárpótolnak: négy újjörög novella és egy újjörög tárgyú önálló Földy-novella a termés. Közös jellemzőjük, hogy az 1880-as években Görögországban kibontakozott folklorista próza produktumai: falusi tárgyú, népies hangvételű írások. A Gyulai-növendék Földyhez mindez eredendően közel áll, az Arany János-i stíluseszmenyén nevelkedett századfordulós magyar litterátor számára rokon a görög népiesek iskolájának irodalma, amelynek kiemelkedő költője épp az a Palamász, akinek remekművű korai háborús krétai novelláját választja Földy fordításra. Tegyük hozzá: 1905-ben, s Horváth Endre csak 1930-ban mutatja be Palamász életművét a Debreceni Szemlében,¹⁴ Gáldi László pedig 1941-ben fordít először magyarra Palamász-verset!¹⁵ A mai magyar olvasó friss antológiákból tájékozódhat rendszeresen napjaink görög költészetéről és prózájáról. Egészen más volt a helyzet a század elején, amikor hiába hangzott a még ismeretlen Ady Endre 1904-es párizsi figyelmeztetése Olimpiától az Olympiáig című cikkében a magyar és az újkori görög nép és kultúra sorsközösségéről,¹⁶ mivel nem volt egységes tudományos-közművelődési koncepció az újjörög nyelv és kultúra ápolására, csupán elszigetelt egyéni kezdeményezések a fehér foltok eltüntetésére. Közéjük tartoznak Földy fordításai is, amelyek közül még egy novella (*Jeórjosz Droszinisz A rút leány* című elbeszélése) jelenik meg 1905-ben szintén a Magyar Szemlében,¹⁷ majd egy évtized múlva a Rákospalota című folyóiratban,¹⁸ a másik kettő majd csak 1935-ben, az összegyűjtött kötetben: az ismert *Vutirász* és a harmadrangú *Fütilisz* meseszerű, poétikus írása. A négy elbeszélés közül Palamász Magdolnája eredetiben is a legjobb mű: két egymásba fonódó sorsot mutat be különleges történelmi helyzetben, egy a szerelmi szenvedélybe belegyávuló, tartást vesztő szabadságharcost, és kedvesét, aki ugyan ezért kiábrándul belőle, de számalomból támasza marad. Nem kétséges, hogy görög minta, J. Droszinisz *O Angelójanosz* c. elbeszélése inspirálja a majd csak 1916–17-ben megjelenő *Angyal János* című eredeti Földy-novellát,¹⁹ amelynek szereposztása hasonló: egy útonállóvá vált szegénylegény, és az őt szorultságában feltápláló, majd helyette a hatalom golyójától elpusztuló tiszta szívű leány a fő szereplői valahol Thesszáliában a XIX. század 60-as éveiben. Földy színes elbeszélő és jellemformáló. Novellája magányos kísérletnek tűnik: más szépfírói műve, néhány alkalmi versen kívül nem maradt ránk.

¹² Horváth Endre Magyar–görög bibliográfiájának törzssanyagát, az újkori görög szerzők Magyarországon megjelent műveinek jegyzékét *Füves Ödön* egészítette ki Kiegészítés Horváth Endre Magyar–görög bibliográfiájához. Antik Tanulmányok 28 (1982) 56–60. A bibliográfia második része, a magyar szerzőknek az újkori görögsegről írott művei és újjörög műfordításai jegyzéke, egyre bővülő tapasztalatunk szerint még inkább kiegészítésre, sőt, helyenként pontosításra is szorul, tételtől tételre való kontrollálással alapján. Mindenek előtt ki kell egészítenünk a reformkori folyóiratok anyag adataival, amelyet korábban senki sem tekintett át, de a későbbi időszakra vonatkozóan is hiányos, főképp a műfordítások folyóiratos publikációit hézagosan tünteti fel.

¹³ Mai tudásunk szerint az első magyar nyelvű újjörög próza fordítás a Keránikosz völgye című novella átültetése Athenaeum 1837., 35 (okt. 29) 558–559, 36. (nov. 2), 568–575. Szerzőjét egyelőre nem sikerült azonosítanunk, fordítója pedig nem tüntette fel nevét.

¹⁴ Horváth Endre: Kosztisz Palamász az újjörög költő. Debreceni Szemle 4 (1930) 217–225.

¹⁵ Magyar Lapok 1941. XI. 8.

¹⁶ Erről I. Két adalék az újkori görögség és a magyar irodalom kapcsolatának történetéhez c. tanulmányunkat. MTA I. Osztályának Közleményei 33 (1982) 361–363.

¹⁷ Magyar Szemle XVII (1905) 17., 137–138.

¹⁸ Kosztisz Palamász: Magdolna. Rákospalota 1915: 47., 48., 49., 51., 52., 1916: 1. heti számaiban. Jeórjosz Droszinisz: A rút leány. Rákospalota 1915: 45., 46. heti számában.

¹⁹ Rákospalota 1916–17, 52: 1, 2, 3 (1916. dec. 24, jan. 1, jan. 14).

Ma elsősorban újjörög vonatkozása miatt méltatjuk. Annak az első, még szerényebb áttörési kísérletnek jeleként, amely századunk első évtizedében jellemezte újjörög filológiánkat, s ez Pecz néhány kései művét leszámítva tanítványai első nemzedékéből Darkó, Dercsényi, Vértessy, s immár hozzátelhetjük, Földy nevéhez fűződik. Erdemes megvizsgálni, miért sikeredik felemással ez az «első nekifutás», s hajlik el szinte valamennyi korai Pecz-tanítvány pályája a neogrecisztikától az ígéretes kezdetek után, más és más irányba.²⁰ Tény ugyanis, hogy több mint egy évtized telik el, mire a fiatalabb Pecz-tanítványok második nagy hulláma: Moravcsik Gyula, Czebe Gyula s különösen Horváth Endre felépése elhozza majd a magyar neogrecisztika első virágkorát.

A szerzetes-tanári évek görög tárgyú munkáinál való indokolt elidőzésünk egy pillanatra sem jelenti Földy ez időben írott latin tárgyú műveinek lebecsülését. Nem is tehetnénk ezt, annál inkább sem, hiszen már számuk és terjedelmük is tiszteletet parancsol: alig három év alatt öt teljes gimnáziumi tankönyv kerül ki, rendtársával, a kassai Kardos Gyulával készítve, keze alól, valamennyi Lampel-kiadásban. Egy teljes *Latin alaktan*, egy *Latin mondattan*, valamint egy *I. osztályos*, egy *II. osztályos Latin gyakorlat- és olvasókönyv*, és egy *III–IV. osztályos Latin olvasókönyv*.²¹ Sajnos, a tankönyvek visszhangjáról nincs információ, hiába lapoztuk fel a korabeli folyóiratokat, a megfelelő bibliográfiákat, csak arra következtethettünk, hogy a századeleji Magyarországon számottevő tankönyvkritika nemigen volt. Voltak viszont jeles régi tankönyvek, így Pirchala Imréé, s ha ezekkel, illetve a későbbi időszakok hazai középiskolai latin tankönyveivel vetjük össze a Földy–Kardos-könyveket, bizvást állapíthatjuk meg, szerzőiknek nincs röstellkedni valójuk. A korabeli nyolcosztályos, heti 6 órás latin stúdiumok viszonylag igen megbízható nyelvtudást adtak érettségire, sok mai latin szakos egyetemi hallgatónak is becsületére válik e szint elérése. A kor oktatási rendszeréhez kell mindenek előtt mérni a teljesítményt, s meggyőződésünk erre vonatkozóan is az, hogy eredményes munka, kiváló pedagógiai érzék, ritka szövegválasztási invenció, és sokoldalú szakismeret garantálta ezt az eredményt. A nyelvtani kézikönyvnek főleg ismét verstani és stilisztikai fejezetei vallanak különös önállóságra. Egyik múnél sem tudjuk, mennyi a könyvekben az egyik, illetve a másik szerző része, a szöveg egységes, szemlélete következetes. Színesek a kiválasztott szemelvények: kellő arányban tartalmaznak magyarról latinra történő fordítási gyakorlatokat is, egyáltalán a gyakorlatok aránya igen figyelemre méltó. Rövid számolás után kiderül pl. az, hogy a II. osztályos olvasókönyv latin szövegei mintegy 2500-at tesz ki, ha ezt arányosan megszorozzuk a tanévek számával, megfelelő emelkedési sorrenddel számolva, tekintélyes számú passzív – és aktív! – szókincs jön ki. A klasszikus szövegeken túl már II. osztályban megtaláljuk nemzeti múltunk latin nyelvű forrásaiból Anonymus Gestájának egy részletét. A II-os antik szemelvények – Livius, Cornelius Nepos, Phaedrus, és még inkább a IV-es anyag szövegei – Caesar, Curtius Rufus és Ovidius –, az erkölcsi tanulságok, a jellemnevelés nemes szándékairól tanúskodnak. Nehéz lenne meg nem állnunk épp az ovidiusi Metamorphoses gondos magyarázatainál, hiszen az Auctores Latini sorozat V. kötetében – immár egyetemi hallgatók számára – ezeket a szövegeket a megemlékezés szerzője is interpretálta. A két magyarázatot összevetve úgy látjuk, hogy igen csak kár volt könyvünk készítése közben nem hasznosítanunk a Földy–Kardos-könyvet, mivel a nyelvi magyarázatok terén mindeképpen elődeink munkája a megbízhatóbb, részletesebb.

Mindezen túl a Földy–Kardos tankönyveknek egy másik tanulságát szükséges hangsúlyoznunk. Végigtekintve ezeket a századeleji, katolikus egyházi iskolákban használatos tankönyveket, ma legfőbb erényüknek számunkra az a különös vonásuk látszik, hogy nincs bennük nyoma semmiféle felekezeti elfogultságnak. Legjobb meggyőződéssel használhatta őket bármely vallású vagy világszemléletű magyar diák, aki latinul meg akart tanulni, s a klasszikus ókorral meg akart mélyebben ismerkedni. Nem ismeretes, hogy a szerzőpáros előjárói is erénynek tekintették-e a könyvek eme sajátosságát. Felvilágosult utókorunk bizvást annak tekintheti. És Földy József sosem fanatikusan mili-

²⁰ Darkó Jenő újjörög vonatkozású munkásságáról ld. Jenő Darkó and Neo-Greek Philology című tanulmányunkat. *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreciensis*. Tom. XVII–XVIII (1918–1982) 33–37 és klny. Vértessy és Dercsényi újjörög vonatkozású munkásságának részletes feldolgozása még várat magára, Vértessyről ld. Czela Gyula. *EPhK XLI* (1917) 587–588, Dercsényiről *Füves Ödön* emlékezett meg: *Antik Tanulmányok* 10 (1963) 69.

²¹ A *Latin alaktan* 1907-ben, illetve 1912-ben, a *Latin mondattan* 1909-ben, az *I. osztályos gyakorlat- és olvasókönyv* 1907-ben, a *II. osztályos* 1908-ban, a *III–IV. osztályos olvasókönyv* 1909-ben jelent meg.

táns, hanem bőlesen humanista módon toleráns szellemiségének állandó jegyéül is, amelyet egész életén át megőrzött, s amely összhangban állt nem egy súlyos döntésének idején is megnyilvánuló jellemstilárdságával.

Az 1912-ig terjedő évek igen termékenyek voltak Földy filológiai pályáján, a következő két évtizedben publikációi száma minimális. Sorsfordító évek ezek az egyéni életúton is, a szeretett haza történetében is. 1912-ben kilép a piarista rendből, s egyidejűleg búcsút mond a katolikus lelkészi hivatásnak, s a római egyháznak. Nem mond le azonban igazabbnak ítélt elhivatottságáról, a tanári hivatásról, bár elhatározása miatt átmenetileg nagyon nehéz egzisztenciális körülmények közé kerül. Éveken át csak magán-gimnáziumokban taníthat: így Budapesten a László Gimnáziumban, majd annak a liberális szemléletű Wágner Manónak intézetében, akinek a szerkesztésében megjelenő Rákospalota című folyóiratban újrapiublikálja két újjörög novellaírdítását, illetve közli említett saját elbeszélését is. Földy a Rákospalota hasábjain több könyvismertetést is ír ebben az időszakban: a magyar irodalomtörténetírás számára sem közömbös pl., hogy az elsők között üdvözli Gyóni Géza antimilitarista líráját, s melegen méltatja a Csak egy éjszakára! című versét.²² Közben magánúton reformátusi lelkészi oklevelet szerez Kolozsvárott, majd a sepsiszentgyörgyi Mikó Kollégium tanára, ott éri a behívó az olasz frontra, ahol egy éven át teljesít szolgálatot, megsebesül, úgy esik fogságba. Közel egy évig fogolya a táborban olasz tudását kívül arab, héber és arameus nyelvi ismereteit tökéletesíti: németül, angolul, franciául már korábban jól tudott. Mire állomáshelyére hazatér, az egykori iskola székhelye román felségterület: nem teszi le a kötelező hűségesküti, visszatér Budapestre, ahol immár négy gyermekes családjáról kell gondoskodnia. 1923-ban kap meghívást a Pápai Református Kollégium főgimnáziumába, ahol 1924-ben tartja, tanári székfoglalóját Ausonius grammatikai és retorikai tevékenységéről.²³

A Pápan töltött évtizedeket méltán tekinthetjük Földy József életútja nem csak legharmonikusabb, de eredményekben is leggazdagabb korszakának. Tanári működéséről legendák szállnak szájról-szájra, s ennek eredményességéről egykori növendékeinek nem csak latin- és görögtudása, de hazafias és humanista szellemisége is tanúskodik. Szűkebb szaktárgyain kívül még más tárgyak oktatásából is önzetlenül részt vállalt, nem ismert munkaidőről szóló előírást, tanítványai előtt háza mindig nyitva állt. Ritka szerénységére vall, hogy nem törekedett címekre, rangokra, a pozícióharcoktól távol állott. Filológiai munkáiról is ritkán ejtett szót, még tanártársai előtt is, noha csupán a Pápai Híradó aktuális híreiből összeállított kis gyűjtemény — Paulik Győző gondos munkája — ékes bizonysga a tudós tanár széleskörű közművelő tevékenységének, amely új állomáshelyén kibontakozott.²⁴ Így azután még kollégái számára is meglepetésszámba

²² Rákospalota 1915. október 31-i számában Háborús költészet címmel.

²³ Megjelent a Dunántúli Református Egyházkerület Pápai Főgimnáziumának Évkönyvében az 1926–27. iskolai évről.

²⁴ 1924. nov. 1. Dr. Földy József, a ref. főgimnázium új tanára a ref. egyházkerület közgyűlése előtt letette a hivatali esküjét. — 1925. febr. 21. Pápa városának — Jókai születése századik évfordulóján — tartott ünnepélyén dr. Földy József főg. tanár tartott nagyhatású emlékbeszédet. — 1925. ápr. 25. Április 18-án érkezett haza a ref. főgimn. kiránduló csoportja Olaszországból, tanulmányútjáról, Varga László, Fejes Zsigmond és dr. Földy József tanárok vezetésével. Minden fontosat megnéztek útvonalukon, Firenze, Nápoly, Pompei, Taormina, Róma, Velence városokban. — 1926. jan. 16. A Jókai-Kör előadói ülésén műfordításait előadta dr. Földy József, Foscolo: Sirok címűt. — 1927. dec. 11. A Jókai-Kör előadó estjén felolvasta dr. Földy József kollégiumi tanár saját fordítását, Semonides: A nők e. költeményét. — 1931. jan. 17. A Ref. Leányegyletben Szaboleskáról tatott előadást dr. Földy József kollégiumi tanár. — 1931. szept. 5. Dr. Földy József iskolai görög szótárának megjelenéséről híradás a Ref. Kollégium 40. évi jubileuma alkalmából. — 1932. dec. 17. Kostis Palamas Magdolna c. új-görög novella. Fordította és felolvassa dr. Földy József. — 1932. dec. 24., Megismételve: a Jókai Kör előadásán dr. Földy József Kostis Palamas: Magdolna c. novellaírdítása, amelyhez előadást fűzött. — 1933. márc. 4. Dr. Földy József a Kaszinó közgyűlésén a kaszinói könyvtárról tesz jelentést. — 1933. nov. 4. Dr. Földy József a Ref. Leányegyletben előadást tartott (nincs megnevezve, hogy miről). — 1933. nov. 16. Dr. Földy Józsefet a Jókai-Kör igazgató tanácsának tagjává választják. — 1933. dec. 9. A Jókai-Kör ülésén Az ókori regényről tartott előadást dr. Földy József. — 1933. dec. 16. A Jókai-Kör előadói ülésén dr. Földy József előadást tartott Az ókori regényről, Petronius és Apuleius munkásságáról. — 1934. márc. 3. A Jókai-Kör évkönyve közli, hogy dr. Földy József tanárnak tudományos műve fog megjelenni. — 1934. nov. 17. Dr. Földy József kollégiumi tanár, a

ment *Görög—magyar szótárának* kinyomtatása,²⁵ amely 1931 óta sokáig volt hasznos iskolai segédkönyv, és ma is értékes szakmai könyvritkaság. Mint a Pápai Híradó hírcsokrából láthatjuk, közéleti szereplései is szakmai jellegűek, előadásai megoszlanak a klasszikus ókor, a magyar irodalom és az újkori görög irodalom között. Ugyan e körben, főképp a Jókai Társaságban mutatja be új fordításait, amelyek joggal keltenek feltűnést, bár az írásos könyvkritika ismét, sajnos, elmarad, mivel vidéki publikációkra figyelni nincs divatban. Pedig a *Hermész-himnuszok és más műfordítások*²⁶ több darabja — így az újra kiadott újjörög novellák mellett a klasszikus görög líra több remekművének új átültetése — jóval több figyelmet érdemelt volna. A méltatónak illő állítását dokumentálnia, s ezt néhány ma is friss verssor felidézésével teszi, megjegyezve, hogy akár egy-egy későbbi antológiába is belefértek volna, s ezek újrakiadása során tán még nem lesz késő pótlásuk.

Hallgassunk bele először a hésiódosi Munkák és napok néhány sorába, amelyet a természetes élőbeszéd, a cicomátlan lapidaritás jellemez:

Oh Persés, az igazságot nézd s hagyj fel a göggel,
Nem jól áll hitvány embernek, még a deréknek
Sem válik hasznára, hamar megrokskad alatta,
És vesztébe rohan. Jobb hát egyenest az igazság
Útján járni, erős az igazság, mindig eléri
Célját, baj, hogy a balga soká veszi észbe a dolgot.

Mint ismeretes, igen sok fordítása van a híres simónidési sírepigrammának, talán a legjobb ma is Földy mesteréé, Ponori-Thewrewk Emilé, de a tanítványé is erőteljes, férfias üzenet:

Vidd hírl, vándor, Spártába, hogy itt pihenünk, kik
Teljesítettük mind hűn a parancsaikat.

Archilochos, Tyrtaios, Sapphó, Hérondas, Apuleius és a görög—olasz származású XVIII. századi Ugo Foscolo verseiből, illetve kisprózájából áll még ez a kis gyűjtemény, amelynek talán legékesebb gyöngyszeme Theokritos alábbi sírepigrammája:

E sirban itt a költő Hippónax nyugszik,
Gonosz ne merjen sírjához közel jönni,
De hogyha jó s igaz gondolkodású vagy.
Leülhetsz bátran és aludj, ha úgy tetszik.

A pápai évtizedekben Földy József, ha a külső elismeréseknek híján is van, mégis tanítványai szeretetétől övezett tanár, újra célt talált, sokoldalú filológus, boldog családapa, a pálya zenitjére ért ember. A pápai két évtizedre esik élete fő művének, *Strabón Geographikája fordításának* zöme is. Nem régóta tudjuk, sajnos, csak a családi hagyatékek egyik kéziratos feljegyzéséből, hogy már 1909-ben, tehát még piarista szerzetestanárkorában kapott a munkára megbízást a Magyar Tudományos Akadémia Klasszika-filológiai Bizottságától.²⁷ Megbízást, minden anyagi és tárgyi támogatás nélkül. Így azután

Kaszinó könyvtárosa, a Pápai Kaszinó 100 éves történetét feldolgozó művéből olvasott fel részleteket, a Kaszinó jubileuma alkalmából tartott ülésen. — 1935. febr. 23. Bocsor Istvánról tartott előadást dr. Földy József gimn. tanár, könyvtáros a Kaszinó közgyűlésén. — 1936. jan. 18. A Jókai-Kör előadói ülésén a kétezer éves Horatiusról tartott előadást dr. Földy József. — 1936. jan. 25-én Horatiusról folytatta előadását dr. Földy József. Horatiusnak a magyar irodalomra gyakorolt hatását elemezve és ismertetve. — 1938. jan. 29-én Közlemény arról, hogy a pápai Ref. Nőegyletben fog tartani dr. Földy József ref. főgimn. tanár előadást A XIX. századi görög költészet címmel. — 1938. febr. 12. A Ref. Nőegyletben dr. Földy József az újjörög népi és műköltészetéről tartott előadást. — 1941. jan. 18. A Jókai-Kör tisztújító közgyűlésén dr. Földy Józsefet az irodalmi szakosztály előadójává választották.

²⁵ Pápa. Főiskolai Könyvnyomda. 1931/1932.

²⁶ Pápa. Főiskolai Könyvnyomda. 1935. Akár csak a szótár, ez is a szerző költsé-
gére jelent meg.

²⁷ Egyelőre úgy látszik, hogy a Bizottság egykori jegyzőkönyvei a második világ-
háború viharában megsemmisültek, és másolatnak sem akadtunk a nyomára, amely a
megbízásra vonatkoznék.

a fordító igen gyakran utazhatott Pápáról a budapesti tudományos könyvtárakba, természetesen saját költségén, hiszen az antik földrajzi helynevek azonosításának szakirodalmával lépést tartani az adott körülmények között szélmalomharc volt, nem is szólva a mikrofilmtéchnika, a könyvtárközi kölcsönzés hiányáról. Lényegében Balogh Jenő, az MTA akkori főtákará is csak a fordítói megbízást tudta megerősíteni 1935-ben, de anyagi támogatást, külföldi tanulmányutat, vonatkozó szakkönyvek meghozatalát nem ígérhette meg. Ennek ismeretében bizvást állíthatjuk, hogy Földy Strabón-fordítása, amely végül 1954-ben készült el, héroikus és szinte reménytelen vállalkozás volt, amelyben az objektív körülmények hátrányait a fordító egyéni kvalitásai egyensúlyozták ki. Nem csak a méretek miatt tekinthetjük a Strabón-fordítást Földy fő opusának. A pálya pápai szakaszát egyébként is a művek minőségének primátusa jellemzi a mennyiséggel szemben. Sokkal lényegesebb szempont a *multidiszciplinaritás* problémája: az eredetileg földrajzi mű tele van matematikai, csillagászati, növény- és állattani, de történeti, gazdaságtörténeti, mitológiai, sőt — gondoljunk a II. Könyv bevezetőjére — esztétikai fejtegetésekkel. Ha valaha, most itt kamatozott Földy József ifjúkorától ismert vonzalma a hivatásától látszólag távol eső tudományok iránt. A polihisztor szerző polihisztor fordító erőit követelte meg, s a magyar alapszöveg szakmai megbízhatóságának épp ez lett egyik fő garanciája. A tudományok színképének sokszínűsége mellett a strabóni mű másik nagy kihívása fordítójával szemben művészi erényeinek *kaleidoszkopikus* volta: ugyanaz a munka szolid értekező prózaként indul, de gyakran átesap lazább esszébe, sőt esszénovelába, helyenként — emlékezzünk a kardhaladászat jelenetére — tudományos-fantasztikus regényeket megszegyenítő ritkaságok leírására, bőven illusztrálva szó szerinti szépirodalmi, verses idézetek tömegével. A stíluskésztségnek olyan hajlékonyságát követeli meg a tolmácsolótól, amelynek Földy — láttuk az előzményeket — lépcsőről-lépcsőre jutott birtokába, s ez biztosította a magyar Strabón-szöveg, mint műalkotás, élvezetes voltát. Végül, de nem utoljára, tudjuk, hogy Strabón kora szinte teljes földkerekségének leírását adta: rengeteg olyan nevet, tárgyat sorolva fel, amelyek átültetésében előny, ha a fordító ismeri a felsorolt tájak nyelveinek java részét. Földy *polyglott* volta az átirásokban, a fogalmak és tárgyak pontos ismeretében jelentett komoly segítséget. A tudományok, a stílusesszék és műfajok, s a nyelvek sokszínű aktív ismerete tette marandóvá a magyar Strabón-fordítást. A jegyzetapparátusnak a szakirodalom állásától való elmaradása, amely az objektív körülmények számlájára írható, viszont olyan negatívum, amelyet az utókor viszonylag nagyobb nehézség nélkül korrigálhat. E korrekcióra azonban még a nagyon kesei posztumusz kiadás során sem került igazán sor eddig, s maga a kiadás is viszontagságos úton ért célhoz. Földy József 1954-ben a megbízó jogutódjának, az MTA újjászervezett Klasszika-Filológiai Bizottságának nyújtotta be, hogy az Akadémiai Kiadó megjelentethesse. A Kiadó a kéziratot visszaadta fordítójának, nem tartva időszérűnek megjelentetését, annak ellenére, hogy egyik felkért szaklektora a kiadás mellett foglalt állást. Földy József életében csak a mű magyar vonatkozású részei jelentek meg az Antik Tanulmányok hasábjain,²⁸ a teljes opust két Földy-tanítvány közreműködésével, Balázs János gondozásában, Auer Kálmán szerkesztésében végül a Gondolat Kiadó adta ki 1977-ben.

1944-ben a Földy-család pápai lakása, a tudós tanár sok kéziratával együtt elpusztult. Földy József élete utolsó két évtizedét már nyugdíjas tanárként Budapesten élte le, a filológiai munkából azonban nyugalomba nem vonult. A környezetváltozás, az ország életének demokratizálódása új feladatokra ösztönözte. Aktív tagja lett a látgymányosi Fáklya Klubnak, ahol többször tartott irodalmi előadásokat, ezek szövege, sajnos, elvezett. A Strabón-fordítás mellett, nem kis mértékben az ifjúkori barát, Révay József ösztönzésére visszatért régi kutatási területéhez, a császárkori római irodalomhoz is. Révay szerkesztette az 1959-ben az Európa Könyvkiadó gondozásában megjelent kis magyar *Horatius*-kötetet,²⁹ amelynek jegyzeteit Földy József írta. Ö kontrollszerkesztette viszont Révay József A szerelmes delfin című fordításkötetét. Maga is fordított új szemelvényeket Révay A császári Róma című gyűjteményébe.³⁰ Suetonius szuggesztív elbe-

²⁸ Borzsák István előszavával és Szádeczky-Kardoss Samu gondozásában az Antik Tanulmányok 5 (1957) 337–362. lapjain.

²⁹ Horatius: Versek. Ford.: Bede Anna és Novák József. Budapest, 1959. Európa Könyvkiadó. (Világirodalmi Kiskönyvtár.)

³⁰ Budapest, 1957. Bibliotheca. (Aurora 6.); Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981. (Olcsó Könyvtár).

szélését Caliguláról, illetve Titusról, Ammianus Marcellinus tudósítását Iulianus Apostatáról, illetve a hunokról, ezek a fordítások az új középiskolai történeti olvasókönyvbe is bekerültek. Megalakulásától tagja, 1961-től választmányi tagja az Ókortudományi Társaságnak,³¹ amelynek felolvasó ülésein gyakran láthattuk, akkori egyetemi hallgatók, mint diszciplinánk egyik nesztorát. 1965. december 28-án zárult le Budapesten élete és pályája, nem érve meg fő munkája kinyomtatását.

A filológus Földy József 1963-as interjújában nagyon szerényen ítélte meg alapkutató, közművelő, fordítói, tankönyvíró munkásságát. Nem téveszthet meg bennünket ez a szerénység: igenis emlékezetre méltó, amit egy — ismét mai divatszóval élve — nem menedzselt vidéki gimnáziumi tanár a maga erejéből, szakmaszeretetéből, népe és hazája iránti elkötelezettségből tett a latin és görög stúdiumok területén. Az *emberépítő tudós tanárok* között illő megtartanunk emlékezetünkben, akinek egy egész ország lett a tanítványa.

SZABÓ KÁLMÁN

³¹ Amely 1988-ban filológus munkásságáért posztumusz oklevéllel tüntette ki.

KÖNYVSZEMLE

TACITE: HISTOIRES, livre I. Texte réd. par P. WUILLEUMIER et H. LE BONNIEC, annoté par J. Hellegouarc'h. Paris 1987. p. LXVII + 250 (2–84 bis) + 2 térkép.

A tacitusi *Historiae* olvasói sem panaszkodhatnak: a régi magyarázatos kiadások helyett most már nemcsak H. Heubner életművét tanulmányozhatják, hanem G. E. F. Chilver «történeti kommentárját» is (I–II. és IV–V. k.: Oxford 1979–1985; a III. könyv megértéséhez K. Wellesley járult hozzá: Sidney 1972). De aki a bőségek ebben a zavarában a francia tudományosságot hiányolná, az I. könyvnek az Association G. Budé égisze alatt most megjelent kétnyelvű kiadását örömmel fogja a kezébe venni.

Ez a sorozat – mint tudjuk, – eredetileg a gondosan megállapított szöveghez és az irodalmi igényű francia fordításhoz járuló rövid jegyzetekkel igyekezett egyesíteni az olvasóra kevésbé tekintő pusztá szövegkiadások, másrészt az esetenként túlméretezett «tudományos» kommentárok német gyakorlatának előnyeit. Az utóbbi időkben ez a rendszer annyiban módosult, hogy a francia szöveg alá nem férő magyarázatok a párhuzamos számozású (bilingvis) rész után, külön részben (Notes) sorakoznak, majd hovatovább – mint ebben a kötetben – már minden jegyzet és hivatkozás hátra (89–249. l.) került. A hagyományos beosztás különben megmaradt: Avant-propos; Introduction; *Editiones selectae*; külön jegyzékben a szövegkritikai előzmények regisztrálása (LXI sqq.: *Emendationum auctores*, köztük pl. Némethy Géza; teljességről persze nem lehet szó, néhány rejtélyes utalás a korábbi apparátusokból sodródott ide, mint pl. «Makkius» ad 15,1), majd a párhuzamos francia – latin szöveg, szükségsvé, de jól használható app. crit.-szal.

A Hist. (és Ann. XI–XVI) szövegmegállapítási munkálatainak állóvizét felkavaró «Leidensis-kérdés», amelyet PWRE-cikkünkben (Suppl. XI 509) még eldöntetlennek kellett mondanunk, azóta eldöntöttnek tekinthető (XLIII sqq.). A szenvedélyes vita mindenestre nem egy romlott hely tisztázásához járult hozzá, úgyhogy Willeumier és Le Bonniec mostani szövegét még Heubnerénél (Stuttgart 1978) is kiegyensúlyozottabbnak érezzük. Megjegyzéseink volnának ugyan a bevezetéshez is: pl. mindjárt az elején nem hisszük, hogy Tacitus – Agricola halála után – «ellenzékben maradt» és csak Nervától remélhette a consulságot (vö. Syme, Tac. I 70 és II 653); Beatus Rhenanus 1533. évi kiadása sem a Bud. 9, hanem egy másik Corvin-kódex (*nunc* Yal. I) alapján készült stb. Észrevételeinket mégis inkább a kommentárra korlátozzuk, annak előrebocsátásával, hogy Hellegouarc'h kitűnően felelt meg vállalt (nem könnyű!) feladatának.

Ehhez néhány kiegészítés: A hatalomnak a prooemiumban jelzett összpontosításához (1,1 *ad unum conferri*) H. meglegszik Cicero (rep. 3,27) idézésével. Azt is feltüntetni, hogy az idézett körmondat *si*-vel kezdődik, csak arra nem tér ki, hogy az adott helyen a *civitas* egy *bonus vir* ellenében *improbis*-ra halmoz minden kitüntetést, hatalmat, vagyont. Tacitus bizonyíthatólag tudatos Cicero-reminiscenciáira gondolva nehezen zárkoztunk el a következtetés előtt: a történetíró nemcsak a *potentia* szó választásával, hanem az érthetőnek remélt Cicero-utalással is *eleve* rossznak bélyegezte az Actium után kialakult rendszert és megalapozóját.

Opus . . . ipsa etiam pace saevom (2,1): H. a jelzőtől függő abl. instr.-nak magyarázza, de ugyanannyi erővel csonka abl. abs.-nak is értelmezhetjük (vö. 1,4 *rara temporum felicitate*), valahogy így: *etiam pace vigente saevitia (non laetitia!) plenum*. Cicero *edens*nek mondta (Phil. II 44,113) a szolgaságtól megkülönböztetendő békét, míg Tacitus a valammivel később (50,2) megismételt *saeva pax* szókapcsolatot korántsem csak a nerói tombolásra, hanem általában a princepsi rendszer *pax Romana*-jára (84,4 *pax gentium*) érti. Az utóbbi helyhez idézett szakirodalmat (Syme, Heubner) nyugodtan merjük kiegészíteni hajdani (1965) «*Pax Tacitea*» c. előadásunkkal.

A 69. jan. 10-i felhőszakadás leírásához (18,1 *foedum imbris diem . . .*) H. találó Cic.- és Liv.-párhuzamokat idéz. A rec. személyes élménnyel színesítené az ókori népgyűlések megzavarodásának dokumentálását: 1988. márc. 24-én tanúja volt egy olyan

boldoggáavatási szertartásnak a Szt. Péter-téren, amelyet a *tempestas* nem szakított ugyan félbe, de a hívő tömegek kitartóbbjai bizony bőrig áztak. Ugyanígy tanúsíthatjuk a «szolgai» csókhintés (36,3 *Otho . . . adorare volgum, iacere oscula*: «un pléonasme expressif») magyarázatának hitelességét, amint azt Szt. Rozália nápolyi kultuszában alkalmunk volt megfigyelni.

Hálásan fogadtuk H.-nak az antikvitás franciaországi «Fortleben»-jéből merített megjegyzéseit, mint pl. egy tacitusi *controversia*-nak (32,2 *Galbae duae sententiae distinebant*) továbbélését Corneille *Othon*-jában. De a Tacitus-magyarázat gyarapodását jelenti eddig nem hasznosított régészeti és epigrafikai anyag bevonása is (pl. 47,2). Tanulmányok H. finom stilisztikai és metrikai megfigyelései is, pl. 37,3 *ut qui tot milia innocentissimorum* (hét szótagú szó, «ce qui n'est pas très fréquent») *milium trucidaverit* (a végén *dicreticus*); 37,5 *septem a Neronis fine menses sunt*: «la formule a un caractère emphatique qu'accentue l'abondance des syllabes longues», hasonlóképpen 40,1 *lugubri prospectu*: «une majorité de sonorités sourdes». Az interpretálás hevében persze H. néha sokat markol: *otium redimebant* (46,2) aligha minősíthető hibátlan «clausule héroïque»-nak.

A *motus Vitellianus* kezdeteinek kapcsán H.-nak a *sine labore ac periculo* kifejezéshez (51,1) fűzött kommentárját annyiban érezzük hiányosnak, hogy nem figyelt fel az illető *iunctura* eredetére: a *labores et pericula* emlegetése a Nagy Sándor-hagyomány jellegzetes rekvizituma (vö. Ant. Tan. 1980. 197 sk.), amely Tacitusnál az Agricola-életrajzban sűrűn felbukkan.

A proemium fővárosi áttekintésének lezárásában (8,1 *hic quidem Romae, tamquam in tanta multitudine, habitus animorum fuit*) H. a *tamquam*-formula magyarázatához csak Plutarchost (Galba 26,5) idézi. Saját gyakorlatunkból mondhatjuk, hogy Tacitus kommentálásában Horatius is gyakran segíthet (és fordítva): vö. Hor. Sat. I 6,79 *in magno ut populo* (ut *causale*, mint Tacitusnál a *tamquam*). Ugyanígy említhetnők a «költői» *antiquus rigor* kifejezést (18,3), amelynek dokumentálására Senecán kívül (ad Helv. 17,3) Horatius is alkalmas: *foedera regum . . . cum rigidis aequata Sabinis* (Epist. II 1,24 sk., Brink kommentárjával).

Nehéz volna felsorolni az új Historiae-kommentár sok új magyarázatát. Talán csak egyet: H. okkal figyelmezteti Tacitus olvasóit az Otho-féle összeesküvés jelszavának (27,1 *espectari eum ab architecto et redemptoribus*) kétértelműségére. *Architectus* ui. nemcsak építőmestert jelent, hanem «tervkövácsot» is, *redemptor* pedig nemcsak vállalkozót, hanem «szabadítót, megváltót» is.

Egyszóval: H. kommentárja öröndetes, hasznos gyarapodása a Tacitus-irodalomnak. Bizakodással várjuk a folytatást.

BORSÁK ISTVÁN

WÖRTERBUCH LATEINISCH DEUTSCH. Von einem Bearbeiterkollektiv unter Leitung von GERHARD LÖWE. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig 1985.

Az NDK-ban folyó — bár nem nagy elterjedtségű, de igen intenzív középiskolai latintanítás értékes hagyományai közé tartozik az iskolai munkát szolgáló szótár megléte és használata. Az elmúlt évtizedekben a leghíresebb latinszótár-szerkesztők egyikének, F. A. Heinichennek iskolai szótára, majd e szótárnak Th. Bögel által átdolgozott, hat kiadást is megért változata, az ún. Taschen — Heinichen töltötte be ezt a szerepet — kiadásoként apróbb módosításokkal, bővítésekkel, korszerűsítésekkel. (L. bővebben: Idegen Nyelvek Tanítása 1975. 48—50.)

A Taschen — Heinichen 6. kiadása szolgált alapul ennek a most megjelent, Gerhard Löwe és munkatársai: P. Helms, W.-W. Rogosky, P. Witzmann által szerkesztett iskolai szótárnak.

Az átdolgozás a teljes szótári anyagot érinti, és így — annak ellenére, hogy vannak szinte teljesen változatlan tartalmú címszavai is — lényegében új szótár létrehozásáról beszélhetünk.

A tanítási körülményekhez való jobb alkalmazkodás céljait szolgáló változtatásoknak az alapjául jelentős mértékben a modern nyelvészet (a strukturális, valenciaelmélet, szemantika stb.) mellett, a klasszika filológia legújabb eredményei szolgáltak. Az elavult német nyelvi megfeleléseket mai szavakkal és kifejezésekkel helyettesítették. A jelentések megadásában nagyobb szerephez jutottak a jól megválasztott szinonimák. Az igei és melléknévi jelentések csoportosításában és bemutatásában a valencia-kutatás eredményeinek a felhasználására való törekvések is megfigyelhetők. Kezelhetőbbé és

gazdagabbá lett a történelmi, művelődéstörténeti, földrajzi stb. elemeket tartalmazó címszavak anyaga.

A címszavak száma jelentősen növekedett egyrészt azért, hogy a szótár — a tanulók valós szükségleteit figyelembe véve — rendszeresen ad eligazításul szolgáló utaló-, ill. teljes értékű címszavakat a szuplementáris vagy jelentős hangváltozásokat mutató igei averbók egyes tagjai, ill. az ugyanilyen jellegű más egyéb morfológiai alakváltozatok vonatkozásában. (Ez utóbbi esetben, sajnos, nem teljes következetességgel): esse, fui, tui, latus, fudi, fugi, dedi, parsi, latui, decretus, genitus, gavisus; ill. me, mihi, nobis, vobis, vestrum.

Nagyszámú szófajváltozás útján létrejött szó is — jelentős hányaduk ebben a szótárban felfedezhető sajátos többletként — önálló címszóként szerepel: bonum, -i; bona, -orum; medium, -i; divum, -i; regale, -is; sextum (adv.) decimum (adv.); corruptum, -i; adiunctum, -i; adiuncta, -orum.

Következetesebb lett a hangtörténeti változások nyomait őrző szóformákra utaló címszavak szerepeltetése is: decumus, maxume, voster, quor.

Történetek változtatások a szótár — egyébként kiemelkedően nagy értékű — didaktikai apparátusában is. Ezek részben ésszerű egyszerűsítésekben, átcsoportosításokban nyilvánultak meg: különböző táblázatok összevonása, az egész apparátusnak egy helyen: a szótár végén való elhelyezése stb. Itt említhetjük meg, hogy a nyelvtani terminológiában megfigyelhető a német nyelvi terminológiához való további közeledés: der Akkusativ, das Passiv, das Aktiv, ill. aktiv(isch) e Formen stb.

Bizonyos változtatások az elődökhöz viszonyított csere formájában nyilvánulnak meg. Valami elmaradt, s helyette valami más jelent meg.

Az NDK középiskoláiban a latin nyelvet tanuló fiatalok ritkán tanulnak angolt, franciát, olaszt, spanyolt, de szinte kivétel nélkül foglalkonak ógöröggel. Ennek megfelelően kimaradtak a szótárból a latin szavak francia, angol, olasz, spanyol nyelvi utódaira való hivatkozások. (Bár ezt azért, úgy hiszem, mégiscsak sajnálnunk kell.) Ugyanakkor igen gyakran szerepelnek a szótárban egyes szavak, különösen tulajdonnevek (latin betűkkel átvitt) görög megfelelői. Ezt feltétlenül hasznos gazdagodásként tarthatjuk számon.

Kimaradtak a szótárból a nagyon értékes, de talán még az egyetemi oktatás szükségleteit is meghaladó hangtani, hangtörténeti táblázatok; helyettük a névragozás és igeragozás remek összefoglalásait találhatjuk meg. Ezek, a morfológiai teljességre törekvő és a gyakrabban előforduló kivételekre is kiterjedő táblázatok jól felhasználhatók az alaktan összefoglaló ismételése, az állandó flexiók és az eltérések tudatosítására. Nagy értékük az is, hogy figyelmeztetnek a helyenként felbukkanó görög eredetű flexiók szerepére. (Bár e téren megfigyelhető egy-két pontatlanság, ill. az egyéb táblázatokkal való ellentmondás.)

Összevont, és így áttekinthetőbb és jobban használható formában található meg a szótárban a ritkább előfordulású v. több jelentőségű flexiókat ill. idő- és módjeleket, személyragokat bemutató lista (amely elődeihez képest még kissé gazdagabb is lett). Ennek a listának és a ragozási táblázatoknak értékes szerep juthat a tanulók szövegelemzési, szótározási készségeinek a fejlesztésében. (L. erre vonatkozóan: Idegen Nyelvek Tanítása 1975. 50–52.)

Egységesebbé és így jobban áttekinthetőbbé lettek a szóképzéssel foglalkozó táblázatok is.

Elődeihez képest hasznos újdonság a szótár használatát ismertető fejezet, amely a konkrét gyakorlati tanácsok nyújtását a szavak életére, szerepére, történeti változásaira rávilágító utalásokkal is össze tudja kapcsolni.

A lényegében új alkotást létrehozó átdolgozás gazdagabbá, a szinonimák szempontjából árnyaltabbá, az iskolai követelményekhez jobban alkalmazkodóvá tette a szótárt. Ez az elismerés nagyon is sokat mondó. Amikor Gerhard Löwe barátomtól hallottam arról, hogy átdolgozás alatt áll a Taschen–Heinichen, szinte lehetetlennek tartottam, hogy ezen az irigylésre méltóan jó iskolai szótáron jelentős mértékben lehet javítani. Szerencsére — az NDK iskolai gyakorlata számára tetemes hasznot jelentő módon — ez történt.

Mindezek alapján önkéntelenül felmerülhet bennünk: nem volna-e jó ezt a példát valamilyen módon nekünk is követnünk?

BANÓ ISTVÁN

M. VICKERS: A RÓMAI VILÁG. (A múlt születése sorozat.) Fordította BORBÁS MÁRIA, a fordítást szakmailag ellenőrizte és az eredetivel egybevetette ZSOLT ANGÉLA. Helikon kiadó. Budapest 1985. 154 lap.

A könyvet angol régész, feltehetően főként angol olvasóknak szánta, mégis ez a nagyon szépen illusztrált kötet felkelti a magyar érdeklődő közönség figyelmét, hiszen eddig csak leginkább szakemberek számára hozzáférhető, külföldi kiadású művekben találkozhatott ilyen érdekes, szemléletes, szinte mondhatjuk, tanulságos képanyaggal.

A szerző régészként, kiemeli az archaeologia fontosságát, — szerinte — csak az ókori szerzőkből merített ismereteink — ámbár tőlük sokat meg is tudunk — a római korra vonatkozó tudásunk hiányos lenne, s ebben a régészek munkája nagy hiányokat hidal át (93. o.). Ebből az alapállásból, meglehetősen angol szemzőből nézve (ami nem lenne hiba), kiindulva tárja Vickers a római világ képét olvasói elé.

És ez nem kis vállalkozás. Az anyag bősége oly nagy, hogy csak igen merész válogatással kísérrelhető meg ilyen kis terjedelmű könyvben, a római világot, ha csak nagy vonásaiban is ábrázolni. Az erre vállalkozó szerzőnek a nagy ismeretanyagot gondosan meg kell szerkesztenie, hogy egységes előadásban, átfedések nélkül írja meg tervezett művét. És mindjárt az elején, ha nem is lényeges, mégis zavarónak érzett szerkesztési hibába ütközünk: mindjárt az első, «A római kultúra» című fejezetben Vickers röviden ismerteti a római irdalmat a történelem tükrében (Augustus koráig), hogy azután az ötödik, «Róma és Itália» c. fejezetben ismét felvegye a történelem fonálát, s ezért kénytelen átfedésekbe bocsátkozni.

«Az antik világ összeomlása és újjafelfedezése» című fejezetben a szerző Andrea Mantegna (1431–1506) egyik munkáján — talán ennek fontosságát meghaladó módon mondja el —, miként jeleníti meg a művész ókori minták nyomán Caesar diadalmenetét. Természetesen Vickers, angol olvasónak szánt könyvében főként a római műveltség — britanniai hatását mutatja be, amely nálunk (s ezt lapalji jegyzetben meg lehetett volna említeni) már Mátyás király korában jelentkezett.

Ezután a szerző nagy kanyart véve, visszafordul a tereprégészet és ásását kérdéseire, hogy utána Pompeji és Herculaneum feltárásával foglalkozzék, de itt — a kissé is tájékozott olvasó számára — újat nem mond. Hasznos, hogy szót ejt a Lerici-féle periszkóppal folytatott eredményes kutatásokra, amelyek nagyban előmozdították az etruszk ásásokat. (Úgy tudjuk azonban, hogy a periszkópot nem kevéssé azért használták, hogy megtudják, hol van a sírkamra befalazott bejárata, s itt kezdjék meg az ásást anélkül, hogy esetleg a műemlékeket megrongálják, nem pedig azért, hogy előre megállapítsák található-e értékes leletek.)

A szerző külön fejezetet szentel a római sportoknak, már amennyire mi a gladiatúrát és venatiót sportnak tekintünk.

Vickers végül a római birodalmat mutatja be, a könyv terjedelmének megfelelően elég szűkszavúan (sőt néha bizony felületesen), de javára szól, hogy az olvasó legalább fogalmat kap a nagy római birodalomról. (A Pannoniának szánt részt Mócsy András írta meg.)

Ilyen nagy anyag feldolgozásánál szinte elkerülhetetlen, hogy a szerző ne ejtsen hibákat. Itt csak néhány tévedésre vagy hibára kívánunk rámutatni, amelyek elkerülhetők lettek volna. A fordításban néhányszor előfordul a «Borostyán-út», helyesen borostyánkő-út! (74, 136 o.).

Nem Caesar volt az első élő római, akinek aremását római pénzérmén ábrázolták (10. o.), hanem már L. Sulla dictatorét. Cicero nagy tekintélyével Caesar meggyilkolása után befolyásolni szerette volna a római köztársaság politikáját, de téves azt állítani, hogy a «törvényes római kormányzat feje» lett volna (15. o.). Macaulay többször hangoztatott kijelentése, hogy Seneca irodalmi stílusa olyan, mintha az ember szüntelenül csak szardíniát enne», semmit mondó szellemeskedés, nem méltó a kiváló angol történészhez (18. o.). Téves Vickersnek az a megállapítása, hogy az Aventinus Róma «arisztokrata negyede» lett volna (21. o.), sőt!

Vickers kiemeli az augsburgi Conrad Peutinger (1465–1547) tevékenységét, elmúlasztja azonban megemlíteni, hogy az ő gyűjteményéből került elő a nevezetes Tabula Peutingeriana, az ókor világ egyetlen (festett) térképe. Talán azért, mert a Britanniát ábrázoló szelvény megsemmisült?

Az első angol régészek megnevezésével, méltatásával kapcsolatban — talán lapalji jegyzetben — meg lehetett volna említeni, hogy már Mária Terézia korában a magyar Schönvisner István jelentékeny feltárásokat végzett Szombathelyen és Óbudán, és munkásságát a királynő kívánságára és költségére publikálta!

Augustusnak nem lett szokása, hogy a teutoburgi vereség után így kiáltozott: «Varus, add vissza a legioimat!» (132. o.). Tudomásunk szerint ezt Augustus a vereség hírére kiáltotta, de ez nem vált szokásává.

A 9. o. közölt térképen kimaradt Alexandria!

Ámbár csak nagyon felületesen tallózunk a nem is nagyon terjedelmes szövegben, éppen elég hibára lelünk. Ezek elkerülhetők lettek volna, ha a szerző a történelem megismerésének nagyobb figyelmet szentelt volna. Még olyan csekélységekre sem fordított gondot, hogy a Gaius praenomen mindig így írja, és nem helyenként — kifogásolhatóan — Caiusnak.

Vickers e könyvét a «Kislexikonban» (144—151. o.) igyekszik a nagyközönség számára közérthetőbbé tenni. Az itt közölt rajzos, vonalas ábrák jó része (különösen a portrék) nem méltók a könyv szép színes illusztrációihoz. A szövegben pedig több félreérthető és téves fogalmazás zavarja meg az olvasót. Hogy csak néhányra mutassunk rá: a censorediság meghatározása merőben hibás. (Sajtóhibának kell vélnünk, hogy Kleopatra Ptolemaios Autelés és nem Auletés leánya.) Sulla törvényhozása csak részben vallott kudarcot. Semmiféle forrás nem állítja, hogy Iulia, Augustus leánya, Tiberius felesége «csúnyácska» lett volna (ha csak erkölceiben nem lett volna némileg «csúnyácska»). C. Verres valóban Cicero vádbeszédének hatására ment önkéntes száműzetésbe, de távollétében nem ítélték halálra.

Természetesen, a könyvben előforduló hibák, tévedések ellenére, a képanyagból valóban betekintést szerezhetünk a római világba. Sajnálatos, hogy a szerző a római történelem behatóbb tanulmányozása nélkül fogott hozzá munkájához, így a munka ismeretése Vickers művének nem az árnyoldalait tüntette volna fel.

ÜRÖGDI GYÖRGY

HÍREK

KONFERENCIA A PANNONIAI MŰVÉSZET KUTATÁSÁNAK EGYES ÚJABB EREDMÉNYEIRŐL

Az Ókortudományi Társaság és a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat 1987. május 27-én együttes ülés keretében — amelyen *Nagy Tibor* elnökölt — a pannoniai művészet, elsősorban az építészethez kapcsolódó művészeti ágak, kutatásának jelen helyzetét és néhány újabb eredményét vizsgálta meg.

Bevezető előadásában *Kiss Ákos* a pannoniai művészet problematikáját az egész Imperium Romanum művészeti törekvéseinek távlatába helyezte. Rámutatott, hogy a római művészet kutatásának nagyon fontos, sokat vitatott kérdése a hivatalos ízlést képviselő ún. «Reichskunst» és az egyes tartományok helyi hagyományait őrző ún. «Volkskunst» kérdése, bár az utóbbi fogalma körül eltérők a vélemények.

Magától értetődő, hogy az egyes provinciák sajátos, gyakran igen hosszú időre visszanyúló hagyományokkal rendelkeznek, ám ezek a helyi adottságok súlya, jelentősége tartományokként különbözik. Bizonyos, hogy a birodalmi művészet hatása alól egyetlen provincia sem vonhatta ki magát, különösen a császárkultusszal kapcsolatos emlékek esetében, ám a hatás mértéke területenként eltérő. Az előadó arra is rámutatott, hogy az európai művészet történetében még az újkorban is egyes területeken bizonyos történeti helyzetekben kimutatható, hogy a központi hatalom és ízlés mennyire egyeduralkodóvá válhat az egész művészi életben.

Rátérve Pannoniára, *Kiss Ákos* nagy vonásokban vázolta, hogy a római császárkor négy évszázada alatt ennek a tartománynak művészete miként tükrözte az általános birodalmi fejlődést. Az előadó úgy véli, hogy ebben a provinciában leginkább megfogható a II. századi stílusfejlődés, sokkal nehezebb a helyzet a III–IV. századi pannoniai művészet anyagának elemzésében.

Természetes, hogy a pannoniai művészet vizsgálatában is fel kell vetni azt a kérdést, hogy a római állam hivatalos művészete és a polgári-plebeius művészeti irányzatok Itáliában és a viszonylag fejlettebb római tartományokban tapasztalható kettőssége mennyiben állapítható meg ebben a provinciában? A pannoniai művészet kutatásában is fontos kérdés: megállapítani a bennszülött művészi látásmód korábbi hagyományain nyugvó szándékainak hatását, s azt elkülöníteni a jártasságbeli tökéletlenség, primitívségből következő kifejezési korlátoltságtól.

A birodalmi művészet hatásának kérdését különösen jól szemléltetik a pannoniai mozaikok, melyeknek első rendszeres összefoglalását az előadó adta (*Roman Mosaics in Hungary*, Budapest 1973.). *Kiss Ákos* a pannoniai művészet vizsgálata kapcsán már több évtized óta különös figyelmet szentelt a különböző funkciójú építészeti tagozatok tanulmányozásának. Ennek elemzésében az ún. csoportstílusok («Gattung-Stilen») problémájáról sem feledkezett meg. Az idő-stílusok elemzése Pannoniában pedig sajátos helyi kép kialakulását igazolta.

Kiss Ákos a pannoniai művészet kutatásában módszertanilag nagyon lényegesnek tartja, hogy e terület kutatója komplex módszerrel dolgozzon, s a történeti, filológiai régészeti metodikát alapos esztétikai elemzéssel egyesítse, mert enélkül az emlékeanyag helyes művészettörténeti értékelése lehetetlen. Ezt a módszert érvényesíti a korábbi kutatásai folyamán is, s ennek jellegzetes példája a legújabbban megjelent monográfiája is: *Pannonische Architekturelemente und Ornamentik in Ungarn*. Bp. 1987.

Ezután néhány részleteredmény bemutatása következett. Elsőként *Szentlélekyléky Tihamér* a savariai építészeti és kőfaragás keleti kapcsolatait világította meg. Kiindulópontként az általa feltárt Iseum anyaga szolgált, amely egy időbelileg jól körülhatárolható egysége a pannoniai művészeti emlékeanyagnak. Mindenekelőtt az Isis-szentélyek építészeti dekorációinak kapcsolatait vizsgálta. Rávilágított arra, hogy Pannoniában már olyan hatáseggyüttes érvényesült, amelyben a ttipikus egyiptomi formai megoldásokat

már átszínezték a máshonnan jövő orientális és ró mavárosi hatások. Mindebből következik az, hogy magában a savariai Iseum szentélykörzetében is ez a komplex hatás érvényesül. Mindezek a jellemvonások a legújabbán előkerült leletanyag tanúsága szerint a kultusz-topográfiában is kimutathatók, erre a Dolichenus-kultuszra vonatkozó emlékek is igazolnak.

Az említett körzetből került elő Savariában nemrégiben az a háromalakos kultikus dombormű, amely az előadó korábbi megállapítása szerint Jupitert Mercurius és Silvanus társaságában mutatja be. Szentlélek Tihamér a szóbanforgó előadása kapcsán kifejtette a relief magyarázatával kapcsolatos újabb álláspontját, amely szerint ez a III. század első felének pannoniai császárkultuszával hozható kapcsolatba: szerinte ugyanis az istenalakok mögött Caracella, továbbá Elagabalus és Alexander Severus császárok ábrázolását kereshetjük (az elmélet részletes kifejtését: «Votiv-Relief in Savaria aus der ersten Hälfte des dritten Jahrhunderts», Wiss. Zeitschr. der Humboldt Universität zu Berlin, Ges. Sprachwiss. R. XXXI. 2–3, 293–294).

Póczy Klára az újabb ásatások anyagának segítségével a III. századi aquincumi művészet fejlődését mutatta be. Előadásának kezdetén a Severusok korára tehető néhány tipikus emléket mutatott be. Ide tartoznak a helytartói palota egyik művészi értékű női állószobra (Nagy Tibor szerint Fortuna-Victoria, Szilágyi János viszont eredetileg Fortuna-Nemesisként határozta meg), továbbá ide tartoznak az ún. Hercules-villa mozaikjai, amelyek stílusban tipikusan Caracalla korára vallanak. A mozaikon látható Hercules aremása egy Caracalla portréjának tulajdonított gemmaköves aranygyűrűvel mutat hasonlóságot. Ezek a művészeti emlékek számos 214-re keltezett felirattal együtt feltehetően Caracella aquincumi látogatásával hozhatók kapcsolatba. A III. század közepére keltezhető néhány falfestmény is, így többek közt egy szír íjászt ábrázoló vadász-jelenetes falkép a katonavárosi canabae déli oldaláról. Valamivel későbbi Szirmai Krisztina által feltárt és közzétett «szüreti jelenet», ami a legióstábor egyik kaszárnyája tisztjének helyiségét díszítette. A III. század végére vagy pedig a IV. század elejére keltezhető egy, korábban már Nagy Lajos által publikált «arató-jelenet», ennek lelőhelye a canabae északi része. Mindez kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a III. század folyamán azokban az évtizedekben is amikor a Birodalom sok tartományában a háborúk és a súlyos gazdasági helyzet következtében az életszínvonal érezhetően hanyatlott, Aquincum viszonylagos jólétnek örvendett, a limes menti helytartói székhelyen magasrangú katonatisztek olyan hatalmi helyzetbe kerültek, hogy maguk körül viszonylagos luxust tudtak teremteni.

Ezután a nagyharsányi ásatásokból előkerült mozaikok restaurálási és művésztörténeti problematikájáról esett szó. A mozaikok az említett község határában Füleper Ferenc és Burger Alice 1961–63-ban, majd 1982-ben végzett ásatásai során kerültek felszínre későrómai villa-együttes feltárása alkalmából. A mozaikok restaurálásának technikájáról Báthly Géza tartott beszámolót. A MNM restaurátori munkacsoportjának feladata az előkerült mozaikok felvétele volt, amely polivinilacetát diszperzió segítségével történt az alatta levő terrazzo rétegtől. A Nemzeti Múzeum laboratóriumában a nagyobb darabok, közelebbről a geometrikus jellegű mozaikok (Salamoncsomóval, hasábalakú díszítménnyel ékesített felületek, négy- és hatszögű motívumok között virágmintás darabok, halpikkely-díszítményű töredékek) gondos összeillesztése következett, melynek végső fázisaként a mozaikfelület méretére alumínium T-idomokból elkészített vázat ragasztottak. A restaurátori munka folyamán sor került több töredék összeállításával mintegy 70%-ban ép női fej és nyak stabilizálására is, amelyhez hasonló több töredék is előkerült, továbbá betűk maradványai, melyek közül egyedül egy R-betű maradt meg épen. A betűk a fejek mellett helyezkedtek el, a nyakdísznél üvegmozaik kockákat is alkalmaztak. Néhány töredék nehezen meghatározható (ruharedek?, hússzűnű váll, kar, kéz, bőrszaruhoz tartozó pálmalevél stb.).

A töredékek művészettörténeti elemzése kapcsán Kádár Zoltán hangsúlyozta, hogy pontosabb stíluseredet és korhatározás szempontjából különösképpen a sajnos nagyon töredékes állapotban fennmaradt alakos darabok jöhetnek szóba, ugyanis a díszítőmotívumok kevésbé korhoz kötöttek. A női fejek közül a legteljesebb hajviselete a IV. századi császárnőportrékkal mutat rokonságot. Jellegetes a több töredéken, különböző változatokban megismétlődő díszes nyakék: ez két gyöngysor közt drágaköveket utánzó mozaikszemcsékből áll. Hasonló nyakékek főként a szicíliai Piazza Armerina közelében feltárt Villa Casale apsziszos csarnokát díszítő mozaikokon láthatók. Az említett mozaikokat a kutatás a Constantinus-dinasztia idejére datálja, s rámutat az afrikai provinciák művészetével való kapcsolataikra. Az utóbbi területen nagyszámban előkerült évszázadok ábrázolásokkal összevetve feltételezhető, hogy a szóbanforgó nagyharsányi mozaikok is ilyen kompozíciói részei lehettek. Figyelembe véve, hogy a nagyharsányi női fejek, a stili-

zált hajviselet ellenére klasszikusan megformált arcokat őriztek meg, nem valószínű, hogy ezek a Piazza Armerina-i mozaikoknál később készülhettek. Minden arra mutat, hogy a nagyharsányi villa mozaikjai a Constantinus-i dinasztia idején, talán 325–350 között készültek, s a későrómai pannoniai földbirtokos arisztokrácia magasszínvonalú mecénási tevékenységére utalnak. A datálást a hozzászólások is megerősítették.

KÁDÁR ZOLTÁN

VIITH WORLD SANSKRIT CONFERENCE

(1987. AUGUSZTUS 23–29. — KERN INSTITUTE, LEIDEN)

Leiden, Rembrandt szülővárosa adott otthont a VII. Szanszkrit Világkongresszusnak ebben az évben. A hollandiai kisváros híres egyetemén 1865 óta folyik szanszkrit oktatás, Hendrik Kern ekkor kapott katedrát a bölcsészettudományi karon. 1925-ben J. Ph. Vogel alapította meg a *Kern Institute*-ot, amely azóta nemcsak Hollandia, de az egész világ egyik legjelentősebb indológiai tudományos központja lett.

A négyévenként megrendezésre kerülő Szanszkrit Világkongresszus legfőbb célkitűzése közelebb hozni az indiai és az Indián kívüli — európai, amerikai, japán, ausztrál — tudósokat egymáshoz, lehetőséget teremteni arra, hogy az egymástól igencsak különböző tudományos megközelítések és módszerek között a megértés és a párbeszéd útját keressék közösen a résztvevők. A mintegy háromszáz szakember nagy része élt is a lehetőséggel, s a nemzetközi kongresszusokon viszonylag szokatlan heves vita és szókimondó kritika kísérte a legtöbb előadást. (Abban sajnos már nem vagyok bizonyos, hogy e viták tanulságait is minden érintett levonta; legtöbbször inkább az a benyomás keletkezett, hogy a vitában részt vevők csak saját álláspontjuk kifejtését tartották fontosnak, az ellenérvek nem jutottak el hozzájuk — ez különösen az Indiából érkezettekre volt jellemző.)

A nyelvészettől a történettudományig, a művészettörténettől az irodalomtudományig rendkívül sok témakör kapott önálló vitaiülést. 20 munkacsoportban (workshop) és 30 szekcióban folytak megbeszélések, így még a címadó témák felsorolása is meghaladná egy beszámoló kereteit. Néhány érdekesebb téma: *Śāstra és prayoga az előadó-művészetekben; Költészet és esztétika; Vallási problémák a Dharmasāstra kapcsán; Pāṇini és a Vedák; India mint nyelvészeti terület; A szanszkrit nyelv Indián kívül stb.*

A munkacsoportok élén egy-egy előre felkért, tekintélyes tudós állt, akinek azután lehetősége nyílt a vitaiülés megszervezésére. Így — jó esetben — a szervező által felkért előadók egymás előadásának ismeretében érkezhettek a konferenciára, ahol az előzetes felkészülés alapján érdemi vitát folytathattak. Magas színvonalú munka folyt a H. T. Bakker szervezte *Szent helyek a hagyományos irodalom tükrében* című munkacsoportban, a T. Goudrian vezette *Szanszkrit hagyomány és tantrizmus és az I. Julia Leslie szervezte Vallási problémák a Dharmasāstra kapcsán* munkacsoportban. A konferencia szervezetsége hagyott kívánnivalókat maga után, hiszen az egyébként igen mutatós (és kisebb kötet terjedelmű!) programfüzetben jelzett előadásoknak mintegy a negyven százaléka nem került megtartásra. S ebben nemcsak az »igazolatlanul» távolmaradó előadók voltak a vétkesek, tehát azok, akik előadásra jelentkeztek, majd minden értesítés nélkül távolmaradtak a konferenciáról (bár ezek is feltűnően sokan voltak; Magyarországról Puskás Ildikót várták hiába a szervezők bejelentett előadása megtartására), hanem hibás volt maga a szervezőbizottság is, amely a színvonal biztosítása érdekében olyan tudósokat is felsorolt az előadók között, akik nem is szándékoztak eljönni. Itt kell megemlíteni, hogy sokakat tartott távol a konferenciától a rendkívül magas részvételi költség (385 holland forint!).

Az előadások színvonala igen változó volt. Kitűnő előadást hallhattunk H. v. Stietencronról a *Hinduizmus* szekcióban, *Egy hinduizmus, vagy különböző hindu vallások?* címmel. A hinduizmus szertartás-hagyományait vizsgálva, szövegek alapján bizonyította, hogy helyesebb lenne *különböző* vallásokról beszélni bizonyos jól körülírható szekták esetében, mintsem a hinduizmus egy-egy alfajáról. Élénk vita, heves szócsata következett előadását, különösen az indiai tudósok utasították el ezt a megközelítést. K. K. Young előadása — *Az euthanasia mint önként vállalt halál: vita a Dharmasāstrában és az egykori irodalomban* — az öngyilkossági rítusok máig élő vallási alapjait tárta fel, A. Padoux a tantrikus szertartások felépítését vizsgálta új szövegek bevonásával, módszertanilag is példamutatóan; ugyanezen az ülésen Hélène Brunner *Āthārthapūjā és parārthapūjā a*

śivaita hagyományban című előadásával közvetlenül kapcsolódott Padoux professzor előadásához.

Magyarországról Tóttóssy Csaba tanszékvezető egyetemi docens, Wojtilla Gyula kandidátus és Karsai György egyetemi adjunktus vett részt a konferencián. Tóttóssy Csaba a *Szanszkrit irodalom és irodalomkritika* szekcióban tartott nagy figyelemmel kísért előadást *A Śukasaptati belső kerettörténetei* címmel. Wojtilla Gyula a *Szanszkrit hagyomány és tantrizmus* munkacsoportban beszélt; *Vasikarana-szövegek a szanszkrit Kāmasāstra irodalomban* című előadását elismerő hozzászólások követték. Karsai György előadása *A Kālidāsa drámák szerkezeti sajátosságai* címmel a *Dráma és irodalom* szekcióban hangzott el.

A konferencia színvonalát jelentősen befolyásolta a már említett meg nem tartott előadások mellett a túlzottan sok téma, ami részint áttekinthetetlenné tette egy-egy nap-szak programját, másrészt olyan előadások megtartására is lehetőséget nyújtott, amelyek iránt alig-alig volt érdeklődés (példaként említhető a *Maláj nyelvészet* szekció, amelyben az elnökön kívül mindössze ketten jelentek meg). Voltak kellően át nem gondolt előadások is (egy holland kolléga szenzációs bejelentéssel szolgált; egy új indiai kentum nyelv felfedezéséről tartott előadása után a jelenlévő indiai kutatók hívták fel a figyelmét, hogy «új nyelve» egy a Garhwal vidékén jól ismert nyelvjárás...).

Az áttekinthetetlenül nagy számú előadás nyomon követését megnehezítette sok esetben az előadások helyének késedelmes, majd sokszor az utolsó pillanatban megváltoztatott közlése, illetve a várható érdeklődés figyelmen kívül hagyása (így a Dharmaśāstra munkacsoport egy szemináriumi helyiségben kapott helyet — az érdeklődők az ablakpárkányokon is ültek; más, legfeljebb tíz-tizenkét embert érintő szekció ülése pedig a nagy előadóban volt).

A szervezési hibák okozta kellemetlenségeket ellensúlyozták a jól szervezett kirándulások: egy holland skanzenet látogattak meg a résztvevők, illetve egész estét betöltő hajókiránduláson vehettek részt.

KARSAI GYÖRGY

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Egy tudós tanár portréjához. A filológus Földy József. (Szabó Kálmán) 91

KÖNYVSZEMLE

Tacite: Histoires, livre I. Texte réd. p. P. Willeumier et H. Le Bonniec, ann. p. J. Hellegouarc'h. (Ism. Borzsák István) 100
 Wörterbuch Lateinisch Deutsch. Hrsg. v. G. Löwe. (Ism. † Banó István) 101
 M. Vickers: A római világ. Ford. Borbás M. (Ism. † Úrögdi György) 102

HÍREK

Konferencia a pannoniai művészet kutatásának egyes újabb eredményeiről (1987. május 27.) (Kádár Zoltán) 105
 VIIth World Sanskrit Conference (1987. aug. 23–29. Leiden). (Karsai György) ... 107

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok” 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

Ára: 74,— Ft

Kötetenként előfizetve: 148,— Ft

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK**

1. APOLLO-KÖNYVTÁR:

5. *Erdélyi Gizella*: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.
6. *Szilágyi János György*: Etruszkó-korinthusi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.
7. *Dobrovits Aladár*: Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.
8. *Dobrovits Aladár*: Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.
9. *Kákossy László*: Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.
10. *Adamik Tamás*: Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.
11. *Maróth Miklós*: A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.
12. *Hegyi Dolores*: Az iónok Kisázsiaiában. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 259 l.
13. *Maróti Egon*: Az itáliai mezőgazdasági termelés kibontakozása. Budapest 1981. 298 l.
14. *Maróth Miklós*: Aristoteléstől Avicennáig. Budapest 1983. 336 l.
15. *Szabó Miklós*: Archaikus agyagszobrászat Boiotiában. Budapest 1986. 186 l. és 150 kép.
16. *Szepessy Tibor*: Héliodóros és a görög szerelmi regény. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 267 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.
16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.
17. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta *Ritók Zsigmond*. Bp. 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.
18. Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford., bev. és jegyz. ellátta *Adamik Tamás*. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 329 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.
6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.
7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó 56 l.
8. Sophoklés Philoktétes Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus I. *Borzsák, I. Hahn, Zs. Ritók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss*. Redigit *J. Harmatta*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1980) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII. fasc. 1—4 (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2, 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 468 l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l. Tom. XXVII. fasc. 1—3, 4 (1979) 463 l. Tom. XXVIII. fasc. 1—4 (1980) 478 l. Tom. XXIX. fasc. 1—4 (1981) 460 l. Tom. XXX. fasc. 1—4 (1982—84) 478 l. Tom. XXXI. fasc. 1—2 (1985—88) 178 l.

307.224

ANTIKA TANULMÁNYOK

28.

STUDIA ANTIQUA

h^o

XXXIV. KÖTET

2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1989 – 1990

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG ELNÖKE:

HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ

TÖTTÖSSY CSABA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BORZSÁK ISTVÁN, KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON,
SARKADY JÁNOS, SZEPESSY TIBOR

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PIARISTA KÖZ 1.
III. EM. 24–25. FELELŐS KIADÓ: AZ AKADEMIAI KIADÓ ÉS NYOMDA
FŐIGAZGATÓJA

Az Antik Tanulmányok évenként két füzetben jelenik meg. A két füzet egy kötetet alkot, melynek előfizetési ára 190,— Forint. Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál, 1117 Budapest XI., Prielle Kornélia u. 19–35

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Harmatta János</i> : Eltűnt nyelvek és írások nyomában	109
<i>Pólay Elemér</i> : A felelősség kérdése a római jogban a tizenkéttáblás törvény idején	119
<i>Borzák István</i> : Lucretius és a felvilágosodás	126
<i>Bollók János</i> : Vergilius és Cicero	133
<i>Szepessy Tibor</i> : Az antik családrege	147
<i>Voigt Vilmos</i> : Marót Károly és a magyar néprajztudomány	154

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Harmatta János</i> : Bakath, az unnugurok városa	163
---	-----

VITA

<i>Wojtilla Gyula</i> : Az ókori ind mezőgazdaság fejlődésének néhány kérdése	166
<i>Aurelius Augustinus</i> : A Szentháromságáról. Ford. Gál Ferenc. (Ism. <i>Adamik Tamás</i>)	171
<i>A. G. Perixanjan</i> : Обščество и право Ирана в парфянскій и сасанидскій периоды. (Ism. <i>Nyitrai István</i>)	178
<i>K. Kirkendale</i> : The Source for Bach's <i>Musical Offering</i> : the <i>Institutio Oratoria</i> of Quintilian. (Ism. <i>Kárpáti János</i>)	188

Philip Zigmund

SIGISMUNDO RITOÓK

SEXAGENARIO

ELTŰNT NYELVEK ÉS ÍRÁSOK NYOMÁBAN

(ELŐZETES KÖZLEMÉNY)

I

Az írásbeliség általánosan elterjedt felfogás szerint fontos ismertetőjegye a magaskultúráknak s ennek megfelelően az írásbeliséggel rendelkező kultúrnépeket gyakran szembeállítják az orális kultúrájú, az írásbeliséget nem ismerő törzsekkel. Az írásbeliségnek és az orális kultúrának ez a szembeállítása azonban csak az utóbbi évszázadokban, a könyvnyomtatás széles körű elterjedése után vált általánossá, az ókori görögöktől és rómaiaktól még idegen volt ez a szemlélet. Ha megvizsgáljuk a barbár népek ábrázolásainak toposait az antik néprajzi irodalomban,¹ azonnal megállapíthatjuk, hogy ezek között az írásbeliség megléte vagy használata nem játszik semmi szerepet, pedig az antik művelődéstörténetet (mint pl. az id. Pliniust természettudományi munkájában)² az írás fejlődéstörténete érdekelte. Ennek a feltűnő jelenségnek az okát bizonyára abban kereshetjük, hogy az írásbeliség szerepe az antik kultúrában sokkal kisebb volt, mint az újkori európai kultúrákban, írásbeliség és szóbeliség egymás mellett élt az ókori társadalmakban s az írásbeliség elterjedése csak a társadalom kisebb részét fogta át, továbbá a görögök és rómaiak világosan tudatában voltak írásuk idegen eredetének, végül hogy az írás ismeretét és használatát számos barbár népnél is megfigyelhették.³ Ennek következtében az írásbeliség nem vált az antik kulturális azonosságtudat olyan szilárd alkotó elemévé, amely az antik művelődés szembeállítását a barbár s köztük a steppei népekével szükségessé vagy lehetségessé tette volna.

Sőt, a jelek szerint az írásbeliség létezését a skytháknál és a sauromatáknál valóban fel is tették. Johannes Chrysostomos (kb. 347—407), aki egy ideig Konstantinopolis patriarchája volt, azt állítja egyik homiliájában, hogy «mind a skythák, mind a sauromaták . . . mind a lakott világnak még a végein lakó (népek) is lefordították a (Szentírást) mindegyik a saját nyelvére . . .» (. . . καὶ Σκύθαι καὶ Σαυρομάται . . . καὶ οἱ πρὸς αὐτὰς ἀποικισμένοι τὰς ἐσχατίας τῆς οἰκουμένης πρὸς τὴν οἰκίαν ἕκαστος μεταβαλόντες (sc. a Szentírást) γλῶτταν . . .).⁴ Még ha feltesszük is, hogy Johannes Chrysostomos szemei előtt tulajdonképpen a gót bibliafordítás lebegett, s hogy az ebben a korban gyakran skytháknak nevezett gótokat az ókori skythákkal azonosította, ez

¹ Vö. pl. K. Trüdinger: Studien zur Geschichte der griechisch-römischen Ethnographie. Basel 1918. 175.

² n.h. VII. 192 skk. Vö. E. Norden: Die germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania.³ Berlin 1923. 215.

³ Vö. pl. E. Norden: id. m. 202.

⁴ Ὁμιλία λεχθεῖσα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐπὶ Παύλου. M. v. 63, col. 501. Vö. M. Ebert: Südrussland im Altertum. Bonn—Leipzig 1921. 109.

a körülmény sem változtat semmit azon a tényen, hogy ő az antik skythák-nál és sauromatáknál írásbeliség létezését tette fel. Ez az elképzelés azonban nyilvánvaló ellentmondásban áll a nyelvtörténeti kutatásnak azzal a nézetével, amely szerint sem a skythák, sem a sauromaták nem hagytak hátra írásos emlékeket.

II

Az utóbbi évtizedek folyamán ezen a téren jelentős változás következett be. A régészeti kutatások eredményeképpen több olyan feliratos lelettárgy is került napvilágra, amelyek arról tanúskodnak, hogy az antik steppei törzsek nem sorolhatók az írásbeliséget nem ismerő népek közé.

Régóta ismert az a tény, hogy számos, a skytha királýsýrokban talált, aranyból vagy ezüstbõl készített lelettárgyon görög feliratok olvashatók.⁵ Ezek a rövid szövegek tartalmi szempontból három csoportra oszthatók. Az elsõ csoportba olyan feliratok tartoznak, amelyek e tárgyak korábbi birtokosaira vonatkoztathatók, mint pl. *EPMEΩ* vagy *ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΗΗΡΜΩΝ-ΑΝΤΙΣΘΕΝΕΙ*.⁶ A második csoport mester- vagy mûhely-feliratokból áll, ilyen többek közt *ΤΑΡΟΥΛΑΣ ΕΠΟΙΕΙ* vagy *ΠΑΙ* a Kul-Oba-i arany szarvason.⁷

A *ΠΑΙ* felirat bizonyára a *ΠΑΙ<ΠΙΣΑΛΕΟΣ>* név rövidítésének tekinthetõ s így az arany szarvas készítési helyéül I. Pairisades (i. e. 349/348—310/309) királýi mûhelyét jelõli meg. Pairisades nevének hasonló rövidítései a királýi mûhelyben készített agyagedényeken is elõfordulnak.⁸ E felirat történeti szempontból is fontos tanulságokkal szolgál. Egyrészt lehetõvé teszi a Kul-Oba-i lelet pontos keltezését, másrészt értékes tanúbizonytságot nyújt a bosporosi-skytha kapcsolatokra vonatkozólag. A Kul-Oba-i arany szarvast valószínûleg Pairisades készítette királýi mûhelyében ajándékul a Bosporos közelében uralkodó skytha királý vagy törzsfõ számára, hogy támogatását megnyerje magának.

A skytha királýsýrokban talált lelettárgyak görög feliratainak ez a két csoportja bizonyára nem áll közvetlen kapcsolatban a skythák írásbeliségének problémájával. Ezzel szemben a harmadik csoport ebbõl a szempontból is figyelemreméltó. Ez a csoport tulajdonos-feliratokat foglal magába, amelyekben a tulajdonos neve genitivusban jelenik meg.

Így e feliratokból megismerhetjük több skytha királý nevét. A Kul-Oba-i skytha királý neve görög átírásban és genitivusi alakban *ΠΟΡΝΑΧΟ*⁹ írásképpen jelenik meg, amely egy óiráni **Purnāxva-* 'életerõvel teli' név-alakot tükröz. A Solocha-i skytha királý nevét az egyik feliratban *ΛΟΧΟ*, a másik feliratban a görögösített *ΛΥΚΟ* alakban¹⁰ olvashatjuk. A *ΛΟΧΟ* alakot az óiráni **Luxva-* < **Ruxva-* 'fényesség' (a **rauk-* 'világítani' tõbõl) szóra

⁵ Vö. *M. Ebert*: id. m. 127, 135, 136, 137; *M. Rostowzew*: *Skythen und der Bosporus*. Berlin 1931. 339, 343, 373.

⁶ *M. Ebert*: id. m. 127, 136; *M. Rostowzew*: id. m. 343.

⁷ *M. Ebert*: id. m. 137; *M. Rostowzew*: id. m. 339.

⁸ Vö. pl. *V. F. Gaydukevich*: *История античных городов Северного Причерноморья. Античные города Северного Причерноморья*. I. Moskva—Leningrad 1955. 111 irodalommal.

⁹ *M. Ebert*: id. m. 135; *M. Rostowzew*: id. m. 339.

¹⁰ *M. Ebert*: id. m. 127; *M. Rostowzew*: id. m. 373.

vezethetjük vissza. Nyelvtörténeti szempontból különösen érdekes egy harmadik skytha királynév: *ΕΗΒΑΝΟΚΟY*¹¹, amely az északiráni **xšaiwan-* 'király, uralkodó' szó -*ka-* képzővel képzett származéka. Ezek a görög feliratok a skytha királyok udvartartásában nyilvánvalóan adminisztratív funkciót töltöttek be és bizonyára az első kísérletnek tekinthetők arra, hogy a görög írásbeliséget a skytha társadalom szolgálatába állítsák.

Ez a kísérlet valószínűleg nem maradt elszigetelt eset. Az i. e. II. század végéről származik egy márványlapra vésett görög felirat töredéke, amelyet Simferopol közelében, Kermenčik gorodiščén találtak s amely szemmel láthatólag Skiluros skytha király valamilyen tetteről tudósított: *Βασιλεὺς Σκίλωνος βασιλεὺς βασιλείων* [το ἑαυτοῦ βασιλείας] [ἔτος . . .] «Skiluros király, a [királyok] királya, királyságának 30. [évében . . .]».¹² Ez a felirat már a görög írásbeliség teljes értékű használatát mutatja az ekkor a Krím félszigeten fekvő skytha hatalmi központban. Ugyanakkor ez ideig semmi jele sem került elő annak, hogy a skythák a görög ABC felhasználásával saját, iráni nyelvű írásbeliséget hoztak volna létre.

III

Ez azonban nem jelenti azt, hogy erre más írások felhasználásával sem tettek volna kísérletet. Az iráni Kurdistanban Sakkez mellett felfedezett skytha királysírban talált lelettárgyak között van egy ezüst tál töredéke, amelyre egy hieroglifikus jellegű írással 3 sorból álló feliratot karcoltak be.¹³ A felirat (1. kép) 48 írásjeltől áll. Ebből 33 jel azaz a jelek csaknem 70%-a azonosítható hieroglif-hettita írásjelekkel, de a többi 15 hieroglifa is levezethető a hieroglif-hettita írásból. Ennek a szoros összefüggésnek az alapján nagy valószínűséggel feltehető, hogy a Sakkez-i felirat írásjeleinek hangértéke (vagy esetleg logografikus jelentése) azonos vagy hasonló volt a megfelelő hieroglif-hettita írásjelekéhez. Ha ezt figyelembe véve behelyettesítjük a hieroglif-hettita írásjelek hangértékeit (vagy logografikus jelentését) a Sakkez-i felirat szövegébe, akkor a következő szöveget kapjuk:

- 1 *pa-ti-na-sa-nà tà-pá wá-s₆-na-m₅ XL was-was-ki XXX*
ár-s-ti-m₅ š₃-kar-kar (HA) har-s₆-tu₅ LUGAL
- 2 *par-ti-ta₅-wa₅ ki-š₃-a₄-á KUR-u-pa-ti QU-wa-a₅*
- 3 *i₅-pa-š₂-á-m₂*

Bár a hieroglifikus jellegű írás orthográfiája nem teljesen világos, a szöveg nyelvének iráni jellege mégis félreismerhetetlen: óiráni. E felismerés figyelembevételével a fenti átírást a következőképpen értelmezhetjük nyelvi szempontból:

- 1 *patinasana tapa. vasnam: 40 vasaka 30 arzatam šikar*
UTA harsta XŠAYAI.

¹¹ M. Rostovtzeff: *Iranians and Greeks in South Russia*. Oxford 1922. 135.

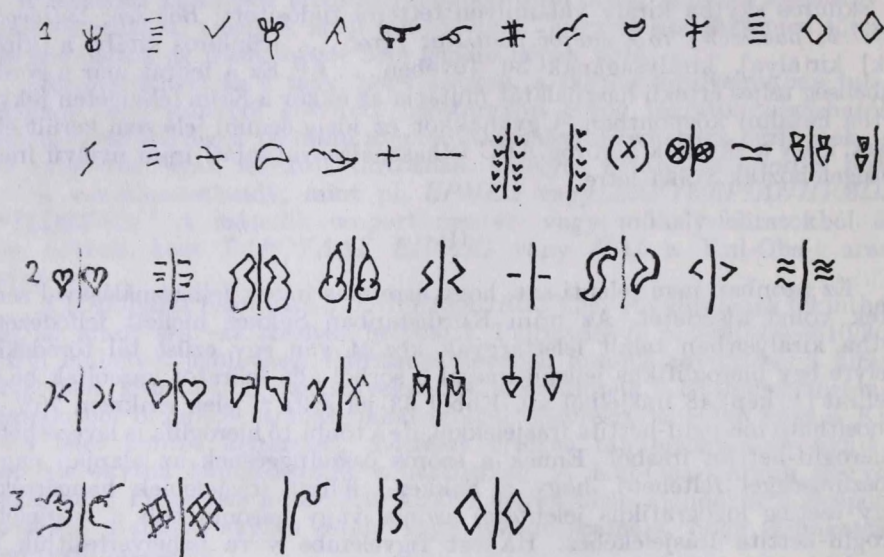
¹² P. N. Suč: Скульптурные портреты скифских царей Скилура и Палака. КСИИМК 12 (1946) 44. Minthogy Skiluros VI. Mithridates rivalisa volt, címének fenti kiegészítése bizonyára valószínűbb, mint az, amelyet korábban javasoltak.

¹³ Közzétette R. Ghirshman: *Notes iraniennes IV. Le trésor de Sakkez*. Artibus Asiae 13 (1950) 187–188, 9–11. kép. Vö. még R. Ghirshman: *Tombe princière de Ziwiye et le début de l'art animalier scythe*. Paris 1979.

2 *Partitava xšaya DAHYUupati XVva-*
3 *ipašyam.*

Fordítás:

- 1 Beszolgáltatott tál. Érték: 40 borjú 30 ezüst sekel.
És átnyújtott a királynak.
- 2 Partitava királynak, az ország urának tu-
- 3 lajdona.

1. kép. A Sakkez-i ezüst tál felirata

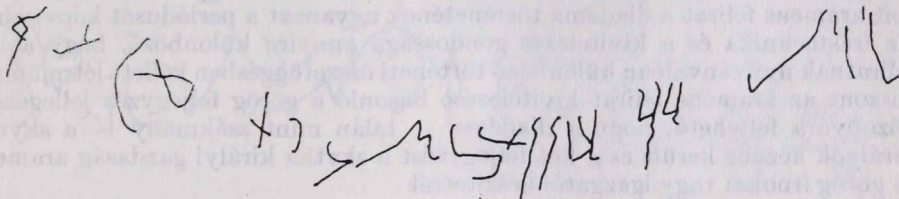
Ez a felirat szemmel láthatólag az asszír források Partatua, a görög történeti irodalom Protothyés skytha királyának, az i. e. VII. században Manna ország urának, az udvartartásából származó adminisztratív feljegyzés. Ha figyelembe vesszük az írás jellegét és a hieroglif-hettita írásos emlékek időbeli és területi elterjedését, kézenfekvő lenne arra gondolni, hogy a Sakkez-i feliratot Partitava király egyik hettita írnoka készítette. Vannak azonban olyan fontos érvek is, amelyek határozottan ez ellen a feltevés ellen szólnak. Rá kell mutatni elsősorban arra, hogy a Sakkez-i felirat írásrendszere csak részben egyezik a hieroglif-hettita írással, azaz a két ABC nem teljesen azonos. Azután azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a Sakkez-i szöveg nem hieroglif-hettita (vagy hieroglif-luwyai) nyelven, hanem egy óiráni nyelvjárásban, mégpedig nyilván az előázsiai skythák nyelvén íródott. E döntő fontosságú tényeket azzal a feltevéssel lehet leginkább megmagyarázni, hogy a hieroglif-hettita írást a skythák már korábban megismerték és átvették és a saját nyelvük írására bizonyos mértékben átalakították. Ezt az elméletet valóban alá is támasztják azok a hieroglifikus feliratok, amelyeket a gerendasíros kultúra edényein fedeztek fel.¹⁴ Ezek közül kettő, a Pereyezdnya-i és a Nikopol

mellett fekvő Serko-i, értelmezhető is: az egyik 8, a másik 10 írásjelből áll, nyelvük még ósíráni.¹⁵

Kelet-Európa iráni nyelvű steppei törzsei a hieroglif-hettita írást minden valószínűség szerint az i. e. II. évezred második felében vehették át és igazították nyelvükhöz. Így ezt az írásrendszert már továbbfejlesztett formájában vihették magukkal Elő-Ázsiába, s az ebben a formában jelenik meg ott Sakkezen. Ha a skytha nyílhegyeken található hieroglifikus jellegű jeleket ennek az írásnak az emlékei közé sorolhatjuk (nem pedig tamgákat kell látni bennük), akkor ez a hieroglif-hettita eredetű hieroglifikus írás a skytháknál valószínűleg később is használatban maradt.

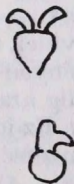
IV

Úgy látszik azonban, hogy a skythák egyidejűleg és párhuzamosan a hieroglif-hettita írással az órameus ABC-ével is megismerkedtek. Krivoy Rog-nál egy kurgánban egy arany abroncsdiadéma került napvilágra,¹⁶ amelyre egy arameus feliratot karcoltak be. Ennek szövege következőképpen olvasható: *zkn dr zwzn I C lšbut mlk'*.¹⁷ Ez tisztán arameus nyelvű szöveg (2. kép), amely-

2. kép. A Krivoy Rog-i arany abroncsdiadéma arameus felirata

nek fordítása a következő: «Ez a diadéma 100 zūz. A király parancsára» A diadéma jelenlegi súlya 577 gr., azonban az abroncs egy része hiányzik, így az eredeti súlya 600 gr-nál több lehetett. Az arameus feliraton kívül még további két feljegyzés figyelhető meg. Az egyik felirat két hieroglifából áll (3. kép),

3. kép. A Krivoy Rog-i arany abroncsdiadéma hieroglifikus felirata

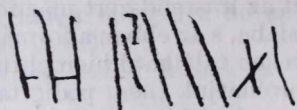
¹⁴ A. A. Formozov: Сосуды срубной культуры с загадочными знаками. ВДИ 1953, 1. 193 skk.

¹⁵ Ld. erről 1972. április 19-én a Wiener Sprachgesellschaft előtt tartott előadásomat: «Protoiranische, skythische und sarmatische Inschriften in Ost- und Mitteleuropa».

¹⁶ A. P. Mancevič: Золотой венец из кургана на р. Калитве. Известия на Археологический Институт 22 (1959) 57 skk., 1. kép, 4a—b, 5.

¹⁷ L. erről 1964. január 6-án a XXVI. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson New Delhiben tartott előadásomat: «Eine neue aramäische Inschrift aus dem Fund von Krivoy Rog».

amelyek valószínűleg urartui eredetűek és II. Rusa és III. Sarduri hieroglif-devizáival vethetők össze. A másik (4. kép) görög feljegyzés, amelyet a következőképpen lehet olvasni és értelmezni: $\Delta H \nabla III XI$ azaz «153 drachma 1

4. kép. A Krivoy Rog-i arany abroncsdiadéma görög felirata

chalkus».¹⁸ Ha attikai drachmákkal számolunk, akkor 664 gr adódik a diadém eredeti súlyául. Ebből az következik, hogy az arameus felirat az arany abroncs súlyát nehezebb súlyegységben, talán aigina drachmában adja meg.

Így tehát a Krivoy Rog-i arany abroncsra karcolt három feljegyzésben három különböző írás- és kultúra-hagyomány folyik egybe. A diadéma eredetileg III. Sardurinak, az utolsó urartui királyok egyikének, II. Rusa fiának a kincseihez tertozhatott. A királydevizákat (= Sarduri, Rusa <fia>) udvartartásában véshették az abroncsra. Kevéssé valószínű, hogy a sebtében bekarcolt arameus felirat a diadéma történetének ugyanazt a periódusát képviselné. Az írástechnika és a kivitelezés gondossága annyira különböző, hogy a két feliratnak nyilvánvalóan különböző történeti összefüggésben kellett létrejönnie. Viszont az arameus felirat kivitelezése hasonló a görög feljegyzés jellegéhez. Bizonyára feltehető, hogy a diadéma — talán mint zsákmány — a skytha királyok kezébe került és a két feljegyzést a skytha királyi gazdaság arameus és görög írnokai vagy igazgatói készítették.

V

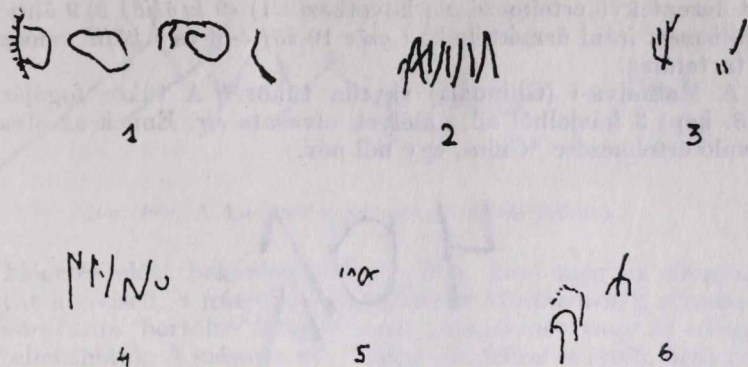
Van azonban annak is nyoma, hogy az arameus ABC-ét a steppei törzsek, már korábban megismerték és — akárcsak a hieroglif-hettita írást — a saját iráni nyelvük írására is felhasználták. Ugyancsak a gerendasíros kultúra területén, Proleyka falunál került elő egy edény, amelyre órameus ABC-ben, de óiráni nyelvű feliratot karcoltak.

Ez az íráshagyomány a Volga-vidék sauromatáinál folytatódott, akiknek régészeti hagyatékában néhány edényen feliratokat fedeztek fel. Ezeket a rövid, bekarcolt feljegyzéseket mindig arameus ABC-ben írták, azonban iráni neveket vagy szavakat tartalmaznak. Ez ideig 6 ilyen felirat vált ismeretessé:¹⁹ 1) *npyp* < **Nāfyapati*- (vagy 'nemzettségfő') (5. kép), 2) *gwnynys* < **Gau-nyanaiča*-, 3) *zynšyn* < **Zainačaina*-, 4) *whnys* < **Vahunaiča*-, 5) *'pyn* < **Āpaina*-, 6) *mdp* < **Madupa*- (vagy 'borivó').

Ennek az arameus eredetű kimmer-skytha írásbeliségnek az elterjedése és használata az i. e. I. évezred közepe táján az egész európai steppe-területet átfoghatta. Emlékeivel mindenesetre a Kárpát-medencében a Nagy Alföld iráni steppei törzseinél is találkozunk. Elsősorban a következő leleteket lehet megemlíteni.

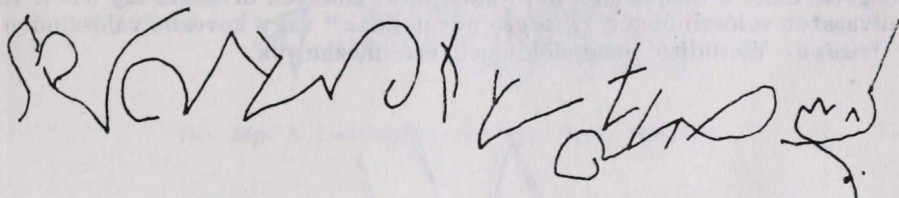
¹⁸ E felirat ezideig észrevétlen maradt.

¹⁹ K. F. *Smirnov*: Савроматы. Moskva 1964. 122 skk., 62/22a, 63/9a, 64/a, 65/14, 65/22a, 68/5 kép.

5. kép. 1—6: sauromata edényfeliratok

1) A Nyíregyháza-i bögre.²⁰ Arameus ABC-ben írt, 16 írásjelből álló egysoros felirat (6. kép), amely a következőképpen olvasható:

6. kép. A Nyíregyháza-i bögre felirata

lyš wḥš wšt py hw zwy

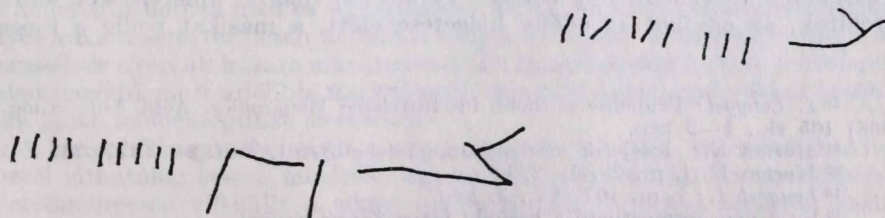
Ez az olvasat a következőképpen értelmezhető:

laiša varša vaštu pāya huzavya

«Tölts, hozz italáldozatot, igyál kívánságod szerint, lakjál jól!»

2) Szentes-Vekerzug, 14. sír, edénytöredék.²¹ Írásjelekből és számjegyekből álló 2 sor (7. kép):

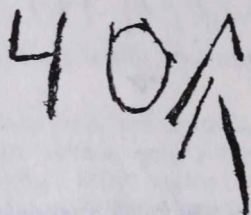
1. sor *k III III III*
2 *'h IIIII IIII*

7. kép. A Szentes-Vekerzug-i edénytöredék felirata

A felirat kézenfekvő értelmezése a következő: 1) «9 *k(āfič)* 2) 9 *āh(ič)*». *Kāfič* és *āhič* jólismert iráni úrmértékek: 1 *grēv* 10 *kāfič*-ot és 1 *kāfič* valószínűleg 10 *āhič*-ot tartalmaz.

3) A Makfalva-i (Ghindari) skytha tükör.²² A tükör fogóján látható felirat (8. kép) 3 írásjelből áll, amelyek olvasata *štr*. Ennek az olvasatnak a nyilvánvaló értelmezése **Čiθrā*, egy női név.

8. kép. A Makfalva-i (Ghindari) skytha tükör felirata

4) A Tiszavasvári-Dózsa-i táltöredék.²³ Az edényfenék külső felületére a kiégetés előtt 3 írásjel (9. kép) karcoltak, amelyek olvasata *zzy* lehet. Ezt az olvasatot valószínűleg a **Zizāyu*- névalaknak²⁴ vagy kevésbé valószínűen a tál **zizāyu*- 'életüdítő' megjelölésének értelmezhetjük.

9. kép. A Tiszavasvári-Dózsa-i táltöredék felirata

VI

A Nagy Alföldnek és a szomszédos területeknek ezek az írásos emlékei fontos tanúbizonyságai az arameus eredetű kimmer-skytha írásbeliség elterjedésének és sokoldalú használatának. Sőt úgy látszik, hogy ennek az írásnak az ismerete a skytha hatalom összeomlása után a sarmata-alán vándorlás folyamán sem merült feledésbe. Egy i. sz. IV. századi iazyg sírban Ladánybenénél (Kecskemét közelében) egy edény²⁵ került napvilágra, amelyre két feliratot karcoltak, az egyiket az edény kiégetése előtt, a másikat pedig a kiégetés

²⁰ I. Lengyel: Früheisenzeitliche inschriftliche Denkmäler. Acta Ant. Hung. 16 (1968) 105 sk., 1–2 kép.

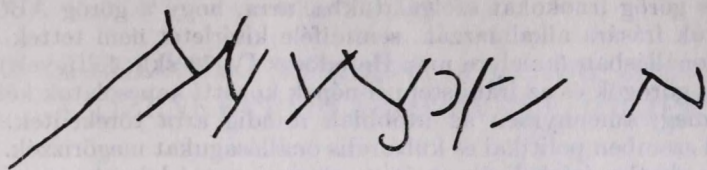
²¹ Marton E.: Írásjelek késővaszkori leleteken. Ant. Tan. 24 (1977) 34, 4. kép.

²² Marton E.: i. m. 28, 1–2. kép.

²³ Lengyel I.: i. m. 107 skk., 3. kép.

²⁴ Ez a név összevethető a későbbi iazyg *Zizais* névvel.

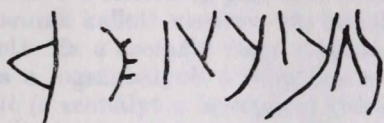
²⁵ Nagyfalusy L.: Ögörögbetűs feliratok az alföldi sírleletekben. Kny. a Kalocsai Szent István Gimnázium Évkönyvéből 1940–1941. 3–15.

10a. kép. A Ladánybene-i edény régibb felirata

után.²⁶ A kiégetés előtt bekarcolt felirat (10/a. kép) még az arameus írás hagyományát képviseli. 8 írásjelből áll, amelyek *hšwdrkrn*-nak olvashatók és az iráni *xšudrakaran* 'bortöltő' kifejezésének (személynév vagy az edény megjelölése) értelmezhetők. A kiégetés után bekarcolt feliratot (10/b. kép) azonban már germán runaírással írták. Ez 9 betűből áll, amelyek olvasata a következő:

waiuki kos

10b. kép. A Ladánybene-i edény újabb felirata

Ez az írásképmé két ségtelenül a *Vayuki kos* 'Vayuk edénye' iráni syntagmát adja vissza. Így ez a második Ladánybene-i felirat azt mutatja, hogy a iazygok, akik szoros kapcsolatban állottak a germánokkal, elsősorban a quadokkal, az i. sz. IV. században kísérletet tettek arra, hogy a skytháktól öröklött, arameus eredetű írást felváltsák a germán runaírással.

VII

Az antik steppei népek tárgyalt írásos emlékei néhány általános történeti következtetés levonását is lehetővé teszik. Az i. e. II. évezred vége felé a törzsek társadalmi és gazdasági fejlődése már elérte azt a fokoz, amelyen a gazdasági és a társadalmi szervezethez az írásbeliség bevezetését lehetővé tette vagy egyenesen megkövetelte. E törzsek tényleg kísérletet is tettek arra, hogy a hieroglif-hettita írást és az arameus ABC-t, azaz azt a két írásbeliséget, amelyet a Kaukázus területén keresztül megismerhettek, mindennapi életükbe bevezessék és nyelvük írására alkalmazzák. Ez az utóbbi törekvésük feltétlenül figyelemreméltó, mert a délibb, megtelepült indoiráni népek csak sokkal később tudták saját írásbeliségüket létrehozni.

A hieroglifikus írásbeliséget a steppei népek az i. e. V. századtól kezdve szemmel láthatólag lassan feladták, ugyanakkor azonban az arameus-skytha írás eredményesen ellenállt a görög hatásnak. Ha a skytha királyok talán

²⁶ Mint ezt Banner J. (*Nagyfalusynál*, i. m. 7) megállapította.

fogadtak is görög írnokokat szolgálatukba, arra, hogy a görög ABC-ét saját iráni nyelvük írására alkalmazzák, semmiféle kísérletet nem tettek. Ebben a szellemi ellenállásban (amelyre már Herodotos IV 76 skk. felfigyelt) egyrészt bizonyára a görögök és az iráni steppei népek közötti kapcsolatok kétarcúsága nyilvánul meg, amennyiben az utóbbiak mindig arra törekedtek, hogy az előbbiekkal szemben politikai és kulturális önállóságukat megőrizték. Másrészt az arameus-skytha írásbeliség az iráni steppei nomádoknak az iráni népek világához való tartozását juttatta kifejezésre, amely túlnyomórészt az arameus írás alapján teremtette meg az egykori Óperzsa Birodalom hatalmas területén különböző írásbeliségeit. Talán ez a vázlatos előzetes közlemény is szemléltetheti, hogy az ismertetett írásos emlékek korábban nem sejtett bepillantást tesznek lehetővé az iráni steppei népek művelődéstörténetébe és történeti kapcsolataiba.

A FELELŐSSÉG KÉRDÉSE A RÓMAI JOGBAN A TIZENKÉTTÁBLÁS TÖRVÉNY IDEJÉN

I

1. A legkisebb, döntő jelentőségű társadalmi egysége az archaikus, paraszti Róma történetének az i. e. 5. században a patriarchalis jellegű házközösség volt. E körülmény determinálta e korszak jogrendszerének primitivitását, amelyet a pontifexek ill. a decemvirek jogfelfogása szükségszerűen visszatükrözött.

Ez a tény érzékelhető a felelősség jogi rendezésének területén is. A káreset következményeit annak kellett viselnie, aki annak bekövetkezésével bizonyos kapcsolatban állott. Ez a személy vagy maga a károsult lehetett — és pedig azon esetben, ha a jogszabályok értelmében a káresetért senki felelőségre vonható nem volt (e szabályt a középkori keletkezésű norma így fogalmazta meg: «*casum sentit dominus*»),¹ vagy az, aki a káreset bekövetkezésével valamilyen kapcsolatban állt, így elsősorban az, aki a káresetet okozta.

2. A decemvirek felelősség tekintetében jelentkező felfogásának vizsgálatánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül a *Leges regiae* ráánkmaradt, rekonstruálni megkísérelt anyagát. Kétségtelen, hogy keletkezésének körülményei és ideje meglehetősen bizonytalan, mégis a Festus által szószerint megőrzött jogtételeknek a primitivitása arra mutat, hogy azokat a pontifexek kollégiuma szövegezte, s a pontifex-kollégium jogképző tevékenysége szolgáltatta az alapot a XII tábla kodifikációjához. Az ősrégi eredetet ilyen kitételek látszanak jelezni, mint «*aeris CCC d a r i e r o p o r t e a t*» (Numa 2. — Festus, L. 189.), «*m o r t i d u u i t*» (Numa 16. — Festus, P. 221.), «*a s t o l l e p l o r a s s i t*» (Servius Tullius 6. — Festus 230.). Hasonló nyelvi antikvitások lelhetők fel a XII táblában is, mint pl. «*t e s t a r i e r*» (Tab. VIII. 22. — Gell. 15. 13. 11.), vagy «*s i p a t e r f i l i u m t e r v e n u m d u u i t*» (Tab. IV. 2. b. — Gai. 1. 132.) etc., amelyek arra látszanak utalni, hogy a *Leges regiae* eredete az i. e. 5. században keresendő. Feltűnő az is, hogy a XII tábla az emberölésről egyáltalában nem szól, ezt csupán a *leges Numae* említik (16. 17.). Feltűnő tehát, hogy a legjelentősebb bűncselekmények egyikéről, s annak szankcionálásáról a decemvirek nem szólnak. E hiányosságot csak az teszi megmagyarázhatóvá, hogy egy ilyen «társadalomveszélyes» bűncselekmény szabályozása föltétlenül egy korábbi keletű jogforrásban keresendő. E jogforrás lehetett vagy egy, az ún. királykorban működő egyetlen comitián, a *comitia curiata*-n hozott törvény (*lex*

¹ Brósz Róbert—Pólay Elemér: Római jog.⁴ Budapest, 1986. 345. — L. még a német BGB 323. o.

curiata)² vagy pedig a pontifexek collegiuma által kialakított jogi norma,³ melynek eredete Latium őstársadalmáig vezethető vissza.

3. A XII tábla «felelősségi rendszerének» megítélése tekintetében három nézet jöhet figyelembe:

a) az eredményfelelősség elfogadása, tehát egy tiszta objektív felelősség akceptálása,

b) a tiszta vétkes felelősség koncepciója, vagy pedig

c) egy ún. tipizált *dolus malus*-ért (szándék), tehát egy objektívált (szubjektív) vétkességért való felelősség.⁴

Ezzel egyáltalában nem azt kívánjuk állítani, hogy a XII tábla «felelősségi rendje» a modern felelősségi kategóriáknak, ill. egyiknek vagy másiknak (tárgyi, vagy vétkes felelősség) felelt meg. Ez a szemlélet ahisztórikus nézetek eredménye volna. Kiindulási pontunk azonban mégis szükségképpen annak a kérdésnek feltevése lehet csak, hogy a decenvírek, ill. a pontifexek inkább a jogellenes eredményt, vagy pedig inkább a szándékot tartották szem előtt.

II

1. Ad a). Ami a fentemlített első kategóriát illeti, kiindulási pontul a XII táblának az a töredékes mondata szolgálhat, amely így hangzik: «*rupitias. . . sarcito*» (VIII. 5.), amelynek jelentése Festus szerint (265. és 322.) a következő volt: «*qui damnum dederit solvito*», azaz: «az térítse meg a kárt, aki okozta». Az a körülmény, hogy a kárt szándékosan, gondatlanul vagy véletlenül okozták, a decenvírek nézete szerint közömbösnek látszik lenni. Csak az okozati összefüggés a determináló tényező! A XII tábla további, a tagroncsolásról, csonttörésről, vagy kisebb testi sértésekről (VIII. 2–4.) szóló tételei, tehát a személysértés három alapvető kategóriája (*iniuria*), amelyek talióval, tarifális kompozícióval nyertek szankcionálást, nem tesznek különbséget a testi sértés három esete, tehát a szándékos, gondatlan és véletlen elkövetési eset közt. — A személysértés (ami a XII táblában alapvetőleg testi sértést jelent) területén csak egy XII táblabeli szabály utal a véletlen és a nem véletlen testi sértések közti különbségre: «*Si telum manu fugit magis quam iecit, aries subicitur*» (VIII. 24. a.)⁵ — azzal a feltételezéssel, hogy itt nem egy dárda-

² A. Guarino: Storia del diritto romano.⁷ Napoli, 1987. 126–127.

³ J. Carcopino: Les prétendues lois royales. Mélanges d'archéologie et d'histoire. 54 (1937) 344. és k. — L. Wenger: Die Quellen des römischen Rechts. Wien, 1953. 353–357. — F. Schulz: Geschichte der römischen Rechtswissenschaft. Weimar, 1961. 105. — A. Steinwenter: Leges regiae, in PW X. 1285. — M. Kaser: Römische Rechtsgeschichte.² Göttingen, 1967. 64.

⁴ L. a kérdésfeltevést Pólay: A személyiség polgári jogi védelmének történetéhez. Iniuria-tényállások a római jogban. Acta Jur. et Pol. Univ. Szeged. Tom. XXX (1983) 29. és Iniuria Types in Roman Law. Budapest, 1986. 52.

⁵ R. Wittmann: (Die Körperverletzung an Freien im klassischen römischen Recht. München, 1972. 16. és k.) e szabály alapján úgy véli, hogy a decenvírek a szándékos és a gondatlan testi sértést már ismerték. Állásfoglalását Cicero azon szövegére alapítja, mely szerint «*Nam iacere telum voluntatis est ferire quam nolueris fortunae, ex quo aries subicitur ille in vestris actionibus: 'si iecit . . .'*» (Top. 17. 64.). Cicero szövege egyértelműleg testi sértésről szól, kérdéses azonban, hogy a XII tábla idejében a szándékos és gondatlan testi sértés ismert volt-e és a gondatlan változat egy kosnak átadásával, mint tarifálisan megállapított pönával büntetett. W. Kunkel (Untersuchungen zur Entwicklung des römischen Kriminalverfahrens in vorsullanischer Zeit. München, 1962.) azon a nézetén

vetés által okozott emberölés, hanem csupán testi sértés esete forog fenn. Mind a tagroncsolás (*membrum ruptum*), mind pedig a csonttörés (*os fractum*), ill. egyéb testi sértések, nemkülönben a dárdadobás, vagy annak véletlen kéz-ből való kicsúszása esetén (VIII. 2—4. és 24. a.) a jogellenes eredmény — amelyet valaki okozott — volt a döntő. Egyébként a deliktumképtelen *impubes* is büntetendő volt (megvesszőzés és a kár duplumának megtérítése által) más terményeinek éjszaka történő levágása miatt (VIII. 9.). Tehát ez esetben is csupán a jogellenes eredmény és a tettes magatartása közt fennálló okozati összefüggés volt a döntő.

A XII táblában egyébként csak egy szabály található, amelynek keretében a szándékosan (*sciens prudensque*) és nem szándékosan okozott jogellenes eredmény szankcionálása differenciáltan megy végbe, és pedig a szándékos és nemszándékos tűzvészokozás esetében (VIII. 10.). Itt azonban egyáltalában nincs szó a szándék és gondatlanság, ill. a szándék és véletlen közti kifejezett határvonalról. A decemvirek ui. azt mondják: «*casu id est negligentia*» (VIII. 10.), ami azt jelenti, hogy «véletlenül, azaz hanyagul».⁶ Meg kell jegyezni, hogy a *Leges regiae* fragmentumai közt hasonló differenciálást találunk a szándékos (*dolo sciens*) és a nem szándékos (*imprudens*) emberölés (*parricidium*) tekintetében (Numa 16. — Festus, P. 221. és Numa 17. — Servius in Vergiliu ecl. 4. 43.).

A XII táblában szereplő többi büntetendő cselekménynél nem merül fel a szándék kérdése, ui. ezeknél a szándék természetes alkatrésze, fogalmi eleme a bűncselekménynek. Így elsősorban a *furtum* esetében (ezen a decemvirek nemcsak a lopást, de a sikkasztást, orgazdaságot stb. is értették) teljesen szűkségtelen a szándékról szólni, gondatlan, ill. véletlen lopás stb. ui. nem létezik. A «*malum carmen incantare*» (VIII. 1.), azaz rontó dalnak más fejére való ráéneklése esetében a szándék éppoly fogalmi eleme a bűncselekménynek, mint a «*fruges excantare*» (VIII. 8.), azaz a termésnek rontó szándékkal való elpusztítása (?), ill. az «*alienam segetem pellere*» (VIII. 8. a.), azaz más termésnek átcsalogatása esetében. — A gyámolt vagyonának hűtlen kezelése (VIII. 20.)

van, hogy a «*Si telum . . .*» szabály a XII tábla előtti időre vezethető vissza A. Völck (Die Verfolgung der Körperverletzung im frühen römischen Recht. Wien—Köln—Graz, 1984.) nézete szerint e mondat nemcsak a testi sértés, hanem az emberölés tényállásának szabályozását is átfogta azon esetekben, ha a tettes nyilvánvalólag ellenséges szándék nélkül okozta a jogsértést (95. és 130.). Úgy véli, hogy a *talio*, mint büntetésnem a szándékos emberölés tényállása esetében már a XII tábla előtt létezett, s a XII tábla *membrum ruptum* esetére előírt taliója is ehhez a koncepcióhoz tartozott. A *talio* volt az emberölés és testi esetében a *lex generalis* és a csonttörés tarifáiban megállapított «pénzbüntetése» jelentette a *lex specialis*-t, amely a *talio* keménységét enyhítette (130.). — Wieacker (SZ 92 [1975] 353.) egyébként azon a nézeten van, hogy a kosnak az átadása egyáltalában nem tartozik a poena-tarifához, hanem itt ún. bűnbakról van szó, amelynek feláldozása *piaculum* volt, amely hivatva volt az istenek haragját a tettestől elhárítani.

⁶ A. De Medio (Caso fortuito e forza maggiore in diritto romano. BIDR [1908] 159.) és Kunkel (Diligentia. SZ 45 [1925] 333—334.) azon a véleményen vannak, hogy az «*id est negligentia*» kitétel Gaius eredeti szövegében (D. 47. 9. 9. — VIII. 10.), ahol a remekjogász a szándékos és nemszándékos tűzvészokozás büntetéséről szól, eredetileg nem volt fellelhető, s ez a kitétel egy későbbi, esetleg tribonianusi beszurás eredménye. A kifejezés eredetisége mellett foglal állást C. G. Bruns (Fontes iuris Romani antiqui I. Tubingae, 1909. 31.), valamint S. Riccobono (FIRA I.² Florentiae, 1941. 56.) forráskiadványában. Egyébként Th. Mommsen (Römisches Strafrecht. Leipzig, 1899. 837.) azon a nézeten van, hogy minden, amit Gaius a XII tábla szövegéről, ill. tartalmáról mond, feltétlenül hitelesnek tekintendő. Hasonló nézetet l. Pólay: Iniuria Types 66. 65. jz.

ugyancsak szándékosan volt elkövethető csupán éppúgy, mint az idegen vetés éjszakai lelegeltetése (VIII. 24. b.), a bíró megvesztegetése (IX. 3.), valamint éjszakai gyűlések szervezése (VIII. 26.).

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a decemvirek, ill. a pontifexek kollégiuma — eltekintve a fentemlített két esettől (*parricidium* és tűzvész-okozás) — a szándék fogalmát átfogóan, egyértelműleg tisztázták volna. Megállapításunkat a már említett «*si telum manu fugit magis quam iecit aries subicitur*» (VIII. 24. a.) értelmének elemzésével kívánjuk alátámasztani. — Ha ui. a dárdadobás emberölést eredményezett, s ez a «*si telum iecit*» esetében foroghatott fenn, úgy az emberölés vagy szándékos, vagy gondatlan lehetett. A dárdát ui. vagy szándékosan lehetett valakire vetni, vagy úgy dobálni — tehát gondatlanul — hogy a tettes nem veszi számításba, hogy ez esetleg emberhálált okozhat, vagy testi sértést. A szándékos emberölést (*dolo sciens*) halállal büntették, míg a fenti XII táblabeli szakasz, ill. a *Leges regiae* (Numa 17. — Servius in Verg. ecl. 4. 43.) szerint a nem szándékos, adott esetben gondatlan emberölés esetében egy kost kellett áldozni, vagy e célra a megölt agnatiojának átadni (*aries subicitur* — *agnatis eius in contione offerret arietem*). A «*si telum iecit*» tényállása felöleli tehát mind a szándékos, mint pedig a gondatlan magatartást. Ezzel szemben a «*si telum fugit*» keretében a gondatlanság olvad össze a véletlennel. Ha ui. a dárda valakinek a kezéből kicsúszva okozta a jogellenes eredményt, úgy a tényállás vagy a dárdavívó gondatlanságának eredménye, mert pl. nem markolta azt elég szorosan ahhoz, hogy az ki ne csússzék a kezéből, vagy a véletlené, ha pl. egy kőben megbotolva ejtette ki kezéből a fegyvert, s így lett a jogsértő eredmény okozója. A «*si telum.*» jogtétel esetében tehát a szándék, a gondatlanság és a véletlen semmiképpen sem különíthető el élesen egymástól, mert a gondatlan magatartás lehetőségéig mind az első, mind a második kategóriában szerepelhet. A dárdadobás, vagy annak a kézről való kicsúszása által okozott halál, vagy testi sértés az a jogellenes eredmény, amely a tettes magatartásával okozati összefüggésben áll.⁷

Ennek ellenére látunk a XII táblában olyan eseteket, amelyekben az ilyen okozati összefüggés nem játszott szerepet, de a decemvirek valakinek a felelősségét egy jogellenes eredményért valamilyen alapon mégis megállapították.

A *furtum conceptum* esetében a háztulajdonos, vagy birtokos lesz a felelős, akinek házában a lopott dolgot házkutatás útján megtalálták (VIII. 15. a. b.), jöllehet nem az illető — mint Gaius mondja (3. 186.) — volt a tolvaj (*quamvis fur non sit*). Ez esetben a «kapcsoló elv» az a körülmény, hogy az említett személy a háznak — ahol a lopott dolgot szabályszerű eljárás (*lance et licio*), házkutatás során (Festus, P. 117.) megtalálták — tulajdonosa (birtokosa — használója, bérlője stb.).

Az állatkárok esetén a felelősség alapja ugyancsak a tulajdonosi (birtokosi stb.) helyzet, mint kapcsoló elv. A XII tábla kétféle állatkárt szabályozott. Az egyik esetben a négy lábú állat (*quadrupes*) tulajdonosa, gazdája olyan károkért felel, amelyet a ló, szarvasmarha természetellenes vadságával, pl. rugással, ökleléssel (VIII. 7.) okozott, míg a második esetben az állattulajdonos állatának tilosba való belegelése folytán okozott károkért felel. Az előbbi keresete az *actio de pauperie*, az utóbbié az *actio de pastu pecoris* volt (VIII. 7.).

⁷ Pólay: Iniuria Types 48—52.

Mindkét esetben teljesen közömbös, hogy az állat tulajdonosának akaratából, vagy anélkül okozta a kárt. A tulajdonosi helyzet itt az a kapcsoló elv, amely az állat gazdájának felelősségét megteremti.⁸

Végül megemlítendő, hogy az elemi csapás jogi megítélése sem volt a pontifexek kollégiuma számára idegen. A későbbiekben *casus maior*, *vis maior* elnevezést viselő fogalom elemei a pontifexek praxisában (*Leges regiae*) fellelhetők. Festus (178.) ui. Numa törvényei közt szószerinti (?) idézetben a következőket mondja: «*Homo si fulmine occisus est, ei iusta nulla fieri oportet*», azaz a villámcsapás okozta emberhalál esetében senkit felelősség nem terhel (Numa 14.).

Mindezt összefoglalva a következők állapíthatók meg:

a) A decenvírek a szándékot csak két esetben (*parricidium* ? és tűzvész- okozás) kezelték önálló felelősségi kategóriaként, éspedig a legveszélyesebb főbűncselekmények esetében, amikor is a cselekmény büntetése halál volt, más esetekben azonban, ha a szándék, mint az adott tényállás fogalmi eleme játszott szerepet, mint pl. a *furtum* esetében, a bíró megvesztegetésénél stb. a vétkes felelősségnek semmiféle jelentősége nem volt.

b) A szándék, a gondatlanság és a véletlen határai e korban még teljesen elmosódtak. A decenvírek a véletlen és a gondatlanság (hanyagság) közt még semmiféle különbséget nem tettek, a római jog e felelősségi kategóriái ui. náluk még nem váltak el, hanem azonos fogalmakként kezeltettek (*casu id est neglegentia*).

c) A XII tábla «felelősségi rendszere» jellegét tekintve eredményfelelősségen alapult, amely mögött mint kapcsoló elv aa) vagy az okozati összefüggés, vagy bb) a tulajdonosi helyzet állott. Az utóbbi esetben «tisztá eredményfelelősségről» beszélhetünk (*furtum conceptum*, állatkárook).

d) Az a kategória, amelyet később *vis maior*, vagy *casus maior* kifejezések jelöltek, a pontifexek kollégiuma, ill. a decenvírek számára nem volt ismeretlen.

e) A deliktualis és szerződéses felelősség elválasztását a XII táblában lényegileg nem észlelhetjük. Az utóbbi felelősségre látszik ugyan a «*cum nexum fuerit Mancipiumque, uti lingua nuncupassit, ita ius esto*» (VI. 1. — Festus 173.) hangzású mondat utalni, itt azonban úgy véljük, hogy csak az elhangzott szó kötő erejét hangsúlyozzák a decenvírek és nincs jele annak, hogy nemteljesítés esetén exkulpációs lehetőség adva lett volna.⁹

2. Ad b). A fenti gondolatmenet meggyőző bennünket arról, hogy a XII tábla anyagában tiszta vétkes felelősségről nem szólhatunk.

⁸ F. Haymann: Textkritische Studien zum römischen Obligationenrecht. Zur Haftung für Tierschaden (actio de pauperie). SZ 42 (1921) 357. és k. — H. Ankum: Actio de pauperie et actio legis Aquiliae. Studi in onore di C. Sanfilippo II. Milano, 1982. 13—59. — Pólay: Iniuria Types 58.

⁹ Földi András: A kontraktuális és deliktualis felelősség konkurenciájának történetéhez. Acta Facultatis Pol. — Iur. Univ. Sc. Budapestiensis. Tom. XXVII (1985) 117—132. — Marton Géza (Versuch eines einheitlichen Systems der zivilrechtlichen Haftung. Archiv für die civilistische Praxis. 162. 1963.) nézete szerint a XII táblában a vétkes felelősség bizonyos jelei az általános eredményfelelősség keretében már felismerhetők. — V. Arangio-Ruiz (La responsabilità contrattuale in diritto romano. Napoli, 1933. 4.) elveti a kontraktuális és deliktualis felelősség egymástól való elválasztásának lehetőségét a XII táblás törvény korában. — A *vis maior* kérdéséről l. De Medio, BIDR 20 (1908). — Molnár Imre: A római jog felelősségi rendje az archaikus korszakban. Acta Jur. et Pol. Univ. Szeged. Studia in honorem R. Horváth septuagenarii. Tom. XXXVI (1986) 131—144.

3. Ad c). Ami a harmadik variánst, a Kaser által konstruált «tipizált dolus malust» illeti, nézetünk a következő:

Kaser kiindulópontja az, hogy a XII tábla értelmében mindenki büntetendő, aki egy, a törvény értelmében büntetendő cselekményt elkövetett, és pedig tekintet nélkül arra, hogy az a bűncselekményt (*delictum*-ot) szándékosan, vagy nem szándékosan követte el. A decemvirek ui. a maguk archaikus korában a szándékot vélelmezték. Ennek ellenére megállapítja, hogy a büntetendő cselekmények bizonyos kategóriáinál, így pl. a *furtum* esetében, valamint — nézete szerint — az *iniuria* (személyisértés) esetében a szándék vizsgálata teljesen felesleges, hiszen e deliktumoknál a szándék természetes, fogalmi alkateleme a deliktumnak.¹⁰ A *furtum* esetében — mint arra a fentiekben mi is rámutattunk — ez a megállapítás egyértelműen helytálló, az *iniuria* esetében azonban már kérdéses. Úgy véljük, hogy ez a Kaser által konstruált tipizált *dolus malus* csak olyan büntetendő cselekményeknél jöhet figyelembe, ahol a szándék valóban fogalmi eleme a tényállásnak, így a *furtum*-nál, hiszen gondatlan, vagy véletlen lopás (sikkasztás, orgazdaság stb.) fogalmilag lehetetlen. Ugyanez áll más — fentemlített — büntetendő cselekményekre nézve, amelyeknél a szándék ugyancsak fogalmi elem, mint a XII tábla által kodifikált *malum carmen incantare, fruges excantare, alienam segetem pellere* tényállásoknál, nemkülönb a gyámolt vagyonának hűtlen kezelése, a bíró megvesztegetése, éjszakai gyűlések szervezése esetében. A személyisértés (*iniuria*) esetében azonban aligha beszélhetünk tipizált dolusról. A *membris ruptio, ossis fractio*, azaz a tagsonkítás (roncsolás), csonttörés, vagy egyéb *iniuriae in corpus*, tehát a két fenti fogalom alá nem eső testi sértéseknél a tettes cselekményét éppúgy elkövetheti szándékosan, mint nem szándékosan, mint azt a *parricidium* ill. tűzvészokozás esetében láttuk. Kaser úgy véli, hogy az *iniuria* szó (ablativusban) a *lex Aquilia* szóhasználatában (*iniuria occidere, urere, rumpere, frangere*, azaz más rabszolgájának, barmának megölése, vagy más dolgának rongálása esetén) a tipizált dolus malust jelenti. Ha azonban a *homicidium (parricidium)*, vagy tűzvészokozás szándékos és szándék nélküli változata a pontifexek kollégiuma ill. a decemvirek által elismerést nyert, s e két változatot jogilag értékelték is (halálbüntetés ill. kósáldozás, vagy pénzbüntetés jellegét viselő kártérítés, vagy könnyebb testi fenytetés) úgy kevésbé képzelhető el, hogy a decemvirek a személyisértés (*iniuria*) valamennyi esetében vélelmezték volna a szándékot. Tudniok kellett, hogy amint az emberölésnél (vagy tűzvészokozásnál) létezik a szándékos és nem-szándékos változat, úgy a testi sértés is elkövethető szándékosan éppúgy, mint szándék nélkül (gondatlanul, hanyagul, vagy véletlenül), azonban ezeknél a nem annyira «társadalomveszélyes» deliktumoknál fölöslegesnek tartották az ilyen természetű differenciálást. A *lex Aquilia*, amely valamennyi törvényt (köztük a XII táblát is), amelyek «ante se de damno *iniuria locutae sunt*», hatályon kívül helyezett (*derogavit*), s így a XII tábla «*rupitias... sarcito*» (VIII. 5.) normáját is (D. 9. 2. 1. pr.), e vonatkozásban ie. 286-ban változást nem vezetett be. Kaser az a megállapítása, hogy ez időben a modern értelemben vett szándék elemei még nem nyertek kidolgozást (így a körülmények ismerete, a büntetendő cselekmény, ill. annak eredményének akarása, a jogellenesség tudata)¹¹ nem látszik éppen helytállónak lenni. A

¹⁰ M. Kaser: Das römische Privatrecht I.² München, 1971. 155. — Kaser: Typisierter «dolus» im altrömischen Recht. BIDR 4 (1962) 79.

¹¹ Kaser, BIDR 4 (1962) 79 és k.

«*dolo sciens*» (Numa 16.), ill. a «*sciens prudensque*» a jogsértés tudatára, s a körülmények ismeretére — mint a szándék alkatelemeire — látszanak utalni. A tipizált *dolus malus* fogalma Kasernél még bizonyos mértékben misztifikálódik is azáltal, hogy az állatkárok, vagy víz által okozott károk esetében (*actio de pastu pecoris, a. de pauperie, a. aquae pluviae arcendae*) szerinte az «állatdémon», ill. a «vízdémon» a valóságos tettes, aki helyett az állattulajdonosnak stb. kell a felelősséget a tipizált *dolus malus*ért magára vállalni.¹²

Mind ezt összefoglalva megállapítható, hogy a tipizált *dolus malus* lényegében mesterkelt kategória, ill. fogalom.¹³ A decemvirek aligha törődtek azzal, hogy a büntetendő cselekmény, ha az *delictum*, szándékosan, vagy szándék nélkül követtetett el; ez a kérdés csak olyan büntetendő cselekményeknél került előtérbe, amelyek modern kifejezéssel élve különlegesen «társadalomveszélyesek» voltak, s halálbüntetéssel szankcionáltattak, mint az emberölés, vagy a jórészt fából épült Rómában elkövetett tűzvészokozás.¹⁴

¹² Kaser, BIDR 4 (1962) 80. — Ezzel szemben Pólay: Iniuria Types 62–63. 60. jz. és Molnár i. m. 137.

¹³ Ezt a mesterkelt kategóriát láthatjuk Arangio-Ruiznál (i. m. 266. és k.) és Rabel-nél (Grundlagen der klassischen Injurienansprüche. Wien—Köln—Graz. 1969. 70.) az iniuria-deliktum vonatkozásában. Ezzel szemben l. Pólay: A személyiség 32. — Iniuria Types 62. és k. és Molnár i. m. 142.

¹⁴ Közismert, hogy az archaikus Róma jórészt fából épült nagy falu volt. Igazi márványvárossá csak a Nero idején bekövetkezett tűzvész után lett, akkor már mint világváros.

LUCRETIVS ÉS A FELVILÁGOSODÁS*

Félreértések elkerülése végett előre kell bocsátanom, hogy nem mester-ségem a felvilágosodás-kutatás. Mint a klasszikus ókor utóéletének (*fortune*, *Fortleben*) vizsgálója is legfeljebb *seizièmiste*-nak vallhatom magam. Ez alkalommal is *utókorról* — Lucretius utókoráról — lévén szó, talán megbocsátható, hogy az ókorral kezdem és a továbbiakban sem korlátozódok a «fények századára».

Hegel óta szokás a görög szofisztikát a XVIII. századi felvilágosodással párhuzamba állítani. A számos *különbség* taglalására itt nincs mód; annyi tény, hogy azok a kételyek, amelyeknek az i.e. V. század görögsége hangot adott, mindmáig foglalkoztatják a gondolkozókat, és az akkor felvetett kérdések azóta sem jutottak nyugvópontra. Egy magyar neveléstörténész a *par excellence* «pedagógiai századról» szólván azt írta, hogy «a görög szofisták óta nem volt kor, melyben annyi lángelméjűség annyi felületességgel párosult».¹ Egy másik tudósunk, a szociológus Hornyánszky Gyula, aki Hippokratésről szóló könyvének is ezt a címet adta: «A görög *felvilágosodás* tudománya» (Budapest 1910), elgondolkoztató módon juttatta kifejezésre fenntartásait a mindent az ész követelményeihez szabó racionalizmus túlhajtásaival szemben (p. XVI sq.): A tudományban határtalanul bízó felvilágosodás akárhányszor könnyedén siklott át a nehézségeken és metafizikájával kápráztatta el a netalán kételkedőt. A kor «táncoló euphoriája» és «autoszuggesztív bizodalma» még a természeti kényszerről sem akart volna tudomást venni. Hornyánszky ezzel kapcsolatban idézte² Condorcet kérdését (*Tableau historique de l'esprit humain*, X. époque): «Lehetetlen a feltevés, hogy az emberi nem tökéletesedése oly határtalanul kiterjed, hogy immár semmi biztos időt nem állapíthatunk meg születése és pusztulása közé?» — és ehhez csak annyit fűzött hozzá, hogy Condorcet nem tudhatott sokat az érelneszesedésről. (Hozzátehetjük: a maga gyászos végéről sem.)

Nem a szofisták, hanem az abdéri Démokritos nevéhez fűződik az antik atomelmélet, amelynek szószólói — Epikuroson, Lucretiuson és Gassendin keresztül — napjaink fizikájához kalauzolnak el bennünket. Ennek a modern kísérleti berendezések híján elképesztően merész elméletnek harmadfélezer

* «*Lucrèce au siècle des Lumières*» címmel elhangzott a felvilágosodás kérdéseit tárgyaló VII. nemzetközi kongresszuson (Budapest, 1987. júl. 26-án).

¹ *Fináczy Ernő*: Az újkori nevelés története. Bp. 1927, 96.

² I. m., XVIII. 1. j.

éves történetét sincs szándékunkban vázolni. A kívülálló is sejtheti, milyen ellenállásba ütközött az epikurosi materializmus hirdetése — nem annyira a szavakkal nehezen bizonyítható fizikai tanítások, mint sokkal inkább az emberi élet céljaként ajánlott *hedoné* és *ataraxia* erkölcsi és vallási következményei miatt, szinte koroktól függetlenül. Másként fogadták persze Ennius óvatossan merész szavait, aki a római világhódítás otthoni árnyoldalait látván, felvilágosult arisztokrata pártfogóinak fedezékéből így vonta kétségbe nem az istenek létét, csupán az isteni igazságosságot, az optimista Leibniztól majd egykor megvédendő *theodicaea*-t:

*Ego deum genus esse semper dixi et dicam caelitem,
sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus,
nam si curent, bene bonis sit, male malis, — quod nunc abest.*³

Megint másként fogadták Epikuros tanítványát, Lucretiust egy évszázaddal később, a polgárháborúk válságperiódusában, amikor a *megváltásra* áhító emberiséget az epikurosi tanokkal próbálta kivezetni a reménytelenségből. A *De rerum natura* (DRN) világmagyarázata a költőre nézve aligha lehetett veszélyes (bezzeg Anaxagorasnak, négyszáz évvel korábban, menekülnie kellett Athénból!), majd az augustusi restauráció éveiben jórészt elvesztette időszerűségét, és mint költői teljesítmény, az aranykori irodalmat gazdagította. Vergilius hálásan kamatoztatta a Lucretiustól tanultakat (*Georg.* II 490: *felix, qui potuit rerum cognoscere causas*. . .), Ovidius (*Am.* I 15,22 sq.) halhatatlannak mondta a *sublimis* előd költészetét, és az ezüstkori Statius is pozitívnak szánt szavakkal jellemezte «a tudós Lucretius szárnyaló ihletettségét» (*Silv.* II 7,76: *et docti furor arduus Lucreti*).

Ez a *furor arduus* azonban gáncsá torzult a keresztény írók kirohanásaiban: aki Epikuros «istentelen örültségeit» hirdeti, nyilván maga is örült (Lact., *De opif. dei* 6.1: *delirat*), és aki a szerelem kórtüneteit a lélek természetével kapcsolatban (a IV. énekben) oly behatóan tárgyalja, maga is csak a szerelem boldondjaként végezhetette (Hieronymus). Elkeseredetten hadakoznak vele világszemlélete miatt, de azért a *pogány* istenvilágot az ő *religio*-ellenes fegyvereivel támadják. Így szívárgott át egy és más az antik materializmus lucretiusi megszólaltatásából a középkori kompendiumokba. Például Hrabanus Maurus Lucretius sorait is mozgósította az *Ecclesiastes* vagy a *Genesis* magyarázatához,⁴ mint ahogy később Ronsard vagy Du Bartas, sőt még Bossuet sem vetette meg a lucretiusi érveket bizonyos hittételek magyarázatában.

Lucretius XVI. századi utókorának nyomozója a DRN «denaturálásának» tanulságos példaként említi A. Jamyn-nek a Félelemről tartott akadémiai szónoklatát, amelyben ez a Ronsard-tanítvány Lucretiusra hivatkozott annak igazolására, hogy az istenség ismeretét és az istenfélelmet a félelem oltotta az emberiségbe: «on ne saurait pas mieux dénaturer le propos du DRN».⁵

³ Scaen. frg. 316 Vahlen. A töredéket annak idején Devecseri Gábor így fordította le a római irodalomtörténetünk számára (Bp. 1944, 267):

Mindig mondtam, mondom is, hogy vannak égi istenek,
Csak hogy mit teszünk mi, azzal nem törődnek, mert hiszen
Úgy a jók mind jól élének, rosszul a rosszak, s ez nem áll.

⁴ Vö. Schanz—Hosius: *Gesch. der röm. Lit.* I 281.

⁵ Simone Fraisse: *L'influence de Lucrèce en France au XVIe s.* Paris 1962, 194 skk.

Persze így járt el már a század elején (Bologna 1511) a Lucretius-kiadó Joh. Bapt. Pius is: tekintélyes tudását az egyházi dogmák védelmének szolgálatába állította. Például az I. énekhez írott jegyzetei — Lucretiusszal szöges ellentétben — hitelesnek ismerik el a bibliai teremtést (*ex nihilo*) és a gondviselés szerepét. A III. énekben a lélek halhatatlansága ellen felsorakoztatott érvek ismertetése után a lélek halhatatlanságát erősítő fejtegetés következik.

Epikurosnak és követőinek nemcsak az ókorban voltak dühöd ellenfeleik. Dante *Inferno*-jában úgy szerepelnek (X 14 sq.), mint «che l'anima col corpo morta fanno», vagyis tagadják a lélek halhatatlanságát (vö. Lucr. III 427 sqq.), és azt, amit Horatius tréfás önróniával mondott magáról (*Epist.* I 4,16 *Epicuri de grege porcum*), számtalanszor sütik szegénybélyegként az «istentelen» epikureusokra, de magát a mestert is elmondják disznónak, Lucretiust pedig piszkos kutyának stb. Az *Epicureus* vagy *Lucreticus* jelző a XVI. században⁶ könnyen kijárt az «istentelen» ellenfélnek, akárcsak a következőben a «*libertinus*», majd az «*esprit fort*».⁷

Lucretiust mégis egyre többen olvassák, legfeljebb a korszakos jelentőségű Lambin-kiadás (1563) előszavának diplomatikus fogalmazásai mögé bújva: folytatták az antik hagyomány összeegyeztetését a kereszténységgel (mint egyébként még Giordano Bruno is!), és próbálták különválasztani a költőt az Epikuros-hívótól. Lambin bízik az olvasó ítéletében, aki meg fogja találni az igazság mézét *ad religionem nostram propagandam atque ornandam*, és távol tudja magát tartani a felforgató tanok fertőzötétől. Ez az előszó — minden eklekticizmusa ellenére — «együttal szép hitvallás a szellem szabadsága mellett». A kort ismerve mégsem csodálkozhatunk azon, hogy a XVI. század költői, filozófusai, tudósai szinte kivétel nélkül elutasították Lucretiust «vallástalanságát» (a máglyát — mint Bruno, Lucretius egyetlen igazi tanítványa a XVI. században — kevesen vállalták): «a lelkek még nem voltak érettek a befogadásra; még várnunk kell a XVII. század libertinusaira, Gassendire és Cyrano de Bergeracra, vagy a XVIII. századi filozófusokra, hogy szentségtörő merészsége rokonszenvet ébresztessen a laicizáltabb világban».

Mintapéldája lehetne Lucretius krisztianizálásának Ronsard «*Hymne de l'Hyver*»-je (1563): a *DRN* leglángolóbb sorai a *religio* ellen (I 62 sqq.: a nevén nem nevezett *Gravius homo* merészségéről és a világhódítókon is túltevő haditettéről, a világ fizikai magyarázatáról) költői parafrázisban szinte szóról szóra követik az eredetit, éppen csak Epikuros elhallgatásával, illetőleg a kereszténység istenének annál nyomatékosabb dicsőítésével: «így az ókor leghevesebben atheista szövege ártalmatlanná szelődött». Hasonlóképpen formálta Ronsard az «*Hymne de la Mort*»-ban a III. ének csüggedt befejezését az isteni lélek halhatatlanságának himnuszává.

Igazat adhatunk a Lucretius XVI. századi utókorát vizsgáló Simone Fraisse-nek:⁸ «Montaigne *Essai*-i előtt a költőt nem említették fenntartások nélkül, legfeljebb körültekintően (*avec prudence*) utánozták. Montaigne után

⁶ Vö. B. I.: Az antikvitás XVI. századi képe. Bp. 1960, 312 sk. (irodalommal) és *passim*.

⁷ II. Rákóczi Ferenc «Nemesi társaságának» belső rendtartása szerint «valaki magának idegen Istent keres, avagy maga életét... mint egy *atheus* avagy *epicureus*, úgy rendeli és foglalja, először admoneáltassék» (majd kicsapattatik). Közzölte Ráday Pál iratai között (II 173) Benda Kálmán és Maksay Ferenc; vö. Köpeczi Béla: Fénelon Telemachosának első magyarországi fordítási kísérlete. Fil. Közl. 15 (1969) 15, 14. j.

⁸ I. m. 198.

Lucretius rangját — a legnagyobbak mellett — senki többé nem vitatta». Majd a XVII. század már készséggel befogadja, még pedig nemcsak a libertinusok, nemcsak Cyrano de Bergerac, La Fontaine, Molière, hanem Gassendi kanonok is («aki megkeresztelte az epikurosi atomokat»), Michel de Marolles abbé (Lucretius fordítója), vagy Charles Cotin abbé («aki Krisztina svéd királynő előtt a tudós Lucretius halhatatlan költészetét hirdeti»), Pascal, Bossuet stb. «Az istentelen Lucretius kegyeltté válik a legkeresztényibb király századában» — zárja fejtegetéseit S. Fraisse, és felveti a kérdést: ez a különös utóélet nem valami félreértésen alapul-e?

Félreértésekkel — hol rosszindulatúakkal, hol termékenyekkel — a korábbiakban is találkoztunk, így elfogadhatjuk S. Fraisse megállapításait Lucretius újabbnak recepciójának buktatóiról: «A csillagászat fellendülése, a világmindenség határainak kiterjesztése feltárta előttünk a lucretiusi mű méreteit. . . Ha pedig egyszer az embernek a világban elfoglalt helye vitatottá vált, nyugtalanságunk felfedte előttünk a pogány szomorúság értelmét. Pascal megborzadása a végtelen előtt (vö. Lucr. III 28 sk. *his ibi me rebus quaedam divina voluptas percipit atque horror. . .*), azután a romantikus mélabú nagy témái, a metafizika forradalma, a *nihil*-től való félelem új fényben tüntette fel Lucretius-értelmezésünket. . . » De ez nem történhetett egyik napról a másikra: «A DRN nem tölthette el holmi szigorú racionalizmussal azoknak az elméjét, akik megszokásból a csillagokban vagy démonokban hittek, és nem tették egy csapásra hozzáférhetővé a *kosmos*-ra kiterjedő nagy költészetet azok számára, akik megriadtak Kopernikus feltevéseitől. Egy teljes évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy a tudományos közvélemény elhiggye: a bolygók keringenek a nap körül. Legalább ennyi kellett ahhoz is, hogy Lucretius műve diadalmaskodjék előbb a közömbösség, majd az értetlenség fölött».⁹

Ezek után természetesen találhatjuk, hogy a felvilágosodás százada Lucretiusnak is a százada, — *quod vix est demonstrandum*. Legfeljebb néhány adalékkal szemléltethetjük azt, ami magától értetődik. Tanulságos volna pl. az Enciklopédiában nyomozni Lucretius «jelenlétét» (*présence*): biztos, hogy színes és meggyőző portré kerekednék belőle. Találomra lapoztunk bele az «*Immortalité*»-cikkbe (VIII 577), amelyben Diderot — kellő *prudence*-szal — Isten és az emberi lélek halhatatlanságával kezdi, majd a halhatatlansággal, mint a nagy lelkek vágyalmával és a művészi tehetség megbecsülésével folytatja: «Voltak királyok Agamemnón előtt is, de feledésbe merültek, mert nem volt költőjük. . . » — olvassuk a Lolliushoz intézett horatiusi óda (IV 9) parafrázisát (Horatius megnevezése nélkül). «A nagy emberek csak az író révén válnak halhatatlanná, míg emez (ti. az író) azok nélkül is halhatatlan. Híres tettek híján a természet változásait énekelné és az istenek pihenését, a jövő pedig figyelme szavára. . . » Aki az imént Horatiust azonosítani tudta, a folytatásban is ráismer Lucretiusra, az örökkévaló anyag változásainak és az intermundiumokban székelő istenek zavartalanságának megénekelőjére, akinek szavára — íme! — nagyon is odafigyel az utókor.

De nézzük csak az «*Atomizmus*»-cikket! Diderot (a «*Corpusculaire*»-cikkben, IV 269) lelkiismeretesen felsorolja Descartes ókori elődeit, de «ha teljes képet akarunk alkotni az atomizmusról (vö. I 823), olvassuk Lucretius híres költeményét. . . A világ új. . . , de a világot alkotó anyag örök. Az atomok

⁹ Uo. 200.

mindig is léteztek. . . Semmi sem keletkezik szántszándékkal. . . Nem az értelem helyezte el az ilyen (test)részeket, hogy hasznunkra legyenek, hanem mi használjuk úgy és azt, ahogy és amit alkalmasnak találunk szolgálatunkra. Mindent a véletlen hozott létre. . . , s véletlenségből fog egyszer minden szétfoszlani. . . » Ezek után a váratlan folytatás: «Fölösleges időt vesztegetnünk e képtelenségalmaz cáfolására, vagy ha szükségesnek találnók küzdeni ellene, de Polignac bíboros Anti-Lucretiusához fordulhatunk.» Az Enciklopédia ismerői — mint egykori olvasói — csak kacsintanak a jellemzően ál-naív utalásra: Diderot úgy tesz, mintha nem értene egyet az imént lelkesen ismertetett materialista tannal. Említsük itt Voltaire eljárását: Polignac bíborost, az Anti-Lucretius szerzőjét versben (*Temple du goût*) «az ég bosszulójának és Lucretius legyőzőjének» (vengeur du ciel et vainqueur de Lucrèce) magasztalta, de prózában (*Les Adorateurs*) keresetlenebbül nyilatkozott róla: «Bien moins poète que ce Romain, il fut aussi mauvais physicien que lui. Il ne fit qu'opposer erreurs, dans son ouvrage sec et décharné, qu'on loue beaucoup et qu'on ne peut lire».

A XVIII. század észkultuszának a képi megjelenítés eszközeivel beszédes tanúját szándékosan hagytuk áttekintésünk végére. Sigebert Havercamp Lucretius-kiadásának (Leiden 1725) az I. ének élére tett rézmetszetére gondolunk (*Frans van Mieris inv. et delin., J. Wandelaar fecit*): a rubensi idomú *Ratio* (a felvilágosodás korának mindenható *Raison*-ja) a világmindenséget reprezentáló éggömbön ülve, a *genius* lángsugaraitól megvilágítva és világosságot terjesztve ír. Előtte kiterítve a mintaképül vehető filozófusok (Epikuros, Hérakleitos, Empedoklés) művei; balról a négy empedoklési elem (tűz, levegő, föld, víz) szimbolikus ábrázolása; jobbra a megvilágosító értelemről legyőzött sötétség képei: az Iphigeneia feláldozását mutató és kétségbeesetten elforduló torz elvakultság (*tantum religo potuit suadere malorum!*), fölötte a két *par excellence* «obskurus» állat (a számár és a denevér); a *Ratio* jobb lábával a «megköttöttséget» (*religare*, vö. Lucr. I 931 sk.; Serv. *ad Aen.* VIII 349) jelképező ácskapocsra (*uncus*, vö. Hor. c. I 35.20) tipor. Frans van Mierisnek a kor szellemében találóan sikerült illusztrálnia Lucretius *religio*-ellenes sorait.

Persze a kor szellemében fogant egy másik jellemző ábrázolás is: amikor a jezsuiták 1759-ben az Enciklopédia további megjelentetését betiltatták, a sikeres akció emlékére külön érmet verettek, amely a kereszttel jelképezett triumfáló egyházat ábrázolja, amint győztesként a földgömbre és a tudományt szimbolizáló könyvre tapos. Az érem felirata is jellemző: *Morosophia impia calcata*. Nem kellett hozzá sok idő, hogy kiderüljön, *moria* vagy *sophia*-e a felvilágosodás, istentelen-e és el lehet-e taposni. Megint csak Diderot-t idézzük (*Aigle*-címszó, I 196): «Ha egy bagolyfészekbe fénypájszmát eresztesz, szemüket sérted és rikoltozásukat idézed elő. Százszor boldog a nép, amelynek csak igazi, magasztos és szent dolgokat kell imádnia, és csak érényes cselekedeteket kell utánoznia: ilyen a miénk, amelyben a filozófia az észt követi, hogy oltárának lépcsőjéhez járulhasson.»

Befejezésül egyetlen adat Lucretius magyarországi kultuszának szemléltetésül: a Göttingában tanult Budai Ézsaiás — debreceni professzor, majd kálvinista szuperintendens (1766—1841) — antik irodalomtörténetében¹⁰ szokatlan részletességgel (tizenkét lapon keresztül) és olyan magasztalással ír a

¹⁰ *Budai Ézsaiás*: Régi tudós világ históriája. Debrecen 1802, 325 skk.

materialista Lucretius művéről, hogy különbbel a legnagyobb klasszikusoknak sem adózik. A *DRN*-t egyéb «dicséretes tulajdonságain kívül» azért mondja olyan becsesnek, hogy «abban az Epicurus tudománya tisztán megmaradt.» Papi kritikáját mindössze ennyiben juttatja szóhoz az istentelennek szidott költővel szemben: «a vallás eredete felette szépen, de némelyekben hibásan adatik elő», de még ezt a kritikát is enyhíti az, hogy az *egész* V. ének mondani- valójára vonatkozik.

Ez csak egyetlen adat, amelyet a felvilágosodás korának hivatott kutatói kiegészíthetnek vagy cáfolhatnak. De ez már végképp nem a klasszikus filológus dolga.

VERGILIUS ÉS CICERO

(A GEORGICA 1,231—258 SORAINAK INTERPRETÁCIÓJA)

Vergilius a *Georgica* első énekének közepén annak a kérdéskörnek ismertetése kapcsán, hogy az évnek melyik időszaka legalkalmasabb a különféle növények ültetésére (204—230), kozmikus összefüggéseket felvillantó kitérővel zárja az addig nagyon is a földhözragadtság érzetét keltő előadását. Ez a kitérő — akárcsak a többi — korántsem véletlen: szerves tartozéka Vergilius *Georgica*-ban alkalmazott szerkesztési módszerének, a költői sík idő- és térbeli periodikus váltakoztatásának, ami tankölteményének a mindenki másétól különböző, sajátos líktetését adja.¹ Az excursust nagyon tudatosan készíti elő, oly módon, hogy Hésiodos hagyományaihoz hű maradva, a mezőgazdasági év legfontosabb dátumait az időszakra jellemző csillagképekkel határozza meg, s így megteremti annak lehetőségét, hogy záróakkordként a kozmosz egészének rendjébe és értelmébe nyújthasson bepillantást az olvasónak. Ezt a kozmológiai tárgyú betétet már A. Forbiger «locus splendidissimus»-ként jellemezte,² a mai Vergilius-interpretátorok pedig — költői szépségén túlmenően — más szempontból is jelentősnek tartják. W. Richter kommentárja óta³ általánosan elfogadottá vált az a nézet, hogy a méhek isteni természetéről szóló fejtegetés mellett (4, 219—227) ez a kozmológia a legmarkánsabb jele annak a változásnak, mely a harmincas évek folyamán következett be Vergilius gondolkodásmódjában, nevezetesen: hogy fokról fokra távolodott az epikureizmustól és közeledett a sztoa tanainak Poseidónios megújította változata felé.⁴ E szerint az értelmezés szerint ez a kozmológia antiepikureista hitvallás a sztoikus filozófia mellett. Ezt látszik bizonyítani mindennek előtt a kozmológia teleologikus szemlélete, szemben az egyértelműen antiteleologikus epikurosi filozófiával, továbbá az, hogy Vergilius mint reális lehetőségre utal a lélek túlvilági életére — lásd a *Styx* és a *Manes profundi* említését (243) —, sőt előadásában a sztoikus terminológia is tetten érhető, midőn az ember földi életének lehetőségét «*munus divum*»-nak, az istenek adományá»-nak mondja (238). Természetesen lényegileg ez a gondolat sem új; a kitérő értelmét már Heinsius a következőképpen határozta meg: «*Ut ad anni vices et siderum ortus et occasus operis rustici tempora definiri possint, solem certum per coelum cursum tenere ait v. 231—256*».⁵

Am valóban ennyire egyértelmű-e, ennyire homogén-e ez a kozmológia? Ily nyilvánvalóan tükröződik-e benne a költő Epikurost bíráló szándéka? A

¹ F. Klingner: *Virgils Georgica*. Zürich 1963. 46—48.

² A. Forbiger: P. V. M. Opera I. Bucolica et Georgica. Lipsiae 1836. 258.

³ Vergil: *Georgica*. Herausgegeben und erklärt von W. Richter. München 1957. 150—152.

⁴ K. Abel: PWRE SpB XIV. München 1974. 1098—1099 c.

⁵ Idézi A. Forbiger: i. m. 258—259.

probléma valójában sokkal összetettebb ennél. Legelőször is azt kell megvizsgálunk, hogy csakis ennek a leírásnak az alapján alkothatunk-e egyáltalán ellentmondásmentes fogalmat a költő világképeről? Ez utóbbi kérdésfeltevés túlonúl szkeptikusnak látszik, de hogy mégis jogos, annak igazolására — első lépésként — tekintsük át magát az excursust, mely a következőképpen hangzik:

- 231 *Idcirco certis dimensum partibus orbem*
per duodena regit mundi sol aureus astra.
Quinque tenent caelum zonae: quarum una corusco
semper sole rubens et torrida semper ab igni;
- 235 *quam circum extremae dextra laevaeque trahuntur*
caeruleae, glacie concretae atque imbris atris;
has inter mediamque duae mortalibus aegris
munere concessae divum, et via secta per ambas,
obliquus qua se signorum verteret ordo.
- 240 *Mundus, ut ad Scythiam Rhiphaeasque arduus arces*
consurgit, premittitur Libyae devertex in Austros.
Hic vertex nobis semper sublimis; at illum
sub pedibus Styx atra videt Manesque profundi.
Maximus hic flexu sinuoso elabitur Anguis
- 245 *circum perque duas in morem fluminis Arctos,*
Arctos Oceani metuentis aequore tingui,
illic, ut perhibent, aut intempesta silet nox
semper et obtenta densentur nocte tenebrae;
aut redit a nobis Aurora diemque reducit,
- 250 *nosque ubi primus equis Oriens adflavit anhelis,*
illic sera rubens accendit lumina Vesper.

A Vergilius által kiinduló tételként megfogalmazott állítás szerint tehát a Nap a zodiákus tizenkét jegyével együtt szabályozza a meghatározott részekre tagolódó évet (231—232); a *duodena* használata a *duodecim* helyett az egymást váltó évek ilyen szempontú azonosságának kiemelésére szolgál. Az égnek — s egyben a földnek — öt zónája van: ezek közül az egyik — a szövegösszefüggésből kikövetkeztethetően a középső — állandóan a tűző naptól izzik (*corusco sole rubens*) és hőségtől aszalódik (*torrida igni*). A két szélsőként húzódó zóna kékecsszürke színű, fagyba dermedt, és — az *imbris atris*-t zeugmának fogva fel — sötét viharok dúlnak rajtuk. Az két hideg, valamint a középső, forró égöv között két zónát engedtek át az istenek a szerencsétlen embereknek (*duae mortalibus aegris munere concessae divum*) — azaz csupán a két mérsékelt égöv lakható — és e két zónának a pólusok felé eső határai jelölik ki egyben azt az utat — vagyis a forró és a két mérsékelt égöv tartományát —, ahol a «csillagképek rendje» végzi a Föld tengelyéhez képest ferde mozgását; tudnillik a két poláris zóna már az állócsillagok és a circumpolaris csillagképek tartózkodási helye. A sokat vitatott másfél sornak: «*et via secta per ambas, obliquus qua se signorum verteret ordo*» (238—239) ez a legvalószínűbb jelentése.⁶ Az első periódus ezzel a kiinduló gondolathoz történő visszakanyarodással zárul.

⁶ P. Lejay: Les Géorgiques. Paris 1931. 108. is szó szerint megismétli A. Forbigernek — szerintünk helytelen — értelmezését. Lásd még: W. Richter: i. m. 150—152; kommentárja ki sem tér erre a kérdésre.

A következő nagyobb egység (240–251) a Föld alakjának és a két hemisphaera egymáshoz való viszonyának problémáját tárgyalja. A föld amilyen meredeken emelkedik észak felé, ugyanúgy lejt dél irányában; az északi sarkot mi mindig magunk felett levőnek látjuk (*nobis semper sublimis*), a másikat viszont *sub pedibus Styx atra videt Manesque profund* (234). Ez utóbbi talán az egész kozmológia legtöbbet vitatott sora.⁷ Probléma először is, hogy a *sub pedibus* szó szerkezeti az *illum*-hoz vagy a *videt*-hez tartozik-e, továbbá — ami ezzel összefügg —, hogy a költő elképzelése szerint a halottak birodalma a Föld belsejében, vagy magán a déli sarkon, vagy esetleg azon túl terül-e el.⁸

A déli hemisphaerának mikéntjéről — a költő előadása alapján — két lehetőség tételezhető fel: vagy örökös sötétség borítja, ami mindenféle emberi tevékenységet lehetetlenné tesz (*intempesta*),⁹ vagy pedig a Nap, miután nálunk lenyugodott, ott folytatja útját, s midőn nálunk az éjszaka kezdődik, ott éppen hajnal hasad, és fordítva, midőn az északi féltekén a Nap kel, ott akkor kezdődik az éjszaka. Első pillantásra szinte lehetetlennek tűnik, hogy ezt a fejtegetést beillesztjük a gondolatmenet egészébe. Az említett két lehetőség közül ugyanis az első, vagyis az, hogy a déli féltekén örök éjszaka honol, feloldhatatlan ellentmondásban áll egyrészt általában a zónaelmélet elvi alapjaival, másrészt konkrétan Vergiliusnak a zónák ismertetése kapcsán tett azon kijelentésével, hogy az égövek közül kettő lakható. A másik lehetőség viszont, hogy a Nap, miután nálunk lenyugodott, a déli félteke fölött folytatja az útját, csillagászati képtelenség — és nemcsak a mi fogalmaink szerint. A Nap kelet-nyugati irányú látszólagos mozgása az ókori ember számára éppoly evidens igazság volt, mint számunkra az, hogy a Föld nyugatról keletre forog. Ugyanakkor ismerve a Georgica egészének művességét, rendkívül tudatosan szerkesztett voltát, igen kevés a valószínűsége annak, hogy ez esetben olyan zavarról van szó, mely a költő figyelmetlensége folytán maradt benne a költeményben. Ez az ennek ellenére is létező ellentmondásosság tehát valamiféle költői szándékot tükröz, ám hogy ezt megragadhatjuk, ahhoz előbb azt kell világosan látnunk, milyen elemekből tevődik össze ez a kozmológia, és honnan származnak építőelemei.

A Probus-kommentár az egész kozmológiai tárgyú leírást Eratosthenés Hermés c. tankölteményének¹⁰ vonatkozó részéből eredezteti: *«hanc tamen universam descriptionem certum est Vergilium transtulisse ab Eratosthene, cuius liber est hexametris versibus scriptus, cuius disputationis tale principium est:*

πέντε δὲ οἱ ὤναι περιειλάδες ἐσπεῖρητο,
αἱ δύο μὲν γλαυκοῖο κελαινότεραι κῶαιο κτλ.

et caetera ex ipso libro requirenda».¹¹ Hogy a Probus-kommentár írójának megállapítása — legalábbis részben — helytálló, abban a Hermés-töredéknek¹² és a Vergilius-textusnak egybevetése után aligha kételkedhet bárki is. Azon kívül,

⁷ Lásd A. Forbiger: i. m. 261–262.

⁸ Vossius és Iahn próbálkozása a jó példa arra, hogy a forrás meghatározása nélkül a kérdés eldönthetetlen. Lásd még: W. Richter: i. m. 152. és Maróti E.: Vergilius Georgica. Budapest 1983. 56–58.

⁹ *«intempesta: cum tempus agendi est nullum»*: Terentius Varro LL 6, 7.

¹⁰ A Hermés világképe és Eratosthenés Geographika c. műve közötti ellentmondás magyarázatára: F. Gisinger: PWRE SpB IV. Stuttgart 1924. 606–607 c.

¹¹ G. Thilo–H. Hagen: Appendix Serviana III/2. Lipsiae 1902. 364.

¹² E. Hiller: Eratosthenis carminum reliquiae. Lipsiae 1872. 2. 18–35.

hogy a két szöveg tartalmilag teljesen fedi egymást és szerkezetileg is hasonló a felépítésük — mindkettő a két hideg, illetve a középső, forró égöv ismertetése után tér csak rá a mérsékelt égövek tárgyalására —, Vergilius leírása több helyen valóban a *translatio* szintjén mozog. A fordítás néhány esetben szó szerinti: *rubens* ~ *ερυθρή*; *torrida* ~ *ψαφαρή*; *ab igni* ~ *ἐκ πυρός*; *quae circum* ... *trahuntur* ~ *περιπεπτηνῖαι*; másutt Vergilius hol tömöríti, hol bővíti a mintaként szolgáló görög szöveget: *caeruleae* ~ *γλανκοῖο κελαινότεραι κνάνοιο*; illetve: *dextra laevaue* ~ *ἐκάτερθε*; *glacie concretae* ~ *περιψυκτος*. Stiláris vonatkozásban a *semper*-anaphora ötletét is a görög minta sugallhatta:

αἰεὶ φρικαλεαί, αἰεὶ δ' ὕδατι μογέονσαι (27)

semper sole rubens et torrida semper ab igni (234)¹³

A Probus-kommentár állításainak érvényessége azonban csak a *Georgica* 1, 231–239 soraira korlátozódik. A 240. sortól kezdve ugyanis Vergilius — Eratosthenészhez képest — témát vált: míg a Hermésben a zónák ismertetése után valamilyen formában a déli féltekén élő emberekkel foglalkozó rész következett, legalábbis a töredék utolsó két sora alapján (*ἐν δέ μιν ἄνδρες ἀντίποδες ναῖονσι*) ez gyanítható,¹⁴ addig Vergilius a Föld alakjának ismertetésével folytatja előadását.

Ami a továbbiakat illeti, a források vonatkozásában az ókori Vergilius-kommentárok más, hasonlóan pontos és megbízható útbaigazítással nem szolgálnak — Servius ki sem tér erre a kérdésre —, és általában semmitmondóak tárgyi magyarázataik. A georgicabeli kozmológiának azonban vannak olyan vonásai, amelyek alapján ennek ellenére is viszonylag nagy pontossággal behatárolható a költő világról alkotott képének forrásvidéke. Ezen ismertetőjegek közül mindenek előtt hármat kell kiemelnünk:

— Vergiliusnál a csillagászati zónák egybeesnek a klimatikus-biológiai zónákkal;

— a zónák száma öt, s ezek közül csak kettő látható;

— a 242–246. sorokat is figyelembe véve, az északi félteke, s ezzel együtt az északi sark jellegzetes csillagképei a két Arctus, illetve az Anguis, melyek egyben a sarki zóna meghatározói is.

Ez a világtkép Vergilius korában tudományos szempontból már közel két évszázada elavultnak számított. Nagy Sándor hatalmas távolságokat átfogó hódításai, majd a hellénisztikus kor politikai viszonyai — a klasszikus koréhoz viszonyítva — roppant mértékben kitágították a horizontot; a hadjáratok, illetve a messzi vidékekre elhatoló expedíciók, felfedező utak az ismeretek oly nagyfokú gyarapodásával jártak,¹⁵ hogy hovatovább elkerülhetetlenné vált a csillagászati földrajz hagyományos tételeinek a revideálása is. A Vergiliusnál is tükröződő világtképpel elsőként Eratosthenész számolt le tételesen a *Γεωγραφικά* c. könyvében,¹⁶ majd öt követően jó egy évszázaddal később éppen Poseidónios volt az, aki mintegy összegezve a hellénisztikus kornak a csillagászati földrajz terén elért új eredményeit, a zónaelmélet vonatkozásában a korábbi felfogásnak mindhárom általunk kiemelt elemét bírálta és elutasította.

¹³ Az egyezéseknek a mienktől eltérő, részint hiányos, részint túlzó számbavétele: W. Richter: i. m. 150.

¹⁴ E. Hiller: i. m. 2. 34–45. v.

¹⁵ Nearchos, Androstenész, valamint Pytheas vállalkozásának jelentőségéről újabban: Szabó A.—Kádár Z.: Antik természettudomány. Budapest 1984. 79. sk.

¹⁶ F. Gisinger: i. m. 606. c.

Poseidónios szerint csillagászati szempontból helyes ugyan a Földet öt övezetre osztani, klimatikus-biológiai szempontból azonban nem öt, hanem valójában hét zóna van, mert az egyenlítő mindkét oldalán, a két térítő mentén egy-egy sávban a forró égöv is lakható: αὐτὸς δὲ διαιρῶν εἰς τὰς ζῶνας, πέντε μὲν φησιν εἶναι χρησίμους πρὸς τὰ οὐράνια . . . πρὸς δὲ τὰ ἀνθρώπεια ταύτας τε καὶ δύο ἄλλας στενάς ὑπὸ τοῖς τροπικοῖς, καθ' ἃς ἡμῖν πῶς μὴνός κατὰ κορυφὴν ἔστιν ὁ ἥλιος, δίχα διαιρουμένας ὑπὸ τῶν τροπικῶν.¹⁷ A kétféle zóna között tehát mind fogalmilag, mind gyakorlatilag határozott különbséget kell tennünk. Továbbá az északi hideg övezet sem jellegzetes csillagképek segítségével határozható meg és különíthető el a mérsékelt égövttől; az a szög ugyanis, amely alatt a két Arktos látszik, mindenkor a megfigyelési hely — a földrajzi szélesség — függvénye, olyannyira, hogy ez a két csillagkép az egyenlítő vidékéről nem is látható mindig: τοῖς τε ἀρκτικοῖς οὕτε παρὰ πᾶσιν οὖσιν, οὕτε τοῖς αὐτοῖς πανταχοῦ, τίς διορίζει ἂν τὰς ἐνκράτους; αἴπερ εἰσιν ἀμετάπτωτοι; . . . τὸ δὲ μὴ πανταχοῦ, ἀλλὰ μεταπίπτειν, καλῶς εἰλήπται.¹⁸ Éppen ezért míg a klimatikus-biológiai zónák esetében a csillagászati tényezők és a gyakorlati tapasztalat együttes figyelembe vételével kell a felosztást elvégezni (pl. a tapasztalat bizonyítja, hogy Egyiptomon túl, Aithiopiában a forró égöv alatt is élnek emberek),¹⁹ addig a csillagászati zónák elkülönítésében a gnómón árnyékának viselkedése a mérvadó: sarki övezet az, ahol a gnómón árnyéka körbejár (περίσκιτοι), mérsékelt, ahol árnyéka csak egyfelé — északra vagy délre — vetődik (ἐτερόσκιτοι), és forró, ahol a gnómón kettős — hol északi, hol déli — irányú árnyékot vet (ἀμφίσκιτοι). Poseidónios ezen az alapon a csillagászati zónáknak az alábbi felosztását adja: (φησι) περισκίονες δύο τὰς ὑπὸ τοῖς πόλοις μέχρι τῶν ἐχόντων τοὺς τροπικοὺς ἀρκτικούς, ἐτεροσκίονες δὲ τὰς ἐφεξῆς ταύταις δύο μέχρι τῶν ὑπὸ τοῖς τροπικοῖς οἰκούντων, ἀμφίσκιον δὲ τὴν μεταξύ τῶν τροπικῶν.²⁰

Mindebből annyi legalábbis nyilvánvaló, hogy az apameiai bölcselő kritikája akár a Vergiliusnál olvasható zónaelméletre is ráillenek; a Georgicában olvasható kozmológiának tehát ebből a szempontból semmi köze sem lehet Poseidónioshoz, sőt pontosan abból a típusból való, melynek tarthatatlanságát éppen Poseidónios igyekezett kimutatni.

Strabón szerint Poseidónios zónaelméletének kifejtésekor név szerint megnevezte azt a két elődjét — Parmenidést és Aristotelést —, akikkel vitakozott, és akiket megrótt felfogásuk helytelensége miatt.²¹ Hogy mind az Eratosthenés Hermésében, mind Vergilius Georgicájában tükröződő zónaelmélet alapján véve megegyezik Aristotelésnek a Meteórologikában kifejtett zónafelfogásával,²² ez ma már tudományos közhelynek számít,²³ az viszont — tudtommal — mindeddig elkerülte a figyelmet, hogy Vergilius kozmológiája

¹⁷ W. Theiler: Poseidonios. Die Fragmente I. Berlin—New York 1982. 28. Fr. 13 (Strabón 2, 2, 95 c).

¹⁸ W. Theiler: i. m. 28. Fr. 13. (Strabón 22, 2, 95c).

¹⁹ W. Theiler: i. m. 28. Fr. 13. (Strabón 2, 2, 95a).

²⁰ W. Theiler: i. m. 28. Fr. 13. (Strabón 2, 3 95c—d).

²¹ W. Theiler: i. m. 28. Fr. 13. (Strabón 2, 2, 94d—95a).

²² Nem valószínű, hogy Aristotelés a zónákról vallott felfogását másutt, valamelyik elveszett írásában is kifejtette, mint azt E. Bignone feltételezte: L'Aristotele perduto e la formazione filosofica di Epicuro, Firenze 1973², I, 206; 213 sk., az Aristotelés nyomdokain járó későbbi szerzőknél ugyanis a zónatan szinte mindig a szelekkel együtt jelenik meg. Pl. Accius:

*Sub axe posita ad stellas septem unde horrifer
Aquilonis stridor gelidas molitur nives.*

és Aristotelés Meteorólogikájának zónaelméleti fejtegetései között a tipológiai egyezéseken túlmutató, közvetlen összefüggés is kitapintható.

Aristotelés szerint a zónahatárok elméletileg úgy állapíthatók meg, hogy részint az égi térítő kört, részint a Stephanos (Corona borealis)²⁴ legdélibb csillagának körét gondolatban összekötjük a Föld — s egyben a mindenség — képzeletbeli középpontjával. Ily módon két olyan kúpot kapunk, amelyek közül az egyiknek a térítő, a másiknak pedig a Stephanos legdélebbi csillaga által kijelölt északi sarkkör síkja az alapja, csúcsa pedig mindkettőnek a Föld képzeletbeli középpontja. Ahol e két kúp palástja metszi a Földet, ott húzódik az északi mérsékelt övezet két határa. Ezek az elvi határok a déli félteke relációjában a tükrözés módszerével jelölhetők ki, a déli félteke meteorológiai viszonyait pedig az északi féltekén uralkodó állapotok analógiájára kell elképzelnünk.²⁵

Az így nyert öt zóna közül — Aristotelés szerint — három, a két szélső és a középső lakhatatlan a hideg, illetve a hőség miatt: *ἐνθα μὲν διὰ ψύχος οὐκ ἔτι κατοικοῦσιν. ἐνθα δὲ διὰ τὴν ἀλέαν*;²⁶ kettő viszont lakható, az egyik az északi, a másik a déli féltekén: *Δύο γὰρ ὄντων τμημάτων τῆς δυνατῆς οἰκεῖσθαι χώρας, τῆς μὲν πρὸς τὸν ἄνω πόλον τὸν καθ' ἡμᾶς, τῆς δὲ πρὸς τὸν ἑτερον καὶ πρὸς μεσεμβοίαν*.²⁷ Az északi sarki övezet jellegzetessége csillagászati vonatkozásban a két Arktos, a meteorológiai viszonyokat illetően pedig az eső és a hó: *οἱ (τι. τόποι) πληρεῖς ὕδατος καὶ χιόνος εἰσὶ πολλῆς*²⁸ ... *πλεῖον ὕδαρ καὶ χιὼν ἀποθεῖται* ...²⁹ A sarki zónáknak ez utóbbi két tulajdonsága egyrészt szinte magától értetődő, másrészt értelemszerűen megegyezik az Eratosthenés Hermésében és Vergilius kozmológiájában egyaránt föllelhető vonásokkal.

Ezeknél az egyezéseknél sokkal nagyobb figyelmet érdemel azonban Aristotelésnek két olyan fordulata, mely Eratosthenésnél hiányzik, a Georgica viszont mindkettőnek szinte a tükörfordítását adja. Aristotelés egy helyütt az északi sarkot *ὁ ἄνω πόλος ὁ καθ' ἡμᾶς*-ként határozza meg,³⁰ másutt az északi sarkkört *διὰ παντός φανερός*-nak — «mindig látható»-nak — mondja.³¹ *Hic vertex nobis semper sublimis* — állítja Vergilius (242). Aristotelés e két kifejezése és Vergilius fogalmazása között oly szoros a kapcsolat — *vertex ~ πόλος; nobis ~ καθ' ἡμᾶς; semper ~ διὰ παντός; sublimis ~ ἄνω* — hogy az egyezé-

Idézi Cicero: Tusc. 1, 68; vagy akár az i. sz. 4. században Firmicus Maternus: Math. 1, 5: *quid quinque zonae ... quae sit Aquiloni pars terrae, quae vero Austro subiecta.*

²³ K. Abel: PWRE SpB XIV. München 1974. 1099 c.

²⁴ A Stephanos (Corona borealis) problémájára: I. Düring: Aristoteles, Darstellung und Interpretation seines Denkens. Heidelberg 1966. 351.; H. Strohm: Aristoteles Meteorologie. Berlin 1970, 185. ezt a részt — nézetünk szerint alaptalanul — betoldásnak tartja. Lásd: H. Berger: Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen, Leipzig 1966², 304—306. és K. Abel ellenvetését: Zum Ursprung der hexakontadischen Kreiseinteilung. RhM 127 (1984) 87.

²⁵ Aristoteles: Meteorólogika 2,5, 362a—362b. Értelmezéséhez: Szabó Á.—Kádár Z.: i. m. 119—120. Az analógia szerepére Aristotelés Meteorólogikájában: W. Kullmann: Wissenschaft und Methode. Interpretation zur aristotelischen Theorie der Naturwissenschaft. Berlin—New York 1974. 242. sk., előzményeire a görög gondolkodásban: G. E. R. Lloyd: Polarity and Analogy. Cambridge 1966.

²⁶ Meteorólogika 2,5, 362b (12—13)

²⁷ Meteorólogika 2,5, 362a (33—34)

²⁸ Meteorólogika 2,5, 362a (19)

²⁹ Meteorólogika 2,6 364a (9)

³⁰ Meteorólogika 2,5 362a (33)

³¹ Meteorólogika 2,5, 362b (1)

sek legegyszerűbb magyarázatául a közvetlen hatás feltételezése kínálkozik. E feltevésünk helyességében csak megerősíthetnek bennünket az ókori kommentátorok, akik a *«semper sublimis»*-t értelmezve így írnak: *«id est haec pars mundi a nobis semper videtur»*,³² s akiknek meghatározhatatlan forrásból eredő értesülésük mintha az aristotelési *διὰ παντός φανερός*-t visszhangozná.

A Meteorológia közvetlen ismeretének feltételezése alapján érthetővé válik, hogy Vergilius miért használja a *«mundus»*-t Föld jelentésben, továbbá magyarázatot nyer az az eljárása is, ahogyan a Föld gömbalakjának ismertetésekor az északi és a déli égtájat meghatározza: az északi irány jelölője *Scythia*, s ezen belül a *montes Rhiphei*, a déli irányé pedig *Libya*, pontosabban az onnan fújó déli szelek, az *Austri* (240—241). Aristotelés a Meteorológiában az *ἐσχατειότερες τῆς Σκυθίας τόποι*-t teszi meg az oikumené északi határává.³³ Nem sokkal ez után az északi félteke széljárásának elemzésekor kitér arra, hogy az időjárási viszonyoknak a déli féltekén is a mienkhez hasonlóknak kell lenniök, s ezért mint ahogy nálunk a sarki szél az uralkodó, ott is ugyanúgy annak kell dominánsnak lennie: a Boreas ugyanis különféle okokból nem juthat át a déli földrészre, hanem még az egyenlítő előtt erejét veszti. Majd összegezőképpen megállapítja: *περὶ τὴν ἔξω Λιβύης θάλατταν τὴν νοτίαν, ὥσπερ ἐνταῦθα οἱ βορέαι καὶ οἱ νότοι πνέουσιν, οὕτως ἐκεῖ εὐροὶ καὶ ζέφυροι διαδεχόμενοι ἀεὶ πνέουσιν*.³⁴ Aristotelés fogalmazásából egyértelműen kiderül, hogy Libyét az északi félteke legdélibb szárazföldjének, s egyben a déli szelek, a *νότοι* (*Austri*) keletkezési helyének tartotta.

Tekintetbe véve a strukturális és a frazeológiai egyezéseket, valamint azt a körülményt, hogy a Vergiliuséval közös elemek Aristotelésnél is ugyanannak a könyvnek egyazon fejezetén belül fordulnak elő, a Georgica 1, 240—244 sorainak közvetlen forrásaként a Meteorológia 2,5 fejezetét jelölhetjük meg.³⁵

A 244. sor egyben átvezet egy újabb problémához, a 245. sorban felbukkanó állítólagos túlvilágelképzeléshez (*at illum sub pedibus Styx atra videt Manesque profundi*), mely — mint már jeleztük — a kozmológiának mind tartalmilag, mind pedig funkcionális szempontból az egyik legnehezebben értelmezhető eleme. A Vergiliust magyarázó filológusok jó része ebben — a holt lelkek birodalmát a déli pólusra lokalizáló — felfogásban hajlamos valamiféle népi túlvilághit beszüremlését látni,³⁶ amit alátámasztani látszik az a körülmény is, hogy a Georgicában általában helyet kaptak népi hiedelmek és babonás elképzelések.³⁷ Való igaz: az ókori görög-latin kultúrkörből olyan túlvilághit nyomai is fennmaradtak, mely szerint a holt lelkek tartózkodási helye sem nem a föld mélye, sem nem nyugat, hanem a két sarki vidék.³⁸ Ezzel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy Vergiliusnál csak az egyik, a déli pólus játszik ilyen szerepet, és ez a mozzanat már eleve kétséggé teszi, hogy népi elképzeléssel volna dolgunk. Az említett három felfogás közül ugyanis az első kettő minden

³² G. Thilo—H. Hagen: i. m. III/1 187. és III/2 245.

³³ Meteorológia 2,5, 362b (22—23)

³⁴ Meteorológia 2,5, 363a (6—7)

³⁵ Tárgyunk szempontjából közömbös, hogy Vergilius számára szemelvényes kézikönyv közvetítette-e Aristotelés zónaelméletét, vagy pedig a költő a mű egészét tanulmányozta. Elvben az utóbbi is elképzelhető, hiszen Aristotelés művei Sulla idején már elkerültek Rómába.

³⁶ W. Richter: i. m. 152.; további irodalom ott; P. Lejay: i. m. 109.

³⁷ W. Frentz: Mythologisches in Vergils Georgica. Meisenheim am Hain 1967.

³⁸ H. Berger: i. m. 450.

további nélkül magyarázható a néphitre jellemző analógiás gondolkodás alapján, a harmadik, mivel feltételezi a Föld gömbalakjának és a sarki zónáknak az ismeretét, már inkább tudományos spekulációk irányába mutat, s még inkább ezt a gyanút ébreszti a Vergiliusé, mely a túlvilágot a déli sarkra korlátozza. És hogy valóban az is, azt szinte kétségtelenné teszik a Homérost kommentáló az i. e. 2. sz.-ban élt pergamoni grammatikusnak, a mallosi *Kratés*nek töredei.

Kratés, aki több más hellénisztikus kori grammatikus társával együtt Homérost nem egyszerűen költőnek, hanem ősi bölcsességek letéteményesének is tartotta,³⁹ az ugyancsak grammatikus Aristarchossal arról folytatott vitát, hogy Odysseusnak és társainak bolyongása a Földközi-tenger medencéjében, vagy az Óceánon játszódott-e le. Kratés ez utóbbi mellett foglalt állást,⁴⁰ és a vándorút kommentálása közben óhatatlannul szembekerült a homérosi Nekyia topográfiai problémáival. Amennyire a gyér adatok alapján megítélhetjük, ez esetben is sok vonatkozásban eltért elődei felfogásától, így például abban, hogy az Odysseia 11, 14–19 soraiban említett, az Ókeanos mentén és örökös sötétségben lakó kimmer nép (*Κιμμέριοι*) nevét torzult névalaknak tartotta: ezeket szerinte helyesen *κεοβέριοι*-nak hívják.⁴¹ nyilván azért, mert a holt lelkek birodalma, a *Κεοβέρος* mellett élnek.

Pseudo-Geminos Elementájában Kratés neve a sarki övezet éghajlati viszonyainak ismertetése közben kerül szóba olyan összefüggésben, hogy a grammatikus ilyen körülményeket tarthatott szem előtt a kimmerek földjének leírásakor.⁴² Eszerint ennek a népnek a lakhelyén elvben hat hónapon át tart a nappal és hat hónapon át az éjszaka, de csak elvben, mert gyakorlatilag a fél éves nappal időtartama alatt is annyira sűrű felhőzet borítja a vidéket, hogy az a napsugarak számára áthatolhatatlan, így joggal nevezhető a kimmerek lakóhelye az örök sötétség birodalmának: *εὐλόγως νύκτα διὰ παντός εἶναι παρ' αὐτοῖς καὶ σκότος. ὅταν μὲν γὰρ ὑπὲρ γῆν ὑπάρχη ὁ ἥλιος, σκότος ἐστὶ παρ' αὐτοῖς διὰ τὴν παχυμέρειαν τῶν νεφῶν, ὅταν δὲ ὑπὸ ὀρίζοντα ὁ ἥλιος ᾗ διὰ τὴν φυσικὴν ἀνάγκην νύξ ἐστὶ παρ' αὐτοῖς, ὥστε διὰ παντός ἀφώτιστον αὐτῶν εἶναι τὴν οἰκισιν.*⁴³

Bár a Kratés-kommentár eme részletét hagyományozó Pseudo-Geminos fogalmazásából nem derül ki egyértelműen, hogy Kratés melyik — az északi vagy a déli — sark éghajlati viszonyait írta-e le így, ám az i. e. 1. század nagy olvasottságú és jól tájékozott földrajzi írójának, *Strabón*nak egyik, Kratésre való hivatkozása nem hagyhat kétséget afelől, hogy a grammatikus ez esetben nem általában a sarki vidékekről beszélt. Strabón ugyanis annak tárgyalása során, hogy mennyi az igazságtartalma a valóságot gyakran hamis mesével elegyítő Homéros⁴⁴ Óceánnal kapcsolatos megnyilatkozásainak — módszeréhez híven — a sajátja mellett filozófus és grammatikus elődeinek nézeteit is ismer-teti. Így elmondja, hogy Poseidónios Homérosnak azt a kijelentését, mely

³⁹ Kratésre általában: *R. Pfeiffer*: Geschichte der klassischen Philologie. München 1978. 290 sk.

⁴⁰ *Gellius* 14,6,3: *utrum ἐν τῇ ἑσῶ θαλάσῃ Ulixes erraverit κατ' Ἀρίσταρχον ἢ ἐν τῇ ἑσῶ κατὰ Κράτην.*

⁴¹ Eusthathios ad Od. 1671 p. 2. *Κράτης μὲντοι κεοβερίους γράφει...*

⁴² Értelmezéséhez: *G. Aujac*: Geminos, Introduction aux Phénomènes. Paris 1975. 137.

⁴³ Geminos 6,19.

⁴⁴ 1,2,9; C 20.

szerint az Ókeanos folyam (II. 14, 245), az árapály jelenségét kísérő tengerjárásra értelmezte. Strabón elutasítja Poseidóniosnak ezt az álláspontját, mondván: sokkal hihetőbb, amit Kratés vall erről. Kratés szerint ugyanis Homéros az Ókeanosra egyrészt a «mélyfolyású» (*βαθύρροος*), másrészt az önmagába visszafolyó» (*ἀπώρροος*) jelzőt alkalmazza Od. 11,13, illetve 20, 65), másutt meg teljes egészében «folyam»-nak nevezi (II. 14, 245). Homéros azonban — folytatja Kratést idézve Strabón — ez utóbbi kifejezése ellenére sem tarthatta valójában folyamnak az egész Ókeanost, mert akkor szükségképpen ellentmondásba keveredett volna önmagával, hiszen az Odysseia 12. énekének kezdő soráiban ezt írja:

αὐτὰρ ἐπεὶ ποταμοῖο λίπεν ῥόον Ὀκεανοῖο
νῆς, ἀπὸ δ' ἵκετο κῆμα θαλάσσης εὐρυπόροιο

s akkor ezzel azt kellett volna mondania, hogy Odysseusék az Ókeanost elhagyva az Ókeanosba hajóztak át, ami képtelenség. Következésképpen Homéros szerint nem az egész Ókeanos folyam, ἀλλὰ τὸν ἐν τῷ Ὀκεάνῳ τοῦ ποταμοῦ ῥόον μέρος ὄντα τοῦ Ὀκεάνου, ὃν φησιν ὁ Κράτης ἀνάχρσιν τινα καὶ κόλπον ἐπὶ τὸν νότιον πόλον ἀπὸ τοῦ χειμερινοῦ τροπικοῦ διήκοντα.⁴⁵

Egybevetve mármost az Eusthathiosnál, Pseudo-Geminiosnál és Strabónnál található adatokat: Kratés szerint a kimmerek — és ezen a ponton nézete megegyezik a Homéroséval — az Ókeanos mellett, a halottak lelkeinek szomszédságában élnek, s ez indokolja nevük «helyesbítését». Örök sötétség borította lakhelyük — itt viszont már Kratés eltér Homérostól — sarki övezetbe esik, méghozzá a déli pólus közelébe, hiszen Odysseus a halottak árnyaival történt találkozás után az Ókeanosnak azon a folyamhoz hasonló, öbölszerű kiágazásán indult vissza társaival, amelyik «a téli térítő körtől a déli sarkig húzódik».⁴⁶ Az az elképzelés tehát, hogy a holt lelkek birodalma a déli sarkon van, Kratés Odysseia kommentárjából veszi eredetét, s mert az egész ókori geográfiai irodalomban egyedül Kratés képviselte ezt a különös nézetet, bizvást állíthatjuk: Vergiliusnak Kratés Odysseia-kommentárja szolgáltatta az ötletet a Georgica 1, 243 sorának megírásához.

Viszonylag egyszerűbb feladat annak meghatározása, milyen forrásokra vezethetők vissza a kozmológia további komponensei. Az Anguis és a két Arctus csillagkép kapcsán (244—246) minden igényesebb kommentár feltűnneti párhuzamként *Aratos* Phainomenájának 45—48. sorait.⁴⁷ (E két textus egymáshoz való viszonyának elemzésére még visszatérünk.) Ami pedig a déli féltéke vonatkozásában a természettudományos szempontból abszurd két lehetőség együttes említését illeti (247—251), nemcsak tartalmával, hanem fogalmazásmódjával (*aut. . . aut. . .*) is elárulja epikureus eredetét.

*Epikuros*nak a Pythokléshez írott levelében kifejtett tétele szerint ugyanis az égi jelenségek — köztük a Nap, a Hold és a csillagok felkelése és lenyugvása — többféleképpen is magyarázhatók.⁴⁸ Megeshet, hogy ezek az égitestek naponta újra gyulladnak és kiallszanak, nincs kizárva az sem, hogy naponta keletkeznek és elpusztulnak, mint ahogyan mozgásukra is többféle magyarázat

⁴⁵ 1,1,7; C 4. C 5.

⁴⁶ Nézetünk szerint *H. J. Mette* megoldása a helyes: *Sphairopoia*, *Untersuchungen zur Kosmologie des Krates von Pergamon*. München 1936. Fr. 35a és 37a, 84. és 88. *G. Aujac* ellenvetésének (i. m. 137.) megalapozottságát Strabón Kratés-hivatkozása valóban kétséget szel.

⁴⁷ *Pl. P. Lejay*: i. m. 109, legutóbb *Maróti E.*: i. m. 57.

lehetséges.⁴⁹ Magában a Pythoklés-levéiben — talán az éppen ennél a résznél tapasztalható lacuna miatt — nem merül fel ugyan az a lehetőség, hogy a Nap éjjel esetleg a déli félteke fölött folytatja az útját, Lucretius 5. könyvében viszont — amely egyébként igen szorosan követi a Pythoklés-levél gondolatmenetét⁵⁰ — pontosan megtalálható a Vergiliustól említett két lehetőség párhuzama:

*At nox obruit ingenti caligine terras,
aut ubi de longo cursu sol ultima caeli
impulit atque sous efflavit languidus ignis
concussos itere et labefactos aere multo,*

— vagyis ez esetben a déli féltekét nem világíthatja meg —

*aut quia sub terras cursum convertere cogit
vis eadem, supra quae terras protulit orbem.*⁵¹

— ha viszont így van, akkor a mi napnyugtánk egybeesik a déli félteke hajnali időszakával.

A Föld gömbalakja — mint lehetőség — az epikureusokban is fölmerült, sőt a jelek szerint Epikuros Epitomé megalájában valamilyen formában az aristotelési zónaelmélethez hasonló tanítás is helyet kapott,⁵² az égitestekkel és általában az égi jelenségekkel kapcsolatos — éppen a Pythoklés-levéiben kifejtett — ismeretelméleti alapelveikből következően azonban teljesen torz képet alkottak a Napról és a Nap pályájáról. A Lucretius idézett soraiból tükröződő — s egyben Vergiliusnál is olvasható — csillagászati szempontból képtelen felfogás szélsőségesen szenzualista szemléletük keretein belül válik érthetővé. Eszerint: az érzéki tapasztalat bizonyítja, hogy észak — a sarkcsillag — *fent*, következésképpen dél *lent* van; a Nap hajnalban a Föld *fölé* emelkedik, napnyugtakor pedig — ha egyáltalán továbbhalad a pályáján — a föld *alá* süllyed; így látszólagos mozgása nemcsak klet-nyugati, hanem ezzel egyidejűleg észak-déli irányú is.⁵³ (Az epikureusoknak a csillagászatot és az alkalmazott tudományokat bántóan semmibe vevő magatartására nem érdemes szót vesztegetni.)

A Georgicában olvasható kozmológia építőelemeinek eredetére irányuló vizsgálódásunkat tehát azzal a megállapítással zárhatjuk, hogy noha ez a kozmológia a költemény egészen belüli funkcióját tekintve *Poseidónios* szellemében a sztoikus gondviseléstől tolmácsolására volna hivatott, részleteiben jóformán semmi köze sincs Poseidóniosnak a kozmoszról és a Földről alkotott

⁴⁸ πάντων κατὰ πλεοναχὸν τρόπον ἐκκαθαυρομένων συμφώνως τοῖς φαινομένοις. H. Usener: Epicurea. Lipsiae 1887. 36, 17—18.

⁴⁹ Ἀνατολὰς καὶ δόσεις ἡλίου καὶ σελήνης καὶ τῶν λοιπῶν ἀστρῶν καὶ κατὰ ἀνὰ πρὶν τε γενέσθαι δυνατόν καὶ σβέσειν, τοιαύτης οὐσῆς περιστάσεως ὥστε τὰ προεξηρημένα ἀποτελεῖσθαι οὐδὲν γὰρ τῶν φαινομένων ἀντιμαρτυρεῖ. Τὰς τε κινήσεις αὐτῶν οὐκ ἀδύνατον μὲν γίνεσθαι κατὰ τὴν τοῦ ὅλου οὐρανοῦ δίνην, ἢ τοῦτον μὲν στάσις, αὐτῶν δὲ δίνην κατὰ τὴν ἐξ ἀρχῆς ἐν τῇ γενέσει τοῦ κόσμου ἀνάγκην ἀπογεννηθεῖσαν ἐπ' ἀνατολῇ... H. Usener: i. m. 39,10—40,7.

⁵⁰

⁵¹ De rerum nat. 5,650—655.

⁵² Az epikureusok egymásnak ellentmondó feltételezéseire: K. Abel: Zum Ursprung. 71.

⁵³ Az epikureusoknak az adélonnal kapcsolatos érvelési módjára: W. Kullmann: Beweismethoden des Lukrez. RhM 123 (1980) 97—125.

képéhez. Az öt zónáról szóló tanítás *Eratosthenés Hermész*-ének közbeiktatásával Aristotelés Meteorológikájára, a Föld gömbalakjának érzékeltetésére szolgáló két sor közvetlenül *Aristotelés*-re, a déli pólusról mondtak a mallosi *Kratés* Odysseia-kommentárjára vezethetők vissza; az északi pólus jellegzetes csillagképeinek leírása *Aratos* Phainomenájának ismeretéről tanúskodik, a déli féltekén uralkodó meteorológiai állapotokkal kapcsolatos, két — csillagászati szempontból abszurd — lehetőség említése pedig félreismerhetetlenül az epikureusok, pontosabban *Lucretius* hatására vall. A kozmológia tehát meglehetősen heterogén elemekből épül, s ezek az elemek szigorúan «szaktudományos» szempontból nem is egyeztethetők össze egymással.

De mit lehetett Vergilius célja ezeknek a korabeli filozófia és tudomány más-más régióiból származó építőelemeknek egymás mellé sorakoztatásával, ami ráadásul a megértés szempontjából első pillantásra zavaró is? Műveltségének, ismeretei sokoldalúságának megcsillogtatása a hellénisztikus kori poeta doctus modorában? Elvben ilyenfajta költői játék sem volna ugyan teljesen idegen Vergilius alkotó módszerétől, ám nézetünk szerint sokkal konkrétabb és helyesebb választ adhatunk erre a kérdésre, ha a Georgica kozmológiáját egybevetjük az i. e. 1. század nagyszabású, és későbbi hatását tekintve még jelentősebb költői látomásának, Cicero Somnium Scipionisának egyik részletével.

Aemilius Paulus, midőn az ifjú Scipiót a földi dolgokon való túlemelkedésre biztatja, az égi térségekből alátekintve így próbálja rádöbenteni fiát a földi hírnév térben korlátozott voltára: «*Vides habitari in terra raris et angustis locis, et in ipsis quasi maculis, ubi habitantur, vastas solitudines interiectas, eosque, qui incolunt terram, non modo interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit, sed partim obliquos, partim transversos, partim etiam adversos stare nobis. A quibus expectare gloriam certe nullam potestis. Cernis autem eandem terram quasi redimitam quibusdam et circumdatam cingulis, e quibus duos maxime inter se diversos et caeli verticibus ipsis ex utraque parte subnixos obriguisset pruina vides, medium autem illum et maximum solis ardore torreret. Duo sunt habitabiles, quorum australis ille, in quo, qui insistent, adversa vobis urgent vestigia, nihil ad vestrum genus; hic autem alter subiectus Aquiloni, quem incolitis, cerne, quam tenui vos parte contingat.*»⁵⁴

Az apa érvelése jól különválaszthatóan az ókornak két, egymástól lényegesen különböző világföldrajzi elméletére épül. Az első a négy oikumenéről szóló tanítás. E szerint az elmélet szerint földünkön a mienken kívül még három másik földrész létezik, amelyeknek a mérsékelt égöv alá eső sávja szintén lakható. Ezek a földrészek közel egyenlő nagyságúak és félkör alakúak; közöttük a Világóceán folyik, mely egyrészt elválasztja egymástól őket, másrészt — mert az Óceán az ember számára áthatolhatatlan — az egyes oikumenék lakóit el is zárja egymástól. A Föld lakossága ilyenformán négy kategóriára osztható: — modern terminológiával — ugyanazon a szélességi körön, mint mi, de tőlünk 180 fokkal távolabb élnek a *περίοικοι* (*obliqui*), velünk azonos délkörön, de a déli féltekén az *ἀντίποδες* (*adversi*), és ugyancsak a déli féltekén, de tőlünk 180 fokkal távolabb az *ἀντοικοι* (*transversi*).⁵⁵ E négy oikumené elméletének

⁵⁴ *De re publica* 133, 21—22.

⁵⁵ Meg kell jegyeznünk, hogy a legutóbbi magyar kommentáros kiadásának — Cicero: Somnium Scipionis, Cato maior de senectute. (Lessi Viktor) Budapest, 1967. — erre vonatkozó magyarázata (51.) téves.

kidolgozása pedig ugyanattól a *Kratéstől* származik, akiről Vergilius kapcsán szó esett.⁵⁶

Az érvelés második része *Aristotelés* zónatanának tömör foglalata. Ezúttal abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy Cicero szóhasználatára és fogalmazás módjára forráskritikai következtetések levonására is lehetőséget nyújt. Az egyik ilyen kifejezés az *Aquiloni subiectus*, mely az északi mérsékelt övezet jelzőjeként áll. Az, hogy Cicero az éghajlati övet annak uralkodó széljárásával jellemzi, félreismerhetetlenül Aristotelés Meteorológikája már idézett fejezetének az ismeretére utal, mert a jelek szerint Aristotelés csupán ezen az egy helyen, az északi félteke jellegzetes szeleinek leírása kapcsán fejtette ki zónaelméletét.⁵⁷ Más, ugyancsak terminológiai jellegű megfontolások viszont arra a következtetésre vezetnek, hogy a Somnium Scipionis kozmoszleírása esetében Aristotelés mellett más szerző hatásával is számolni kell. Cicero ugyanis az éghajlati öv jelölésére a *cingulus* szót használja, ami pontosan megfelel a görög ζώνη-nak; ugyanakkor Aristotelés még nem ismeri ezt a terminust, ő az ég-öveket τμήμα, ἔκμημα szavakkal jelöli.⁵⁸ Továbbá Aristotelés műveiben a déli félteke lakóinak még nincs külön nevük — a déli félteke lakhatóságát egyébként is csak mint elvi lehetőséget említi⁵⁹ — Cicero Somniumában viszont már van: «*qui adversa vobis urgent vestigia*» (= ἀντίποδες). Ezek az Aristotelésnél még hiányzó, Cicerónál pedig már meglevő elemek együttesen Eratosthenés Hermésében bukkannak fel először, ami — több más motívummal együtt⁶⁰ — arra mutat, hogy Cicero Aristotelés művén kívül a hellenisztikus kor eme polihisztorának tankölteményét is hasznosította.⁶¹

A Somnium Scipionis 6, 20–21-ben tehát három olyan szerző hatása tapintható ki, akiket Vergilius kozmológiájának is forrásai közé soroltunk: *Aristotelés*, *Eratosthenés* és *Kratés*. S ha mindehhez még azt is hozzávesszük, hogy Rómában elsőként Cicero kíséretezett *Aratos* Phainomenájának latin fordításával,⁶² és hogy ugyancsak ő volt *Lucretius* tankölteményének szöveggondozója, akkor teljessé válik azoknak a szerzőknek a névsora, akik a Georgica kozmológiájának forráselemzése kapcsán szóba kerültek. S ennek az összefüggésnek a felismerése egyben választ adhat Vergilius leírása látszólagos kuszaságának az okára is: *a georgicabeli kozmológia valójában nem valamiféle filozófiai hitvallás, hanem az aranykori latin irodalomból jól ismert és számos alkalommal dokumentált költői aemulatiók egyike, azaz tisztelgés a görög filozófia és tudomány első*

⁵⁶ J. O. Thomson: History of Ancient Geography. Cambridge 1948. 203.

⁵⁷ E. Bignone: L'Aristotele perduto... az epikureusok Aristotelés ellenes kritikájának célpontjaként Aristotelés ifjúkori művét, az egyébként elveszett *De philosophiá*t jelöli meg, ahol Aristotelés állítólag szintén kifejtette zónaelméletét: I, 206. ill. 213 sk. Valójában mind Poseidónios, mind Lucretius érthető és értelmezhető a Meteorológika alapján is. Lásd még a 22. jegyzetet.

⁵⁸ H. Strohm: i. m. 184.

⁵⁹ Ἐπεὶ δ' ὁμοίως ἔχει ἀνάγκη τόπον τινὰ πρὸς τὸν ἕτερον πόλιν ὥσπερ ἡμεῖς οἰκοῦμεν πρὸς τὸν ὑπὲρ ἡμῶν, ὁλόν ὡς ἀνάλογον ἔξει τὰ τ' ἄλλα καὶ τῶν πνευμάτων ἢ στάσις. Meteorológika 2,5, 362b, 30–35.

⁶⁰ Pl. a szférák mozgásának leírása; E. Hiller: i. m. 2. 15–17.

⁶¹ A kutatás a forrásokat illetően eddig jórészt csak Aristotelés Protreptikósára koncentrált szinte H. Usener alapvető tanulmánya óta: RhM 28 (1873) 391 sk., s ebben az összefüggésben éppen a kozmoszleírás eredetét nem tudott választ adni: A. D. Leeman: De Aristotelis protreptico Somnii Scipionis exemplo. Mnemosyne VI/11 (1958) 139–151; K. Büchner: Somnium Scipionis. Hermes-Einzelschriften 36 (1976) 47–58.

⁶² A. Schott—R. Böker: Aratos. München 1958. 10. és 79.

⁶³ F. Brunhölz: Zur Überlieferung des Lukrez. Hermes 92 (1962) 97–104.

szisztematikus összefoglalására és latin nyelvű propagálására vállalkozó római nagyság, a néhány évvel korábban tragikus körülmények között meghalt Cicero emléke előtt.

Hogy ez a költői cél mennyire volt burkolt, vagy mennyire lehetett megfogható a korabeli olvasó számára, annak érzékeltetésére érdemes visszatérnünk a Georgica 1, 244—246. soraira. Mint már említettük, Vergilius számára itt Aratos Phainomenájának 45—48 sorai szolgáltak mintaként:

τὰς δὲ ἀμφοτέρως οἷα ποταμοῖο ἀπορροῇ
εἴλεται, μέγα θαῦμα, Δράκων, περὶ τ' ἀμφὶ τ' ἐαγὼς
μύριος, αἱ ἄρα οἱ σπείρης ἐκάτερθε φέρονται
Ἄρκτοι κνανέον πεφυλαγμένοι Ὠκεανοῖο.

Mind a modern, mind az ókori kommentátorok részéről indokolatlan itt az Ilias 18, 488⁶⁴ sorát is párhuzamként idézni, hiszen Vergilius *metuente* jelzője — ami a Phainomenában olvasható *πεφυλαγμένοι* pontos fordítás⁶⁵ — teljesen egyértelmű választ ad arra a kérdésre, hogy Vergilius ezúttal kit követett. A *De natura deorum*-ban Aratosnak ezeket a sorait Cicero is idézi saját fordításában a következőképpen:

*has inter velui rapido cum gurgite flumen
torvus Draco serpit supter supraque revolvens
sese conficiensque sinus e corpore flexos.*⁶⁶

Nem szándékozunk részletesen sorra venni Cicero és Vergilius fordítási módszerének jellemzőit, sem arról ítéletet mondani, hogy mint fordítás a kettő közül melyik sikerültebb. Tárgyunk szempontjából egyetlen mozzanat jelentős, az, hogy a Cicero fordításában szereplő «*conficiensque sinus e corpore flexos*» sornak a görög eredetiben nincs megfelelője, még ha értelmileg a *σπείρης* implikálja is. Annál tanulságosabb, hogy Vergilius Aratos-utánzásában ez az Aratosnál nem, Cicero Aratos-fordításában viszont meglevő sornak *sinus flexos* kifejezése — némileg módosult formában — visszatér:

maximus his flexu sinuoso elabitur Anguis (244).

Nem szabad elfelednünk, hogy Aratos tankölteményét az i. e.;1. században már iskolai tankönyvként használták, mind a grammatika, mind az asztro-nómia oktatásában jelentős szerepet játszott,⁶⁷ ami azt jelenti, hogy sokan kívülről ismerték. Egy ilyen mű fordítása esetén minden kifejezés megválasztásának fokozott jelentősége van; a korabeli olvasó tehát a Georgica olvasása-kor nemcsak Aratosra asszociálhatott könnyedén, hanem Ciceróra is.

Ez a Cicero és Vergilius között illusztrált kapcsolat Vergilius életművének egyéb vitás kérdéseit is más megvilágításba helyezheti. Példaként csak egyet említünk. A *Somnium Scipionis* hatását az Aeneis 6, 724—751 — Anchi-

⁶⁴ «οἷα ἀμφοτέρως ἐστὶ λοετρῶν Ὠκεανοῖο.»

⁶⁵ Az az egyszerű tény, hogy a *φυλάττω* ige mediumának jelentése 'fél, óvakodik', önmagában is egyértelmű választ ad Vergilius forrására.

⁶⁶ 2,42, 106.

⁶⁷ A. Schott—R. Böker: i. m. 80.; Aratos közkedveltségére: J. Martin: *Arati Phaenomena*. Firenze 1956. XI—XXIV.

ses beszéde — esetében a kutatásnak már sikerült valószínűsítienie.⁶⁸ Van azonban az Aeneis 7. énekének is egy olyan részlete, mely eddig ebből a szempontból elkerülte a figyelmet, s amely szintén Cicero alapján válik világossá és érthetővé. A Latinus királyhoz Aeneas követeként érkező Ilioneus, miután ismertette Aeneas származását, röviden a trójai háborúra tér át, aminek híret szavai szerint:

*audiit et si quem tellus extrema refuso
summovet Oceano et si quem extenta plagarum
quattuor in medio dirimit plaga Solis iniqui.*⁶⁹

Az idézett három sornak az első fele az, melynek értelmezése problémát okoz. A *refusus* görög megfelelőjét, az *ἀπόρροος*-t Homéros használja ugyan az Ókeanos jelzőjeként,⁷⁰ ám a homérosi világkép keretein belül Vergilius eme másfél sorának nem volna semmi értelme. Az *ἀπόρροος*-t azonban Kratés is alkalmazza az általa feltételezett Világóceánra,⁷¹ és ha *Oceanus refusus*-on ezt a Kratés-féle Világóceánt értjük, a másfél sor is világossá és értelmezhetővé válik. Ez esetben Ilioneus szavai azt jelentik, hogy — kissé parafrázálva — a trójai háború híret «az is hallotta, akit esetleg a Földnek tőlünk legtávolabb eső része (*tellus extrema*) az önmagába visszafolyó Óceánnal (*Oceano refuso* abl. instr.) elzárva tart, és az is, akit esetleg a perzselő Napnak a négy égöv között középen húzódó széles övezete elválaszt tőlünk». Vagyis Ilioneus kijelentése tipikus adynaton, amellyel a költő a trójai háború rendkívüliségét igyekszik érzékeltetni.

S itt ismét lehetetlen nem a Somnium Scipionisra gondolnunk. Két okból is: egyrészt, mert a Kratéstől származó *négy oikumené elméletét*, az *aristotelesi zónatant*, valamint a *hírnév térbeli elterjedésének* lehetőségét, — pontosabban erőteljesen korlátozott voltát — ismereteink szerint az egész ókori irodalomban csak a Somnium Scipionis és ez a Vergilius-hely hozza kapcsolatba egymással, másrészt Vergilius Cicerónak még a következtetlenségét is átveszi: ha ugyanis a Világóceán már eleve elválasztja oikumenénket a többi három lakott földrésztől, felesleges, mert pleonasztikus halmozás a déli féltéken élőket elszigeteltségét külön említeni.

Ennek az elemzésnek eredményei egyben arra is figyelmeztetnek, hogy Vergilius sokat emlegetett pontatlanságainak és úgynevezett következtetlenségeinek megítélésénél sokkal nagyobb óvatosságra és körültekintésre van szükség, mint az a Vergilius szakirodalomban általában szokás.

⁶⁸ P. Boyancé: Sur le discours d'Anchise. Hommages à Dumézil. Bruxelles 1960. 60 sk.; R. Lamachia: Ciceros Somnium Scipionis und das sechste Buch der Aeneis. RhM 107 (1964) 261—278. Cicero és a Georgica kapcsolata: R. M. Wilhelm: The second Georgic. The Sowing of a Republic. ŽAnt. 24 (1976) 63—72.

⁶⁹ Aen. 7, 225—227.

⁷⁰ Od. 11,13 és 20,65.

⁷¹ Strabón 1,1,7, C4.

AZ ANTIK CSALÁDREGÉNY

(TIPOLOGIAI JAVASLAT)

Antik családregényről sem az ókori műelmélet, sem a modern szakirodalom nem tud, a fogalom mindkettő számára ismeretlen. Az ókori műelméletben annál is kevésbé találjuk meg, mert az még a «regény» megjelölésére sem dolgozott ki egyértelmű terminus technicust. Ami pedig a modern szakirodalmat illeti, az antik regénnyel foglalkozó kutatás ezideig nem jutott messze az antik regényirodalom tipológiai vizsgálatában. Az ünnepi alkalmat épp annak a bizonyítására szeretném felhasználni — rövidség kedvéért ezúttal a tudományos apparátusról is lemondva —, hogy a «családregény» elnevezés alkalmazása az ókori regényirodalommal kapcsolatban jogosult, hogy a görög és a latin regények egy meghatározott típusát jelenti, tehát terminus értékű.

Leghelyesebb a modern szakirodalom olyan alkotásaiból kiindulni, melyek egy vagy más ok miatt, ha felületesen is, de kénytelenek az antik regényirodalomhoz sorolható műveket csoportosítani. Ilyen például R. Helm összefoglaló jellegű kismonográfiája és O. Mazal Literaturbericht-je, mindkettő még az 50-es, 60-as évek terméke. A két szerzőnél, kisebb-nagyobb eltérésekkel, lényegében hat regénykategóriát találunk: a filozófiai és utazási, a mitológiai, a történelmi, a realista-szatirikus, a keresztény és a szerelmi regények kategóriáit. Közülük elsősorban az utóbbi csoportot érdemes kissé közelebbről szemügyre vennünk. Mind Helm, mind Mazal hét regényt sorolnak ide, Charitón, Iamblichos, az ephesosi Xenophón, Achilles Tatios, Longos és Héliodóros regényét, továbbá az ismeretlen szerzőtől származó, csak kései latin átdolgozásban ránk maradt Historia Apollonii regis Tyri-t. Biztosan szerelmi regénynek minősíthető jónéhány papiruszon előkerült regény töredéke is, ezeket azonban, minthogy töredékességük folytán messzemenő következtetéseket amúgysem lehet levonni belőlük, itt és most figyelmen kívül hagyhatjuk.

A tudományos konszenzus szerint a felsorolt regények közös sajátága, hogy cselekményük középpontjában egy szerelmespár áll. Mindketten kivételesen szépek és erkölcsösek, meglátniuk és megszeretniük egymást rendszerint egy pillanat műve. Csakhogy a végzet nem hagy nekik nyugtot, elválasztja és kalandok egész során hajszolja keresztül a fiatal párt, melyekben hol a becületük, hogy az életük forog kockán. Erényük és szerelmük azonban minden vésszel és fenyegetéssel dacolva, rendületlenül állja a próbát, s végül, mintegy hűségük jutalmául, a házasság immár zavartalan boldogsága vár rájuk. Ahogyan a cselekménynek ez az alapképlete, a színtér is mindig ugyanaz: a Földközi-tenger keleti medencéje, Szicília és Egyiptom, Dél-Itália és Libya, Aithiopia és Mezopotámia, Hellas és Kis-Ázsia városai, tájai. És, nem utolsósorban, feltűnő hasonlóságokat mutat az ide tartozó regények ábrázolásmódja is. A történet valami időtlen örökkévalóság vagy egy fajta áltörténetiség közegé-

ben, a valóság bizonyos elemeiből mesterségesen előállított látszatvilág talaján pereg, jócskán megkeserítve a művek kronológiájával bíbelődő kutatók dolgát. A szereplők jellemzése, ahogyan a cselekmény bonyolítása is, a szélsőségek felé hajlik, s néhány mellékszereplőt kivéve, inkább csak a kiáltó ellentéteket, a fekete-fehér színeket ismeri. Szerzőiknek szemlátomást nem állt szándékukban, hogy koruk valóságáról tegyenek vallomást, ők elsősorban érdekes, lebilincselő történetet akartak írni, inkább elszakadva-menekülve a realitástól, mintsem belemerülve vagy netán szembenézve vele. Magától értetődik, a szerzők és műveik között különbségek is szép számmal akadnak. Változik a kalandok száma és jellege; a két főhős sem mindig a regény végén, hanem olykor már az elején tartja meg a menyegzőt; veszíthet jelentőségéből az elválás és a bolyongás motívuma. Csak Longosra jellemző, hogy bukolikus milióbe helyezi a hőseit, csak Héliodórosra, hogy elbeszélését az Odysseia mintájára in medias res kezdi; Iamblichos az exotikumnak szán fontos szerepet, Charitón a Homérosból vett idézeteknek — és sorolhatnám tovább. Mégis, a kisebb-nagyobb eltérések ellenére, ezeket a regényeket olyan szoros rokoni kapcsolatok, olyan lényegbevágó tematikai és strukturális egyezések kötik össze, hogy némely kutatók nem haboztak valamennyit egyetlen történet változatainak tekinteni.

Ebben a jellemzésben sok az igazság. Ha azonban szembesítjük a felforolt szerelmi regényekkel, a *Historia Apollonii*, legalább nekem úgy tetszik, mintha kilógna a sorból. Természetesen nem azért, mert ez a többiekkel ellentétben latinul íródott, hiszen az 5–6. századi átdolgozásban ránk maradt szöveg kétségtelenül egy 3. századi, ugyancsak latin előzményre, az pedig gyaníthatóan egy 1–2. századi görög eredetire megy vissza. A különbséget magam részéről nem a nyelvi közegben, hanem a regény alapképletében vélem felfedezni.

Miről szól tulajdonképpen a *Historia Apollonii*? A címszereplő, üldözői elől menekülve, Kyrénébe vetődik, ahol feleségül veszi Archistratos király leányát, Archistratist. Nem sokkal az esküvő után hajóra szállnak. Út közben Archistratis egy leánynak ad életet, de a vajúdás annyira kimeríti, hogy halottnak tartják és testét egy ládába helyezve a tengerbe vetik. A történet logikájához híven Archistratisnak természetesen semmi baja: Ephesos mellett partot ér, felébreszik tetszhalálából, s utóbb az ephesosi Artemis-templom főpapnője lesz. Apollonius tovább hajózik, Tarsosban nevelőszülőkre bízta a leányát, aki a városról a Tarsia nevet kapja. Aztán Apollonius tovább megy, hogy majd csak jó másfél évtized múlva térjen vissza. Közben a gyönyörű leánnyá serdült Tarsiát féltékeny nevelőszülei meg akarják öletni, de mielőtt a gyilkosság bekövetkezhetnék, kalózok rabolják el, rabszolgapiacra viszik, ahol egy leno vásárolja meg; így kerül újra Tarsosba. A város királya, Athénagoras, beleszeret, mert Tarsia, ahogyan az ephesosi Xenophón Anthiája, a lupanarban is megőrzi, meg tudja őrizni tisztaságát. A nagysokára visszatérő Apollonius, aki az álnok nevelőszülők elbeszélése alapján halottnak hiszi rég nem látott leányát, véletlenül és épp Athénagoras közvetítésével találkozik újra Tarsiával. Nagysokára felismerik egymást, megtartják Tarsia és Athénagoras esküvőjét, aztán isteni sugallatra Ephesosba utaznak, ahol megtörténik az újabb anagnórismos: kiderül, hogy az eddig halottnak vélt anya és feleség is él. Most már négyesben térnek haza Kyrénébe Archistratos királyhoz, aki hamarosan Apolloniusra és leányára ruházza a királyi hatalmat.

Ez röviden a történet, s már a cselekmény sommás vázlata is mutatja, hogy a *Historia Apollonii*-nak valóban számos és lényeges érintkezési pontja

van a szerelmi regények közé sorolt többi regénnyel. Azonos a színtér, azonos a szélsőségekben mozgó emberábrázolás; itt is szerepet játszik a szerelem, itt is megtalálhatók a kalandok, a szárazon és vízen hőiesen túrt megpróbáltatások; itt is az általános megelégedés és boldogság tablója zárja a cselekményt. Nyilvánvaló, hogy ilyen és hasonló meg gondolások miatt sorolta mind Helm, mind Mazal a Historia Apollonii-t a szerelmi regények közé. Ha azonban tüzetesebben megvizsgáljuk a cselekményt, különbségeket is felfedezhetünk. A csoport többi regényében egyetlen szerelmespár áll a bonyodalmak homlokterében, az sodródik különféle kalandokba, az jut el végül a házasságig, vagy, ha a házasságot már a regény elején megkötötték, az élvezheti a házasság immár háborítatlan boldogságát.

A Historia Apollonii ezzel szemben két szerelmespárt vonultat fel, Apolloniust és Archistratist, illetve Tarsiát és Athénagorast. És a két pár közül egyik sem kap kivételes helyet a regényben, egyik sem játszik a másik rovására főszerepet, az ismeretlen szerző érdeklődése nagyjából megoszlik közöttük. A többi regényektől elütő vonás az is, hogy a két házasságra nem a regény elején vagy a végén, hanem a cselekmény sodrában kerül sor, továbbá, hogy a regény írója csupán Archistratis és Athénagoras érzelmeit ecseteli valamennyire. Apolloniusét és Tarsiátét ellenben legfeljebb sejteti. Más szóval, a Historia Apollonii-ban mintha lefokozódnék, mintha csökkenne a szerelem és a házasság jelentősége. Első pillantásra és külön-külön talán elhanyagolhatónak vélhetők ezek a különbségek, s aligha látszanak indokolni, hogy az Apollonius-történetet különválasszuk a szerelmi regényektől és új műfajtípussá kiáltsuk ki. De hadd foglaljam össze a megfigyelt különbségeket. A Historia Apollonii-ban a szerelem tartalmi mozzanata a szövegből ítélve mondhatni járulékos elem, míg a csoport többi regényében a történet *conditio sine qua non*-ja; az előbbiben jelentősége korlátozott, végső soron akár el is maradhatna, a másokban viszont a cselekmény nélkülözhetetlen eleme, a bonyodalom legfőbb mozgatója. Mert — és ez a lényeg — a szó igazi értelmében vett szerelmi regények írói mindig egy *szerelmespárt* állítanak a mese középpontjába, az Apollonius-körténet szerzője viszont egy *családot*, melynek tagjai elszakadnak egymástól és számos kalandot átélve, csak a regény végén találkoznak ismét. A két regénytípus tehát, a sok egyezés ellenére, néhány döntő ponton mutat szignifikáns különbségeket.

Merészség volna persze pusztán a Historia Apollonii kedvéért a «család-regény» merőben új műfaji terminusával előhozakodnom. Szerencsére az Apollonius-történet nem magányos alkotás. Akadnak más regények is, melyeket joggal minősíthetünk családregényeknek, sőt, az is kimutatható, hogy a széthulló és megint egymásra találó család történetének, a téma irodalmi feldolgozásainak hosszú története van, tehát a terminus bevezetése már csak ezért is indokolt.

Az az elbeszélés, melyet elsőként lehet a Historia Apollonii mellé állítani, Helm és Mazal osztályozásában is szerepel, első pillantásra talán furcsa módon a keresztény regények sorában. Az ún. Pseudoclementináról van szó, mely egy-egy — nagyjában-egészében megegyező — görög és latin szövegváltozatban maradt fenn. A latin nyelvű Recognitiones, Rufinus fordítása-átdolgozása, az 5. század első évtizedére tehető, a görög nyelvű Homiliae-t viszont alighanem a 4. század folyamán foglalták írásba. A kérdés legjobb szakértői szerint mindkettő közös ősforrása (legalábbis *egyik* közös ősforrás) 220—230 táján keletkezhetett, vagyis minthogy száz-másfélszáz évvel később, az Apollonius-történet feltételezett görög eredetije.

A történetet Clemens, azaz római Szent Kelemen, a fiktív szerző meséli el. Minden filozófiai irányzatban csalódva, úgymond, csatlakozott Péter apostolhoz és tanítványi köréhez. Ettől fogva élte a kis közösség életét, megismerkedett Péter tanítványaival, hallgatta az apostol beszédeit és elmélkedéseit, részt vett Simon mágussal folytatott nyilvános vitáin, s hűségesen elkísérte mesterét igehirdető útjaira. Majdnem a mű kétharmadánál tartunk már, mikor Clemens feltárja Péternek az élettörténetét. Apja, meséli, Faustinianus, a császár rokona, anyja Mattidia, és van két bátyja is, Faustus és Faustinus. Öt éves korában anyja két bátyjával Hellasba utazott, oda azonban, ahogy apja utánuk menesztett emberei jelentették, sohasem érkeztek meg. Jó tíz év múlva Faustinianus maga indult a keresésükre, de neki is nyoma veszett; és ennek már hűsz esztendeje. Az anagnórismosok azonban nem váratnak magukra sokáig. Hamarosan találkoznak egy asszonnyal, akiről rövidesen kiderül, hogy Clemens anyja, s röviddel később az apostol két tanítványáról is, hogy azok meg Clemens fivérei; utoljára pedig egy idős férfiben, aki hányatott életére hivatkozva tagadja az isteni gondviselés létét, felismerik az elveszettnek hitt apát és férjét, Faustinianust is — a négyfelé szakadt család tehát összekerült. Az alapképlet, ennyit, gondolom, kimondhatok, azonos az Apollonius-történet alapképletével, és, talán nem fölösleges figyelmeztetnem rá, a Pseudoclementina szerzője jószerevel semmi szerepet nem juttatott a szerelemnek, mintegy bizonyítva, hogy a szerelem, mint tartalmi mozzanat, csakugyan járulékos elem a családrege-nyekben.

Mielőtt tovább mennék, hadd térjek vissza egy pillanatra az Apollonius-történethez. A regényt ugyanis végső átdolgozója, lényegében érintetlenül hagyva az eredeti hamisítatlanul pogány atmoszféráját, felületesen bár, de igyekezett, egy-egy kifejezés erejéig, keresztény szelleművé átfesteni. Azt a bizonyos isteni sugallatot például, melynek hatására Apollonius a leányával és a vejével Ephesosba hajózik, egy «angyali arcu» álombeli jelenés közvetíti stb. A Historia Apollonii esetében tehát legfeljebb felületes keresztény átdolgozásról vagy inkább átstilizálásról beszélhetünk, de a regény lényegében sértetlenül őrizte meg az eredetit. Egészen más képet mutat a Pseudoclementina, mely ránk maradt formájában izig-veig keresztény mű. Nemcsak azért, mert a regény végén Péter apostol döntő győzelmet arat Simon mágus felett és a kezdetben pogány család tagjai sorra megkeresztelkednek, hanem azért is, mert a mű nagy részét az apostol prédikációi, vitái és magyarázatai, vagyis keresztény filológiai, teológiai, morális mondanivaló tölti ki. Úgy is mondhatnánk, hogy a Pseudoclementina mai formájának megszerkesztője egy családrege-nyet vett alapul, annak szerkezeti kereteibe ágyazta bele a Péter apostol igehirdetéséről és Simon mágussal folytatott harcáról szóló hagyományt, illetve a hagyomány neki tetsző részeit.

Kétségtől kivül ugyancsak a családrege-nyek vonzáskörébe tartozik az ankyrai Neilos neve alatt ránk maradt, de igazában egy későbbi, hozzávetőleg 5—6. századi szerző műve, közkeletű latin címén a Narrationes de caede monachorum in monte Sinai. Ennek főszereplője egy konstantinápolyi, négytagú keresztény család. Az apa, a történet elbeszélője, egyik fiával elindul a Sinai-hegyi remeték közé. Egy alkalommal, mikor épp ők is jelen vannak, az imádkozó remetékén rajtaütnek a barbárok, sokakat megölnék, sokakat, így az elbeszélő fiát is elhurcolják magukkal, s hamarosan egy szökött fogoly hírül adja, hogy a fiút fel akarják áldozni. Persze némi bonyodalmak árán az apa sértetlenül és szabadon láthatja viszont a fiát, s miután a hősiesen kiállt szenvedések jutalmául

mindkettőjüket pappá szentelik, elindulnak hazafelé. Az idők változását jelzi, hogy a főszereplők már nem Rómából, hanem Konstantinápolyból indulnak útjukra, s az is, hogy a boldog befejezést ezúttal a családtagok találkozásán túl már nem a keresztség felvétele, hanem apa és fia pappá szentelése adja. De szintén az idők jele, hogy a *Narrationes* anonim szerzője többé nem egy pogány családregényt akar kereszténnyé átfesteni vagy keresztény tartalommal tölteni, mint a *Historia Apollonii* és a *Clemens-regény* szerzői, hanem a családregény séma felhasználásával eleve keresztény regényt ír, s mert biztos ura a formának, még arra is mer vállalkozni, hogy művét in medias res kezdje. Abban viszont a *Narrationes* a *Clemens-regényre* üt, hogy benne is tág teret kapnak a meditációk, imák, a filozófiai, morális mondanivaló, magyarul mondva az építő célzat, a keresztény vallási propaganda.

Az elmondottakból az a tanulság adódik, hogy a családregénynek minősíthető művek egytől-egyig meglehetősen későiek, ránk maradt formájukban az i. sz. 4–6. századból származnak, s mindegyik vagy keresztény szerző alkotása, mint a *Narrationes*, vagy egy korábbi pogány családregény keresztény átdolgozása, lett légyen az átdolgozás felületes, ahogyan a *Historia Apollonii*, vagy gyökeres, ahogyan a *Pseudoclementina* tnusítja. Hogy a keresztények miért vették át a családregényt, könnyen belátható. Az új hit hívei, bár az irodalmat is a vallás szolgálatába állították, igyekeztek meghódítani a pogány irodalmi formákat. És mert az antik regény ókori mércével mérve tömegolvasmány volt, jó taktikai érzékkel a regény biztosította tág kommunikációs lehetőségeket is kiaknázták. Eleinte csak úgy, hogy merítették a regények motívumkincséből, azokkal dúsították, tették olvasmányosabbá az újszövetségi kánonba belekerült műfajtípusokat. Ennek eredményeképp születtek meg az apokrif apostoltörténetek, evangéliumok és apokalipszisek, melyek közül egyeseket, mint a Pál és Tekla, vagy a Polyxena és Xanthippé aktáit sokan, és nem is egészen alaptalanul, valóban regénynek tartják. Később, ezt bizonyítja a *Clemens-regény* vagy a *Narrationes*, már nem az újszövetségi kánon műfajait töltötték meg regényes elemekkel, hanem fordítva, a pogány regényt formálták kereszténnyé. És melyik antik regénytípust választhatták volna, ha nem épp a családregényt? A petroniusi típusú, realista-szatirikus regény, a maga hars erotikumával, bővebb magyarázatot nem igényel, szóba sem jöhetett; de nem eshetett választásuk a szerelmi regényre sem, hiszen azok középpontjában szükségképpen egy-egy szerelmespár állt, s a korai keresztények elzárkóztak a szerelem ábrázolásától. Maradt a családregény, melyben a szerelem amúgyis csak járulékos, tehát könnyen kiszorítható elem, s amelyet ilyenmódon nagyobb nehézség nélkül a keresztény vallási propaganda eszközüvé lehetett áthangszerelni.

Annál különösebbnek tűnhet viszont, hogy az antik regény fénykorából, az i. sz. 1–3. századból egyetlen genuin pogány családregény sem őrződött meg. Ez a kétségtelen tény azonban, úgy gondolom, nem bizonyítja, hogy a regénytípus nem létezett már a korai császárkorban. Végére is a *Historia Apollonii* latin nyelvű előzményét biztosan a 3. század folyamán foglalták írásba, a *Clemens-regény* és a *Historia Apollonii* feltételezett görög eredetije szintén a 3. illetve az 1–2. század terméke; arról nem is beszélve, hogy a papirusz-töredékek közöttugyancsak lappanghatnak családregények, ha pontos műfaji minősítést az anyag töredékes volta nem enged is meg. Másfelől Phótios pátriárka olvasmánynaplója fenntartotta egy, feltehetőleg 1. századi mű kivonatát, mely, ha nem lehet is sommásan családregénynek nevezni, félreérthetetlenül a családregény hatását mutatja. Antóniosz Diogenész műfajilag

erősen vitatott művére, az «A Thulén tuli hihetetlen dolgok»-ra gondolok: ennek az írásnak paradoxa-szövevénye és a benne elrekkentett újpythagoreus aretalógia ugyanis szintén egy családregény tartóoszlopaire épült rá. Annyi a tudós főpap összegezéséből kiolvasható, hogy Paapis, az egyiptomi varázsló, tetszhalottá bűvöl egy tyrosi házaspárt, a fiukat és a leányukat pedig üldözőbe veszi; a mű pedig azzal fejeződik be, hogy a testvérpár, hosszas bolyongás után hazatér, a Paapistól megszerzett varázskönyv segítségével életre kelti a szüleit, s boldogan élnek tovább. A történet elbeszélője, aki Thulé szigetén szerelmi kapcsolatba került a testvérpár nőtagjával, ugyancsak Tyrosban telepszik le, s bár a kivonat expressis verbis nem mondja, könnyen meglehet, hogy a könyv happy end-jéhez a leány és az elbeszélő házassága is hozzátartozott. De akár-hogyan is, az «A Thulén tuli hihetetlen dolgok» mindenképpen a családregény koracsászárkori létezése és hatása mellett bizonyít.

Ennél azonban, úgyv élelem, tovább mehetek: a jelek szerint a családregény már a koracsászárkort megelőző időkben, a görög regény csecsemőkorában létezhetett, sőt, az európai regény első alkotása talán éppen családregény volt. A görög regény — hadd kezdjem ezzel merész állításom szükségképpen vázlatos indokolását — a mai tudományos közvélemény szerint a hellénisztikus kor elején, az i. e. 2., vagy, magam inkább efelé hajlok, a 3. században született meg, s létrejöttében a gazdasági, társadalmi és politikai tényezők mellett, melyek elemzésére most nem térhetek ki, legdöntőbb szerepet a dráma játszotta, ahogyan ezt B. E. Perry igen plauzibilis érvekkel bizonyította. Drámán nemcsak az újkomédia, Menandros, Diphilos és mások alkotásait értem, melyeket azután Plautus római vígjátékokká dolgozott át, hanem a kései Euripidés ún. középfajsúlyú tragédiáit is. Ezeket, mint az Iónt, a taurisi Iphigeneiát vagy az Andromedát, már régóta az újkomédia előfutárainak szokás tekinteni; mi több, a Helenét a standard kézikönyvek egyenesen a későbbi regénnyel hozzák kapcsolatba.

A széthullt és aztán szerencsésen újra összekerülő család témája, különféle variációkban, de feltűnően sokszor fordul elő az újkomédia és a kései Euripidés színpadán. Ha jól számolom, Plautus fennmaradt komédiáinak mintegy a fele erre az alapképletre épül. A családot sokszor csak ketten alkotják, mint az euripidési Iónban és Helenében vagy Plautus Curculio, Menaechmi, Rudens és Vidularia című darabjaiban, de a bonyolultabb képletek, a három, négy, öttagú családok sem hiányoznak, ahogyan a palutusi Captivi, Epidicus, Poenulus, Stichus cagy a Trinummus mutatják — és a példák sorát még folytatni lehetne. Tegyük hozzá, hogy ezek a darabok kivétel nélkül a Mediterráneum keleti medencéjében játszódnak, tehát ugyanott, ahol a szerelmi- és a családregények mind; hogy a cselekmény során vagy előzményeképp gyakran elrabolják, kiteszik, rabszolgasorba taszítják a család egyik-másik tagját: hogy a leány vagy nővér nem egyszer kerítők, bordélyház-tulajdonosok karmai közé kerül; továbbá, hogy a darabokban sűrűn esik szó rablókról és kalózkodról, hajótörésről, vérségi kapcsolatot igazoló ismertetőjegyekről, akárcsak a regények lapjain; s végül, de nem utolsó sorban, hogy — a Captivi-t kivéve — egyikből sem hiányzik a tiszta szerelem és az azt beteljesítő házasság, illetve a becstelen vágy és megkívánás, melyet a költői igazságszolgáltatás a csábító vagy hatalmaskodó fél felsülésével, kijátszásával büntet — megannyi további párhuzam a regényekhez.

Tény tehát, hogy az i. e. 5. század vége óta egészen a 2. század közepéig az elváló és megint egymásra találó családtagok tragikus végkimenetel helyett

felhőtlen boldogságba torkolló történetét a görög és a római színpad szerzői többször használták keretül vagy témául egy-egy darabjukhoz, vagyis a történet, az alapképlet népszerű volt. Első drámai feldolgozásai még jóval a görög regény születése elé esnek, s még a görög újkomédia Plautus által latinra átdolgozott alkotásai is megelőzik a regény létrejöttét vagy legfeljebb egykorúak vele. A plautusi Rudens például, mely már-már egy családregény színpadi adaptációjának is beillik, egy, minden valószínűség szerint 300 táján bemutatott Diphilos-darabra megy vissza. Korántsem lehetetlen tehát, hogy az első regényírók, noha elsősorban a színpadon megengedett fikciónak biztosítottak teljes polgárjogot a prózában, tematikailag is kapcsolódtak a korabeli drámaíráshoz. Más szóval, kézenfekvő feltételezni, hogy a későbbi családregény ötletét éppen a drámától kölcsönözték az első regények írói. És itt a családregények mellett a szerelmi regények szerzőire is gondolhatok, hiszen a Helené-t, szemben a Rudens-szel akár egy szerelmi regény adaptációjának is felfoghatnánk. Mindez persze nem zárja ki, hogy a megszületett szerelmi- és családregény maga is ne lehetett és ne lett volna hatással a drámaíráshoz, aminek a lehetőségét többen meggyőző érvekkel igazolták is.

De mi csábíthatta a két alapképlet feldolgozására az első regényírókat? Legfőképpen, gondolom, az, hogy az antik színpad, ismert technikai és egyéb korlátai miatt, nem tudott in extenso megjeleníteni, teljes terjedelmében érvényre juttatni bizonyos, a két témában lappangó lehetőségeket. A dráma intenzív totalitásával szemben, hogy Lukács György meghatározásával éljek, a regény az extenzív totalitás műfaja, s mert a drámától eltérőleg térben és időben szinte korlátlanul mozgathatja a cselekményt, műfaji specifikumának megfelelően kibontotta, részletek és epizódok bőségével, kalandok sorával gazdagíthatta a színpadon csak legfontosabb konfliktusaira redukált alapképleteket. És ennyiben, úgy vélem, a dráma intenzív-koncentrált ábrázolásmódja egy fajta kihívást, vagy, fogalmazzam másként, ösztönzést jelenthetett a népszerű két téma részletekben gazdagabb feldolgozásához, vagyis, több más komponenssel együtt, ez is a regény felé egyengette az utat, melyben a hősök sorsa jóval tágabb tér- és időkoordináták között, jóval szabadabban alakulhat.

Befejezésül csak egyetlen megjegyzést. Bölcsen tudom, hogy a szűkre szabott keretek közt távolról sem méríthettem ki a felettébb szerteágazó témát, nem járhattam végére a felmerülő kérdések tört részének sem. Azt azonban talán igazolták az elmondottak — hadd reménykedjem benne —, hogy a családregény elkülönítése a vele sokban rokon szerelmi regénytől indokolható, hogy tehát a családregény terminus bevezetését a ránk maradt antik irodalmi hagyatéknak javasolja, vagy legalábbis megengedi.

VOIGT VILMOS

MARÓT KÁROLY ÉS A MAGYAR NÉPRAJZTUDOMÁNY

Meglepőnek tűnhet az a megállapítás, miszerint legismertebb és egyszerűs mind legismeretlenebb néprajzi klasszikusunk Marót Károly. Maga klasszika-filológusnak tartotta magát, hosszú élete (1885—1963) során voltaképpen a görög irodalommal, annak is a kezdeteivel foglalkozott igazán, ám ezt esztétikai, vallástörténeti, etnológiai és pszichológiai oldalról egyaránt megközelíteni igyekezett. Sikeres élete a tudomány szürkességét takarja. Budapesti tanulmányai után 1917-től Kolozsvárott tanít, majd 1924-től a Szegedre került egyetemen lesz a klasszika-filológia magántanára. Itt ismeri meg őt néprajzi népszerűsítője, Ortutay Gyula is. Marót 1947-től már Budapesten tanít az egyetemen, hallgatói között megtalálhatók néprajz szakosok is — talán legutoljára éppen e sorok írója. Különösen Ortutay Gyula élő klasszikusnak kijáró tisztelettel övezte, megfellebbezhetetlen tekintélynek számította, ugyanakkor óvott is bonyolult és mindig újabb kivételeket kereső írásmódjától. Egy kissé feleslegesen, hiszen e stílus nem volt idegen a filológiától, előszóban pedig Marót egyáltalán nem volt bonyolult, noha szórakoztató sem. Élete végéig olvasta és újraolvasta a néprajzi szakmunkákat, «Az eposzeia» lapjain például nemcsak Ortutay Gyula és Dégh Linda, hanem Vargyas Lajos, Barabás Jenő és mások is szerepelnek. Minthogy Marót bibliográfiája ismert, sőt a halála tizedik évfordulóján, 1973-ban rendezett «Idő és történelem» konferencián folklorista (Dömötör Tekla) foglalkozott Marót tudománytörténeti értékelésével, neve szerepel a Magyar Néprajzi Lexikon szócikkei között is, kötelező olvasmányként ismertek dolgozatai a jövőendő folkloristák számára is — úgy látszik, legalább vele szemben nincs a magyar néprajzkutatásnak adóssága.

Ez azonban csupán látszat. Marót ismeretlen klasszikusunk.

Hosszú tudományos pályája a század elején kezdődik, 1907-ben jelenik meg disszertációja (*Fejezetek a Homeros-kérdéshez*), amelynek problémáit élete végéig sem tudja teljesen kibogozni. Különösen ismertetéseiben és általa népszerűsítőnek tartott írásaiban «a» költészet lényegét igyekezett megragadni, és ehhez hamar hozzákapcsolta a nyelvi megfogalmazás, a művészi alakítás tényeit is (elsősorban a hasonlatok, költői képek, később a formulák és a metrum érdekelte e szempontból, a szorosabban vett motívum- és tárgy történet kérdéseivel alkotó módon nem foglalkozott). Ismertetéseiből látszik igazán, milyen széles körből szerezte a számára perdöntőnek mutató felismeréseket. Így jut el a néprajzi körökbe is. Már legelső, néprajzi folyóiratban megjelent ilyen munkáiban (Samter: *Geburt, Hochzeit und Tod* = *Ethnographia* 1912: 59—61 — Reitzenstein: *Urgeschichte der Ehe* = *Ethnographia* 1913: 51—53 — van Gennep: *Religions, mœurs et légendes* = *Ethnographia* 1913: 120—123 — Heckenbach: *De nuditate sacra sacrisque vinculis* = *Ethnographia* 1913:

241—243) felbukkan a rítusok elemeinek (házassági szokások, kötelek és övek, házassági ruházat, meztelenség) összevető vizsgálata. Ezt természetesen nem tekinthetjük az ún. «ritualista iskola» megnyilvánulásának, amelyet Dömötör Tekla amúgy is csak a harmincas évektől kezdve tételez fel Marót munkásságában. Azt hiszem, közelebb járunk az igazsághoz, ha Marót rítus-érdeklődését már az első világháború előttre tesszük, és ekkor, amint ez írásaiból kiderül, Andrew Lang, van Gennep, magyar kollégái közül pedig Róheim Géza hatását véljük meghatározónak. Megjegyezhetjük azt is, hogy a két Szendrey csak ehhez képest mintegy tizenöt év múlva kezd népszokásstudatással foglalkozni.¹ Marót megjegyzéseiből úgy tűnik, hogy *Homerus comparatus*-dolgozata (Egyetemes Philologiai Közlöny 37 (1913) 23—31, 91—103), illetve ebben a házasságkötési ceremóniákra utaló részek megvilágítása volt érdeklődésének eredeti forrása.²

¹ A következőkben is forrásmegjelölés nélkül használok fel Szalay Ágnes bibliográfiájának adatait (Marót Károly irodalmi munkássága. Antik Tanulmányok [1955] 189—198. 274 tétel, 1954-gyel bezáróan.). *Dömötör Tekla* áttekintése: Marót Károly és a ritualista iskola. In: Idő és történelem. A Marót Károly emlékkonferencia előadásai. Szerk.: Kákosy László—Gaál Ernő. Bp. 1974. 9—16. (Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti Tanszékeinek Kiadványai: 7.) Az emlékkonferencia előzetes és végleges programja eltért egymástól, és a csakugyan elhangzott előadások közül sem mindegyiket közölte a kötet. A magyar szokásstudás történetét folkloristáink nem írták meg. Címe ellenére inkább ilyen jellegű Szendrey Ákos áttekintése: A magyar néphit kutatása. Bp. 1948. (A Magyar Népkutatás Kézikönyve II. 15.), amelyben Marót is szerepel, azonban csak az 1940-es évek legelején megjelent írásaival, és Szendrey nem tér ki sem Marót, sem apja és őmaga szokás-elméletének fejlődéstörténetére. Meglepő viszont, hogy ekkor már idézi Arnold van Gennep: Les rites de passages kötetét, amely először 1909-ben jelent meg. Hogy mikor és hogyan vált ez ismertté Magyarországon, nem tudjuk. Kár, hogy különben érdekes dolgozatában Fejős Zoltán: Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlata. Ethnographia 90 (1979) 406—414, nem érinti e kérdést, és meglepő módon arról sem látszik tudni, amit pedig Marót idézett, már 1913-ban, hogy ti. 1902-ben a Keleti Szemle tanulmányt közölt van Gennepről. Fejős nem ismeri Marót összes van Gennep-recenzióját sem. *Dömötör Tekla* és *Újváry Zoltán* tudománytörténeti áttekintést is adó szokás-monográfiáikban sem foglalkoznak (érthető módon) e kérdéskörrel, amely ilymódon voltaképpen feltáratlan, feldolgozójára vár.

² Marót Károly 1912. február 1. és március 31. között lépett be a Magyar Néprajzi Társaságba (lásd az Ethnographia XXIII. évfolyamának 3. füzetét, a rendszerint a kötésnél kivágott borítólapon 3., számozatlan oldalát). Marót ekkor (*Pais* Dezsővel együtt, aki viszont nem lett tagja a Néprajzi Társaságnak) Cegléden volt főgimnáziumi tanár, 1916-ig, innen ment azután Kolozsvárra, az egyetemre. Valószínűleg első ismertetéseként az Ethnographiában való megjelenése is taggá lételével függ össze. Marótot 1912. március 20-án ajánlották a Néprajzi Társaság választmányi ülésén taggá (ajánlójának nevét nem tudjuk). Ekkor került sor Róheim Géza felolvasására (A másvilág fogalmának eredete), ám nem tudjuk, ezen Marót jelen volt-e. (Ethnographia 23 [1912] 180) Megjegyzem, hogy egy gyakorlatilag teljesen elfelejtett Róheim-írás (amely, minthogy nem szerepel a borítólapon, kimaradt az Ethnographia mutatójából és a későbbi Róheim-bibliográfiákból is) Lang Andrew halála (Ethnographia 23 [1912] 318—319) alighanem nyitját adja Marót néprajzi kapcsolatainak is. Róheim jellemzése szerint Lang «Homerost fordította... elsősorban mégis csak az általános ethnológia és folklóre vallhatja őt magáénak. Folklorista volt mint Homeros-kutató is; a philologusok bonezolgoltat módoszerét támadta és azt vitatta, hogy a nép nem termel egységes eposzokat, csak az anyagot adja, a melyből a lángész egységet teremt.» (I. h. 318.) Különösen érdekes ez a megállapítás, ha tudjuk, Marót már évekkel korábban, az Egyetemes Philológiai Közlöny hasábjain (32 [1908] 763—768) ismertette Lang: Homer and His Age c. könyvét. Tudjuk azt is, hogy Róheim és Marót még 1945 után (amikor Róheim New Yorkban élt) is leveleztek egymással. Nem tartom kizártnak, hogy már ekkor, az első világháború előtt megismerkedtek egymással. Marót egyébként 1908-ban Lang (1844. márc. 31.—1912. júl. 20.) 1906-os Homeros-könyvét ismertette. Lang 1910-es World of Homer c. könyvét 1912-ben az Egyetemes Philológiai Közlöny 36. 364—370. lapjain mutatta be. Eléggé tártalanul a magyar

Marót legkorábbi «néprajzi» munkásságában csak a tájékozatlan utókor számára meglepő a széleskörű tájékozottság, nemcsak a német, hanem a francia és angol tudományosság eredményeinek is figyelembevétele. Ez Herrmann Antal, Katona Lajos, Róheim Géza és mások társaságában ekkor általános gyakorlat és nem kivétel volt. Ide vehetjük még azt az orientalisztikai hagyományt is, amelyet Goldziher Ignác, Heller Bernát, Strausz Adolf, Kunos Ignác és mások képviseltek a Magyar Néprajzi Társaságban is. Azt meg szinte felesleges megemlíteni, hogy a klasszika-filológia iránti érdeklődés ekkor még minden művelt ember sajátja volt, és hogy mondjuk Katona Lajos éppúgy értett az ilyen kérdésekhez, mint később Róheim Géza, Honti János vagy mások.

Marót «ifjúkorának» főműve a *Homerus comparatus*, amelynek négy fejezete 1913 és 1916 között, a pótlások pedig 1917-ben jelentek meg az Egyetemes Philológiai Közlöny hasábjain. Valóságos kincseshányója ez a végül is több mint száz nyomtatott lapos monográfia a stilisztikai, vallástörténeti és ritológiai megjegyzéseknek. Különösen a publikáció vége felé megerősödik a lélektani szemlélet, amely nem csupán az etnopszichológia (pontosabban a Völkerpsychologie) hatását jelzi, hanem a kezdődő pszichoanalízis ismeretéről is tanúskodik. Ismerteti Róheim *A varázserő fogalmának eredete* c. művét, Révész Béla *Geschichte des Seelenbegriffes und der Seelenlokation* c. művét, tanulmányt ír «A vallás egyénlélektani gyökerei» címmel.³ Óvatosan ugyan, de alkalmazkodik az új, a pszichoanalitika irányába mutató lélektani és poétikai kutatásokhoz, sőt, amint ezt Thomas Mann-értelmezéséből (Egyetemes Philológiai Közlöny 40 (1916) 237–247) is látjuk, mindezt a közműveltség, a kultúra egészének területén elismeri. Progresszív felfogását (és ennek korlátait) jól tükrözi néhány később megjelent írása Ady Endréről, a Napkelet hasábjain (1921-ben).

1917. szeptember 26-án tartotta Kolozsvárt egyetemi magántanári próbaelőadását, amelyet elfogadva 1917. december 3-án habilitálták itt a «görög folklóre és vallástörténet» magántanárává. Erről az Ethnographia hasábjain r. g. (= Róheim Géza) számolt be.⁴ Ugyancsak az Ethnographia közölte az

etnológia és folklorisztika tudománytörténetében, 1912-ben a Nyugat hasábjain (5. évf. 301–304) közöl nekrológot Langról. Jól ismeri, később többször is idézi Lang 1893-as könyvét (Homer and the Epic) is. A hatást tehát huzamosnak tekinthetjük. Primitív vonások, mágia és folklorisztikus párhuzamok kimutatása a homéroszi költészetben a magyar klasszika-filológia más jeleseinél is mindvégig megtalálható fontos téma. Marót azonban minden kollegiális elismerése ellenére is mindvégig hangsúlyozza a maga ilyen felfogásának különböző voltát *Kerényi Károly* és követői, ám akár *Trencsényi-Waldapfel Imre* és *Szabó Árpád* hasonló irányú következtetéseivel szemben. Talán nem tévedünk, ha e különállás eredetét már ekkortól, Marót formatív éveitől kezdjük.

³ Athenaeum 5 (1919) 77–85, 128–130. Vess össze még: A tudatalatti jelentőségéről. Napkelet 2 (1921) 182–187. Megjegyzem, hogy jóval későbbi cikkéből (Survival és revival, Ethnographia 56 (1945) 1–9) arra gondolhatnánk, hogy a «survival» fogalmát csak később tartotta fontosnak. Azonban e kategóriát, amely végső soron *E. B. Tylor* 1871-es «Primitive Culture» c. munkájából származik, Marót már korai dolgozataiban is említi, mégpedig valószínűleg az angol kutatók nyomán, vagyis nem német vagy hazai átvétel folyományaként.

⁴ Ethnographia 28 (1917) 316. A cikk e szavakkal fejeződik be: «Ennek a habilitációnak örvendetes voltát két szempontból is külön is kiemeljük: először mert ez a külföldön Usener, Mannhardt és Rohde nyomán Samtertől és Cooktól kimélyített tárgykör kiválóan alkalmas arra, hogy a mai európai népek folklórejának tanulmányozásával karöltve haladjon; másodsor, mert e tudányszaknak egy olyan alaposan képzett és széleslátókörű képviselője jut szóhoz, mint folyóiratunk nagybecsű munkatársa. Reméljük,

előadás szöveget «A homerosi eposzok vallástörténelmi jelentőségéről» c. (XXVIII (1917) 237—247).⁵ Marót felfogása szerint Homéros primitívebb és mágikusabb, mint gondolnánk, és noha itt-ott a nagy költői egyéniség elfedi ezt a babonás, szokásszerű háttérrel, a költő korszaka után «az ősi hellén műveltség szűk körökben tengődik; nagy tehetségek nem tudják az irodalom első folyamát tartani; a mindig éhesen leselkedő népvallás nagyobb és nagyobb rétegeket nyel be. A gnosizmus kavarodásában szinte eltűnik a görögység kulturális-költői oldala. Homéros, a legerősebb bástya is megdőlt és nem óv többet a «másik» oldal felülkerekedésétől». (Id. h. 247.) Ez a felfogás ugyan nem társaltalan a világ Homéros-filológiájában, mindazáltal meglepő Marót és a magyar klasszika-filológia későbbi fejlődésének ismeretében.⁶

A kolozsvári évek (1917—1924) áttekintése külön, a helyi források ismeretében készítenő dolgozat feladata lenne.

Ami a következő, szegedi éveket illeti, ekkor Marót folytatja korábbi kutatásait (újabb kiegészítéseket ír *Homerus comparatus*-ához, több ízben is foglalkozik az «eskü mint tény» témakörével, monográfiát készít a «hit = hiedelem» szóösszefüggéseiről (*Refrigerium*, 1937, voltaképpen megint egy kismonográfia). Ebből az időből ered közvetítő szerepe, amikor is nemzetközi vallástudományi kongresszusokról készít beszámolót a magyar néprajzi közvélemény számára. 1929-ben Lundban az V. nemzetközi vallástörténelmi kongresszuson, majd a VI., brüsszeli kongresszuson vesz részt 1935-ben, 1937-ben Párizsban a II. esztétikai és művészettörténelmi kongresszuson, sőt ide vehetjük az 1948-as brüsszeli III. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszuson való részvételét is.⁷

Szegeden Marót különböző irányokban is tájékozódik. A «Der Eid als Tat» az egyetem Acta Litterarum ac Scientiarum sorozatának Huszti József szerkesztette Sectio Philologico-Historica részlegében jelent meg (1924-ben). A «Lényeg és gondolat» című esszé (Alcime szerint «részlet a szellemiség kialakulásának történetéből») a Zolnai Béla indította Széphalom-könyvtárban, vagyis a Széphalom c. folyóirat első évfolyamában (1927). Mészöly Gedeonnal több munka is összeköti, legkivált az 1937-es «Refrigerium», amelynek mintegy előzménye Mészöly ismert cikke «A hit szó eredete és rokonsága», és amely-

hogy a «Görög népvallásról» a második félévre hirdetett előadásai új hívekkel fogják gyarapítani a folkloristák táborát.» A cikk címe is jellemző: «A folklóre a kolozsvári egyetemen». Megjegyezzük, hogy a Magyar Néprajzi Társaság 1918. év március 20-án tartott közgyűlésén Marót Károlyt gyakorlatilag egyhangúan a vidéki választmány tagjává választották. (Ethnographia 29 [1918] 192.)

⁵ Kevésé köztudott, hogy ennek idegen nyelvű változata a nálunk gyakorlatilag hozzáférhetetlen «Zur religionsgeschichtlichen Wertung Homers» Yearbook of the New Society of Letters of Lund, 1924. 149—169.

⁶ Marót élete végéig foglalkozott e témakörrel, lásd pl. «A görög irodalom kezdetei» Bp. 1956., különösen «Exkursus» 321—326, illetve legkésőbbi néprajzi orgánumban közölt tanulmánya «A varázsdaltól az eposzig» Ethnographia 69 (1958) 505—536.

⁷ Az említett beszámolókat lásd: Beszámoló a lund V. nemzetközi vallástörténelmi kongresszusról. Ethnographia 40 (1929) 175—179. — Beszámoló a brüsszeli VI. nemzetközi kongresszusról. Ethnographia 46 (1935) 52—57. — Esztétika és folklóre: A II. Nemzetközi Esztétikai és Műtörténelmi Kongresszus tanulásaiból. Ethnographia 49 (1938) 19—31. — Beszámoló a III. Nemzetközi Antropológiai és Etnológiai Kongresszusról. Ethnographia 59 (1948) 5—13. Marót több alkalommal maga is tartott e kongresszusokon előadásokat, amelyek megjelentek a kongresszusi aktákban, vagy más kiadványokban. Ezek azonban a kongresszusokról nem tartalmaznak további információkat.

hez Mészöly maga részletes kommentárt kapcsolt.⁸ Csengery Jánosnak a szegediek által kiadott emlékkönyvébe éppúgy írt, mint sok szócikket a Dézsi Lajos szerkesztette «Világirodalmi Lexikon» három kötetébe (1930–1933, a harmadik kötet utolsó harmadát, Dézsi halála után Mészöly gondozta). Érdeklődik, és barátsággal foglalkozik Bibó István, Joó Tibor, Bartók György és mások munkáival, illetve ezek orgánumaiban publikál. A néprajzi-folklorisztikai érdeklődés ezek között csupán az egyik, ám mindvégig megmaradó vonulat. Tulajdonképpen ide is tartozónak vehetjük néhány olyan írását, amelyben a mágia, az újabb etnológiai elméletek, a primitív «főisten»-elképzelések, a mítoszelmélet kérdésével foglalkozik. E korszakban a vallástudomány és a vallástörténet, önálló társulattal vagy folyóirattal nem rendelkezvén, mindig is megszövegezett a klasszika-filológusok és a folkloristák felségterületei között és Marót szenvedéllyel közvetít közöttük. Preuss és Frobenius munkásságát ilyen értelemben méltatja néprajzi közegben. Ismerteti nemcsak Ortutaytól a «Nyíri és rétközi parasztnemeseket», hanem Vargyastól az «Áj falu zene élete» című kötetet. Ő írja Battyai Zsigmond nekrológját a Néprajzi Értesítőben, recenzálja a «Székely népballadák» kötetét éppúgy, mint a nevezetes «Űr és paraszt a magyar élet egységében» című kiadványt.

Ebből a sorozatból, amikor is éppen a közvetítő jellegből következően Marót számos érdekes, megszívlelendő megjegyzést tett a mindenkori másik tudomány irányába, egyetlen írás vált — érthető okból — folyton idézetté. Az Egyetemes Philológiai Közlöny (ekkor már inkább Archivum Philologicum) hasábjain jelent meg Marót könyvismertetése Ortutay Gyula: Fedics Mihály mesél c. könyvről, a szerző szokása szerint külön címmel, alcímmel és különnyomatként is, vagyis apró kis önálló kiadványnak számítva.⁹ Marót itt a népköltészet kutatásának, ebben egyén és közösség szerepeinek világtörténetét adja, utal Fedics meséinek néhány művészi sajátosságára, és ismét hangsúlyozza, hogy ez minden költészetre egyaránt jellemző. Minthogy egyébként nem sok pozitív szakmai bírálat fogadta Ortutay kötetét, Marót 1940-es véleménye vált az utókor számára nemcsak jellemzővé, hanem kanonizálttá is. Marót itt lényegében helyesli Ortutay eljárás módját is, és az egész módszert a cím szavai szerint is az «egyen a közösségben» jelszavával írja körül. Annál érdekesebb, hogy ez nem első megközelítése e témakörnek, sőt Ortutay népköltési kiadványainak sem. Noha idézendő korábbi írását nem gyakran emlegetik, ez annál tanulságosabb. «Alkat és közösség a szellemi életben» címmel 1936-ban hasonló írásban¹⁰ foglalkozott Joó Tibor «Bevezetés a szellemtörténetbe» című könyvével, valamint Ortutay két kötetével (Nyíri és rétközi parasztnemesek — Székely népballadák), mindkettő 1935-ből. Marót minden nagyrabecsülése ellenére itt azt mondja Ortutay módszeréről, hogy «lejtőre visz», «egyoldalú», nem következetes, még a Maróttól átvett fogalmakat sem használja «az értelmének minden konzekvenciájával». Jellemző egyetlen részlet annak bemutatására, mit is kifogásol Marót Ortutay ekkori megközelítésmódjában:

⁸ Mészöly tanulmánya először a Szegedi Füzetek III (1936) 1–18. lapjain jelent meg. A «Marót Károly „Refrigerium”-a» című írása név nélkül jelent meg, ugyanitt 187–219. Ezeket idézi válogatott tanulmánykötete: Népink és nyelvünk. Bp. 1982. válogatta, szerkesztette Szathmári István. Itt a bibliográfia 602. lapján. A korábbi cikket a kötet is közli, a 62–79. lapokon.

⁹ Idios en koinó. Budapest 1940. 224–235.

¹⁰ Alkat és közösség a szellemi életben. Társadalomtudomány 1936. 21–32, francia kivonat: 142–143. Különnyomatként is, együtt, 15 lapon.

«Ortutaynak tehát, hogy helyesen lásson, tárgya természetéhez képest még inkább mint Joónak, már egyenesen elengedhetetlen lett volna, amit elmulasztott: előbb — maga előtt legalább — generálisan a szellemi élet keletkezését és fejlődését, azután speciálisan a költői műfajoknak abban elfoglalt helyét tisztázni. Amibe enélkül kényszerül, a bizonytalan kifejezésmódnak, a régi és új, még és már, mély és magas, paraszt és mű, maradvány és sejlés stb.-ére megkülönböztetések sűrű szükségének, amúgyis régen figyelmeztetnie kellett őt, hogy a balladáinak és mesének csak történeti síkban való meghatározásával és fejlődéselképzelésével *nem* a valóságot mintázta.» (Id. mű, 6.) Annál érdekesebb ez, hiszen Marót itt is a «szublogikus lélekkonstellációt» tartja a költészet legfontosabb vonásának, és természetesen az *idios en koinó* jelszavát említi, ám itt még Ortutayt elmarasztaló formában. Pl. «Mindamellett Ortutay lényegileg mindig csak a múlt újjáteremtését várva, szintén nem jut odáig, hogy a közönség tudó előkészítettségét elengedhetetlen talajnak, adottságait mértéknek és *aktív* irányítónak értve, a költőt — «görögül» — pusztán az *idios en koino* megelevenedésének lássa. Aminthogy az sem élesen világos előtte, hogy nemcsak a primitívebb, hanem általában minden igazi költészet keletkezéséhez döntő, legfeljebb bizonyos nem-differenciálódott, komplex alkatállapotok jelenvolta szokott lenni, ellenben szó sem lehet heterogén elemeknek differenciálatlansággal történő összeforrasztásáról (ami *contradictio in adiecto*), mert a dramatikus tett differenciálatlan pillanatának nincsenek elemei, illetve ezek csak egy más sík és más világ nyelvén lesznek, mint mágikus, vallásos, írári stb. elemek tudatosíthatók.» (I. m. 11–12, még nyomtatott oldalakon át folytatódik ebben a hangnemben Ortutay elégtelenségének felsorolása.) A dolgozat végén Marót mintegy bocsánatot kér Joótól és Ortutaytól «a két ártatlanul meghurcolt» kedves és bizonyára megértő barátom»-tól, ám hangsúlyozza, hogy az ő igazi szándékaikat próbálta kifejezni, és talán sikerült ily módon felhívni a figyelmet «egyfelől a renaissance-szerű mellett megfelelő esetben éppoly fontos, esetleg fontosabb revival-szerű keletkezéseknek, másfelől az *aktív* egyeséssel mellett a köz nem kevésbé *aktív* szerepének a jelentőségére.» (Id. hely 14.)

Különösen 1935–36-ban fejt ki Marót élénk folklorisztika-elméleti munkásságot. Ez összefügg a «szellemi élet» alapvető kérdéseiről adott áttekintéseivel, amelyek voltaképpen a költészet lényegét illető fejtegetésekből állnak. Ezen dolgozatai közül kiemelkedik a programadó «Zur Entwicklungsgeschichte der Volkskunde in Ungarn», amely a Julius von Farkas szerkesztette Ungarische Jahrbücher 1938. évi néprajzi számában («Ungarische Volkskunde») mint bevezető tanulmány jelent meg.¹¹ Az 1937 augusztusában befejezett kézirat az egész magyar néprajz önálló szemléletű áttekintését adja, és noha nyilvánvalóan merít elődeitől, még fontosabb az, amit majd innen vesznek át a későbbi tudománytörténészek. Amikor ezt írja Marót, már úgy látja, készen van a nyári népszokásokkal foglalkozó nagyobb tanulmányával, amely folklorisztikai dolgozatai közül a leginkább ismert.

1940-ben önálló füzetben adta ki Marót három tanulmányát «Fejezetek a magyar néprajz módszertanához» címmel. Ebbe egyesítette az Ethnographiában megjelent írásait: «Szent István napja» (1939), «A magyar néprajzkutatás feladatai» (1940) és «Rítus és ünnep» (1940). A legutóbbi alcíme szerint mindez

¹¹ Ungarische Jahrbücher, begründet von Robert Gragger, herausgegeben von Julius von Farkas. XVIII. Band (1938) 123–152.

«egy magyar ritológia» körvonalai»-t adta ki. Bizonyos fókig még ide vonható a Szellem és Élet hasábjain 1942-ben már Kolozsvárott megjelent «A magyar «Szent-Iván» tanítása» c. dolgozata is, néhány gondolat pedig az 1945-ben kiadott «Survival és revival» című tanulmányban is visszatér, mégis az összefüggő írások lényege 1940-ben elkészült. Ezt tekinti az utókor a «ritológus» Marót legfontosabb megnyilvánulásának. E kérdéskör túl bonyolult ahhoz, hogy itt részletesen érintsük, a közfelfogás e dolgozatokat illetően elég egysíkú is. Most mégis csupán e dolgozatok továbbélését vizsgáljuk.

A «Fejezetek...» két rítustanulmánya mellett a tudománytörténeti távlat «A magyar néprajzkutatás feladatai» részben találhatók. Ez az írás 1940 júliusában készült el, bizonyos mértékig Bátky Zsigmondnak egyik megjegyzésére¹² hivatkozva felhasználta az Ungarische Jahrbücher hasábjain közölteket, attól azonban alapjaiban tér el. Az Ethnographia szerkesztője (Gunda Béla) úgy tervezte, hogy egész tanulmányorozatot tesz közzé, «amelyben szakembereink a különböző kutatási irányokat szemmel tartva a magyar néprajz lényegét, módszereit, feladatát világítják meg.» (Ethnographia 51 [1940] 273.) Marót elsősorban Wilhelm Mühlmann: Methodik der Völkerkunde (1938) c. műve, valamint az ott idézett Sirokogorov-tanulmány alapján foglalkozik a nép-fogalom kérdéseivel. Korrektúra közben, Gunda Béla jóvoltából láthatta Sirokogorov «Ethnological and Linguistical Aspects of the Ural—Altaic Hypothesis» (1931) c. munkáját, amelyre hosszan reflektál is. (I. m. 305—306.)

Nem véletlen, hogy e ritka elméleti elmeállással írott dolgozat nem maradt hatástalan. Gunda Béla «A funkcionálizmus kérdése a néprajzban» c. tanulmányában¹³ részletesen foglalkozik Marót cikkével, amely szerint «Katona Lajos több, mint ötven esztendővel ezelőtt megjelent munkája óta az első törekvés, amely a magyar néprajz célkitűzéseit az általános etnológia távlatai felé próbálja előbbre vinni.» (I. m. 6—7.) Gunda nagyra értékeli a tanulmányt, ám megjegyzi, hogy érthetetlen, zűrzavaros, Mühlmann követő történetietlensége pedig nem állja ki a szaktudomány kritikáját, és noha nem Marótot, ám Mühlmann kerekén a «misztikus dogmatizmus» megnyilvánulásának nevezi. Cserébe a maga «funkcionalista» módszerét ajánlja, amelyet az alábbiakban állít szembe Marót véleményével:

«Ha a funkcióváltakozásokat történeti folyamatoknak is elismerjük, akkor el kell vetnünk Marót ahisztorikus felfogását, mert a folyamatok nemcsak lélektől-lélelig mennek végbe, hanem térben és népek között is áramlanak. A dinamikus és funkcionális tényeknek éppenúgy megvan a maguk története, mint a statikus és szerkezeti analógiáknak s az előbbieken szintén lehetnek analógok. Tehát a funkcionális szemléletnél is érvényesülhet a történetiség elve. Ha igaz az a Marót-féle megállapítás, hogy minden folytatás, átvétel sajátosan másféle, mint az eredetije, akkor szükségszerű az egész folyamatot végigvizsgálni.» (I. m. 15.)

Most nem idézve az olyan írásokat, amelyek mindenféle heves polémia közben egyetértően idézik Marót említett írásait (pl. Péter László több ízben

¹² Bátky előbb megánlevélben fejtette ki Marótnak, hogy az Ungarische Jahrbücher németül megfogalmazott cikkei magyarul is közlendők lennének. Majd az egész kötetről írott ismertetésében visszatért erre. Marót a maga nekrológiájában «† felsőbátikai Bátky Zsigmond dr» Néprajzi Értesítő 31 (1939) 355—363 elismerően nyugtazza a gesztust.

¹³ Erdélyi Néprajzi Tanulmányok (szerkeszti Gunda Béla) 4. Kolozsvár, 1945. különlenyomat az Erdélyi Múzeum 1945. évi 3—4. füzetéből, 3—18.

is, legkivált 1947-es füzetében, «Egyéniség a népkultúrában».¹⁴ A Magyar Népkutatás Kézikönyve számára írt összegező tanulmányt, Tálasi István «Néprajzi életünk kibontakozása» című füzetét említem.¹⁵ Tálasi az egész művet Mühlmann és az őt idéző Marót művekre hivatkozással kezdi, majd az egész írás megérészletezőbb részében foglalkozik Marót (és Gunda) említett gondolataival. Véleménye szerint «Hazai kutatóink közül Marót Károly az első, aki a külföldi szakirodalom problematikájának ismeretével, számos módszerileg is jelentős észlelt tanulmány után, az etnológia és a hazai néprajz viszonyát illetve az első konkrét leszögezője tudományunk mai álláspontjának.» (I. m. 16.) Tud ugyan a véleménykülönbségekről, voltaképpen azonban mind Marótnak, mind Gundának igazat ad, és írása legvégén Ortutaynak a Magyar Néprajzi Társaságban 1946. április 24-én tartott székfoglalóját idézi: az aktuális történeti és társadalmi vizsgálat a célja a néprajzi kutatásnak, egyszersmind problémáit is ez oldja meg.

E megjegyzéshez legfeljebb azt tehetjük hozzá, hogy mind Gunda pozitív, mégis elutasító, mind Tálasi elfogadó véleménye egyetlen Marót-nézetet érint, nem foglalkozik Marót gondolatainak belső fejlődésével, nem is veszik észre, hogy Marót az általa idézett szerzőket (mint mindig, egész életművében) a maga szempontjai szerint átgyúrja, szelektálja, mindenkiben a magáéval egyező pontokat fedez fel és ezeket helyesli, ugyanakkor a legkisebb eltérést, vagy terminológiai különbséget éles szavakkal utasít el. Marót 1940-es tanulmánya csak egy a sok közül, amit az 1945 utáni magyar néprajztudomány alapul vehetett volna. Mindegyikük önálló és kritikai szembesítést igényelt volna, erre azonban az eljövő évtizedek nem voltak a legkedvezőbbek.

Marót 1949-ben (vagyis Tálasi füzete után) kiadja ugyancsak A Magyar Népkutatás Kézikönyvében «A népköltészet elmélete és magyar problémái» című összegezését, amely bevallottan is alapvető írásnak készült, és különösen az az lett, mivel az egész sorozatban (Tálasi már idézett írását kivéve) nem volt más teoretikus ihletésű dolgozat. Marót itt maga is tájékozódik az ekkor már jól látható társadalmi változások irányába, ezt azonban sem a klasszika-filológiában, sem a folklorisztika elméletében nem az ő nevéhez kapcsolták. Rövid időre megszűnik néprajzelméleti publikációinak sora, illetve tudunk olyan írásáról, amely nem jelenhetett meg, noha benne Marót megkísérelte azt, hogy nemcsak marxista, hanem egyenesen sztálini tanításnak fogadtassa el a maga «szublogikus» és «közköltészeti» felfogását.

Ez azonban ismét egy újabb periódus életművében, amellyel néprajztörténeti szempontból is külön dolgozatban kellene foglalkozni.¹⁶

¹⁴ Szeged, 1947. (A Kálmány Lajos Kör füzetek: 2.) 15 lap. Péter László már korábbi, hasonló füzetében («Mai magyar népismeret», Szeged, 1947. A Kálmány Lajos kör füzetek: 1.) is említi Marót dolgozatát. Marót «A népköltészet elmélete és magyar problémái» másábján (Bp., 1949. 20. (a 75. jegyzetben) egyetértően, ám szkeptikusan idézi Péter Lászlónak (akit «tanítványom» névvel illet) öt tovább fejlesztett gondolatait.

¹⁵ Tálasi István: Néprajzi életünk kibontakozása. Bp. 1948. (A Magyar Népkutatás Kézikönyve II. 3.) Változatlan újralenyomata: Tálasi István: Néprajzi tanulmányok, írások. I. (Dissertationes Ethnographicae III–IV.) Bp., 1979–1980. 51–74. Az újralékiadás során Tálasi több tanulmányához fűzött kiegészítést, de a tudománytörténetihez nem, így Maróttal kapcsolatos megállapításait is egyetlen sor újabb kommentár nélkül adta. «A termelés és nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben» c., 1957-ben megjelent, általában legjelentősebbnek ítélt tanulmányát viszont Marót Károlynak ajánlotta, további magyarázat nélkül.

¹⁶ Itt is megemlítem, hogy feltűnő, az 1945 utáni három magyar néprajzprofesszor (Ortutay, Gunda, Tálasi) egybehangzóan tartották alapvető fontosságúnak Marót elméleti

Marót egész életművét akkor tudjuk igazán áttekinteni, ha folklorista kortársai közül Róheim Gézát, Honti Jánost, Ortutay Gyulát és mások munkásságát már legalábbis megközelítő módon értelmeztük. Klasszika-filológus pályatársai közül nem is annyira az elődök (mint pl. Hornyánszky Gyula), inkább a kortársak és a fiatalabbak (Kerényi Károly, Trencsényi-Waldapfel Imre, Szabó Árpád és mások) munkásságának ilyen szemléje lenne nélkülözhetetlen olyan alapvető kérdések tisztázásához, mi is volt Marót vallás- és mágiaelmélete, hogyan értelmezte az epikát, volt-e önálló véleménye más műnemekről. Szerencsére az utóbbi időben mind az ókortudományban, mind a magyar néprajzban és folklorisztikában megjelentek olyan tanulmánygyűjtemények, ezekhez készített elő- és utószavak, bibliográfiák, amelyek lehetővé teszik egy árnyaltabb kép megrajzolását. Marót oldaláról arra lenne mindehhez szükség, hogy teljes bibliográfiájával, pontos életrajzi vázlattal együtt megjelenjenek néprajzi érdekű tanulmányai, külön kötetben is összegyűjtve. *A Magyar Néprajz Klasszikusai* sorozat éppúgy kínálkozik erre, mint életrajzának (leginkább két szerző által) *A múlt magyar tudósai* sorozatban elkészítése. Ma a centenárium ez irányban előrelépést jelent, méltón járult hozzá Marót Károly maradandó emlékének megőrzéséhez.¹⁷

munkásságát, ily módon tanítványaik (gyakorlatilag szinte minden ma működő hazai kutató) axiómaként ismerhette ezt. *Marót* számos néprajzi értekezleten vett részt, időnként még (békítési vagy kiegyenlítési célból) elnökölt is. Olyan vállalkozások, mint a Magyar Néprajzi Lexikon vagy a készülő új Magyarország Néprajza kezdeténél is megkérték véleményét. E kapcsolatokról az élő szemtanúknak kellene bővebben nyilatkoznia.

¹⁷ Dolgozatom az utolsó bekezdés kivételével az 1985. március 15-én megrendezett Marót Károly emlékülés (rendezte az Ókortudományi Társaság az ELTE Bölcsészettudományi Kara és a Magyar Néprajzi Társaság) alkalmával ehangzott szöveg. A másik két előadás szempontjait, minthogy ezekkel teljes mértékben egyetérték, nem vontam bele írott szövegembe. Húsz évvel ezelőtt, noha egy elméleti tétel igazolására, már próbáltam jelezni *Marót* életművének általam legfontosabbnak vélt vonását, amit most Horváth Iván megkésettségnek nevezett. (A néprajztudomány elméleti-terminológiai kérdései. *Ethnographia* 76 (1965) 487–488. Remélem, hogy a Magyar Néprajzi Társaság 1985 őszi tervezett centenáriumi Marót-ülése e témát is érinteni tudja majd.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

HARMATTA JÁNOS

BAKATH, AZ UNNUGUROK VÁROSA

Theophylaktos Simokattes a skytha népekről szóló excursusában a türkök földjének azt a két előnyös sajátosságát emeli ki, hogy sohasem sújtották járványok s hogy földrengés ott csak ritkán fordul elő. Ugyanakkor mint ellenpéldát említi, hogy Bakath városát, amelyet egykor régen az unnugurok építettek, a földrengések romba döntötték (τὴν δὲ Βακάθ ὑπὸ τῶν Οὐννογούρων πόλις ποτὲ πολισθεῖσαν καταπεσεῖν τοῖς σεισμοῖς VII. 8, 13). E rövid tudósítás történeti szempontból igen fontos, mert értékes támpontot nyújt az unnugurok (= onogurok) történetére és földrajzi elhelyezkedésére vonatkozólag az Európában való megjelenésük előtti időszakban.

Theophylaktos adatának történeti értékelése három kérdés tisztázásától függ. Az első kérdés az, hol feküdt a tudósításban említett *Bakath* város. A második probléma az unnugurok népének történeti azonosítása és településterületének körülhatárolása. Végül a harmadik tisztázandó kérdés az, milyen időpontra vonatkozik Theophylaktos szóban forgó tudósítása.

Éppen egy évszázadra nyúlik vissza az a felismerés, hogy a *Bakáθ* név *-kaθ* eleme alapján ítélve a Iaxartes vidékén nagy számban előforduló, a *-kañd*, *-kat*, *-kath* szót tartalmazó helynevek csoportjába tartozik.¹ Minthogy *Bakath*, az unnugurok városa után Theophylaktos közvetlenül Sugdaenét említi, amely a Iaxartes és Oxus között terült el, ez a feltevés bizonyára elfogadható, azonban feltétlenül szükséges volt a város nevének nyelvtörténeti azonosítása és helyének pontosabb meghatározása is.

Erre azonban csak jóval később tett kísérletet az az elmélet, amely az unnugurokat Theophylaktos e szöveghelyén nem az Európában 463-ban megjelenő onogurokkal, hanem a nyugati türk törzsszövetség 10 törzsével az *on oq*-kal ('Tíz nyíl' = 'Tíz törzs'), a *Bakáθ* névalakot pedig **Bvaxáθ*-ra javítva az arab forrásokban szereplő *بناکث *Binākaθ* ('Főváros') helynévvel, Taskent mongolkori szogd elnevezésével azonosította.² Bár ez az elmélet Theophylaktos tudósításának átfogó és önmagában véve logikus történeti értelmezését adja, mégis több szempontból is valószínűtlen. Elsősorban semmilyen filológiai alapja nincs a *Bakáθ* alak **Bvaxáθ*-ra való javításának. Másodsorban semmivel sem támasztható alá az a feltevés, hogy Taskent (*Cāč, Šāš*) *Binākaθ* neve már ebben a korban is létezett volna. Harmadsorban teljes biztonsággal kizárható annak a lehetősége, hogy Theophylaktos a nyugati türköket jelölje volna az *Οὐννογούροι* névvel. Egyrészt ugyanis e népnevet előzőleg (VII. 8,3) a *Βασιλίτ*-tel és a *Σαβίροι*-jal együtt említve kétségtelenül a keleteurópai onogurok jelölésére használta, másrészt pedig a nyugati türköket az egész excursusban mindig *Τούροι* néven említi. Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy a tudósításban szereplő, 'egykor régen' kifejezéssel jelzett korszakban a nyugati türk törzsszövetség és elnevezése még bizonyára nem is létezett.

Így nem meglepő, hogy a későbbi kutatás figyelmen kívül hagyta ezt az elméletet és visszatért a tudósításnak ahhoz a régi értelmezéséhez, amely csak azt az alapvető fontossági tényt tudta megállapítani, hogy a *Bakath* helynév szogd eredetű s valahol a Sir-daryā vidékén kereshető, tehát az onogurok korábbi, Kelet-Európába 460 körül történő bevándorlása előtti településterületének déli határa is a Sir-daryā középső folyásának vidékén lehetett.³

¹ W. Tomaschek: Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden. II. Sitzungsberichte d. phil.-hist. Classe d. Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 117 (1889) 50.

² J. Markwart: Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten. UJb 9 (1929) 90.

³ Czeglédy Károly: IV.—IX. századi népmozgalmak a steppén. MNYTK 84. Budapest 1954. 12 és Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatra. Budapest 1969. 92; H. W. Haussig: Theophylaktos Exkurs über die skythischen Völker. Byzantion 23 (1953, megj. 1954) 388. Haussig azonban Markwart elméletének azt az elemét megtartotta, hogy Theophylaktos *Οὐννογούροι* népeve az *on oq* nyugati türk törzsszövetséget jelöli. Ennek tarthatatlanságára l. fentebbi érvelésünket.

Fontos továbblépés volt a szöveg hely magyarázatában, hogy sikerült a *Baxáθ* név kézenfekvő magyarázatát megtalálni, amely szerint a *Bakaθ* alak egy korábbi **Baykaθ* összetételre megy vissza.⁴

A fenti kutatástörténeti áttekintésből kiderül, hogy Theophylaktos tudósításának történeti értékelésében a kutatásra egy évszázad múltán is alapvető feladatok válnak. Ezek közül változatlanul első helyen áll a *Baxáθ* helynév azonosítása és földrajzi helyzetének meghatározása. E feladat megoldása ma annak a felismerésnek az alapján, hogy a *Baxáθ* név egy szogd **Baykaθ* alakra vezethető vissza, könnyen megoldható. Az arab-perzsa földrajzi irodalom (Ibn Hauqal, Istahri, Hudūd al-'Ālam) jól ismeri a *Faġkat* ~ *Wagkat* helynevet s pontosan meg is határozza az általa jelölt város fekvését: Samarkandtól kelet-észak-keletre, Ustrūsánában feküdt 3 farsahra *Bünjikat*-tól a Hoġand felé vezető úton, amelytől 8 farsah távolság választotta el.⁵ *Faġkat* és *Wagkat* egy szogd **Baykaθ* alaknak a pontos arab-perzsa átírása, míg a bizánci *Baxáθ* írásképe a szogd *-yk-* > *-kk-* > *-k-* (esetleg > *-g-*) hangfejlődést mutatja.⁶ **Baykaθ* városának és nevének *Vagat* helységben és nevében van újkori folytatása is.⁷

Az egyik Mug-hegyi szogd dokumentumban (V-8)⁸ is előfordul e helynév melléknévi formája *βytyk* alakban a következő szövegösszefüggésben: *βytyk MLK' pncy MR' Y ck'yn cur βytk' ZK pycw-tt BR'Y* «Bayat királya, Panē(kand) uralkodója Bilgā jigin čor, Bičūt fia». A dokumentumot Bilgā jigin čor 15. évéből keltezték. Ez 707/708-nak felel meg. Mindebből arra lehet következtetni, hogy legkésőbb a VII. század végén Ustrūsánának már türk uralkodója volt, akinek uralma 692 és 708 között kiterjedt Pendžikentre is. Bayat Ustrūsánának ebben az időben fontos központja volt. A türk uralom kezdete azonban ezen a területen visszanyúlhat a Hephthalita Királyság bukásának idejébe, azaz VI. század hetvenes éveibe.

Ha *Bakaθ* < **Baykaθ* az onnogurok (onogurok) városa volt, akkor ez a történeti helyzet nyilvánvalóan 460 tájáig állhatott fenn, mert Priskos tanúbizonysága szerint a sabirok ekkor elűzték őket Közép-Ázsiából.⁹ Ebben az időpontban Sogdiane a hephthaliták kezében volt, akik azt 350 táján foglalták el. Minthogy 460 tájáig a hephthalita *Wen* dinasztia uralma Sogdianében és az onnogurok hatalma Ustrūsána fölött párhuzamosan állott fenn, lehetséges, hogy a két terület elfoglalása is a hephthaliták és az onnogurok részéről hozzátvetőleg ugyanabban az időben történt.¹⁰

Az onnogurok megjelenését 460 táján Kelet-Európában több mint egy évszázad választja el Theophylaktos tudósításától. Minthogy a skytha népekről szóló excursus egyébként nagyrészt a VI. század végének eseményeit ismerteti¹¹, felmerül a kérdés, hogy számolhatunk-e Theophylaktos forrásában ilyen régi, csaknem másfél évszázadra visszanyúló történeti hagyománnyal.

Theophylaktos szövegében az esemény (*Bakaθ* építése az onnogurok által) időméllységét a *πάλαι ποτέ* «egykor régen» kifejezés jellemzi. Ugyanez a kifejezés az időtávlat megjelölésére azonban néhány sorral tovább még egy helyen (VII. 9, 4) előfordul a skytha népekről szóló excursus szövegében: *πάλαι τοίνυν ποτέ δύο μεγίστοις ἔθνεσιν οὐ ποταμός ἐμεσίτερον ἀντιθέτοις ἀλλήλοισι. ἐσθῆς δὲ τῷ μὲν ἐνὶ μέλαινα, τῷ δὲ ἐτέρῳ κοκκόβαρος*. Mint

⁴ H. W. Haussig: i. m. 388.

⁵ W. Barthold: *Turkestan down to the Mongol Invasion*.² London 1928. 167; Hudūd al-'Ālam. Translated and explained by V. Minorsky. London 1937. 115.

⁶ Ugyanez figyelhető meg a man. szogd *γnd'kryy* < **γandāy-kare* szóban, I. Gershevitch: *A Grammar of Manichean Sogdian*. Oxford 1954. 10. I. Gershevitch: Sogdians on a Frogplain. *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*. Paris 1975. 206 a *Faġkat* nevet szogd **βytk-(n)δ* alakra vezeti vissza. Ez hangtörténeti szempontból bizonyára lehetséges, azonban a többi hasonló szogd helynév mint *Faġāndiz(a)* < óiráni **Baġāndām daiza*, *Faġdiz* < óiráni **Baġa-daiza* (W. Barthold: i. m. 123), mind világosan az óiráni **baga-* szót tartalmazza.

⁷ W. Barthold: i. m. 167, 6. jz.

⁸ E szogd dokumentumot V. A. Livšic tette közzé: *Юридические документы и письма. Согдийские документы с горы Муг. II*. Moskva 1962. 45 skk., azonban **Bayat* és *Baxáθ* kapcsolatát illetve azonosságát nem ismerte fel.

⁹ A bizánci források és az idevágó irodalom kritikáját adta A. Mohay: *Priskos' Fragment über die Wanderungen der Steppenvölker. Studies in the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*. Ed. by J. Harmatta. Budapest 1979. 129 skk.

¹⁰ Más érveléssel Czeglédy Károly is 350 körülre tette az onnogurok uralmának kezdetét a kazak steppeken: *Nonád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. 93.

¹¹ Az excursus legfontosabb forrása az a türk követtség, amely 600 nyarának elején a türk qaġantól levelet hozott Maurikios császárnak, H. W. Haussig: i. m. 300–302.

a további elbeszélésből kiderül, e helyen a *T'opa* Királyság 534-ben a dinasztia két ága, a *Tung-Wei* és a *Si-Wei* között bekövetkezett kettéosztásáról van szó, amelynek folytatói 550-től a *Pei-Ts'i* és a *Pei-Chou* voltak.¹² Később 577-ben, mint ezt Theophylaktos is leírja (VII. 9, 5) a feketeruhás nép (*Pei-Chou*) átkelt a folyón, legyőzte a vörösruhásokat (*Pei-Ts'i*) és a két királyságot egyesítette. Mivel már az 530 körüli időből van adatunk a *Si-Wei* feketé ruházatára és a Hoang-ho-tól délre fekvő *Pei-Ts'i* lakosságának vörös viseletére,¹³ nyilvánvaló, hogy a ruhaviselet szinkronizáltságának kialakulása a *T'o-pa* Királyság megszűnésével történhetett meg, azaz Theophylaktos erre utaló *pálai* ... *poté* kifejezése ebben az esetben is hozzávetőleg másfél évszázad időtávlatot jelöl.

Mindebből arra lehet következtetni, hogy a 600 nyarának elején Bizáncaba érkező türk követség szogd diplomatái (a levél, amelyet hoztak, kétségkívül szogd nyelven íródott, mint ezt többek közt az *Ἀρθελοί* névalak bizonyítja) legalább másfél-két évszázadot átfogó történeti horizonttal rendelkeztek. Nincs tehát akadály annak a feltevésnek, hogy tudtak az onogurok egykori uralmáról Ustrüšana felett, amely a 460 körüli évekig állhatott fenn s megőrizték annak emlékét is, hogy Bakaθot, az onogurok városát, egykor régen földregföldig pusztította el.

¹² R. Grousset: Histoire de l'Extrême-Orient. Paris 1929. 251 sk.

¹³ H. W. Haussig: i. m. 395–396.

AZ ÓKORI IND MEZŐGAZDASÁG FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY KÉRDÉSE

(MEGJEGYZÉSEK M. S. RANDHAWA «A HISTORY OF AGRICULTURE
IN INDIA» C. KÖNYVÉNEK 1. KÖTETÉRŐL)¹

Randhawa az indiai mezőgazdaságtörténeti kutatások legtekintélyesebb képviselője, hosszú évekig gyakorlati szakemberként dolgozott. Sokoldalú képzettsége lehetővé tette, hogy emellett kitűnő könyveket írt az ind festészetről és népművészetéről. Jelen könyvében is ez az egységes sokoldalú szemléletmód az, ami szembetűnő. Óriási forrásanyagot dolgoz fel a természettudós exaktségával, a régészeti és művészeti forrásanyag szakszerű és jószemű figyelembevételével. Ehhez a sok éven át megszerzett gyakorlati tapasztalat és a történeti, irodalomtörténeti források lelkiismeretes kutatása és felhasználása járul. Az eredmény egy igen gazdag ismeretanyagot nyújtó, világosan tagolt kézikönyv. A munka részletes ismertetése itt nem áll szándékomban, ehelyett néhány olyan kérdéscsoporttal kívánok foglalkozni, ahol a szerző felfogása eltér saját véleményemtől vagy a szakirodalom általánosan elfogadott irányától. Ezek a kérdések az állatok és növények domesztikációjával és a forrásanyag interpretációjával kapcsolatosak.

Kétségtelen tény az, hogy a növények domesztikációjával foglalkozó szakirodalom messzemenően nem egységes, és sok esetben egymással teljesen szembenálló véleményekkel van dolgunk. A mai indiai paleobotanikai kutatások egyik legjelesebb művelője Vishnu-Mittre például azt vallja, hogy valamennyi indiai kultúrnövény Indián kívül eredetű, és az eredet Nyugat-Ázsia, Afrika, Közép-Ázsia vagy Délkelet-Ázsia más területei felé keresendő.² Randhawa álláspontja ennél sokkal árnyaltabb, az 501—502 oldalakon található összeállítás erről tanúskodik. Az ezzel kapcsolatos észrevételeim a következők:

1. Rizs. Az Indiában termelt rizsfélék az *Oryza sativa* genusba tartoznak. Ez a genus mutatio és szelekció révén egy vadrizs fajtából alakult ki. Randhawa úgy véli, hogy a rizs domesztikációja egy térben-időben kiterjedt folyamatként képzelhető el. Több domesztikációs központtal kell számolnunk, és ezekhez Indiában Keralában a Malabar-part vidékét, Orissában Jeypore vidékét, a Himálajában a hegységrendszer észak-keleti előhegyeit számítja. Indián kívül domesztikációs központok léteztek Hátsó-Indiában. Kínában, a Fülöp-szigeteken, az Indiai-óceán és a csendesóceáni szigetrendszer találkozásánál, Guyanában. Ez a felfogás elméletileg Vavilov antidiffúziós felfogását követi, és elfogadható. Más a helyzet viszont az első rizsleletek meghatározásánál. Randhawa azt írja, hogy a világon legkorábban tartott rizslelet a thaiföldi Nok-Nok-Tha-ból az i. e. 3500 körüli időből származik. Ezzel szemben Gorman és Solheim vizsgálata azt mutatják, hogy Thaiföldön az ún. Spirit Cave-beli leletek az i. e. V. évezredbeli rizstermelést feltételeznek.³ Ezzel a véleménnyel szemben áll Harlan felfogása, ő ugyanis ezeket a maradványokat nem a rendszeres termesztés, hanem a gyűjtögető életmód emlékeinek tartja.⁴

Kínát mint domesztikációs központot Randhawa is említi. Ehhez hozzá kell még tennünk azt, hogy egyes kutatók a kínai nyelvben meglevő rizsterminológia felhasználásával a rizs i. e. 4000 körüli termelésére következtetnek.⁵ Mindenképpen elgondolkoztató

¹ M. S. Randhawa: *A History of Agriculture in India*. Vol. I. New Delhi 1980.

² Vishnu-Mittre véleménye nyomtatásban nem jelent meg, egy sokszorosítás alapján idézi Masica. vö. *C. P. Masica: Aryan and non-Aryan Elements in North Indian Agriculture*. Arayn and non-Aryan in India. Ann Arbor 1979. 71.

³ C. F. Gorman: *Asian Perspectives* 13 (1970) 79—101. és W. G. Solheim: *Scientific American* 226 (1972) 34—41.

⁴ Harlan véleményét Ho Ping-ti közli. *Ho Ping-ti: The Cradle of the East*. Hong-kong-Chicago 1975. 372.

⁵ *Ho Ping-ti: i. m.* 61—73.

a japán paleobotanikusok vizsgálatainak azon eredménye, amely a Himálajától keletre elterülő vidékre: Sikan, Szeccsuán és Junán tartományokra utal.⁶

A korai indiai leletek értékelésénél Randhawa jogosan hangsúlyozza Bihár állambeli Chirandban előkerült leletek fontosságát, és azszal is teljesen egyet lehet érteni, hogy a Lothalban talált rizsmaradványoknak esetlegességet tulajdonít, nem számol az indus-völgyi államokban a rizs jelentősebb előfordulásával. A rizstermelés klimatikus határa a mai Delhitől kevéssé nyugatra húzható sávig terjed ebben az időbeni és az indus-völgyi népesség elvándorlásának egyik lehetséges oka talán éppen a rizstermő vidékek vonzása lehetett.

A chirandi leletek kormeghatározásánál Randhawa az i. e. 2000–1300 közötti időszakra gondol. Valószínűbb azonban egy i. e. 3500–2500 közötti periódus feltételezése.⁷

Randhawa, jogosan, hosszasan beszél az indiai rizstermelésről, a rizs mint táplálék nagy szerepéről. Ehhez mintegy kiegészítésként kívánom hozzáfűzni, hogy nyelvészeti adatok bizonyítéka szerint az indiai rizs megtalálta útját a Közel-Kelet felé az i. e. I. évezred első felében. Az *Oryza sativa* néven ismert rizsféleség neve a tamil arici «hántolt» rizs származéka, és a görögben *ὀρυζα* formában jelenik meg. Az átvétel a Nagy Sándort megelőző időben főnőciai közvetítéssel mehetett végbe. Ugyanez a főnőciai 'uruz szolgálatot alapul azután a rabbinikus héberben, arameusban, klasszikus arabban és az amharában felbukkanó rizsneveknek.⁸

2. Búza. A búzafajták osztályozásánál Randhawa Vavilovot követi. Helytálló az a megállapítása, hogy a Jarmóból ismert hét kromoszómás búzaféleség Indiában nem terjedt el. Az Indus-völgyben termelt búzafajta a *Triticum sphaerococcum* az i. e. 230 körülről ismert, a szárazságnak jól ellenálló és végeredményben a szubkontinens északnyugati területéről származik. Itt azonban az a kérdés merül fel, hogy a 2300 előtti időszakban termeltek-e a mai Baludzsisztánban, a Zhub folyó völgyében, és ha igen, akkor ez milyen fajta volt. Erre Randhawa nem tér ki, és arra sem, hogy az indo-árja nyelvekben a búzára és a belőle készített dolgokra vonatkozó kifejezések jelentékeny része megegyezik azok iráni nyelvekbeli elnevezésével. Ez a búzatermelés afgánisztáni/észak-iráni korai jelenlétét sugallja, és ez a terület lehetett az, ahol a tönköly búza (kétszemű búza, *Triticum dicoccum*) és a kecskearcú fű (*Aegilops squarrosa*) hibridjéből kenyérgabonák jöttek létre.⁹

3. A hüvelyesek termelése igen korai és fontosságuk mindmáig töretlen elsősorban a vegetáriánus táplálkozásban. Ezek jelentős része valóban őshonos Indiában, ahogyan azt Randhawa állítja. A Randhawa féle listán szereplők közül csupán a sok alfajtaival rendelkező kajánbab (*Cajanus cajan*) esetében kérdőjelezhető meg az indiai eredet, és merülhet fel az afrikai származtatás.¹⁰ Ezen a listán nem szerepel két valószínűleg Indiában őshonos növény a *Phaseolus aconitifolius* és a *Cyamopsis tetragonoloba*.¹¹ Randhawa gondolatmenetéhez még egy kiegészítés kívánkozik. A hüvelyesek szanszkrit névanyag azt mutatja, hogy ezeknek a termelése igen elterjedt volt a késővédikus korszakban, ugyanakkor az egyes nevek etymológiai vizsgálatából fény derül arra, hogy nagyjából nem-árja nevekkel van dolgunk. Ez végeredményben szintén a kérdéses fajok indiai őshonos voltát bizonyítja.¹²

4. Olajos magvak. Randhawa szerint a *Brassica juncea* Linn., hindi néven *sarsoñ* vagy *rāi* Indiában őshonos kultúrnövény volt. Véleményem szerint azonban a *Brassica juncea* Linn. csupán a *rāi* neve, a *sarsoñ* esetében a szakirodalom inkább a *Brassica campestris* elnevezést használja.¹³ Valószínű, hogy mindkét növény domesztikációja a Közel-Keleten ment végbe.¹⁴

⁶S. Nakao: Transmittance of Cultivated Plants. Peoples of Nepal Himalaya 3 (1953) 416.

⁷C. P. Masica: i. m. 103.

⁸E. C. Polomé: Linguistic Borrowing. Working Papers, 1974 Conference, American Council of Teachers of Uncommonly-taught Asian Languages. Occasional Papers 2. Austin 1977 4. 7.

⁹C. P. Masica: i. m. 104.

¹⁰C. P. Masica: i. m. 108.

¹¹Uo.

¹²Wojtilla Gy.: Bhārata Manisha Quarterly 4 (July 1978) 44.

¹³I. H. Burkhill: Habits of Man and the Origins of the Cultivated Plants of the Old World. Readings in Cultural Geography. Chicago 1962. 262 és Handbook of Agriculture. New Delhi 1969 230 sk.

¹⁴C. P. Masica: i. m. 115.

5. Cukornád. Egyetérték Randhawával abban, hogy a szanszkrit források utalásai és a mai termelési terület Bengált sugallják, mint a növény őshazáját. Problémát okoz viszont az, hogy a növény neve ugyan előfordul a védikus irodalomban, a korai régészeti leletekben mégsem találunk cukornádra utaló nyomokat.¹⁵ A neves botanikus Burkill és a kiváló filológus Laufer Indo-Kínát veszik számításba mint a növény domesztikációjának színterét.¹⁶ Bizonyos nyelvi adatok is az Indián kívüli eredetre mutatnak: a szanszkritben a cukor neve *śarkara* feltehetően kapcsolatban áll a munda vagy a mon-khmer cukor-nevekkel, a modern hindi *cini* név (egyébként a perzsából került át) ugyancsak Kínát juttatja eszünkbe.¹⁷ A kérdés végleges tisztázásához többet kellene tudnunk Bengál őstörténetéről.

Randhawa nagy figyelmet fordít az állatok domesztikációjának és korai indiai tenyésztének kérdéseire.

1. Juh. Közismert, hogy juh háziasítása igen korai. Randhawa a szakirodalomból ismert Zeuner felfogását követve, a domesztikáció eredeti központját az Aral-tó és a Káspi-tenger közötti sztyeppén, illetve Turkesztánban képzei el. Bökönyi ugyancsak figyelembe veszi Zeunert, de mellette felveti annak lehetőségét is, hogy a domesztikáció a Balkán-félszigeten illetve Délnyugat-Európában történt.¹⁸

2. Szarvasmarha. Randhawa szerint a szarvasmarha háziasítása i. e. 6000 táján Közép-Keleten történt. Nem ismeri azokat a csontleleteket, amelyek a Balkán-félszigeten Nea Nikomédiában kerültek elő, és amelyeknek a kora i. e. 6200 körüli, illetve a thesszáliai Argissa Magula leleteit, amelyeknek ugyan nincsen pontos rádiókarbon kormeghatározásuk, mégis tipológiai alapon még ennél is korábbra datálhatók.¹⁹

3. Sertés. A sertés háziasítása kétségtelenül a kutya, a juh és a kecske domesztikációja után mehetett végbe. Randhawa azt vallja, hogy a kínai sertést nem számítva, valamennyi sertésfajta az indiai vaddisznótól származik. A sertésenyésztés Indiából és Kelet-Turkesztánból a Földközi-tenger mellékét követve jutott el Európába. A sertésenyésztés indiai története felvázolásánál Marshall mohenjodaroí ásatásainak eredményeit veszi alapul, és nem dönti el, hogy a szóban forgó csontleletek vaddisznótól vagy házi-sertéstől származnak-e. A régészeti kutatás viszont megerősíti azt a feltevést, hogy a sertésenyésztés korai, arra viszont a régészek nem vállalkoznak, hogy állást foglaljanak a domesztikáció helye kérdésében.²⁰ India mint a domesztikáció lehetséges helye Dél-nyugat-Ázsiával együtt nagy valószínűséggel jöhet számításba. A kérdés végleges tisztázását az a körülmény nehezíti meg, hogy India dél-keleti részéből, a domesztikáció esetleges színhelyéről igen csekély régészeti emlékeanyag áll rendelkezésünkre.²¹

4. A ló. A ló háziasításánál Randhawa Zeunert követi. Eszerint a domesztikáció az i. e. 2000 körül történt azon a hatalmas területen, amely az Ikrán és Belorusz sztyeppét, Kazahsztánt, Nyugat-Ázsia sztyeppéit, az Uszt-urt-fennsíkot és az ősi Turánt foglalja magában. Ezzel szemben az újabb kutatások azt mutatják, hogy a dél-ukrajnai Kremencsugtól 70 km-nyire előkerült leletek a magyarországi analógiák felhasználásával az i. e. 3000 körüli időszakra datálhatók.²²

5. Szamár. A szamár teherhordó állatként már az indus-völgyi kultúrában ismert volt. Randhawa igen óvatos a Harappában, Rangpurban és Kalibanganban előkerült csontleletek megítélésében, nem dönti el, hogy ezek háziasított vagy vad szamártól származnak-e. A szamár mint teherhordó alkalmazása az egyiptomi óbirodalom időszakában, az i. e. III. évezredben elterjedt volt.²³ A szamár háziállat gyanánt már az i. e. VIII. század előtti szanszkrit szövegekben is említést nyer.

¹⁵ F. R. Allchin: Early Cultivated Plants in India and Pakistan. The Domestication and Exploitation of Plants and Animals. Chicago 1969. 327.

¹⁶ I. H. Burkill: i. m. 277 és B. Laufer: Sino Iranica. Chinese Contributions to the History of Civilization in Iran with Special Reference to the History of Cultivated Plants and Products. Chicago 1919. 376.

¹⁷ Vö. M. Mayrhofer: Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch des Altindischen. Bd. 3. Heidelberg 1964–1976. 308–309.

¹⁸ Bökönyi S.: History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe.

¹⁹ Bökönyi S.: i. m. 109.

²⁰ Vö. F. R. Allchin: Early Domestic Animals in India and Pakistan. The Domestication and Exploitation of Plants and Animals. Chicago 1969. 318–319.

²¹ Bökönyi S.: i. m. 208.

²² Bökönyi S.: i. m. 238.

²³ Kákossy L.: Ré fiai. Az ókori Egyiptom története és kultúrája. Budapest 1979. 249.

6. Elefánt. Randhawa igen részletesen elemzi a vadelefántok befogásának műveletét. Az elefántok mint harci eszközök alkalmazásáról azt állítja, hogy ezek Nagy Sándor indiai hadjárata után jelentőségüket veszítették. Ez nem egészen helytálló, hiszen éppen a hadjárat után nem sokkal Seleukos Nikator elefántokat fogad el Candragupta indiai uralkodótól, gyaníthatóan harci célra. Az indiai kisebb-nagyobb államok hatalmi viszállyaiban az elefánt az i. sz. I. évezred végéig fontos harceszköz marad. Randhawa nem tér ki az elefántok munkabefogására. Vannak arra adataink, hogy elefántot használtak vízemelő szerkezet üzemeltetésére, sőt különleges esetben szántásra is. Szerzőnk nem említi a nyugat felé irányuló ind elefántkereskedelem kérdését, amelynek szemléletes emlékei bukkantak fel például Meroében.²⁴

7. Vízbivály. Randhawa komplex látásmódjával feltárja a mohenjodaroí pecsételőkön látható bivalyábrázolások és a mai Asszából ismert hosszúsarvú bivalyok hasonlóságát. A bivaly háziasítását ő a Pandzsáb vagy Szindh területén képezi el. Ez a felfogás ellentétben áll Zeuner logikusan felépített nézetével, miszerint a bivalytenyésztés szorosan kapcsolódik a rizstermeléshez, és végeredményben egy csapadékos gazdag területhez köthető. Így Zeuner elsősorban Indo-Kínát vagy Dél-Kínát veszi számításba.²⁵ A probléma tisztázását az is megnehezíti, hogy a pecsételőkön látható ábrázolásokon kívül semmiféle más emlékannyal nem rendelkezünk. Figyelembe kell ugyanakkor azt is vennünk, hogy a mohenjodaroí pecsételők korával egy időben Mezopotámiában már szintén ismeretes volt a háziasított bivaly használata.²⁶

A földművelési technika bemutatása korszerűként történik. Itt kitűnően érvényesül a szerző széles látóköre. Azok a fogvatékokások, amelyek előfordulnak abból adódnak, hogy Randhawa maga nem képzett filológus és elmulasztotta a filológiaiilag megalapozott szakirodalom jelentős részének tanulmányozását. Így adódhattak kirívó pontatlanságok, félreértések. Egy helyen Randhawa azt írja, hogy a «*krish*» terminus mind a szanszkritban mind a perzsában az ekét jelöli! Valójában a *krš-* igetőként ismeretes a szanszkritban, jelentése pedig «szántani». Az óindben és a két óiráni dialektusban (avesztai nyelv és óperzsa) nincsen az ekének közös neve. A szanszkrit *krš-* fő *guṇa*-foka *karṣ-* és annak avesztai megfelelője *karš-* «szántani» jelentésűek és rokoníthatók. Ugyanígy a szanszkrit *khan-* és az avesztai és óperzsa *kan-* «ásni» illetve szanszkrit *khanitra* «ásó» avesztai *kastrəm* «ásó» kétségtelenül rokon kifejezések. Egy másik helyen ezt olvashatjuk: «A védikus irodalomban említett mezőgazdasági szerszámok magukban foglalják az ekét (*langala*, *phala sira* és *sita daira* és *srini*. [sic?]!) Az orthográfiai hibák mellett itt fogalomzavar is mutatkozik. Az eke szanszkrit nevei: *lāṅgala* és *sira*, míg a *phāla* jelentése «ekevas» (vö. MS II, 7, 12; KB XXV, 15), a *sitā* pedig egyértelműen «barázda» jelentésű (R IV, 57, 6). *Daira* formát nem sikerült a védikus vagy a későbbi szanszkrit szövegekben találnom. Létezik ugyanakkor egy *vakraṁ dāru* «görbe fa» azaz «faeke» kifejezés (JaiminīBr II, 84). A *spñ* jelentése «sarló» (RV I, 58, 4 stb.) Randhawa azt állítja (a pontos szöveghely megadása nélkül), hogy a Kāthaka Samhitā a földművelés műveleteinek leírását nyújtja. Ennek nem sikerült nyomára bukkannom. Ezzel szemben Randhawa nem említi a késővédikus irodalom idevonatkozó legfontosabb szöveghelyeit, amelyek a műveletek sorrendjét rögzítik: szántás, vetés, aratás, eséplés (ŚatBr I, 6, 1, 3) illetve az évente kétszeri termelésről tanúskodnak: *dvīḥ saṁvatsarasya sasyaṁ pacyate* «az év termése kétszer érik» (TaiS V, 1, 7, 3.).

A koraközépkori földművelési technológiai ismertetésnél Randhawa felhasználta a Kṛṣipararāt és a Kāśyapiyakṛṣiukt. Ez utóbbinak szanszkrit szövege nem állt rendelkezésére, mindössze egy szemelvényes és nem megfelelően pontos angol fordításra hagyatkozott.²⁷ Ez nagyrészt a magyarázata annak, hogy megállapításai hézagosak vagy egyoldalúak. Az a feltevés, hogy a szerző Kāśyapa Kōśala szülőtte lehetett, mivel a munkába feltűnően sok szó esik a rizstermelésről. Ezzel szemben itt nem egy szerzővel van dolgunk, hanem egy iskolával. A *kāśyapīya* jelző a *vaikhāṇasa* nevű *viśvūta* irányzat egyik iskolája, amely a mai Andhra Pradesh állambeli Tirupati templomváros környékén virágzott az i. sz. I. évezred utolsó századaiban. (A ránkmaradt szöveg egyetlen kézirata is innen származik.) A mű sokkal inkább gazdasági-politikai-ideológiai kézikönyv mintsem egyszerű földművelést tanító tankönyv. A földműveléssel foglalkozó részletek aránya

²⁴ Wójcilla Gy.: *Studia Aegyptiaca* 3 (1977) 185.

²⁵ F. E. Zeuner: *A History of Domesticated Animals*. London 1963. 251.

²⁶ Bökönyi S.: i. m. 151.

²⁷ Vö. D. Raghavan (ed.) *Agriculture in Ancient India*. New Delhi 1964. A szanszkrit szöveg kiadása: Wójcilla Gy.: *Acta Or. Hung.* 33 (1979) 209–252. Ennek angol fordítása Wójcilla Gy.: *Acta Or. Hung.* 39 (1985) 85–136.

azzal magyarázható, hogy a munka egy olyan korszakban készült, amikor a király és az általa megtestesített állam döntő jövedelemforrása a földművelésből származó adókból tevődött össze. Elgondolkodtató ugyanakkor az, hogy a harmadik fejezet a *bráhmaṇák* étkezéséhez szükséges növényi eredetű élelmiszerek bemutatásával és ezek elkészítésével, a negyedik fejezet pedig az áldozatok bemutatásához szükséges, de mindenképpen a földművelésből származó termékek leírásával foglalkozik. Az egész munkán átvonuló bráhmaṇista életfelfogás, az ideális étkezései szokások népszerűsítése valószínűleg szoros kapcsolatban áll a társadalmi változásokkal. Mindenképpen egy olyan államiséget tükröz, amelyben a gazdasági élet súlypontja a földműves falvakra helyeződött át.

A Kṛṣiparāśara korát Randhawa az i. sz. 950–1100 közé teszi, ami nagyjából megegyezik a legelfogadottabb, de általa nem idézett szakvéleménnyel.²⁸ Arról nem beszél, hogy a Kṛṣiparāśara szövege egy több évszázados folyamat során nyerte el ma ismeretes formáját. Ebben a folyamatban nagy szerepük volt az i. sz. I. évezred végefelé erőteljesen fejlődő modern árja nyelveken létrejött szólásgyűjteményeknek, amelyek többek között az időjárásra és az azzal szoros összefüggésben levő mezőgazdasági kalendáriumra vonatkoztak.²⁹ A népnyelvi források hatását jól érzékeltetik a Kṛṣiparāśarában meglevő «népnyelvi» kölcsönzések, amelyeket a *bráhmaṇa* szerző szanszkritizáltak: *viddhaka* «borona» (vö. bengáli *bida*), *madikā*/*mayikā* «borona» (vö. bengáli *moi*).³⁰

Az eke mint a földművelés legfontosabb eszköze megkülönböztető figyelmet érdemel. Ezt Randhawa is vallja, és ennek megfelelően a szakirodalomból ismert régészeti és nyelvi forrásanyagot lelkiismeretesen feldolgozza, sőt ezeket kitűnő mai példákkal meg is világítja. Nem sikerült viszont tájékozódnia a legújabb ásatások eredményeiről, amelyek a kiadási nehézségek miatt néhány évvel késve jelennek meg az Archaeological Survey of India éves közleményeiben. Így tudomásunk van egy 38 cm hosszú, közepén 3 cm végén 2 cm széles ekevasról, amelyet Rúpáran (Ambala körzet, Pandzsáb) találtak, és amely az i. e. 300-nál korábbi, és előkerült egy ekevas az Uttar Pradés állambeli Atah körzetben található Jakhara-ból.³¹ Ez utóbbi i. e. 500 körülre datálható.³²

A koraközépkor régészetileg kevésbé feltárt, ezért itt megnő az írott forrásanyag fontossága. Kiegészítésként Randhawa anyagához meg kell említenem a Mánasára (3. köt. 12.) Śukasaptati (16. mese) ekeleírását, valamint az Āgama irodalomba tartozó Kāśyapajñānakāṇḍa (22. fejezet) és a Marīci-féle Vaikhānasāgama (4. fejezet) ekére vonatkozó fontos adatait.

A koraközépkor technikai változásaihoz feltétlenül hozzátartozik az öntözőberendezések fejlődése. Az i. sz. I. évezred közepétől a törvénykönyvekben megszigorodnak az öntözőcsatornákat rongálókra vonatkozó büntetések. A Kāśyapiyākṛṣisūkti a vízemelőkhöz fajtáiról beszél (ezeket emberri vagy állati erővel működtetik) a feliratokban és a szanszkrit szépirodalomban is akadnak utalások, amelyek a vízemelő szerkezetek mibenlétéről tájékoztatnak. Nem véletlen, hogy ebben a kérdésben nagy vita alakult ki azon indított közöttük, akik a vízemelő szerkezetek autochton fejlődéséről beszélnek és azok kérdésesoporttal nem foglalkozik és úgy tűnik, nem ismeri azt a bizánci korszakból származó Kedrenosnál leírt (Synop. Hist. I. 516–7) hagyományt sem, miszerint Metrodoros, egy perzsza ember tanította meg az indeket a vízimalom építésére. Ez utóbbi hagyományt a rendelkezésünkre álló régészeti és indiai írott források, valamint a mai tárgyi néprajzi adatok nem erősítik meg.³² Sajnálhatjuk, hogy Randhawa a maga széleskörű ismereteivel nem szembesítette ezt a hagyományt.

²⁸ L. Gopal: Journal of Indian History. Golden Jubilee Volume (1973) 151–168.

A szöveg magyar fordítása: *Wojtilla Gy.*: AntTan 24 (1977) 273–299.

²⁹ *Wojtilla Gy.*: Vishvesvaranand Indological Journal 20 (1982) 164, 169 és 172.

³⁰ F. B. J. Kuiper: IJ 11 (1969) 215.

³¹ R. S. Sharma: Die Entwicklung der Produktivkräfte und ihre sozialen Folgen in Indien im 1. Jahrtausend v. u. Z. (unter besonderer Berücksichtigung von Buddha Zeit) Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit. Berlin 1982. 216–217. Sharma professzor az adatokat az Archaeological Survey of Indiától kapta.

³² A vita összefoglalása és újabb források bevonásával a szerkezet működésének beható vizsgálata L. Gopal műve. Vö. L. Gopal: Aspects of History of Agriculture in Ancient India. Varanasi 1980. 114–168. A Metrodorosra vonatkozó hagyományt teljesen félreértve az i. sz. IV. századi Indiában már meglevő vízikerekekről beszél Chattopadhyaya. Vö. D. Chattopadhyaya: Studies in the History of Science in India. vol. 2 Delhi 1982. 834. 1. 67. jegyzet. A kérdéses bizánci forrásban olvasható adatnak az ind írott forrásokkal és régészeti emlékekkel való ellentétét az V. Szanszkrit Világkonferencián, 1981 októberében Benáreszben tartott előadásomban mutattam be.

Mint már említettem, Randhawa korszakonként haladva leíró módon mutatja be az ind földművelési technológiát. Érdekes lett volna azonban valamilyen módon összevetnie a klasszikusnak számító ókori Arthasāstra mezőgazdasági ismereteit a koraközépkori munkákban tükröződő ismeretanyaggal. Ezt eddig teljességében még senki sem végezte el, pedig ez lényegesen megkönnyítené az ind társadalmi fejlődés alapjául szolgáló gazdasági rendszer változásának nyomon követését is. Ebből választ lehetne nyerni arra a nem kevésbé vitatott kérdésre is, hogy milyen változások tették szükségessé és lehetővé a feudalizmus bizonyos formájának kialakulását Indiában a koraközépkorban. A saját kutatásaim alapján itt csupán arra utalhatok, hogy az ekés földművelésben, az öntözésben, a rizstermelés egyes műveleteiben, az állattenyésztésben jelenik meg minőségi változás a koraközépkor javára.

Felmerül végül az a kérdés, hogy mi idézte elő újabb technológiák avagy étkezési előírások propagálását. Lehetséges, hogy az Indiában rendszeres éhínségek, lehetséges azonban a társadalmi, ideológiai viszonyok visszahatása is. Ezzel Randhawa sajnos szintén nem foglalkozik, pedig néhány hagyományos szanszkrit forrás mint például a *Nala-féle Pākasastra*³³ vagy a *Raghuṇātha-féle Bhojanakutūhala*³⁴ a Kāśyapīyākṛṣisūkti-val együtt már lehetővé teszik legalábbis az étkezési szokások változásának követését. Ebben a kérdésben azonban a kutatás még csak a kezdet kezdetén tart.

WOJTILLA GYULA

³³ Pākadarpaṇa by Mahārāja Nala. Ed. by V. Bhattacharya. Benares 1915. (Kāśi Sanskrit Series I.)

³⁴ Bhojanakutūhala of Raghuṇātha. P. I. Publ. by S. Kunjan Pillai. Trivabdrum 1956. (Trivandrum Sanskrit Series 178.)

AURELIUS AUGUSTINUS: A SZENTHÁROMSÁGRÓL. Fordította, a bevezetést írta, jegyzetekkel ellátta GÁL FERENC. Szent István Társulat, Budapest 1985. 528 oldal

1. Alkalomhoz illően ünnepelte meg a Szent István Társulat Augustinus megtérésének 1600. évfordulóját (386—1986)¹ azzal, hogy a jubileumi évre magyar fordításban megjelentette e nagy gondolkodó egyik legfontosabb művét, a *De trinitate*-t. E kiadás jelentőségét fokozza, hogy benne üdvözölhetjük e munka első magyar átültetését, ezért bizvást elmondhatjuk, hogy fordítója, Gál Ferenc professzor nemcsak a magyarországi patrisztikai kutatásokat vitte előbbre, hanem nagy szolgálatot tett a magyar okortudományok is.

Augustinus egy-egy művének fordításával már régóta jelen van a magyar szellemi életben. A legkorábban és legtöbbször *Soliloquia* című elmélkedéseit fordították le magyarra: Lepényei János, Buda 1766; Szent Simonyi Ambrus, Csik 1766; Babócsay Pál Ágoston, Pest 1858; Németh Ernő, Budapest 1922; Eörsi János, Tata 1928. Utána következik a *Confessiones* (Vallomások), mely — eltekintve a szemelvényes kiadásoktól — négy fordításban látott napvilágot: Pongrácz József, Veszprém 1842; Vass József, Budapest 1917; Balogh József, Budapest 1943 (a 11—13. könyv kivételével); Városi István, Budapest 1974, 1982. A *De civitate Dei* (Isten városa) című terjedelmes művét kétszer ültették át: a Pesti Növendékpapság Magyar Egyházirodalmi Iskolája, Pest 1859—1861; Földváry Antal, Budapest 1942; s egyszer a *De doctrina Christiana* (A keresztény tanításról) című elméleti művét: Városi István, Budapest 1944. E sort folytatja tovább a *De trinitate* magyar nyelvű kiadása, melynek megjelenése után most már elmondhatjuk, hogy a legfontosabb augustinusi művek magyarul is hozzáférhetők.²

Augustinus mint az afrikai egyház legtudósabb és legtekintélyesebb püspöke állandó viták, kérdések és kérések pergőtűzében élte életét: így született meg kisebb

¹ 386. augusztusában történt a híres kerti jelenet; vö. P. Brown: La vie de saint Augustin traduit de l'anglais par J.-H. Marrou. Paris 1971, 84.

² Olyan kisebb terjedelmű fordításokat nem akartam megemlíteni a főszövegben, mint pl.: A legméltóságosabb Oltáriszentség megígérése. Szent János evangéliumának 6. fejezete. Fordította Nagy Imre Leo. Rákospalota 1938; Másfélezer éves igék. Szemelvények Szent Ágoston beszédeiből. Rákospalota 1935; Szent Ágoston: Hozzát kiáltok. Imák-elmélkedések. Fordította Rezek Román (részletek versben a *Soliloquiá*ból), Köln 1952; Szent Ágoston Hármass levele. Fordította Molnár János, Posony 1780.

műveinek jó része. Megnyilatkozásait, állásfoglalását olyannyira igényelték, hogy több művét, még mielőtt végleges formában elkészült volna, terjeszteni kezdték, sőt el is lopták, mint például a *De trinitate* egyik félig kész példányát.³ Szinte hihetetlen, hogy a napi feladatok tömkelegében időt tudott szakítani olyan terjedelmes művek megírására, mint a *Confessiones*, a *De civitate Dei* és a *De trinitate*. Ez utóbbiról még olyan kritikuss szerző is, mint P. Brown, aki többször hiányolja Augustinus „görög” teológiai ismereteit, kénytelen megállapítani, hogy „gyökeresebben metafizikus, mint bármely más görög szerző műve”.⁴ A *De trinitate*-ből kétségkívül kitűnik, hogy Augustinusnak különleges tehetsége volt a spekulatív kérdések iránt, s megoldásukra, ha a téma igényelte, nem sajnálta az időt.

A *De trinitate* kidolgozására — kisebb-nagyobb megszakításokkal — több mint húsz évet fordított: 399-től 419-ig⁵ vagy 400-tól 422-ig.⁶ A.-M. La Bonnardière szolid érvekkel valószínűsíti, hogy a művet lezáró XV. könyvön még 420 és 426 között is dolgozott.⁷ A téma végleges lezárását késleltette Augustinus körbenjáró⁸ gondolkodásmódja, melynek következtében egyre újabb oldalról közelítette meg tárgyát, s ennek megfelelően újabb és újabb érveket és adatokat illesztett be a már elkészült részekbe. Ez az alkotásmód nyomot hagyott a mű felépítésén is, mely első látásra esetlegesnek, rendszertelennek tűnik föl. Ha azonban eltekintünk a hosszabb, rövidebb kitérőktől, felsejlik előttünk, hogy a mű három részre tagolódik. Az első exegetikai-történeti fejtegetéseket tartalmaz; a Biblia kijelentéseivel bizonyítja és magyarázza a Szentháromság létezését (1—4. könyv). A második a Szentháromság grammatikai és logikai megszövegezését foglalja magában (5—7. könyv). A harmadik rész óriási anyaggyűjtéssel bizonyítja, hogy az ember szellemi tevékenységére a hármasság jellemző (8—15. könyv).

Helyesen állapítja meg M. Schmaus Augustinus teológiájáról, hogy bár középpontjában a bibliai üdvösséggondolat áll, mégsem mond le a filológiáról és a filozófiáról.⁹ Valóban, ha a *De trinitate*-t olvassuk, nyilvánvalóvá válik előttünk, hogy az üdvtörténeti fejtegetések grammatikai és filozófiai érvelésekkel váltakoznak. Olykor az antik grammatika eredményeit építi be teológiai okfejtéseibe, olykor a dialektikáét (logikáét), például az 5. könyvben, olykor a retorikáét, például 15, 9, 15—16. Ennek a komplex látásmódnak és módszernek lehet tulajdonítani azt, hogy a *De trinitate* ma is nélkülözhetetlen forrása a modern teológiának, nyelvészetnek és filozófiának. Ebben a művében például olyan gondolatok részletes kifejtését és alkalmazását találjuk, melyeket a 20. század „fedezett fel”: a kommunikációs modell, a szemiotika,¹⁰ vagy a jelentéviszony¹¹ stb.

Az augustinusi művek jellemző sajátossága, hogy eltérő témájuk ellenére is valamiféle egységet alkotnak olyan értelemben, hogy a korábbi művek csírájában magukban foglalják a későbbi művek több gondolatát, illetve a későbbi művek sok mindent magukba olvasztanak a korábbi művekből. Ez utóbbi eljárásra sok példát szolgáltat a *De trinitate*, mely több korábbi munkájának eredményeit hasznosítja, például a *De dialectica*-ét, a *De doctrina Christiana*-ét, a *De catechizandis rudibus*-ét stb. Mindez tovább árnyalja a mű tematikai és gondolati tartalmát, de természetesen túlsúlyát is.

2. Augustinusnak A Szentháromságról című műve az Ókeresztény Írók 10. köteteként látott napvilágot, Vanyó László szerkesztésében. A kötet felépítése a következő: Elöl áll a Tartalomjegyzék, mely a kézirat hagyománynak megfelelően felsorolja az egyes fejezetek és alfejezetek témáit (5—17. o.). Ezután következik a szerkesztő, Vanyó László Előszava, mely röviden szól a *De trinitate* jelentőségéről és keletkezésének idejéről (19—20. o.), majd a Bevezetés, amelyben a fordító, Gál Ferenc tömören, de világosan kifejti Augustinus Szentháromság-tanának előzményeit, az isteni személyek egymáshoz való

³ Vö. *Retract.* 2,15: *subtracti sunt mihi minus emendati; De trin. Prol.: praereptos mihi esse sive subreptos antequam eos absolverem.*

⁴ P. Brown: i. m. 330.

⁵ M. Schmaus: Die Denkform Augustins in seinem Werk de trinitate. Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte. München 1962, Heft 6, 9.

⁶ P. Brown: i. m. 217.

⁷ A.-M. La Bonnardière: Recherches de chronologie augustiniennne. Paris 1965, 166.

⁸ M. Schmausnál «Kreidenken»: i. m. 8.

⁹ M. Schmaus: i. m. 8.

¹⁰ Adamik T.: Augustinus jelelméletének terminológiája és funkciója. Ant. Tan. 26 (1979), 76—86.

¹¹ Adamik T.: Grammatika, retorika, logika Joannes Saresberiensisnél. Ant. Tan. 29 (1982), 39—50.

viszonyával kapcsolatos vitákat, s a szerzőnek a témával kapcsolatos tanítását (21–2 o.). Ezt követi a törzssanyag, A Szentháromságról című mű fordítása (27–502. o.), a Jegyzetek (503–509. o.), a Bibliográfia (510–511. o.), a Szentírási idézetek jegyzéke (512–522. o.) s végül a Név- és tárgymutató (523–528. o.).

Mint e felépítésből kitűnik, a kötet tartalmazza mindazt, ami e nehéz mű megértéséhez feltétlenül szükséges, s e szerint megfelel annak a követelményrendszernek, melyet annak idején Cszimadia Placid a Keresztény Remekírók sorozat kötetivel szemben állított tudományos értékük megítélésére.¹² A Bevezetésben Gál Ferenc röviden felvázolja, hogy történelmileg mi tette szükségessé, hogy Augustinus kifejtse véleményét a Szentháromságról. A modalizmus ugyanis azt tanította, «hogy a három név csak három megjelenési formát jelent. Isten befelé, a maga személyes örök életében egy és változatlan, de a velünk való kapcsolatának a kifejezésére három megjelenési módot használ» (23. o.). «A másik magyarázási kísérlet elfogadta az Atya, a Fiú és a Szentlélek valóságát és különbözőségét, de az egységet csak valamilyen alárendeltséggel (*subordinatio*) tudta érzékeltetni» (23. o.). Bár a niceai zsinat 325-ben kimondta az Atya és a Fiú viszonylatában az egylényegűséget, a konstantinápolyi zsinat pedig 381-ben ugyanezt az egylényegűséget a Szentlélekkel kapcsolatban, mégis sok probléma merült fel e tan hoganjával kapcsolatban, s ezeknek megoldására és megvilágítására vállalkozik Augustinus. «Nála Isten egységének alapja és kifejezése az osztatlan lényeg, vagyis az az örök lételjesség, ami Istent Istenné teszi. ... A személyek közötti különbség csak az eredetből folyó relációban van. Amennyiben a három személy az osztatlan lényeket birtokolja, annyiban egy Isten, de amennyiben befelé egymással az eredet alapján szembenállnak, annyiban különböző személyek» (25. o.). «Ennek a misztériumnak a tükröződését, hasonlatosságát keresi Ágoston a teremtenyekben, különösen az emberben, akit Isten saját képmására és hasonlatosságára alkotott» (25. o.).

Igen fontos és helyes az, amit Gál Ferenc kifejt a Szentháromság vitás kérdéseivel kapcsolatban, azonban nem tűnik elégé azokat az eltérő irányzatokat, amelyek még az ókori orthodox egyházon belül is éltek. A helyesnek elfogadott tanítás keretei között is két nagy irányzat volt, az egyik az ún. görög-antiochiai, a másik az alexandriai-nyugati. Az előbbi a Szentháromság-tanban a személyek hármasságára vetette a hangsúlyt, az utóbbi az isteni lényeg egységére. Az első bibliai-üdv történeti, a második filozófiai-metafizikai irányzatnak is nevezhetnénk, s ez utóbbi irányzatnak követője és folytatója Augustinus — állapítja meg M. Schmaus.¹³ Augustinus, ugyanúgy, mint az alexandriai és a korabeli latin teológusok, az újplatonista filozófia egységének hatására hangsúlyozza az egységet a Szentháromságban. Újítása főleg abban van, hogy egyfelől ő fejtette ki ezt a tanítást a legkövetkezetesebben, másfelől hogy ezt a filozófiai-metefizikai irányzatot megkísérelte összhangba hozni a bibliai-üdv történeti irányzattal.

Gál Ferenc ezt írja a Bevezetés utolsó bekezdésében: «A Szentháromság titkával kapcsolatban Ágoston az úgynevezett lélektani magyarázat megalapítója» (26. o.). E megállapítást M. Schmaus alapvető munkája óta¹⁴ szinte mindenki elfogadja. Az újabb kutatások azonban rámutatnak arra, hogy már Augustinus előtt is voltak olyan elméletek, melyek szerint az ember lelki substantiája hármasság felépítésű, például hasonló gondolatokat fejteget Marius Victorinus *Adversus Arium* (Arius ellen) című művében. Éppen vele kapcsolatban merült fel az a kérdés, vajon Augustinus tőle merítette-e, vagy mindketten közös forrásra nyúlnak vissza, nevezetesen Plótinosra. P. Hadot, aki részletesen foglalkozik e problémával,¹⁵ az utóbbi véleményt tartja valószínűnek. Ami Augustinusnál sajátosnak tűnik, az az a tétele, hogy Isten «a Szentháromság egy Isten» képmására és hasonlatosságára teremtetten az embert, azért hármasság felépítésű az emberi lélek, hiszen hasonlóság Isten s ember között tulajdonképpen az emberi lélek Istenhez való hasonlatosságát jelenti.¹⁶

Talán érdemes lett volna külön is kitérni a Bevezetésben az 5–7. könyvekre, melyekben Augustinus a Szentháromság grammatikáját fejt ki. E résszel kapcsolatban

¹² EPhK 67 (1946), 102–108.

¹³ M. Schmaus: Die Spannung von Metaphysik und Heilsgeschichte in der Trinitätslehre Augustins. Studia Patristica 6, Berlin 1962, 503–504.

¹⁴ M. Schmaus: Die psychologische Trinitätslehre des heiligen Augustinus. Münster 1927.

¹⁵ P. Hadot: L'image de la Trinité dans l'âme chez Victorinus et chez saint Augustin. Studia Patristica 6. Berlin 1962, 409–442.

¹⁶ Vö. még E. Müller: Augustins Lehre von der Einheit und Dreieinheit. Erlangen 1929, 31. skk.

utalni lehetett volna egyfelől arra, hogyan használta fel Augustinus e művében az arisztotelési logika örökségét, másfelől hogyan éltek tovább a nyelvvel és a nyelvi elemzéssel kapcsolatos gondolatai a középkori skolasztikában.

A Jegyzetek című rész 69 megjegyzést tartalmaz, ami kevésnek tűnik egy ilyen terjedelmes és komplex mű esetében. Valóban megvilágítatlanul maradnak olyan helyek, amelyek «szövegkritikai» megjegyzéseket igényelnének, nyilvánvaló idézetek (pl. Cicero Hortensiusából) vagy rejtett idézetek, bizonyos szavak vagy kifejezések fordítási problémái. A meglevő jegyzetek megbízhatók és jól segítik a főszöveg megértését, esetenként azonban több konkrét adatot is tartalmazhatnának, például a 24. jegyzet Platón «vissza emlékezés» tanára utal, pontos lelőhely nélkül, az 59. Platón lélektanára, szintén lelőhely nélkül. A 64. jegyzet Ciceróval foglalkozik; Hortensiusát is meg kellett volna említeni, különösen azt a tényt, hogy e mű nem maradt ránk, s leghosszabb töredékeit éppen Augustinusnak köszönhetjük.

A Bibliográfia, a Szentírási idézetek jegyzéke, a Név- és tárgymutató fontos segítséget nyújt azok számára, akik e munka egyes részletkérdései iránt érdeklődnek, s emeli e kiadvány tudományos értékét. Kár, hogy a bibliográfia idegen nyelvű címeiben sok sajtóhiba csúszott be, a név és tárgymutatóból pedig kimaradt néhány név és tárgy, például: Ennius, Terentius, Vergilius, allegória stb.

3. Ami a *De trinitate* fordítását illeti, Gál Ferenc professzor hűen adja vissza az eredeti gondolatait, ami nem kis erény: stílusa világos, olvasható. Példaként álljon itt három részlet átültetéséből: „A szentírás számtalan helye és a szentírás tudós katolikus magyarázóinak tanítása alapján Jézus Krisztusra, a mi Urunkra vonatkozólag elfogadjuk a hit szabályának azt, hogy ő az Isten Fia, s isteni természete szerint egylényegű az Atyával, szolgai alakja szerint azonban, amelyben megjelent, kisebb az Atyánál (Fil. 2,6–7). Ebben az alakjában nemcsak az Atyánál, hanem a Szentléleknél és önmagánál is kisebb lett» (2,1,2). «Most egyelőre eltekintünk minden többi dologtól, amelyről a lélek bizonyosságot szerezhet, és kimondottan erről a háromról tárgyalunk: az emlékezetről, az értelemről és az akaratról. Ezen a három kereszttől szoktuk azt is megítélni, hogy a gyermek tehetsége milyen irányban mutatkozik meg. Minél biztosabban, könnyebben emlékezik, minél élesebb az elméje, és minél szorgalmasabb a tanulásban, annál ígéretesebb a tehetsége» (10, 11, 17). «A hitnek erre a szabályára irányítottam figyelmemet, amennyire képes voltam, amennyire te képesítettél engem, s úgy kerestelek, igyekeztem szemlélteni azt, amit hittem; sokat töprengtem és fáradoztam, Úram, Istenem, egyetlen reményem, hallgass meg engem, hogy fáradság miatt ne szűnjelek meg keresni téged, hanem keressem mindig arcodat égő vágygal» (Zsolt. 105, 4; 15, 28, 51). E három részletből kiteszik Gál Ferenc fordítói alapelve is. Az olyan mondatokat, amelyeknek struktúrája a magyar változatban is helyenvaló, formailag is pontosan fordítja (2. és 3. példánk). Az olyan hosszú, jellegzetesen augustinusi körmondatokat, amelyeknek pontos visszaadása a magyar szöveget nehezékké, homályossá tenné, rövidebb mondatokra tördeli. Az első példánk egy ilyen hosszú, 17 sorból álló körmondat első harmada, két önálló mondatát átalakítja. Ez a szöveg arra is jó rávilágít, hogy Gál Ferenc a mondatnál kisebb nyelvi eszközök esetében is egyszerűsít, ha a gondolati tartalom sértetlen marad. Második mondatából elhagyja a *neque hoc tantum* szavakat; ha ezeket is lefordította volna, a következő magyar mondatot kapta volna: «Ebben az alakjában nemcsak az Atyánál, hanem a Szentléleknél is, és nemcsak ennél, hanem még önmagánál is kisebb lett». Kérdés azonban, hogy e formai egyszerűsítésben meddig lehet elmenni a gondolati tartalom sérelme nélkül.

Lássunk néhány problematikusabb megoldást is. Rögtön a mű elején, előszóként szolgáló levelében így szólítja meg Augustinus Aureliust, akinek művét ajánlja: *Domino beatissimo et sincerissima caritate venerando sancto fratri et consacerdoti papae Aurelio Augustinus in domino salutem*. Gál Ferenc fordításában: «Ágoston üdvözlétét küldi Krisztusban tisztelt urának és őszintén szeretett paptestvérenek, Auréliusz pápának.» A fordítás szép, azonban a fordító a megszólításból elhagyja a *beato* és *sancto* szavakat, valószínűleg azért, hogy a túlságosan «kacifántos» szöveget leegyszerűsítse. Csak hogy az efféle cikornyás megszólítás éppen a későcsászárkori levéllírodalomra jellemző,¹⁷ s Augustinus mint korának művelt embere ragaszkodott az ekkor kialakuló normákhoz. Egyébként a «pápa» szóhoz feltétlenül kellett volna egy megjegyzést fűzni a jegyzetben, hiszen Aurelius Karthágó püspöke volt; vö. *Retract.* 2,15,1: *epistolam, quam scripsi ad venerabilem Aurelium episcopum Carthaginensis Ecclesiae*. A mai nyelvhasználat szerint ugyanis

¹⁷ E kérdést alaposan és részletesen tárgyalja J. Svernung: *Anredformen*. Lund 1958.

pápán csak a római pápát értjük, a későcsászárkorban azonban bármely püspökre alkalmazták.

Az 1. könyv első fejezete Gál Ferenc fordításában ezzel a mondatral kezdődik: «Aki olvassa a Háromságról írt munkámat, annak előbb tudnia kell, hogy azoknak a fordításával szemben ragadtunk tollat, akik a hit keletkezésének módjával nem törődnek, és az érteleme túlértékelésének hibájába esnek». Számomra nem eléggé világos az «akik a hit keletkezésének módjával nem törődnek» mondat. Az eredetiben ez áll: *qui fidei contemptes initium*; véleményem szerint az *initium* itt nem jelenthet «keletkezést», hanem «kezdetet» vagy átvitt értelemben «elsőbbséget». A mondat fordítása tehát: «akik a hit elsőbbségét elvetik». A. W. Hadden angol fordítása is ezt az értelmezést támogatja: «who disdain to begin with faith».¹⁸ Egyébként a *fidei... initium* rejtett idézet a bibliából; W. J. Moutain szövegkiadása a *Corpus Christianorum*¹⁹ sorozatban fel is hívja erre a figyelmet: Eccl. 25,16: Timor Dei initium dilectionis eius; *fidei* autem *initium* agglutinandum est ei. Itt Augustinusnak arról a nevezetes tanításáról van szó, hogy a hit előzze meg a tudást; előbb higgyem, aztán majd az eszemmel is felfogom. A De trinitate több helyén kifejti ezt a gondolatát; vö. 8,4,6; 15,27,49. Később e tanítása *(credo, ut intelligam)* nagy hatást gyakorolt a skolasztika atyjára, Anselmusra.²⁰

A 2. könyv bevezetésének 2. mondata így hangzik Gál Ferenc fordításában: «De éppen ezek kényszerítik alázatra a lelket, hogy aztán Krisztus kegyelmének erejével felüdüljön» (70. o.). E mondat eredetije, mely egyébként egy hosszú körmondat közbeiktelt, megjegyzésszerű tagmondata, Arias szövegkiadásában,²¹ melyet a fordító alapul vett, így hangzik: *ubi mihi non videtur nisi atteri animam, ut Christi gratia glorificata dilucescat*. A mondat első fele kissé szabadon van fordítva, de az eredeti gondolatát mégis visszaadja. Én itt két szövegkritikai problémát tartok fontosnak. Arias kiadása is felhívja a figyelmet két lapalji jegyzetben arra, hogy több megbízható kódexben az *animam* helyett *Adam*, a *dilucescat* helyett pedig *dilucescat* szerepel. Eszerint a mondat fordítása így lenne: «Eközben szerintem csak azért gyötrődik Ádám, hogy Krisztus megdicsőítő kegyelmétől megvilágosodjék». Augustinus abban a hosszú körmondatban, melybe a kérdéses mondat bele van ékelve, arról ír, hogy a Szentháromság titkának kutatói kétféle nehézséggel kerülnek szembe: a) értelmük szemével a megközelíthetetlen fényt (*inaccessibilem lucem*) próbálják szemlélni, b) a Szentírás kifejezőmódja sokrétű és változatos. Ilyen nehézségek közepette az ember (Ádám) csak kilódik, s Krisztus megvilágosító kegyelme nélkül nem jut semmire. A szóhasználat is ezt az olvasatot támogatja: a *dilucescere* ugyanilyen értelemben többször előfordul Augustinusnál, pl.: Conf. 11,22,28; De civ. 18,30; De trin. 10,12,19. Továbbá Ádám és Krisztus szembeállása Szent Pál tanítására Augustinus teológiai gondolkodásában alapvető.²² Egyébként az *inaccessibilis* az is Szent Pál-i kifejezés; vö. *lucem inhabitat inaccessibilem* (1 Tim. 6,16), s ez a tény azt is valószínűvé teszi, hogy Augustinus eredetileg az *Adam* szót használta, nem az *animát*, ugyanacsak Szent Pál nyomán; vö. 1 Kor. 15,45: *Factus est primus homo Adam in animam viventem, novissimus Adam in spiritum vivificantem*. Helyesen járt el W. J. Mountain, amikor a *Corpus Christianorum* szövegében az *Adam* és a *dilucescat* olvasatot fogadta el jogosnak.

Hogy mekkora segítséget jelentett volna a fordító számára, ha a *Corpus Christianorum* szövegkiadása alapján dolgozott volna, azt még egy szöveghehellyel szemléltetem. A 10,11,17-ben Augustinus az emlékezetéről, és az akaratról tárgyal. Esmefuttatása Gál Ferenc fordításában így hangzik: «Amikor tehát erről a háromról van szó, a tehetőségről, a tudásról és a tevékenységről, akkor ezt kell nézni bennünk, hogy valaki mire képes emlékezetével, értelmével és akaratával.

Ezek szerint kell meglátni azt, hogy valaki mit hordoz az emlékezetében, az értelmében és mire vitte törekvő akaratával. A harmadik helyen az akarat tevékenység

¹⁸ A Select Library of the Nicene and Post-nicene Fathers of the Christian Church. Vol. III. St. Augustin: On the Holy Trinity. Michigan 1956, 17.

¹⁹ Sancti Aurelii Augustini De trinitate libri XV. Cura et studio W. J. Mountain auxiliante Fr. Glorie. Turnholti 1968. *Corpus Christianorum*. Series Latina L—L A.

²⁰ M. Grabmann: Die Geschichte der scholastischen Methode. Darmstadt 1957, 272. skk.

²¹ Obras de San Agustín. En edición bilingüe. V. Tratado sobre la Santísima Trinidad. Introducción y notas del padre L. Arias, O. S. A. Madrid 1968.

²² Vö.: P. Ricoeur: Die «Erbsünde» — Eine Bedeutungsstudie (1969). Zum Augustin-Gespräch der Gegenwart. II. Herausgegeben von C. Andresen. Darmstadt 1975. 29—353.

áll. Ez miután látja, hogy mi van az emlékezetben és az értelemben, vagy ráirányul valamire azokból, vagy megnyugszik bennük, mint az elért célban. Tevékenykedni azt jelenti, hogy valamit az akarat rendelkezésére bocsátunk; a birtoklás már örömetl használat, nemcsak reményben, hanem valóságban».

Az eredetiben itt egy egységes gondolatmenet bontakozik ki előttünk, ezért nem értettem, miért szakítja ketté e gondolatmenetet a fordító új bekezdéssel. Aztán megértettem, hogy azért, mert Arias latin szövege is ugyanezt teszi. Ez a formai hiba olyannyira megzavarta Gál Ferencet, aki, hangsúlyozom, kitűnően tud latinul, hogy a *primum horum, secundum eorum* kifejezéseket félreértelmezte. Szövegének helyesbített változata valahogy így hangzik: «Amikor tehát erről a háromról van szó, a tehetségről, a tudásról és a használatról, akkor közülük az elsőt ebben a háromban vizsgáljuk, hogy valaki mire képes emlékezetével, értelmével és akaratával. A másodikat aszerint vizsgáljuk, hogy valaki mit hordoz az emlékezetében, az értelmében és mire vitte törekvő akaratával. A harmadik pedig, tudniillik a használat, az akaratától függ, mely miután látja, hogy mi van az emlékezetben és az értelemben, vagy ráirányul valamire azokból, vagy megnyugszik bennük, mint az elért célban. Használni ugyanis azt jelenti, hogy valamit az akarat rendelkezésére bocsátunk, élvezni pedig azt, hogy valamit örömmel használunk, nemcsak reményben, hanem valóságban.» Mint a kurzivált szavakból kitűnik, az *usus* szót «használattal» fordítottam, nem pedig «tevékenységgel», a *frui* igét viszont «élvezni», nem pedig «birtokolni» jelentéssel. Augustinus ugyanis itt híres fogalompárját — használni — (*uti*), élvezni (*frui*) — alkalmazza.²³ E tant Varro és Ciceron yomán dolgozta ki, és több művében felvázolja;²⁴ vö. *De diversis questionibus* 83; *De doctrina Christiana* 1,4,4; 1,33,37; *De civitate* 19,1,3 stb. A *De doctrina Christiana*-ban így határozza meg e két fogalmat: «Élvezni annyit tesz, mint valamely dologhoz szeretettel hozzátapadni önmagáért. Használni pedig azt jelenti, hogy valami életünkhöz tartozó dolgot olyasmí elérésére fordítunk, amit szeretünk, de csak ha ezt valóban szeretjük».²⁵ (1,4,4). E tanításnak a *De trinitate*-ban való megjelenését az indokolja, hogy már a *De doctrina Christiana*-ban a *frui* tárgyat a Szentháromságban jelöli meg (1,5,5). A Corpus Christianorum kiadója egyfelől nem szakítja ketté a fenti szöveget, másfelől az *uti-frui* párra is felhívja a figyelmet.

Fentebb már említettem M. Schmaus megállapítását, mely szerint Augustinus teológiája elképzelhetetlen filológia nélkül. Hadd szemléltessem e kijelentés mélyeséges igazságát három olyan problematikus hellyel, melyek közül az első a logikával, második a retorikával a harmadik pedig az irodalommal kapcsolatos.

Abban a részben, amelyben az isteni személyek egymáshoz való viszonyát elemzi, fontos, hogy mit mi szerint (*secundum quid*) állíthatunk Istenről: lényeg szerint (*secundum substantiam*), járulék szerint (*secundum accidens*) avagy viszony szerint (*secundum relativum*), azaz valamihez viszonyítva (*ad aliqd*). E logikai terminus technikusokat, amelyek többsége az aristotelési logikára nyúlik vissza, ²⁶ csak terminus értékű magyar kifejezésekkel szabad visszaadni, s mindig ugyanúgy, függetlenül attól, hányszor ismétlődnek. Gál Ferenc nem mindig fordít terminus értékkel, például a *secundum substantiam* kifejezést olykor így fordítja: «ez a lényegét érintő állítás», «lényegére vonatkozik az is», «ezt a kijelentést is úgy kell venni» (5,4,3; 180. o.). A *Quamobrem nihil in eo secundum accidens dicitur, quia nihil ei accidit* mondatot így fordítja: «Öbenne tehát semmi sincs járulék módjára, mivel semmi többlete vagy hiánya nem lehet...». Logikusabb lett volna így fordítani: «Azért nem állítunk benne semmit járulék szerint, mert semmi sem járul hozzá».

Augustinus a Szentírás helyeinek értelmezésekor gyakran felhasználja az antik retorika fogalmait és műszavait, például Szent Pál ezen szavai urán: «most tükörben látunk» így folytatja: *Quia vero addidit in aenigmate, multis hoc incognitum est, qui eas litteras nesciunt, in quibus est doctrina quaedam de locutionum modis, quos graeci «tropos» vocant, eoque graeco vocabulo etiam nos utimur pro latino. Sicut enim «schemata» usitatus dicimus quam «figuras», ita usitatus «tropos» quam «modos».* (15,9,15). Gál Ferenc fordí-

²³ Vö. Vidrányi K.: Megjegyzések Augustinusához. Világosság. Melléklet az 1982 decemberi számhoz, 12—17.

²⁴ Kellő részletességgel s alaposzággal vizsgálja e tant G. Pfligersdorfer: Zu den Grundlagen des augustinischen Begriffspaars «uti-frui». Wiener Studien 84 (1975), 195—232.

²⁵ A keresztény tanításról. Budapest, 1944, 37. Fordította Városi I.

²⁶ Vö. M. Ph. Hubert: Einige Aspekte des philosophischen Lateins im 12. und 13. Jahrhundert. Mittelateinische Philologie. Herausgegeben von A. Önnersfors. Darmstadt 1975, 297. skk.

ásában: «Azután hozzáfűzte: homályosan látunk. A kifejezés nehezen érthető azoknak, akik nem ismerik a beszédmódokról szóló írásokat. A görögök *tropos*-nak nevezik a jelképes kifejezéseket, és ezt a latin nyelv is átvette.»

Ahogy a sémákat gyakrabban alakzatoknak mondjuk, úgy a tropos-t gyakran módozatnak. (452. o.). Ez a fordítás elmosza az eredetinek rétorikai szakjellegét, azáltal, hogy a rétorikai terminus technikusokat nem a nekik megfelelő magyar műszavakkal adja vissza, s ezt a szöveg értelme is megsínyli. Valahogy így lehetett volna szakmaibban fordítani: «Mivel pedig hozzáfűzte: «talányosan», ez a kifejezés sok olyan ember számára nehezen érthető, akik nem ismerik azokat az írásokat, amelyek a szóképeket tárgyalják; a szóképeket a görögök troposnak nevezik, és mi is ezt a görög szót használjuk a megfelelő latin helyett. Ahogy ugyanis közhasználatúbb a «schéma», mint az «alakzat», úgy közhasználatúbb a «tropos», mint a «szókép.» Augustinus, mint korának legnagyobb rétor, tisztá és világos rétorikai fogalmakkal dolgozik, s ebben a fordító nem mindig tudja követni, például: «Az ilyen allegóriának több fajtája van, ide tartozik az enigma, a homályos kifejezés is.

Az enigma általános meghatározása kell, hogy magába foglalja az alája tartozó fajtákat is». Az első mondat, bár szabadon van fordítva, elfogadható, a második első fele viszont hibás, mert ott nem az «enigmáról» van szó, hanem arról, hogy az általános terminus meghatározásának magában kell foglalnia az összes alfajt is; vö. *Definitio nomen ipsius nominis generalis omnes etiam species complectatur necesse est*; azaz a nomen generale az allegoriára vonatkozik, s ez alá tartozik az *aenigma* (a talány), következésképpen minden *aenigma* allegória, de nem minden allegória *aenigma*.

Augustinus gyermekkorától kezdve rajongott a római irodalomért, ennek nyoma a *De trinitate*-ban megmutatkozik: idézi Enniust, Terentium, Cicerót és Vergiliust. A 14. 14. 18-ban Vergilius Georgicájából citálja a következő két sort példaképpen:

Dii, inquit, meliora piis, erroremque hostibus illum!

Discissos nudis laniabant dentibus artus. (Georg. 3,513—4)

Gál Ferenc fordításában: «Istenek (kiáltja), a jókat adjátok a jámboroknak, a tévedést az ellenségnek! Hadd szaggassák fogaikkal sebzett tagjaikat» (420. o.). E két sor az állatvész leírásából való, ahol a beteg lovak már önmagukat marcangolják. Ha a fordító azonosította volna a szöveget, az összefüggés ismeretében, helyesebben fordította volna, de utvehette volna Lakatos István fordítását is:

(«Óvd a kegyest, a gonoszra bocsáss ilyen örületet, mennyi!»)

Kezdte saját húsát szagatni le pusztá fogával.²⁸

4. A kötet kiállítása szép, tagolása áttekinthető. Kár, hogy szövegében maradt néhány sajtóhiba: a nyagiváltozásnak — anyagi változásnak (7. o.); atyónak — atyának (46. o.); vágó — való (73. o.); sen — sem (85. o.); magában — magában (184. o.); Terentiohöz — Terentiohöz (264. o.); Terentius — Terentius (370. o.); emlékeznék — emlékeznék (448. o.); J. Chevalier — I. Chevalier (510. o.); de relations trinitaire — des relations trinitaires (510. o.); exégése des theophanies — exeges des theophanies (511. o.) stb.

Szintén sajnálatos, hogy a görög és latin személynevek írása következtlen és olykor nem a mai helyesírás szabályai szerint történik; például: Athenagorasznál — Athenagorasznál; Tertulliánál — Tertullianusnál; Hippolitnál — Hippolytusnál (23. o.); Ariusz — Arius (vagy görögösen Areiosz) (24. o.); Árius — Arius (199. o.); Hiláriusz — Hilarius (212. o.); Platon — Platon (353. o.) stb.

Végso értékelésképpen szeretném kiemelni, hogy Augustinusnak «A Szenthárom-
ságról» című munkája az Ókeresztény Írók sorozat legjobb kötetei közé tartozik. Kritikai megjegyzéseimmel nem Gál Ferenc professzor áldozatos munkájának értékét kívántam csökkenteni, hanem csak fel akartam hívni a figyelmet azokra a nehézségekre, amelyek elé ez a rendkívül komplex mű állítja a fordítót. Talán a kelletténél kevesebbet szoltam a fordítás azon erőnyeiről, melyek e nehéz monográfiát olvasmányossá teszik: magyaros mondat szerkesztéséről és szóhasználatáról, ezen erőnyeit azonban bármely olvasója könnyen felfedezheti.

ADAMIK TAMÁS

²⁷ Nagy segítséget nyújthatott volna H. Lausberg kitűnő könyve a fordító számára a rétorikai műszavak értelmezéséhez és fordításához: *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München 1960, I—II.

²⁸ Vergilius összes művei. Fordította Lakatos I. Budapest, Magyar Helikon, 1967.

A. G. PERIXANJAN: OBŠČESTVO I PRAVO IRANA V PARFJANSKIJ I SASANIDSKIJ PERIODY. Nauka. Moskva 1983. 383 p.

A mű a szakirodalom első kísérlete az arsakida és a sāsānida kori Irán társadalmi szerkezetének a jogi intézményrendszeren keresztül történő, monografikus jellegű, teljes forrásbázison alapuló bemutatására.

A korszak társadalmáról korábban átfogó mű egyáltalán nem jelent meg, s ami a jogrendszerrel illeti, a legjelentősebb előző tanulmány, Ch. Bartholomae-é,¹ a pehlevi *casualis* törvénykönyvre, a MHD + A-ra^{1a} épül. (Bartholomae egy fontos forrást, a Rivāyat i Ēmēt i Ašavahištān-t (REA) még nem is ismerte.)

Perixanjan kutatásai rendkívül széleskörűek. A középperzsa forrásokon kívül — a legjelentősebbek: MHD, MHDA, REA — bevonja a szír Išō'boxt-ot, a sāsānida korról szóló arab munkákat (pl. Tabari), újperzsa szövegeket (pl. újperzsa Rivāyat), valamint az órmény, görög és latin szerzők tudósításait Iránról, — ez utóbbiakat a jogrendszerek összehasonlítása kapcsán is. A fogalmak értelmezése során a kutatást óind, óperzsa, elāmi, szogd és xwārizmi etimológiákkal egészíti ki.²

¹ Ch. Bartholomae: Zum sasanidischen Recht, in: SHdbAW Phil.-hist. Klasse, Heidelberg 1918—23.

^{1a} MHD + A: Mātakdān i hazār dāstān (az átírásokkal kapcsolatban ld. 15. jegyzet). Az első részt J. J. Modi adta ki: Mādigān-i-Hazār Dādistān. A photozinocographed Facsimile with an Introduction, Poona 1901. A második rész kiadója T. D. Anklesaria: The Social Code of the Parsis in Sassanian Times or Madigān i Hazār Dādistān, Bombay 1913. A továbbiakban a MHD jelenti az első részt, míg a MHDA a másodikat.

² A szerző által használt forrásbázis a következő: Pehlevi szövegek: MHD, MHDA, REA, Mēnōg i Xrad, Dēnkart, Šāyist nē šāyist, Kārnāmak i Artaxšir, Dātistān i dēnik, Nīrangistān, valamint középperzsa feliratok (p. 65.) A Tāj nāmak, valamint a Gāhnānak (p. 68) címe és tartalma csupán Ibn al-Muqaffa' arab fordításából ismert, amely azonban az eredetihez hasonlóan mára elveszett. Az eredetijében VI. sz.-ra datálható Tansar levele az Ibn al-Muqaffa' által készített arab fordítás újperzsa verziójaként maradt fenn.

Szír: Išō'boxt, Simeon örökösödési kánonja, Mār Aba traktátusa a vérfertőző házasságok megengedhetetlenségéről (p. 399). Edessai Jakob, valamint a szíri front perzsa keresztény mártíriumok felsorolása hiányzik. Az előbbi fontos forrás, de csupán áttételesen, Nöldeke Tabari-fordításán keresztül szerepel. (Th. Nöldeke: Die Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, Leyden 1879.)

Órmény: Faustos Buzandaci (p. 68.), Mouses Xorenaci (p. 68.), Sebeos püspök (p. 70), Lazar P'arpeci (p. 70), Eznik Kox'bac (p. 26) és a «Katonai irat» című mű (p. 68). A felsorolás nem teljes. Hiányzik pl. az iráni történelemnek is forrásul szolgáló Agat'angelos neve, aki az első Órményország története című művet írta. A krónika Artaxšir-nek a párthus Ardavān elleni harcával veszi kezdetét. Iranisztikai szempontból is jelentős az órmény király, Kosrou Arsakuni tíz éven keresztül ellene folytatott háborújának a taglalása. Eg'ise-nek «Az órmény háborúrók» című műve tartalmazza az Arsakuni trónraléptétől a 464—465-ig eltelt 35 év történetét, benne a 451-es ún. «első vallásháború»-t Irán ellen. Nem szerepelnek a mártírológiumok sem.

Az V. sz.-i órmény történetírókból ismert, hogy az arméniai Arsakidák nevezéktani alapelvei nem különböztek lényegesen az iráni udvar protokolljától (p. 68).

Talán nem lett volna érdektelen a grúz források használata sem. Igaz, a VII. sz.-ban szerkesztett, (de 973—976 közötti másolatban fennmaradt) «Ibéria áttérése» című krónika kivételével sāsānida kori történeti mű nincs, de mégis Juanšer Juanšeriani »Vakhtang Gorgarslan király története«-vel (amely a 446—510-ben uralkodott királyról 790—900 között készült) együtt a legrégibb grúz krónika. Legendás voltuk ellenére autentikus szövegek Iránra vonatkozóan is. A grúz történetírók másik csoportjába tartozik a XI. sz.-i (mások szerint IX.) Leonti Mroveli-nek, Ruisi érsekének «Az első atyák és az első királyok története» című műve. Érdekességét az adja, hogy Grúzia történetével az V. sz.-ot, tehát a kereszténységre való áttérést megelőzően is foglalkozik. (Márpedig Šāhpuhr 368-ban szállta meg Grúziát.)

Ógörög: Aristoteles: Politika (p. 40) és az újplatonista Kallikratides (p. 41) párhuzamokat adnak a szerző összehasonlításaihoz az iráni és a görögországi rabszolgatartás viszonylatában. Herodotos, Plutarkhos, Diogenes Laertios, Strabon a testvérházasságról. Platon: Törvények — a családi birtoklásról (p. 84), a késői lexikográfusok (p. 41) és Hesiodos (p. 41) valamint a görög jog. Arrianos hiányzik.

Az etimologikus módszer eredményei a mindenkori társadalmi viszonyokon alapuló jogi kategóriák esetében csak akkor ismerhetők el, ha azokat az adott kor történeti forrásai is alátámasztják. Esetünkben többnyire csupán a MHD + A gyakorta bizonytalanul értelmezhető szövegére, ill. szöveggörnyezetére támaszkodhatunk. Az objektív nehézségekre jellemző, hogy M. Macuch³ MHDA-fordítása Perixanjan hasonló kísérletétől⁴ 67 helyen mutat kisebb-nagyobb eltérést.⁵ Ezen eltérések különböző jellegűek: Egészen minimális értelmezési különbségektől teljesen más interpretációig sokféle akad bennük.⁶ Perixanjan jelen könyvének MHD + A értelmezése korábbi említett fordítására épül, ily módon a két mű szerves egységet alkot.

A könyv hét fő részre tagolódik: I. Személyek joga, II. Társadalmi struktúrák: agnatikus csoportok és a család, III. Tulajdonjog, IV. Családjog és az örökösödési törvény, V. Kötelmi jog, VI. Büntetőjog, VII. Bírósági eljárás.

A fő részek fejezetekre tagolódnak, amelyek közül a II/1.⁷ és a III/6.,⁸ valamint a VII/3.⁹ már korábban napvilágot látott. A *stūr* és a *bayāspān* a Henning-emlékkönyvből jelent meg először.¹⁰ (Ez utóbbi értelmezése azóta jelentős korrekción esett át.) A *vāspuhrakān*-nál egy helyen található¹¹ az *āzād* Nyberg szerint (mesteri elemzés)-e.¹² A családjoggal kapcsolatban is léteznek korábbi publikációi.¹³ Ismertető könyvével egy-

Bizánci: A témánkhöz kapcsolódóan nem jelentős ógörög szerzők említése után meglepő a bizánci történetírók hiánya. Agathias pl. a sāsānida kori történet egyik legfontosabb forrása – annyiban szerepel, amennyiben Nöldeke id. műve felhasználja. Neve külön nincs megemlítve.

Latin: Diodoros Siculus (p. 27), Curtius Rufus (p. 64) az anya és fia házasságáról, Catullus ugyanerről, valamint római jogi források.

Arab: Ṭabarī (Nöldeke fordításában használja a szerző), Jāhiz.

Párthus: I. Šāhpuhr Ka'be-i Zardušt-yi felirata, avromani dokumentumok (p. 72), nisai osztrakonok (p. 172), Kartir felirata a lelki alapítványokkal kapcsolatban (p. 172).

Újperzsa: Ardašir végredeleete, újperzsa Rivāyat-ok (az első 1478-ra datálható). Óperzsa: Dareios biszutuni felirata (p. 58) és mások (p. 59).

Elámi: Persepolisban előkerült elámi táblák az «agnatus» iráni megfelelőjével kapcsolatban (p. 58).

Szögöd: Mug hegyi dokumentumok az «agnatikus» csoportokról (p. 76–77). Az Aveszta a fogalmak etimologikus értelmezését segíti.

Arameus: papiruszok (p. 60), Babiloni Talmud.

Xwarizmi: (p. 60 – etimológia)

³ M. Macuch: Das sasanidische Rechtsbuch «Mātakdān ī Hazār Datistan» (Teil II), Wiesbaden 1981.

⁴ A. G. Perixanjan: Sasanidskij sudebnik «Kniga tysjaci sudebnyx resenij» (Matakdan ī hazār dāstātān) Jerevan 1973.

⁵ Ld. M. Macuch: id. mű p. 3.

⁶ Pl. Perixanjan a II. 36.16-ot kihagyta. M. Shaki pedig mind Perixanjannal, mind Macuch-hal, mind Menasce-szal polemizál. (Ld. M. Shaki: A few unrecognized Middle Persian terms and phrases, in: Middle Iranian Studies. Proceedings of the International Symposium organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of May 1982. Ed. by W. Skalmowski and A. van Tongerloo, Leuven 1984. p. 95–96.)

⁷ A. G. Perixanjan: Agnatičeskie gruppy v drevnem Irane VDI 3 (105) 1968. p. 28–53.

⁸ A. G. Perixanjan: Častnye celevyje fondy v drevnem Irane i problema proisxoždenija vakfa VDI 1 (123) 1973. p. 3–25.

⁹ Ld. Peredneaziatskij Sbornik 3 (1979) p. 182–192.

¹⁰ A. G. Perikhanjan: On some pahlavi legal terms. In: W. B. Henning Memorial Volume, London 1970. p. 349–357.

¹¹ A. G. Perikhanjan: Notes sur le lexique Iranien et Armenien REA 5 (1968) p. 16–23.

¹² Ld. H. S. Nyberg: Manual of Pahlavi II. Wiesbaden 1974. p. 41.

¹³ A. G. Perixanjan: Obrazce pehlevijskogo bračnogo kontrakta SE 1960. N°5. p. 67–75. D. N. MacKenzie – A. G. Perikhanjan: The Model of Marriage Contract in Pahlavi – K. R. Cama Oriental Institute Golden Jubilee Volume, Bombay. 1969. p. 103–112. A. Perikhanjan: Sur arm. panduxt REA 6 (1969) p. 1–14.

Szerzőnknek a Menasce-emlékkönyvből (Mémoires J. de Menasce, Louvain 1974.) lévő tanulmányához nem tudtam hozzájutni.

időben került ki a nyomdából szerzőnk ugyanezen témájú, de jóval rövidebb tanulmánya.¹⁴

A könyv említett hét része közül az első kettőt behatóan ismertetjük. Ez ugyanis a személyeket és a szociális struktúrát tárgyalja, s ennek kapcsán a társadalom átfogó képét adja, amely, mint említettük, a mű legfontosabb újdonsága. A családjogról — közelebbről a házasságról, — azért látszott szükségesnek részletesen szólni, mert jól példázza a pehlevi jogban felmerülő problémák sokrétűségét, illetve, mert a könyv kiadása óta eltelt időben megjelent újabb szakirodalom ismeretében megállapításaihoz bizonyos kiegészítések tehetők hozzá.

I. Személyek joga (E rész a jogalanyokról szól.)

1. A személyiség — más jogrendszerekhez, pl. a római joghoz hasonlóan — a születéssel kezdődött. Jogképesnek (*tuvānik*¹⁵) számított az állampolgári és vallási közösségnek mindazon szabad tagja, aki elérte a nagykorúságot, s nem volt más személy patriarchális vagy gyámsági hatalma alatt. A tizenötödik életév alatt az illető férfi vagy nő kiskorú (*apurnāy*, *apurnāyak*), azontúl nagykorú (*purnāy*) volt. A rossz hírnévnek (*dusravīh* — infamia) «örvendő» egyén elvesztette közjogi képességét: nem tehetett tanúvallomást, s beszámított ítélet esetén.

A hivatalos zoroasztrianus egyház könyörtelen üldözöttjei, a manicheusok semmiféle jogviszony alanyai nem lehettek. Az ország minden tartományába királyi parancsot küldtek a manicheusok és a manicheizmust terjesztők vagyonának elkobzásáról. A nem zoroasztrianusok (*aydēn*) helyzetére mégis összességében az volt a jellemző, hogy az etnikai vagy vallási üldözésnek (mint pl. II. Šāhpuhr (309—379) keresztényellenes intézkedései), nem volt észrevehető jelentősége a személyi jog szférájában. A diszkrimináció majdnem kizárólag az adminisztratív jog területére korlátozódott: a MHD + A nem ír a zoroasztrianusok és más hitűek közötti jogügyletek esetében a nem *mazda*-hitűek jogainak megnyírálásáról.

A zsidó és keresztény közösségek belső életében a *Babiloni Talmud*, ill. az *Išō-bort* volt érvényes.

Természetes személyekkel való jogügyletek kapcsán jogi személyek képviselői is felléphettek — jogi személy a sásánida kori Iránban a kincstár és a templom volt. Természetes és jogi személy együttesen is felléphetett, és pl. rabszolga társtulajdonosai is lehettek.

2. A társadalom 4 rendjét a *mazda*-hitű vallási közösség 4 osztályának (4 *pēšak* i *dēn*) nevezték. A 4 avesztai eredetű rend: papok (*asravān/āsrōn*, újabb szóval *moyān*), harcosok (*artēštārān*, újabb szóval *āzātān* tkp. 'szabadok', 'nemesek'), földművesek (*vāstryōšān*) és kézművesek (*huhuršān*).

Az állam élén a királyok királya (*šāhān-šāh*) állott. Utána következtek a királyi ház hercegei (*vāspuhrān/vispuhrān*), akik a függő helyzetben lévő királyságok vagy területek kormányzói lehettek, s a király (*Armēnān-šāh*, *Mesān-šāh* stb.) vagy a kormányzó (*šahrdār*) címet viselhették. Velük egyenrangúak voltak a helyi dinasztiák vazallus királyai. Rangsorban a harmadik helyet a területek és a katonai igazgatási körzetek elő járói foglalták el, akik a szatrapa (*šahrap*), határgróf (*marzpān*), vagy az arsakida nagyvezér (*bīlaxš*) illetve *naxvadār* címet viseltek. A jelek szerint velük egyenlőek voltak a legbefolyásosabb arisztokrata nemzetségek fejei (*vazrakān* = 'nagyok'). Őket követték a nemzetségek egyszerűbb tagjai, akik különböző tisztségeket tölthettek be a királyi adminisztráció, a hadsereg és az udvar területén. A ranglétra alsó fokán a nagyszámú kisebb nemes volt található, akik a közigazgatási-pénzügyi szolgálatukért a királyi birtokból (*ōštān*) örökölhető feltételes birtoklású földet kaptak. Ők alkották a királyi lovasság alapköntingensét. Ez utóbbiban ismeretlen eredetű lovaskatonák is szolgáltak, akik katonai szolgálatuk fejében feltételes birtoklásra telket kaptak a kincstártól. Hogy minden lovas *āzāt* lett volna, Perixanjan nem tartja hihetőnek.

A zoroasztrianus papságnak a harmadik század végén kezdődő, s II. Šāhpuhr (309—379) uralkodása alatt befejeződő államegyházzá való szerveződése társadalmi téren is változásokat hozott. Az első helyre a papság került. Alesoportjai: mágusok (*moyān*), bírók (*dātaβārān*), hitoktatók, templomi alkalmazottak és tanárok.

¹⁴ Iranian Society and Law. In: The Cambridge History of Iran, 3/2, Cambridge 1983. p. 627—680.

¹⁵ Az átírásknál a visszakereshetőség érdekében mindig *Perixanjan* átírását követjük, még akkor is, ha ma már nem az az általánosan elfogadott.

A második rend, a korábbi helyzetnek megfelelően, a harcosok rendje lett. Alesoportjai: lovasok, gyalogosok.

A szerteágazó bürokratikus apparátusban elért sikerek különálló írnok-rend (*pēšak ī dipīrān*) kialakulását idézték elő. Alesoportjai — kategóriái: a hivatalos dokumentumokat kiállító-, bírósági-, kancelláriai írnokok, számvévk, krónikások. Ide tartoztak az orvosok, a költők, a zenészek és az asztrológusok is.

A negyedik rendbe a földművesek, a kézművesek és a kereskedők tartoztak.

A rendek fejeit *pēšak sardārān*-nak nevezték, akiknek nem kellett feltétlenül az illető rendből származniuk.

3. A szó teljes értelmében jogi személy csak állampolgár — leggyakoribb kifejezéssel: *ādehīk* (tkp. a közösség tagja) — lehetett, bármelyik rendből származott is. A *Dātastān ī dēnik* (Dd 55.) szerint: «*mart ī vehdēn ī āzāt ī šāhān sāh bandak*», azaz igazhitű (zoroasztriánus) férfi, a polgári közösség tagja (az *āzāt* is azt jelenti), a királyok királyának alattvalója (*bandak* itt 'alattvaló').

Az állampolgárok csoportjainak helyzetében lényeges különbségek voltak, az alábbiak szerint:

- etnikum és vallás: irániság (*ērīh*) — nem irániság (*anērīh*)
- privilégiumok: *āzāt* — nem *āzāt*
- rendi hovatartozás
- adózás: fizet-e adót vagy sem
- kötelezettségek: hadi- vagy munka-

Az *ādehīk* ellentéte, az *uzdehīk* kétféle lehetett: vagy ideiglenesen idegenben tartózkodó, aki átmeneti tartózkodási helyen ugyan nem rendelkezett minden, az ottaniakat megillető joggal, de otthon minden megillette; vagy a közösségtől elűzött egyén, akit eredeti lakóhelyén minden jogától megfosztottak.

4. Az akhaimenida kor óta ismeretesek a rabszolgák is. Középperzsa terminusai: *bandak*, *anšahrīk*, *rahīk*, *tan*, *vēšak/vēšak*, *paristār*. Ezek mindegyike szerepel a MHD-ban. Pártus szövegekből ismeretes még a *d'hyft* «rabszolgaság» szó is, amely *dāh*-ként 'szolga' jelentésben az újperzsában is megvan — feltehetően létezett a középperzsában is.

A *bandak* szf használatos volt átvitt értelemben is, mint 'alattvaló', egyebek közt a *šāhān sāh bandak* kifejezésben, amely «a királyok királyának alattvalója»-t és nem a «királyok királyának rabszolgája»-t jelenti, olyannyira, hogy a MHD és a pehlevi *Nīrangistān* egyes helyein a két fogalom szemben áll egymással.

Az *anšahrīk* etimológiailag külföldit jelent, s eredetileg hadifoglyokból lett rabszolgákra alkalmazták. A sāsánida időkre azonban már elvesztette régebbi értelmét, s egyenértékű lett a *bandak*-kal.

A többi terminust illetően is fölöttebb valószínű, hogy nem voltak egymás szinonimái, hanem különbözőféle rabszolgát jelöltek, vagy valamilyen aspektust hangsúlyoztak, — de a forrásanyag nem ad lehetőséget ennek megállapítására. Annyi világos csupán, hogy a *Dēnkart*-ban és a *Dātastān ī dēnik*-ben formálisan szemben áll a *bandak* és a *paristār*. Ez utóbbi a MHD-ban a *ieqōdovloš*-t (templomi szolgálatra rendelt rabszolga) jelöli. Ők a kultuszban részt vevők, és a templomgazdaságban dolgozó rabszolgák egészen más kategóriákba tartoztak.

A királyi és a templomi rabszolgákat illetően forrásaink oly kevés adatot tartalmaznak, hogy jelenleg még nem lehetnek alaposabb kutatás tárgyai.

Többet tudunk a magán személyek rabszolgáiról. A rabszolgák eredetüket tekintve lehetnek hadifoglyok és lázadók, valamint születésüknél fogva s eladás révén rabszolgák — öneladás is lehetséges volt. (Ez utóbbi nem a MHD + A-ból ismeretes, hanem egy párthus kori, Dura Európosban előkerült szerződésből:¹⁵⁴ pénzkölcsön fejében nemesek a kölcsönző vagyonát, hanem személyét is lekötötték, s mindkettőt behajtották (kp. *griftār kartan*) a hitelező kártérítésére.) Azok a gyermekek, akiknek szülei rabszolgák voltak, maguk is rabszolgák lettek. Ha a gyermek a *manumissio* után született, követte szüleinek státusát. A MHD + A-ban nincs utalás a vegyes kapcsolatokból származó gyermekekre, de minden bizonnyal Iránban is az az ókorban elterjedt norma érvényesült, amely szerint az ilyen utódok az anyja státusát követték.

A zoroasztriánus más hitű hitelezőjének zálogul adós rabszolgaságba adhatta (*frōrtan* 'eladni' — s nem *apaspārtan* 'átadni, rábízni') saját fiát. Ez a zoroasztriánus egyház előtérzése után aligha lehetett így — a *Dēnkart* itt valószínűleg a korábbi helyzetre utal.

¹⁵⁴ Excavations at Dura-Europos, Final Report. V. 1969. A DPg 10 pergamen.

A családfőnek patriarchális hatalma arra is jogot adott, hogy gyermekeit nemcsak átadhassa adósrabszolgaságba, hanem hogy el is adhassa. Azonban a Szászánida kori jog bizonyos korlátozásokat állapított meg: az apa csak akkor adhatta el a fiát rabszolgának, ha haldoklott, magatehetetlen (rokkant) volt, vagy a létfenntartáshoz szükséges eszközöknek teljes hiányában leledzett (*atvadāt*). Ilyen esetben eladhatta fiát (éppúgy, miként feleségét, kiskorú és örökbefogadott gyermekeit), de csupán saját, vagy a fiú édesanyja rokonának, vagy ezen rokonok valamelyike gyámjának a részére — másszóval az eladásnak csak az eladó és az eladott rokonságán belül volt létjogosultsága (33, 13—17). Az apa családtagját adósrabszolgaságba adhatta hitelezőjének (58, 9—14), vagy jogügyletben garanciaként a birtoklás sorrendjében két személynek is.

Az antikvitás egyéb népeihez hasonlóan Iránban is érvényesült a rabszolgák jogi helyzetére vonatkozóan Ulpianus megállapítása: *«servi res sunt»* (dolog = *'rāstak'*). Ura tulajdona (*xvēših*) volt, s hatalma (*pātiršāyih*) alá tartozott, gyermeke «egy a többi dolog közül» (*tāk hač apārīk xvāstak*, 94, 12). Egy felnőtt férfi rabszolga közepes ára a MHD szerint (12,4—9) 500 drachma volt. (Ugyanitt más helyen 200 drachma is szerepel.) Lehetett ajándékozni, átadni — félig vagy részben is, így közös tulajdonban is lehetett, — örökölni, eladni, elzálogosítani (*hypotheca* és *antichresis*), lehetett a *stūr*-birtoklás (ld. később) tárgya. A szökött vagy elvitt rabszolgát ura *revindicatio* vagy *revocatio* útján visszakövetelhetette.

Ennek ellenére a rabszolga emberi mivoltától nem tekintettek el teljes egészében. A szakrális jog terén — az antik Rómához és Görögországhoz hasonlóan — a legrégebbi időktől kezdve bizonyos fokig jogalany, *személy* volt, s később a rabszolgamunka terjedésével jelentőségük növekedése némi jogképesség elismerését vonta maga után. A MHD olyan rabszolga megvásárlásáról beszél (101, 15—17.), akinek valaki valamilyen holmit adott (ajándékozott). Ez csak annyiban tartozott a rabszolgához, amennyiben sem előző, sem új tulajdonosa nem tartott rá igényt. Az effajta tulajdont a rabszolga halála esetén ura örökölte — kivéve, ha csak részben volt a rabszolga tulajdona.

A rabszolgának jövedelme is lehetett. De ha ketten birtokolták, s közülük az egyik jövedelemhez juttatta, jövedelme felét át kellett adnia másik urának. (AZ 1—2) (Nincs tehát *accessio*.)

A *Dēnkart*-ból, midőn az *Aveszta* elveszett jogi fejezeteit felsorolja, kiderül, hogy rabszolga (*bandakd*) vagyoni perekben egy állampolgárral (*mart ī šahr*) szemben vagyoni ügyekben akár felperes is lehetett, (DKM US, 708, 10—12) — jogügyletekben való részvétele a MHD + A-ból is kimutatható.¹⁶

A *pater familias* hatalma alá rendelt családtagoknak az engedetlensége büncselekménynek számított, s a legsúlyosabb büntetések egyike volt a vagyon- és jogfosztás.

A nőkhöz és a kiskorúakhoz hasonlóan a férfi rabszolga sem lehetett tanú (MX 39³⁷) önállóan, csupán más, teljes jogú állampolgárral együttesen. Ilyen körülmények között azonban a rabszolga tanúvallomását is bevezették a kihallgatási jegyzőkönyvbe (98, 1—5).

Nem világos a rabszolgák házasságának kérdése. Volt-e a rabszolgák házassági kapcsolatának valamiféle törvényes elismerése, vagy sem? Kezdetben nem. A MHD + A-ban nem szerepel olyan eladás, ahol a család figyelembe lett volna véve. Azt kell hinnünk, hogy az ilyen családok sorsa a tulajdonostól függött.

A rabszolga utódai V. Vahrām uralkodásáig (421—439) az apa tulajdonosát, azután az anya tulajdonosát illették meg (I, 2—4).

A *mazda*-hitű rabszolgák gyakorlatilag lehetetlen lett volna más vallású házában vagy gazdaságában teljesíteni hitének előírásait és szertartásait. Ezért a más vallású rabszolga, felvéve a *mazda*-hitet, elhagyhatta urát, s az ebben az esetben elveszítette jogát arra, hogy visszakövetelje őt, — csak kártérítési keresettel élhetett. Ha a rabszolga *mazda*-hitű űrhoz ment, reá hárult az előző tulajdonos kártérítésének a kötelezettsége, a rabszolga értékének mértékében, de ha a rabszolga maga kifizette a saját értékét, fel is lehetett szabadítani (I, 10—13, I, 13—15, I, 16—17).

A keresetny és zsidó rabszolgák, s velük egy valláson levő uraik viszonylatában saját közösségük szolgálatátása volt érvényben, mert a sászánida Iránban jogi autonómiát élveztek.

Az iráni háztartásnak a rabszolgák a szabadokkal együtt részei, de egyben vagyontárgyak is — ez teljesen megfelel a görög hagyományoknak (ld. Aristoteles: *Politika*

¹⁶ A MHD-ban egy alkalommal olyan jogeset is szerepel, amikor erőszak alkalmazása miatt a rabszolga saját ura ellen indított keresetet (az bedobta őt a folyóba A13, II. 13), de az ügy végső kimenetelét nem ismerjük.

I. 2,1). A családfőhöz való viszony jól meghatározza a két római jogi terminus: *dominium* és *potestas*. A megfelelő középperzsa terminusok: *xwēših* (a dolog alanyhoz való tartozása, jöcsm) és *patixšāyih* (hatalom, részben a családfő patriarchális hatalma, manus).

A *manumissio* MHD + A-beli terminusa az *āzāt kartan* 'felszabadítani' és *āzāt hištan* 'szabadon engedni'. Iráni ceremóniális formáit nem ismerjük. A felszabadított rabszolgának a felszabadítás tényéről dokumentumot (*āzāt-nāmak*, *āzāt-hiš*) adtak. Ha nem volt ilyen dokumentum, s a felszabadított nem tudta a bíróságon bizonyítani a *manumissio* tényét, előző tulajdonosának jogában állott visszakapni. Iránban a felszabadítás kétféle lehetett: a) *manumissio* a rabszolga teljes felszabadításával. Ilyenkor a felszabadított rabszolga a királyok királyának alattvalójaként a törvény védelmét élvezte, a tilos volt újra rabszolgává tenni. Teljes jogú szabad emberré vált. b) *Manumissio* a rabszolga részleges felszabadításával, amikor a rabszolgának csupán ebben vagy abban a részben engedtek szabadságot, vagy pedig több birtokosa közül csak egy szabadította föl. Ez a görög és a római jogban is ismeretlen. A hellénisztikus Egyiptomban viszont megvolt, még a római időkben is ismerték. Alkalmazták a sāsānida Irán zsidó és keresztény közösségei is. Szabad részének joga volt személyi jövedelemre és saját vagyon szerzésére, valamint természetes vagy fogadott fiú hiányában — mint minden utód nélküli szabad *mazda*-hívónek, akinek birtoka értéke 60 sater felett volt, — *stūr* kijelölésére (aki köteles volt örököszt adni neki, ld, később). Nem léphetett viszont szabaddal teljes jogú házasságra.

A felszabadítás csak akkor volt érvényes, ha nem sértett semmiféle feltételt. Ura felszabadíthatta a rabszolgát akkor is, ha tartozása zálogul éppen hitelezőjénél volt. De a felszabadítás ténye a gyakorlatban csak akkor valósult meg, miután kifizette hitelezőjét. Addig a felszabadított rabszolgaként a hitelezőnél maradt (39, 2—5).

Mind a teljes, mind a részleges *manumissio* kiterjedt a rabszolgán (rabszolga?) felszabadítás után született utódaira is. A felszabadított rabszolgaként szerzett vagyonára csak akkor tarthatott igényt, ha ebbe ura beleegyezett (*Īšō box* V, 13§3). Rómától, Görögországtól, s a hellénisztikus Egyiptomtól eltérően Iránban nem létezett a felszabadított rabszolga fölötti patronátus korábbi ura részéről. (Ez egyébként a Talmudban is így van.)

5. A templomi szolgálatra rendelt rabszolgát görög terminussal *ieōōdovλoς*-nak nevezzük. A két megfelelő középperzsa szó (*bandak* ill. *anšahrīk*) nem egyenértékű. A *bandak ī ātaxš* ('a tűz szolgája') főleg technikai jelentőségű volt, míg az *anšahrīk ī ātaxš*-ot mindig a tulajdonképpeni templomi rabszolgára alkalmazták, bár a kölesönös feleserelhetőség terminológiai bizonytalanságra vezetett.

Az *āturātaxš bandak* ('a tűz szolgája') tulajdonképpen nem is volt rabszolga. Megfelel a *ieōōdovλoς*-nak, amelynek szintén kettős használata volt, jelölve azt a szabad egyént is, aki templomi vagy isteni szolgálatra szenteltek, s enm vesztette el állampolgári státusát, — aktívan részt vett a szertartásokban s a kultikus cselekményekben, s ily módon a templom és az istenség védelme alatt állt. A *ieōōdovλoς* férfi és nő egyaránt lehetett, akár a legmagasabb társadalmi körökből is. Mihr-Narsē, a híres Mihrāni nemzetsegből származó volt *vazurg-framatār* (nagyvezér) V. Vahrām (421—439) parancsára lett két tűz templomnak is *ieōōdovλoς*-a, *cum manu mariti* feleségével és rabszolgájával együtt. Mihr-Narsē *āturvarš* lett, vagyis olyan kultikus szolga, aki arra ügyelt fel, hogy ne aludjon ki a szent tűz. Felesége *paristār* lett (közelebből meghatározhatatlan), míg a rabszolga nekik teljesített szolgálatot.

II. A társadalmi struktúrák: az agnatikus csoport és a család

1. A család pehlevi terminusai: *dūtak* (tkp. 'fűst'), *gāl* ('család, háznép, kíséret'), *katak* (tkp. 'ház'). Ez utóbbi főleg olyan kompozitumokban fordul elő, mint *katak-xvatāy* ('pater familias' — egyéb szinonimái: *gil-xvatāy* és *nāfapat*) és *katak bānūk* ('mater familias'). A család az egyenes és oldalági rokonság: kultusz — (a házi tűz és az atyai ősök lelkének tisztelete) és kultikus szertartás —, gazdasági (közös családi vagyon; a nagy családban a vagyon nélküli fivéreknak ideális része van, s a jogi viszonylatokban mint társ, *brāt-hambāy* lépnek fel), valamint termelési és fogyasztási közösség. A családot egyrészt a *personae sui iuris*, másrészt a *personae alieni iuris* alkották. A család és a vagyon élen a családfő állt.

Fontosabb azonban a családnál tágabb rokonsági szervezetnek, az agnatikus csoportnak a szerepe. Ezt sok család alkotja, melyeknek családfői férfi ágon eredetüket egy, tőlük 3 nemzedék távolságban lévő közös ősré vezetik vissza. A mindenkorai családfő gyermekkorából ténylegesen emlékezik is ezekre az ősökre, — ez a valóságos rokonság az, ami az agnatikus csoportot megkülönbözteti a patriarchális rokonságról, vagy a klántól.

A tisztség, — mármint a családfő — egyenes ágon öröklődik. Az agnatikus csoport gyakran feltűnik az iráni jogban, s az állampolgári közösségen belül szerfelett fontos szervezet. Tagjait a rokonságon kívül az elhunyt ősök lelkének kultusza (férfi ágon), a kultikus szertartásokon és lakomákon való közös részvétel, sőt gazdasági közösség fűzte össze. Az utóbbi azonban az egyedi családok kiválásával mindinkább elveszítette eredeti jelentőségét. A középperzsa agnatikus szervezet lényegében megfelel óiráni elődjének, s az óiráni és a lényegében mindmáig élő óind agnatikus struktúra is nagy mértékben hasonló egymásra.

A «származásukat egyenes ágon közös férfi őstől levezető személyek összességé»-t jelentő óind *gotra* (avesztai megfelelője: *nāfa-*) terminus két intézményt rejt magában. Az egyik az ún. világi *gotra* (*laukika gotra*) a közös ősapától eredő, tekintélyes számú, (100 vagy több) nagy családból (*grha*) álló rokon-közösség. A fentebb elsorolt, az iráni agnatikus csoportot is jellemző vonásain kívül sajátága az *exogamia* volt. Nem csak a saját *gotra*, hanem az anyai nagyapa *gotra*-jának nőtagjaival is tilos volt házasságra lépni. A *gotra* kisebb egységekből, a néhányszor 10 (esetleg 100) három nemzedékből álló (nagy-) család alkotta *kula*-ból vagy *mula*-ból állott. Az ősök első köre az élő családfő dédapjával zárult le. Az ezen közös dédapától s *cum manu mariti* feleségétől származó rokonok körét nevezték *sapinda*-nak. Ez megfelel a görög *ἀγχιπαῖς*-nek, az e csoportba tartozó személyek viszonyát pedig a latin *agnatio* (és *propinquitas*) terminus határozza meg.

Az összes családfőt megillette a *gotra* gyűlésén való részvétel joga. E tanács nevezett ki gyámot az elárvult kiskorúak részére, ha nem volt közelebbi rokonuk, intézkedett az örökbefogadásról, az örökös nélküli vagyon átadásáról, a ritus és a szokásjog megsértése jóvátételének módjáról és büntetésének mértékéről, egészen a közösségből való elűzésig.

A másik *gotra* az *ārša-gotra* csak brahmánokból állt, s a fentitől eltérően mesterséges képződmény, amely 8 legendás kultikus tisztelet *rsi*-re (bölcsre) vezeti vissza eredetét.

Az agnatikus csoport szokásos MHD + A-beli megnevezése *nabānazdištāh* (absztrakturnak a *nabānazdišt* 'agnatus, rokon' szóból). A terminus Avesztából kölcsönzött tudós szó. Az avesztai *nabānazdišta* — (szó szerint: 'legközelebbi a rokonságban') olyan személy, aki a családfővel az alábbi rokonsági fokozatok egyikében áll: 1. szülő, 2. gyermek, 3. fivér és leánytestvér, 4. nagyszülő, 5. unoka, 6. nagybácsi és nagynéni, 7. unokafivér és unokanővér, 8. unokaöccs és unokahúg, 9. a fivér és a leánytestvér unokája.

Az avesztai *nabānazdišta*-s színönimája a *taozman* (óp. *taumā* > kp. *tōhm*) az egyénnel való kölcsönös összefüggésben használatos, a vele való rokonsági fok hangsúlyozásával, — míg a rokonság másik két avesztai terminusa a *nāfa(h)-* és a *xvaētar*-általános független terminusok, amelyek az egyén vagy az egyének agnatikus csoportba való tartozására utalnak. A *nabānazdišta*-nak a pusztá rokonságon kívül az Avesztából az ősök és a *fravaši*-k tisztelete kapcsán kultikus jelentősége is kimutatható.

Irában az ősök első csoportjába az apa, a nagyapa és a dédapa (a *pater familias*) tartozott. A családi közösség neve *nmana-*, az agnatikus csoporté *gaētha* volt. Az egy agnatikus csoportba tartozó kollektíven szolidárisak, s egymásnak kezesei voltak (a megfelelő avesztai szövegrész ld. p. 60.). A közös felelősség a szántóföldek, a legelők, bizonyos termelőeszközök, és a gazdasági épületek közös birtoklásán, a közös birtokjogon és — kötelezettségeken alapult. Innen eredeztethető a «közös vagyonban birtoklás, társbirtoklás» avesztai terminusa: *hadō.gaētha-*, pehlvi fordításban *hamgēhān*.

A *daiñhu maza*-nak nevezett megállapodás megszegése esetén a felelős férfiak köre akár 1000 főre is bővíthetett. Az agnatikus csoportba tartozás férfi ágon *cum manu mariti* házasságból való születés révén, nők részéről teljes jogú házasság megkötésével történt.

A nagykorúság elérésekor kb. 15 éves korban az ifjú átesett a kultuszba és a közösségbe való beavatás szertartásán. A szertartás, miként az indeknél is, összekapcsolódott a szent övnek (av. *aivyañhana-*, kp. *kustik*) és ingnek az összegyűlt teljes agnatikus csoport jelenlétében történő investitúrájával. A párszik e szertartást *naojot* (sic! ld. p. 65.) (>úp. **nauzād* 'újzászló')-nak nevezik, s teljesen megfelel a szanszkrit *dvija*, *dvijati* 'kétszer születés'-nek. Első születésnek mindkét helyen a teljes jogú állampolgárként való világrajövetel számított.

Az indiai agnatikus csoporttal szemben az iráni agnatikus csoport jellemzője az ország jelentős részén (a távoli vidékeken nem) az *endogamia* volt. Bár az erre vonatkozó 5 avesztai eset mind későbbi betoldás, az antik auctorok révén adatok tömegével rendelkezünk a rokonsági csoportokon belüli házasságról, nevezetesen endogamiának a végsőig való elviteléről: apa s leánya, anya és fia, fivér és leánytestvér házasságáról. Az ókori szerzők e szokást a perzsáknak általában, s nemcsak a királyi családnak tulajdonítják. Perixanjan Catullust idézi (p. 65), aki a papi rend esetében egyenesen azt mondja:

(«a mágus anyától és fiától születik»). Az effajta házasságot, a *xvæltvadaða*-t pehlevi szövegek Zarathustrának az emberiség számára készített 10 előírása közé sorolják, mint a legmagasabb istenfélelem aktusát, ami jóváteszi a halálos bűnt, s ami a paradicsomba vezet. Eléggé széleskörűen elterjedt volt a sásánida kori Iránban is.

Az agnatikus csoportok nagyobb közösségbe, a *vis*-be tömörültek, mivel ilyen nagy közösségek településüket rendszerint kerítéssel (fallal vagy sánccal) vették körül, másik avesztai megnevezésük *varazšāna-* (óp. *vardana*). A közösség legfontosabb dolga volt a szántóföldek periódikus újrafelosztása, a közös áldozati szertartások megszervezése, az ítékezés, a közösség teljes jogú tagjának vétségével kapcsolatban a büntetés mértékének meghatározása, valamint a közösség tanácsának kijelölése (amely az agnatikus csoportok fejeiből — iráni **nāfapati-*, **nāfadāra-* állt). Mint a *Dénkart*-ból kivehető, főben járó bűn a közösségből való kizárást vonhatta maga után.

A különböző közösségek szövetségre léphettek egymással. A szövetséges közösség, a közösség és az agnatikus csoport jelentette az avesztai társadalom 3 legfontosabb szervezetét.

Sáhpuhr Ka'be-yi Zardušt-if elírata és avromani pergamenek bizonyítják (ld. p. 72—73), hogy az agnatikus csoportok és társadalmi rétegek változó organizációja a sásánida korban is megvolt. Az arisztokrata agnatikus struktúrák az udvarnál és az államigazgatásban vezető szerepet játszottak. A csoportokon belüli kapcsolatok és a szolidaritás nem kis politikai és katonai jelentőséget biztosított a számukra. A nemes nemzetségek képviselői nemcsak katonai szolgálatot teljesítettek, hanem a nekik alárendelt területeken is állították ki a csapatokat és a felszerelést.

Az agnatust egyrészt a *nabānazdišt* avesztai eredetű szóval, másrészt a *hamnāf* terminussal jelölték. Az agnatikus csoport neve *nāf* és *nāfak* volt. Az óind *gotra*-nak a *gōhr*, *gōhrak* felelt meg.

Ha egy teljes jogú *mazda*-hitű utód és fivér- társörökös nélkül halt meg, az elhunyt agnatikus csoportjának (a *gōhrak*-nak) kellett a megboldogult agnatiojából (*nāfak*) a legközelebbi rokont *stūr-rá* kijelölni. A *nāfak*-nak a házassági szerződés pehlevi modelljében volt szerepe. A házasság hivatalos megkötése a *nāfak* összegyűlt tagjai előtt ment végbe. (Egy Mug-hegyi szogd házassági szerződés ugyanezen agnatikus csoportok ottani meglétét tükrözi. p. 76.)

A *nāf* vezetője az örményből kimutatható **nāfapet* («a *nāf* feje»). Pehlevi elnevezése *ōstaβār* ('wstwb'l) manicheus perzsa megfelelője *avistβār* volt. Funkciói: ítékezés, a kultusz irányítása, a közös birtok igazgatása.

Az agnatikus közösséget alkotó családok gazdasági önállóságának és jogi autonómiájának idővel a közösségi vezető kiváltságainak csökkenéséhez, és a családfők jogainak, ill. tekintélyének a növekedéséhez kellett vezetnie. E családfők alkották valószínűleg a közösség tanácsát, amely a közösség ügyeinek legfőbb intézője volt. A MHD + A szigorúan megkülönbözteti a családhoz és az agnatikus csoporthoz való tartozás alapján megillető jogokat, köteleességeket. Az előbbi alapja a *būtak* (szó szerint: 'természetes'), az utóbbi a már említett *nabānazdišt*ih.

2. Az ókori ember életében jelentős szerepet játszottak a vallásos elképzelések. Iránban ez a mindennapi élet olyan fontos részévé vált, hogy meghatározta (az *agnatio*-nak a *cognatio*-val szembeni előnyben részesítésével) a rokonsági csoportok tagjai közötti viszonyt, nélküle érthetetlen a családi tulajdon intézménye, a házassági formák, az utódlás, az öröklés. A jog egyetlen területe sem mentes hatásától. Maga a jog voltaképp a vallásos etika egy részét alkotta.

Ezen elképzelések között a központi helyet a házi tűz kultusza és a halhatatlan emberi lélek képzete foglalja el. A házi Tűznek szent erőt tulajdonítottak, és istenségnek tartották, aki a házban élők jólétéről és védelméről gondoskodik. Kötelező sorrendben naponta áldozatot hoztak a számára és boráldozatot hajtottak végre, imákat mondtak, s fölötté kultikus szertartások egész sorát és rituális tisztálkodást végeztek. A tüzet szakadatlanul fenn kellett tartani, s rendszeresen meghatározott szertartás keretében megújítani. A tűzkultusz kötelessége és a tűz gondozása a családfő vállán nyugodott. Ő töltötte be a családban a pap szerepét, s elhunytja után egyéb funkcióival, — mint az atyai föld megművelése, a családi vagyon megőrzése és gyarapítása — együtt az is fiára szállt át. Ez az öröklés a *nāmakānīh* vagy *nāmburtārīh* (a név viselésére a kultusz ellátása illette).

A halál után az emberi lélek 3 napig a háza közelében lebeg, s azt követeli, hogy étellel és szertartásokkal járjanak kedvében. Ha a halott és lelke nem kapja meg az áldozatot és a tisztelget, nyugtalan s zaklatott lesz, és utódaira nem kevés bajt és megpróbáltatást hozhat. Az embernek ez a lelke (av. *urvan-*, kp. *ruvān*) és a kezdettől fogva létező testetlen, halhatatlan lélek (óir. **fravarti-*, av. *fravaši-*, kp. *fravart* (*fravahr*) az

embertől elválaszthatatlan, életében védi őt, s halála után örökké él. Az ember egyéni lelkét a *fravasi* földi utódaitól és rokonaitól áldozatok bemutatását és a tisztelget követeli, segíti a szent életüket, és megbünteti a bűnösöket és hanyagokat. Bizonyos értelemben az óind *pītārah*-hoz, a római *manes*-hez és *genius*-hoz, ill. a görög *πατέρι θεοί*-hoz hasonlítható. A zoroasztrianizmus dualisztikus rendszerében Ahuramazda seregét alkotják.

A *nāmākānīh* vagy *nāmburtārīh*-örökös hiánya súlyos bűn, csakúgy, mint a nőtlen-ség, mert a kultusz és a világi javak örököse csakis törvényes házasságból születet, örökös híján pedig kihal a ház.

A feleség gyermeke a férj törvényes fiának és örökösének számított. Ha a házastársnak nem volt fiuk, az örökséget a leány-örökösnek (*épīkīlīh*) kellett adni. Ha leány sem volt, valakit az agnatusból örökbe kellett fogadni. Ha a férfi életében ezt nem tette meg, agnatikus csoportjának kellett gondoskodnia róla.

Van azonban egyéb lehetőség is. Tegyük fel, egy házaspárnak nincsenek más utódai, egy fiún kívül, aki 15 éves korában, már a *confirmatio* után, de még a házasságra lépés előtt meghal. Az ifjú halála után az apja vagy a rokonai, agnatikus csoportjából egy leányt az elhalt *stūr*-jává neveznek ki, mint lelkének házastársát, férjhez adván nem teljes jogú házasságba egy másik férfihoz, az elhunyt agnatusai közül. E férfi feleségeként szakrális és jogi tekintetben a megboldogulthoz tartozik, az ő családjának a tagja, az gyámlikodik felette. Az első gyermek, akit szül, a halotté, s nem evilági férjéé. Ha lánya születik, az az elhunyt epiklórosa lesz, öröklí anyjától a *stūrīh*-ot s manus nélküli házasságba férjhez adják a fenti ifjú legközelebbi agnatusához, s fia az elhunyt ifjúnak — azaz nagyanyja névleges «túlvilági» férjének — a fia és örököse lesz. A *stūr*-házasság célja a férfivá avatott ifjú öröklésének megoldása, lelkeről, lelkének kultuszáról és a tűzhelyről való gondoskodás volt. A birtok nem az egyénhez, hanem a családhoz — őseihez és utódaihoz — tartozott.

4. A továbbiakban Perixanjan a házasság 3 lehetséges típusát vizsgálja: a) *patixšāyīh*, b) *čakarīh* és c) *xvāsrādēnīh* vagy *hāyaspān*-házasság.

A *patixšāyīh* szabályos, törvényes házasság, ami által a feleség férjének gyámsága (*sardārīh*) alá kerül, (*ō xānak ī šōy āyēt šavēt* 'a férj házához jön/megy'), s gyámjának beleegyezésével ment férjhez. Megfelel a római jogi *cum manu mariti*-nek.

A *čakar*-házasság kutatástörténetét — a kérdés lezáratlansága miatt — érdemes részletesebben áttekinteni annál, mint ahogy azt Perixanjan teszi.

Mi tehát a *čakar*? Bartholomae: «Nebenfrau» (de ez nem szükségszerű, mivel lehet egyedüli feleség is¹⁷), Tavadia: «subordinate wife», Klingenschmitt: e házasságtípus «... Einrichtung zur Zeugungshilfe für einen zeugungsfähigen Mann ...», West: «serving wife» (az újperzsa *Rivāyat*-ból ered, ahol hamis etimológia révén sűrűn előfordul a *čakar* «servant»-kénti felfogása.¹⁸ Carlsen¹⁹ a *čakar*-ban olyan feleséget lát, aki egy férfinak engedelmességgel tartozik, — s e férfi nem a *čakar*-férje, hanem *patixšāy*-férje, apja, vagy fivére. A szerződés arra kötelezi a feleséget, hogy igyekezzon ezek közül valamelyik számára örökösről gondoskodni, akár élő, akár halott legyen is az illető. Ha a kötelezettség élő személyhez fűződik, a szerződés előre meghatározott időtartamra köthető, de a nő egyik esetben sem fog *čakar*-férjének *sardārīh*-ja alá tartozni, bár megszabadul *patixšāy*-férjének gyámsága alól — de férjével szembeni kötelezettségeitől nem. Annak gyermekei törvényes örökösei. Tilos mindkettővel egyszerre élni. Eddig Carlsen.

Perixanjan szerint a *čakar* az özvegyasszony házassága férjének agnatusával. Az ebben a házasságban született utódok (= *čakardāt* 'čakar-adta') első férjéhez tartoznak, akivel *patixšāyīh*-házasságban élt. A férj halálával az első házassága nem vált érvénytelenné, nem bomlott fel, hanem mind vallási, mind jogi vonatkozásban megőrizte érvényét az asszony *čakar*-házasságra lépte után is. Sőt ha a *čakar*-feleség a *čakar*-férj gyámsága alá került is (p. 96. — ez láthatólag ellentmond Carlsennek) az első férjének felette gyakorolt házastársi hatalma nem változott (megmaradt az ő agnatusában), s felesége maradt kultikus téren is. E körülmény folytán a *čakar*-házasság esetén nincs válás, egyetlen okot kivéve: ha a házasság törvényellenesen kötöttetett, pl. ha a férfi tévesen olyan nővel lépett *čakar*-házasságra, akivel jogában állott teljes jogú házasságot is kötni.

¹⁷ Ld. B. H. Carlsen : The cakar marriage contract and the cakar children's stats in Mātīyān ī Hazār Dātistān and Rivāyat ī Emēt ī Ašavahištān. In: Middle Iranian studies. Proceedings of the International Symposium organised by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of May 1982. Ed. by W. Skalmowski and A. van Tongerloo. Leuven 1984. p. 104.

¹⁸ Ld. ou. p. 104.

¹⁹ Ld. uo. p. 105.

Az a nő, aki már élt teljes jogú házasságban, a *nuptiae consummatio* hiányában más személlyel csak *čakar* típusú házasságra léphetett, ugyanúgy, mint a menyasszony, akinek a vőlegénye meghalt.

5. Itt iktatja közbe Perixanjan az *epiklēratos*^{19a} taglalását.

Itt egy homályos pehlevi terminusról van szó, amelynek olvasata is bizonytalan, olyannyira, hogy Bartholomae meg sem kísérelte. (Viszont «Nadelgeld»-nek értelmezte, vagyis olyan pénznek, melyet a nőnek apja vagy gyámja ad ki. E magyarázat nem állja meg a helyét.)

Perixanjan kutatástörténeti vázlatot ad: ennek lényege, hogy a terminus helyes, «leány-örökös»-kénti értelmezését A.-A. Mazaheri adta, aki viszont azt olvasattal nem boldogult. Klingenschmitt volt az, aki a pehlevi írásképet feloldva **ayūyānī/ayaoyānī*-ként állította helyre. Általános jelentését «unverbunden, ohne Geschwister»-nek határozza meg, amelyet Perixanjan nem fogad el, s «aki nem házas (nem cum manu mariti házas), aki nem köteles (szokásos típusú) házassági kapcsolatra lépni» értelmezést javasol, ami jól kapcsolható terminusi értékéhez (*epiklērōs*). Miután megállapítja, hogy az *epiklēratos* iránti intézménye főbb vonalaiban megegyezik görög és ind megfelelőjével, mibenlétét a következőkben határozza meg:

Egy családban, ahol az apának van leánya — egy vagy több —, de nincs sem természetes, sem örökbefogadott fia, sem fivértársörököse, sem végrendeletileg kijelölt *stūr*-ja, a leány — legfőbbképpen a legidősebb leány — kötelessége az apja számára utódlásról gondoskodni. Ugyanílyan kötelesség járul a leánytestvére is, akinek nagykorú fivére özvegy, ill. természetes, vagy örökbefogadott gyermek nélkül hunyt el. (Ilyenkor a leány fivére *epiklērōs* **ayūyēn ī brāt.*) Az ilyen leányt (vagy leánytestvért) — rendszerint az agnatusból — manus nélküli házasságba adták: nem volt joga teljes jogú házasságra lépnie. Apja (vagy fivére) családja *stūr*-jének (*stūr ī dūtak/dūtak stūr*) számított, s az általa szült gyermek (egy mindenesetre) anyai nagyapja (vagy anyai nagybátyja) törvényes fiának és örökösének számított, hasonlóan az ind *putrikāputra*-hoz és a görög *θυγατρὸς*-hoz. Perixanjan szerint az *epiklērōs* által szült fiú, a *duxtāt* jelentéstanilag összefüggésbe hozható a megfelelő ógörög terminussal: mindkét helyen alkalmazzák az *andar dūtak zāt* ('a családban született' — mármint az elhunytában) ill. a *dūtak-zāt* (az előbbi rövidítése) örökösének helyettesítésére.

Carlsennek a *čakar*-házassági szerződésről szóló, már említett tanulmánya²⁰ megerősíti Perixanjan megállapításait. A *čakar*-gyermeknek a REA-ban való említési módjaból, és a IX. században átdolgozott *Šāyist nē šāyist*-ből azt következteti, hogy e házassági-szerződéstípus a késői sāsánida korban közönséges volt. Ez azért érdekes, mert a sāsánida kori jogfejlődés egyik ritka, igazolt esete tapintható ki benne.

6. Perixanjan a REA XXXI. fejezetének vizsgálata alapján arra a végeredményre jut, hogy a *bayaspān*, mint a nő státusának közös megjelölése (— *duxt bayaspān čand adōnēn* *bavēt* azaz 'hány módon jön létre a *bayaspān* leány' — fogalmazza meg a REA) két teljesen különböző házasságtípust takar. (Ez különbséget jelent korábbi álláspontjához képest.)²¹

A közös elnevezés alapja az, hogy mindkét típus a férfi és a nő kapcsolatának törvényes, nyilvánosan elismert formája volt. Egyrészt a már tárgyalt *pātxšāyih*-é, másrészt a *xwāsrādēnīh*-é²² (= sine manu mariti). Vagyis, ha:

— a leány (vagy leánytestvér) a 15 éves kort — vagyis a nagykorúságot —, elérve, saját akaratából elhagyja apja (vagy fivére) házat, és házastársi kapcsolatra lép anélkül, hogy ez apja (vagy fivére) részéről elutasítást (*yutdātastānīh*) vagy hivatalos (nyilvános) tiltakozást (*patkān*) vonna maga után;

^{19a} *Perixanjan* terminus technicus-a. Ld. i. m. p. 99. skk.

²⁰ Ld. 17. jegyzet.

²¹ Ld. A. Perikhanian: On Some Pahlavi Legal Terms. In: Henning Memorial Volume, London, 1970. p. 349. Itt a *bayaspān* (a *bayaspān* egy későbbi nyelvallapotot tükröző átírása) egyrészt sine manu mariti, melyet a menyasszony saját maga választott, másrészt, mivel ez nem felel meg a REA minden esetére, általánosságban: házasság. Carlsen (Who is the bayaspān daughter. In: Middle Iranian Studies. Proceedings of the International Symposium organized by the Katholieke Universiteit Leuven from the 17th to the 20th of May 1982. Ed. by W. Skalmowski and A. van Tongerloo. Leuven 1984. p. 115—121.) továbbmegy, s úgy véli, (p. 120) hogy a *bayaspān* jelentése «x'āsrāyūn házasságban született vagy e házasságot kötött leány». A kérdés tehát még nincs lezárva.

²² A *xwāsrādēnīh* olvasatát és értelmezését *Perixanjan* javasolta. Ld. A. G. Perixanjan: Sasanidskij sudebnik «Kniga tysjači sudebnyx rešenij» (Mātakdān ī hazār dātastān) Jerevan 1973. p. 546.

– a nagykorú leány eltávozik apja vagy fivére házából, azok akarata ellenére, de anélkül, hogy azok meg tudnák akadályozni ebben;
 – a 15 éves leány, akit apja vagy fivére őt megsértve hosszú ideig nem adott férjhez, maga lép házastársi kapcsolatra;

Ilyen esetben a nő *ő nazdik i gātār²³ šavēt* azaz 'az élettársához megy'. A teljes jogú házassággal szembeni különbségtétel arra utal, hogy a *bayāspān* nem lépett be férje családjába és nemzetségébe, s ebből kifolyólag az e házasságban született gyermekek (*bayāspāndāt* 'bayāspān-adta') nem lehetnek a férj törvényes örökösei, kivéve, ha adoptálja őket. A MHD-ből kiderül, (24 7–10) hogy az ilyen feleség továbbra is apja gyámsága alatt áll, s az ő örököse marad. A férj által nem adoptált gyermekek a feleség apjának (ill. gyámjának) a gyámsága alá tartoznak.

Végezetül néhány formai megjegyzés és egy kiegészítés.

Nem helyeselhető, hogy a szerző által használt forrásokról nem derül ki, hogy melyiket használja eredetiben és melyiket nem. Kútfőit sajnos szisztematikusan nem sorolja föl, hanem itt-ott utal rájuk. Ez megtévesztő, mert így módon az iráni történelem szempontjából teljesen jelentéktelennek számító források szerepelnek (pl. Catullus neve), míg igazán jelentősek említése (pl. Agathias, Edessai Jakob) kimarad.

Nem szerencsés az sem, hogy a Perixanjan által használt művek hol a szöveg közti rövidítések formájában, hol a jegyzetapparátusban találhatók meg. A könyv 364–368. oldalát betöltő rövidítések listája nem teljes, így pl. egyes ókori szerzők neve rövidítés formájában szerepel ugyan a műben, de azok feloldása már nem. Ez még önmagában nem is lenne baj, hisz közismert rövidítésekről van szó (pl. Diog. Laert.), de sajnos így nem deríthető ki, hogy a szerző az illető forrást eredetiben, s ha igen, miféle kiadásban tanulmányozta. Ez egyébként már a korábban említett MHD + A kiadására is jellemző.²⁴ Talán ezért maradatott ki Maria Macuch MHDA-fordításának²⁵ említése.

A könyvet a jegyzetapparátust és a rövidítések jegyzékét követően, nyelvek szerint felépített, és azonbelül abc-rendbe szedett terminus-mutató fejezi be. Nem lett volna hasznátalan a szakirodalombeli tájékozódást megkönnyítő névmutató sem.

A könyv lezárása után jelent meg M. Shaki-nak egy cikke,²⁶ amelyben talán tisztázódik egy régi probléma: a HDYY' ideogramm ('*dārišn* «visszaáramló átruházás») és a *l't* szókép (*rād* «vissza nem áramló átruházás») értelmezése. (A megoldások M. Shaki-tól.)

E kérdésről a könyvből kimaradt, pedig Perixanjan találkozott vele a MHD + A kiadásakor, sőt a *l't* első helyes etimológiája, ill. olvasata is neki köszönhető.²⁷

Mindezekkel együtt Perixanjan új műve hézagpótló, tanulmányozásra érdemes, értékes munka.

NYITRAI ISTVÁN

URSULA KIRKENDALE: THE SOURCE FOR BACH'S MUSICAL OFFERING: THE INSTITUTIO ORATORIA OF QUINTILIAN. Journal of the American Musicological Society 33 (190) 88–142.

Bach és Quintilianus, az *Institutio oratoria* mint a *Musikalisches Opfer* forrása? Nemcsak a zenetörténetben kevésbé járatos olvasó lát hozzá némi gyanakvással a cikk olvasásához, hanem bizonyára az a zenész olvasó is, aki tudja, hogy a *Musikalisches Opfer* keletkezése és szerkezete a «Bach-filológia egyik leg többet vitatott és legnehezebb kérdése» — ahogy azt *Christoph Wolff*, napjaink egyik legkiválóbb Bach-kutatója írta.¹

²³ A *gātār* mint nomen actionis: 1 'házastársi kapcsolat, mancus nélküli házasság', 2 'házasságtörés', és mint nomen agentis: 1 'élettárs, férj', 2 'házasságtörő'. Jogi szövegekben rendszerint a *šōy* 'férj' (manusos házasságban) terminussal áll szemben. Ld. p. 323. jegyzet 149. (*Perixanjan*).

²⁴ Ld. 4. jegyzet.

²⁵ Ld. 3. jegyzet.

²⁶ M. Shaki: Reversible and irreversible grants in Sasanian law, *Studia Iranica* 12 (1983) p. 183–194.

²⁷ A. G. Perixanjan: Sasanidskij sudebnik «Kniga tysjači sudebnyx rešenij» (Mātakdān i hazār dāstān) Jerevan 1973. p. 517.

¹ J. S. Bach: Neue Ausgabe sämtlicher Werke. Ser. VIII. Bd. 1: Kanons, Musikalisches Opfer. Kassel 1974. Kritischer Bericht. Kassel 1976. 99.

A műhöz kapcsolódó történet eléggé ismert. Bach 1747 májusában Berlinbe utazott, hogy a királyi udvarba kamaramuzsikusként szerződött fiát, Philipp Emmanuelt meglátogassa. Május 7-én érkezett meg Potsdamba, és rögtön üzenetet kapott Nagy Frigyes porosz királytól, hogy azonnal jelentkezzen a palotában. Bach érkezésének a hírére a király a szokásos esti koncertet elhalasztotta, és először egy fuga-témát adott fel neki (*thema regium*), amelyre Bach azonnal egy háromszólamú fugát rögtönzött. (A zenetörténetesek ezt tartják a *Musikalisches Opfer* csírájának.) Ezután pedig saját témára rögtönözve egy hatszólamú fugát is eljátszott „a felség és a jelenlévő muzsikások nagy csodálkozására”.² Lépésébe való hazatérése után a királytól kapott témára komponált egy három- és egy hatszólamú ún. *ricercart*, ezeket kiegészítette még néhány fugával és egy triószonátával, és az egészet a királynak ajánlva — egy korábbi újság tanúsága szerint³ — még ugyanazon év szeptemberében kiadta. Mármint a probléma az, hogy mivel az eredeti kiadás 5 különálló, különböző formátumú foliókat és bifoliókat tartalmazó nyomdai egységből áll, és kézirat pedig csak a hatszólamú *ricercarról* maradt fenn, ezért az egyes darabok sorrendje bizonytalan. E miatt a mai napig elvben más-más művet hallhatunk a koncerteken és lemezfelvételeken. A kérdéssel természetesen idáig is sokan foglalkoztak. A különféle stilisztikai, diplomatikai és más egyéb vizsgálatokon alapuló számtalan vélemény nagyjából két, egymással szöges ellentétben álló felfogást képvisel. Egyesek szerint létezik valamilyen rendező elv, ami a *Musikalisches Opfer*t egységes művé teszi, csupán azt kell megtalálni, hogy mi ez.⁴ Mások szerint viszont a *Musikalisches Opfer* nem egységes mű, nincsen semmiféle egyedül helyes zenei sorrend, hanem egyfajta gyűjtemény, amelyből mindenki tetszése szerint választhatja ki az előadásra szánt darabokat, akár a *Wohltemperiertes Klavier*, vagy a *Brandenburgi versenye*k.⁵ A kérdés tehát eléggé nehéz, megoldásához nem kevés bátorság kell, ráadásul Wolff előre megjósolta, hogy számos «nagy hipotézis» fog még születni a mű szerkezetére vonatkozóan, akár elméleti, esztétikai megfontolások alapján, akár egyik-másik jól bevált előadási sorrend igazolása céljából. Mindenképpen érthető tehát az a gyanakvással vegyes kíváncsiság, amellyel az ember egy ilyen viszonylag meglepő című cikket a kezébe vesz.

Ursula Kirkendale nem kevesebbet állít, mint hogy Bach a *Musikalisches Opfer*-ben egészen konkrétan és szisztematikusan, a legapróbb részletekig híven Quintilianus *Institutio oratoria* c. művének 4–6. könyveit, vagyis a fórum beszédével foglalkozó részt követi. A zenemű egyes szerkezeti részeit pontosan a szónoki beszéd részeinek felelnek meg, a zenei stílusesszéközök, jellegzetességek a retorikai eszközök, alakzatok zenei megvalósulásai, vagyis az egész mű nem más, mint Quintilianus művének zenei megfelelője: zenei retorika tankönyv. Amennyiben az amerikai kutatónő hipotézise netán igaznak bizonyulna, akkor felfedezésének legalább három szempontból van óriási jelentősége: 1. Egészen rendkívüli, és további kutatásokra serkentő példa a klasszikus antikvitásnak az európai kultúrára (zenekultúrára) gyakorolt hatását illetően. 2. Nyilván sok új vonással gyarapítja a zeneesztétikát Bach alkotói módszeréről alkotott képét. 3. Egyértelműen eldönti végre a *Musikalisches Opfer* szerkezetéről szóló vitát, és ezáltal közvetlen hatással van a nemzetközi zenei életben ezután kialakuló előadási gyakorlatra is.

A tanulmány fő részében a szerző zenei egységeként, illetve fejezeteként, a szónoki beszéd részeit követve, a legkisebb részletekig igyekszik kimutatni az egyezéseket Bach és Quintilianus műve között, és csak a végén sorakoztatja fel azokat a történeti, életrajzi tényeket, amelyek egész hipotézisét alátámasztják, valószínűsítik. Nekünk, a zenetörténetben járatanabb olvasóknak a tanulmányban foglaltaknál valamivel távo-

² A történetről az alábbi két egykorú életrajzi mű számol be: J. F. Agricola — C. Ph. E. Bach: Denkmal dreyer verstorbenen Mitglieder. In: Neu eröffnete musikalische Bibliothek. Szerk. L. Mizler. Bd. IV, 1. Leipzig 1754. J. N. Forkel: Über Johann Sebastian Bachs Leben, Kunst und Kunstwerke, Leipzig 1802.

³ 1747. szeptember 30-án. Ld. Bach-Dokumente. Ed. W. Neumann, H. J. Schulze. Kassel 1963 — 72. III. 656.

⁴ H. Th. David: J. S. Bach's «Musical Offering». New York 1945. R. Gerber: Sinn und Ordnung in Bachs 'Musikalischem Opfer'. Das Musikleben 1 (1948) 65 — 72. Erich Schenk: Das Musikalische Opfer von Johann Seb. Bach. Anzeiger der Österreichischer Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse 90 (1953) 51 — 66. Ph. Spitta: Johann Sebastian Bach. Leipzig 1873 — 9. II. 843 — 4.

⁵ Ch. Wolff: Ordnungsprinzipien in den Originaldrucken Bachscher Werke. In: Bach-Interpretationen. Ed. M. Geck. Göttingen 1969. 157 — 8. Uő.: New Research on Bach's *Musical Offering*. The Musical Quarterly 67 (1971) 382 — 3. Az itt és az előző egyetben felsorol tanulmányok a legfontosabbak a sok közül.

labról kell kezdenünk a téma megközelítését, és csak ezután térhetünk rá elsősorban a cikk utolsó részének ismertetésére, miközben a kottapéldákkal illusztrált részletes elemzést csak vázlatosan, legfeljebb módszereit és eredményét tekintve áll módunkban bemutatni.

Zene és retorika. A XIX. században határozottan meglazult eme két *ars* hajdan szoros kapcsolata, napjainkra pedig szinte már el is felejtődött. A retorika elméletének első tudatos alkalmazása a zenesztétikában a reneszánszban, a XV. században jelent meg. Felismerték, hogy közös a cél: az *effektus* felkeltése a hallgatóban. Erre kell képessé tenni a szónokot, és ezt a hatást kell, hogy elérje a zene is. Ebben a korszakban váltak a nevelés, az iskolai oktatás alapjává a klasszikus retorikák. Quintilianus már korábban is igen nagy becsben állott az itáliai humanisták körében, noha akkoriban csak csonka kéziratokat ismertek. 1416-ban fedezte fel a firenzei politikus és humanista író, Poggio Bracciolini Szt. Gallenben az első olyan kódexet, amely teljes egészében tartalmazta az *Institutio oratoriá*t. Ennek köszönhetően válhatott Quintilianus több mint két évszázadon át Európa-szerte az új humanista nevelés és kultúra egyik legfontosabb ihletőjévé, nevét együtt emlegették Ciceróval és Vergiliusszal. Számos humanista író és gondolkodó műveire volt nagy hatással Quintilianus, a legjelentősebbek közülük: Enea Silvio Piccolomini, Guarino da Verona, Lorenzo Valla. Erasmus a szónokok fejedelmeként említi, Luther pedig egyenesen azt állította, hogy szinte az összes auktornál jobban kedveli Quintilianust.⁶ Még a XVII–XVIII. században is elég nagy volt Quintilianus kultusza, és csak a XIX. század második felétől kezdve válik némileg elfeledett szerzővé.⁷

A klasszikus retorikán, Quintilianuson nevelkedett korabeli zeneoretikusok számára tehát kézenfekvő volt, hogy a zeneesztétika elméleti alapjait éppen a retorikából kölcsönözzék. A korábbi zenei traktátusokból e tekintetben nem méríthettek, hiszen a *musica* a *quadrivium* részeként addig lényegében matematikai tudománynak számított. Most azonban létrejön a zenei-retorikus figurák elmélete, az ún. *Figurenlehre*. Elsőként J. Burmeister foglalja rendszerbe a figurákat (*Musica poetica* 1606), majd őt követte még jónéhány, elsősorban német zeneoretikus.⁸ Nem csupán a szöveg stílusjegyeinek zenei megjelenítését kell értenünk ez alatt, hanem a barokk zene felé haladva, egyre inkább a hangszeres muzsika «beszédét» (*Klangrede*). A XVII. századtól kezdve a retorika fogalmai a zene minden területére behatolnak, a zeneelmélet a szónoklattantól kölcsönzi a definíciókat, a zenei stílusok meghatározásait, a figurák elnevezéseit, a kompozíciós mód-szereket, és még az előadási gyakorlatban is felbukkannak a retorika fogalmai. «A retorikai elvek eggyévéálása a zenével, éppen ez a barokk zenei racionalizmus legfőbb jellemzője, és ez alkotja a korszak zeneelméletének és zenesztétikájának legprogresszívebb elemét.»⁹ A barokk zene elsődleges célja az emberi affektusok ábrázolása, utánzása, ennek szolgálatába állítják a stílus egészét, és pontosan ezt szolgálja az új, «retorikus zene» is. A zeneszerzők, akárcsak a szónokok, célja, hogy a hallgatóságban bizonyos idealizált, tipizált érzelmi állapotokat, szenvedélyeket (affektusokat) keltsenek fel, úgy mint szomorúságot, gyűlöletet, szeretetet, örömet stb. A hétköznapi beszédmódnak (*oratio propria*) ebben a zenei nyelvben a tradicionális kontrapunktikus szerkesztés felelt meg, és amikor ez — a barokk utánzás-esztétikával együtt — megszűnik, akkor a retorika és zene szoros kapcsolata is meglazul. A retorikus zene tehát a barokkban éli a virágkorát, és így Bach művészetében, mint a barokk zene csúcsában, mindenképpen jogos retorikai elemeket keresni, akár még forrásként is.

Bach és Quintilianus. Honnan jött az ötlet, kérdezhetnénk. Warren Kirkendale, Ursula Kirkendale férje publikált egy cikket 1979-ben az alábbi címmel: «Ciceronians versus Aristotelians on the Ricercar as Exordium, from Bembo to Bach».¹⁰ A szerző ebben a tanulmányban minden kétséget kizáróan helyes magyarázatot ad egy minden lexikon-

⁶ Erasmus: *Encomium moriae*. 50. Vö. F. M. Colson: M. Fabii Quintiliani Institutionis Oratoriae liber I. Cambridge 1924. LXXIII.

⁷ G. Kennedy: Quintilian. New York 1969. 139–141.

⁸ J. Lippius, J. Nucius, J. A. Herbst, A. Kircher, J. G. Walther, J. Mattheson stb.

⁹ Vö. G. J. Buelow: Rhetoric and music. In: New Grove's Dictionary of music. 15. vol. 793–803. Ld. még: H.-H. Unger: Die Beziehungen zwischen Musik und Rhetorik im 16–18. Jh. In: Musik und Geistgeschichte. IV. Würzburg 1941. W. Gurlitt: Musik und Rhetorik. In: Helicon V. 1944. A. Schütz: Die Bildlichkeit der wortgebundenen Musik J. S. Bachs. In: Studien zur Musikwissenschaft I. Mainz 1950. C. Palisca: «Ut oratoria musica». The Rhetorical Basis of Musical Mannerism. In: The Meaning of Mannerism. Szerk.: F. W. Robinson, S. G. Nichols jr. Hannover N. H. 1972. stb.

¹⁰ Journal of the American Musicological Society 32 (1979) 1–45.

ban és kézikönyvben megtalálható terminológiai kettősség okára. Idézzük a Brockhaus — Riemann Zenei lexikon magyar kiadását: «*A ricercar* (ol., . . . a *ricercare* 'keresni', 'próbálni' szóból . . .), egyike a legrégebb önálló hangszeres műfajoknak . . . Kezdetben a *ricercar* a (lantai) hangszer preambulumszerű kipróbálásait, hangolásának ellenőrzését jelentette, és ezzel — az intonáció szó eredeti értelmében — a következő darab hangnemének megpendítését, «megkeresését» . . . Az intonációs *ricercar* mintegy rögtönzösszerű futamokból és akkordfogásokból állt, többnyire hangnemek szerint rendezett gyűjteményekben jelent meg. . . . A *ricercar* csak a 16. sz. közepe táján, főként az orgonazenében, ensemble-játékban vette át a szakaszonként végigimitált motetta szerkesztésmódját, amely most imitációs *ricercarként* jelent meg. . . . E mellett a *ricercar* megőrizte intonációs jelentését is (előjáték meghatározott hagnemben.)» Az egyik tehát lényegében rögtönzösszerű előjáték, hanggütés, a másik pedig fúga-szerű műfaj, sőt a 18. században már szigorúbb és komplikáltabb fúgákat is olykor *ricercarnak* neveznek. Az *intonációs* és *imitációs* megjelölés csupán a modern kor megkülönböztető jelzői, valójában ez a két teljesen eltérő műfaj *ugyanazt* a nevet viselte, és ez a tény nem kevés fejtörést okozott. Warren Kirkendale világosan kimutatta, hogy ennek magyarázata egy Aristotelész-helyben, Cicero erre való reagálásában és kettőjük gondolatmenetének XVI. századi későbbi recepciójában keresendő. Aristotelész a Rhetorikában az *epideiktikon genos prooimionját* az auloszene *proaulionjához* hasonlíttja: *Τὸ μὲν οὖν προοίμιον ἐστὶν ἀρχὴ λόγου, ὅπερ ἐν ποιήσει πρόλογος καὶ ἐν αὐλῇσει προαύλιον· πάντα γὰρ ἀρχαὶ ταῦτ' εἰσὶ, καὶ οἷον ὁδοποιήσις τῷ ἐπιόντι. τὸ μὲν οὖν προαύλιον ὁμοιον τῷ τῶν ἐπιδεικτικῶν προοιμίων καὶ γὰρ οἱ αὐληταί, ὅ τι ἂν εὖ ἔχωσιν αὐλῆσαι, τοῦτο προαυλῆσαντες συνῆψαν τῷ ἐνδοσίμῳ, καὶ ἐν τοῖς ἐπιδεικτικῶς λόγους δεῖ οὕτω γράφειν· ὅ τι γὰρ ἂν βούληται εὖθὺ εἰπόντα ἐνδοῦναι καὶ συνάψαι.* (Rhet. III. 1414b.) Ez a *prooimion-proaulion* nyilvánvalóan a szabad, improvizatív *ricercarral* áll összefüggésben. W. Kirkendale több mint egy tucat példát mutat arra, hogy a 16. századi olasz Rétorika-fordítások és parafrázisok az idézett szövegben a *proauliont* éppen a *ricercar* szóval adják vissza. Nyilván nem tennének így, ha az Aristotelész-féle leírás nem felelne meg pontosan saját koruk *ricercarjának*. A szerző ezután hatalmas anyagot áttekintve a szabad, rögtönzösszerű *ricercar* fő jellemzőit vizsgálja, átfogóan vizsgálja fel a korszak antikvitáshoz való viszonyát, azt a szellemi és kulturális környezetet (elsősorban a Pietro Bembo képviselte ciceronizmust és még számos más adatot), amelynek ismerete úgyszólván kétségszövegbevonhatatlanná teszi koncepciójának helyességét. A konklúzió röviden a következő: Cicero a *De inventione* és a *De oratore* c. művében, amikor az *exordiumot* tárgyalja, nyilvánvalóan Aristotelésszel vitatkozik, anélkül, hogy nevét említene. *Igitur exordium in duas partes dividitur: principium et insinuationem. Principium est oratio perspicue et protinus perficiens auditorem benevolam aut docilem aut attentum. Insinuatione est oratio quadam dissimulatione et circumlocutione obscuri subiens auditoris animum . . . Vitia vero haec sunt certissima exordiorum quae summopere vitare oportebit: vulgare, commune, commutabile, longum, separatum, translatum, contra praecepta. . . . Separatum, quod non ex ipsa causa ductum est nec sicut aliquod membrum annexum orationi.* (De inv. 1.15, 18.) Később még árnyaltabban: *Connexum autem ita sit principium¹¹ consequenti orationi, ut non tanquam citharoedi proemium affictum aliquid sed cohaerens cum omni corpore membrum esse videatur.* (De or. 2.80.) Az *exordiumot* tehát Cicero szerint jó előre ki kell gondolni, kapcsolódnia kell az egész beszédhez, nem úgy mint az Aristotelész-féle hangyag prelúdium. Cicero ezt a beszédétől elkülönülő bevezetést rétorikai hibának tartja. És valóban, éppen ezek a másik, az új *ricercar* jellemzői is: előkészület az utána következőkre, stilisztikai egyezés és koherencia az egész darabon keresztül. És ha egyszer már kézen állt az esztétikai irodalomban az *exordium-ricercar* párhuzam, akkor a korszak Cicero-kultuszát figyelembe véve érthető, hogy az új típusú tematikus, imitációs bevezetés éppen *ricercar* néven vált uralkodóvá. Nagyjából ennyiben foglalhatjuk össze Warren Kirkendale cikkének lényegét.

A kapcsolódási pont a két tanulmány között ezután már világosan látható. Bach egyedül a *Musikalisches Opfer*ben használja a *ricercar* terminust, és mindjárt két teljesen eltérő jellegű *ricercar*t alkot. A különbség pontosan a fentiekkel magyarázható. Bach tanítványa és barátja, Johann Gottfried Walther, az első német nyelvű zenei lexikon szerzője az alábbi megkülönböztetést teszi: «*ex tempore und ohne praeparation*», illetve «*künstlich durch starckes Nachsinnen aufgesetzt*».¹² Az első viszont közvetlenül Quin-

¹¹ Ebben a több mint 30 évvel később írt művében Cicero már nem a *principium* és *insinuatío* kettéválasztására helyezi a hangsúlyt, hanem arra, hogy milyennek kell lennie a jó bevezetésnek, amely a korábbi *insinuatío*-típussal egyezik meg. Nincs tehát szüksége többé a terminológiai kettősségre, ezért használhatta itt a *principium* elnevezést.

¹² J. G. Walther: *Musicalisches Lexicon*. Leipzig 1732. 526.

tilianus meghatározásával áll összefüggésben: *videatur tota extemporalis oratio, cuius initium nihil praeparati habuisse manifestum est.*¹³ Quintilianus legfontosabb forrása pedig Cicero. Bach egyik ricercarja, a háromszólamú, tehát — cicerói szóhasználattal — a *principium*, a másik, a hatszólamú az *insinuatio*, amely a *thema regium* révén valóban szoros kapcsolatban áll a darab többi részével, a tulajdonképpeni *oratio*val. A kettős bevezetés gyakorlatát illetően a Kirkendale házaspár az alábbi példákra hívja fel a figyelmet: 1. Vergilius: Aeneis VII, 36—45. 2. Cicerónál az *insinuatio* gyakran az *argumentatio* előtt áll közvetlenül, míg a *principium* a legelejen. 3. Quintilianus szerint is állhat a *quaestio* (vagyis az *argumentatio*) előtt második bevezetés: Inst. or. IV, 3, 9. 4. Néhány zenemű a Bach előtti korból szintén kettős bevezetéssel. 5. Bachnál a Goldberg-variációk második felének élén álló 16. «ouverture»-jellegű variáció vagy a *Clavier-Übung* c. gyűjtemény belső nyitótételei. (BWV 825—830.) U. Kirkendale még arra is felhívja a figyelmet, hogy a kettős bevezetés gyakorlata a német barokk rétorikában is ismert volt.

Feltételezhető tehát, hogy a *ricercar* mint *exordium*ot, illetve általában a reneszánsz és barokk zenének a klasszikus rétorikához fűződő kapcsolatait vizsgálva merülhetett fel az amerikai kutatókban az a gondolat, hogy innen kiindulva próbálják megközelíteni a *Musikalisches Opfer* problémáját is. Hiszen a német zeneteoretikusok *Gallus Dresslert*ől (1560) egészen *Mattheson*ig (1739) a szónoklattani analógiát a bevezetéséről természetesen kiterjesztették az egész kompozícióra is. *Johann Mattheson* (1681—1764, Aristoxenos junior néven is ismert), korának nagy tekintélyű zeneteoretikusa, Bach közeli barátja 1739-ben (vagyis nyolc évvel a *Musikalisches Opfer* előtt) adta közre *Der vollkommene Capellmeister* c. művét, melyben az összes klasszikus beszédrész, vagyis az *exordium*, *narratio*, *propositio*, *confirmatio*, *confutatio* és *peroratio* alkalmazását előírta az ún. «Klang-Rede» számára.

Természetes, hogy Bach széleskörű latinos műveltséggel rendelkezett, és hogy a kor nevelési eszményeinek megfelelően latin rétorikai ismeretei sokkal előbbek voltak, gondolkodásának sokkal szervezesebb részévé, meghatározó elemévé válhattak, mint ahogyan az a XX. századi műveltség-eszményből következne. Az is igaz, hogy ha meg akarjuk érteni a régi zeneszerzőket (és más alkotókat), akkor igyekezni kell megismerni, rekonstruálni neveltetési, szellemi környezetüket. Ursula Kirkendale méltán hívja fel a figyelmet milderre, ám ezeknél az általánosságoknál sokkal meggyőzőbbek azok a konkrét életrajzi tények, amelyeket a tanulmány végén ismertet a szerző. Az ohrdrufi lyceumban a két legfontosabb tantárgy a latin és a görög nyelv volt a hittan mellett. A lüneburgi Michaelisschule növendékeként még elmélyültebb ismereteket szerzett a latin auktorok olvasásában. A lipcsei Thomasschule-beli működésének elején maga is tanított latin nyelvet. De a legérdekesebb a *Johann Matthias Gesner*hez fűződő kapcsolat. Gesnert, a kiváló filológust, két évvel Bach távozása előtt nevezték ki a weimari gimnázium co-rectorává, 1730 és 1734 között pedig ő volt Lipcseben a Thomasschule rektora, innen nevezték ki a göttingeni egyetem professzorává. (Kettejük kapcsolatáról külön tanulmányt is írtak.)¹⁴ Gesner 1738-ban publikálta monumentális Quintilianus-kiadását. (Ebben található az a nevezetes lábjegyzet, amely a Bach-filológia számára már régóta ismert. Az I. könyv 12, 2—3-ban Quintilianus, amikor arról, ír, hogy az ember képes több dolgot végezni egyszerre, a kitharajátékosra utal, aki egyszerre énekel, játszik és dobol. Ehhez fűzi hozzá Gesner, hogy mindez semmi Bachhoz képest, aki egyszerre játszik az orgonán kézzel és lábbal, dirigálja és korigálja a zenészeit és közben énekl a kíséretet.) Egy másik érdekes adat egy korabeli polémiával áll összefüggésben. Bachot egyik kortársa, *Johann Scheibe*, megtámadta az egyik hetilapban, 1737-ben,¹⁵ és ennek során a némileg degradáló *Musikant* (pusztán gyakorlati muzsikus) titulussal illette. A zeneszerzőt a lipcsei egyetem rétorika professzora, *Johann Abraham Birnbaum* vette védelmébe: «Die Theile und Vortheile, welche die Ausarbeitung eines musikalischen Stücks mit der Rednerkunst gemein hat, kennet er so vollkommen, dass man ihn nicht nur mit einem ersättigenden Vergnügen hören, wenn er seine gründlichen Unterredungen auf die Aehnlichkeit und Uebereinstimmung beyder lenket, sondern man bewundert auch die geschickte Anwendung derselben, in seinen Arbeiten. Seine Einsicht in die Dichtkunst ist so gut, als man sie nur von einem großen Componisten verlangen kann.»¹⁶ Elképzelhető, hogy a *Musikalisches Opfer*ben is alkalmazta ezt a ragyogó szónoklattani, poétikai tudását.

¹³ Inst. or. IV, 1, 54.

¹⁴ F. Smend: J. S. Bach und J. M. Gesner. Gymnasium 57 (1956) 295—8.

¹⁵ Critischer Musicus 1737. május 14.

¹⁶ Neu eröffnete Musikalische Bibliothek. Szerk. L. Mizler. Bd. I. (1738) 62. Repr. Hilversum 1966.

Talán nem szükséges a többi, kevésbé lényegesnek tűnő adatot is simertetnünk ahhoz, hogy Ursula Kirkendale hipotézisét legalábbis általánosságban elfogadhatónak tarthassuk. Az eddigiek, zene és retorika hagyományos kapcsolata, a barokk zeneesztétika, a szellemi környezet, Quintilianus kultusza, az életrajzi tények, együtt elképzelhetővé teszik, hogy Bach valóban írhatott egy zenei oratiót. Kérdés, hogy megtette-e, és ha igen, hogyan? Ahhoz, hogy erről legalább véleményt alkothassunk, a részletes elemzést is be kellene mutatnunk, hiszen a szerző szerint Bach nem csupán tágabb esztétikai értelemben, az egyes részek számát, funkcióját, jellegét tekintve igazodott a szónoki beszédhez, hanem a legapróbb részletekig híven szinte átírta az *Institutio oratoria* megfelelő részeit a zenébe. És itt már komoly kétségeink támadhatnak a cikk olvasásakor. Csak néhány példát érdemes itt megemlíteni, csupán a módszer illusztrálására.¹⁷

1. Az *exordiummal* szemben támasztott egyik követelmény, hogy a hallgatót *fogékonyjára* (*docilis*)¹⁸ tegye. Valóban ennek zenei megvalósítása lenne az «iskolázott» stílus képviselő *fuga* alkalmazása a *ricercarban*? Vagy tényleg azért szerepelnek-e *trio*la ritmusképletek, mert a bevezetőnek gyönyörködtetnie (*delectare*)¹⁹ is kell, és pyrrhosi ritmus pedig azért, mert — Quintilianus szavaival — (*iudicis*) *animus . . . agitando est*?²⁰ Hiszen Quintilianus (csak az *exordiumot*) 79 pontban (kb. 15 Teubner-oldal) tárgyalja, és ezekben az Ursula Kirkendale által kiemelteknel jóval több tulajdonságot, követelményt sorol fel az *exordiumra* vonatkozóan. Ezeket miért nem illusztrálja Bach? Milyen alapon válogatta ki éppen ezt a néhányat — kérdezhetnénk, még akkor is, ha elfogadjuk a fenti követelmények zenei megvalósítását.

2. Vagy például: a *narratio longa* azért állna 5 kánonból (mindegyik a *thema regiumra*), mert Quintilianus 5 követendő erényt sorol fel a narrációval kapcsolatban? Ez idáig akár elfogadhatónak tűnik. Az azonban már kétséges, hogy pl. az egyik erény, a *hihetőség* részletezésekor említett tanácsot (*ne quid naturae dicamus adversum*)²¹ Bach azért illusztrálja egy ún. *rákkánonnal*, mert a rák egyike azon kevés *természeti* jelenségeknek, amelyeknek megvan a terminológiai és technikai megfelelője a zenében.

3. Vagy nem erőltetettek kissé az ehhez hasonló magyarázatok: Bach a királynak dedikált példányra az említett öt kánon közül az utolsó kettő elé a következőket írta (kézírással):

*Notulis crescentibus
crescat
Fortuna*

*Ascendenteque Modulatione
ascendat
Gloria*

Regis.

Quintilianus a VIII. könyvben, amikor a beszédben alkalmazható *sententiák* fajtáit tárgyalja, említi, hogy *est enim epiphonema rei narratae vel probatae summa acclamatio*.²² U. Kirkendale szerint Bach fenti játékos ajánlása nem más, mint a narratio vége elé illesztett *epiphonema*. Ennek nemcsak a beszédben elfoglalt helyét vette Bach Quintilianustól, hanem a tartalmát is, hiszen a III. (!) könyvben a *laus hominis* kapcsán is ugyanezek a *kulcsszavak* (*fortuna* és *gloria*) szerepelnek, mégpedig szintén fejedelmi személy dicsőítésével összefüggésben. Ezt a két kulcsszót az utolsó két kánon, míg a további három dicsőítésre szolgáló tulajdonságot az első három kánon «zenésíti meg». Sőt: mint-hogy az említett helyen Quintilianus a *robur* bemutatását egy homéroszi helyvel példázza, ezért Bach, noha Quintilianus még csak nem is idézi, az egész jelenetet zenei eszközökkel igyekszik megjeleníteni. «... mert a hajók közelébe hevert gyorslábú Akhilleusz, szép-

¹⁷ U. Kirkendale szerint a zenemű fő részei az alábbi beszédrészeknek felelnek meg: Dedikáció a királynak = Inst. or. IV. *prooemium*; Ricercar (3. sz.) = *exordium* (*principium*); canon perpetuus super Thema Regium = *narratio brevis*; 5 kánon = *narratio longa* (1. *robur*, 2. *pulchritudo*, 3. *infirmitas*, 4. *dignitas*, 5. *gloria*); Bach kéziratos epigrammája = *epiphonema*; fuga canonica = *egressus*; ricercar (6. sz.) = *exordium* (*insinuatio*); 2 kánon (2. sz., 4. sz.) = *argumentatio* (*probatio*, *refutatio*); triószonáta = *peroratio in adiectibus*; canon perpetuus = *peroratio in rebus*. Ezen belül az azonosítások, az egymásnak megfeleltetett jellemzők szinte mindegyike többé-kevésbé vitathatóknak tűnik. A következőkben csupán egy-egy kiragadott példát áll módunkban felhozni a módszer lényegéből fakadó problémáinak bemutatására.

¹⁸ Inst. or. IV, 1, 5.

¹⁹ Uo. IV, 1, 57.

²⁰ Uo. IV, 1, 33.

²¹ Uo. IV, 2, 52.

²² 5, 11.

hajú Briséisz lányért őrizve haragját... Érte busulva hevert, de hamar kél majd föl a harcra!²³ (II. II. 688–694.) A lassú ritmusú *thema regium* a heverő Akhilleuszról ábrázolja U. Kirkendale szerint, majd a kánon második felében a gyors egyenletesen pergő nyolcadok a gyorslábú Akhilleuszt, amint felkél és indul a csatába. De még ha az interpretáció erőltettségén túl is tesszük magunkat, akkor is rejtély marad, miért éppen ez a jelenet jut a szerző eszébe Quintilianus egészen halvány utalásáról. (*Ipsius vero laus hominis ex animo et corpore et extra positus peti debet. Et corporis quidem fortuitorumque cum levior, tum non uno modo tractanda est. Nam et pulchritudinem interim roburque prosequimur honore verborum, ut Homerus in Agamemnone atque Achille, interim confert admirationi multum etiam infirmitas, ut cum idem Tydea parvum, sed bellatorem dicit fuisse.*)²⁴ Minden jel arra mutat, hogy ezt a Quintilianus-helyet a szerző a szövegkörnyeztből kiemelve, némileg félreértve, saját céljainak alárendelve interpretálja. Hiszen miről is van itt szó valójában? Egyrészt nem általában a dicsőítés szónoki kelléktárát sorolja fel Quintilianus, hanem csupán a külső, lelkiektől független tulajdonságok dicséretéről beszél, ráadásul a hangsúly azon van, hogy a dicsőítésnek ezt a könnyebbik módját is többféleképpen lehet tenni, mint például Tydeus esetében. Hamarosan át is tér a sokkal fontosabbnak tartott belső tulajdonságokra. Nincs szó tehát arról, hogy a *laus hominis*-nak lenne valamiféle állandósult ötös szempontrendszere (*pulchritudo, robur, infirmitas, fortuna, gloria* – U. K. szerint), amit Bach «megzenésíthetőnek» tekinthetett volna. Másrészt semmi sem utal a szövegben arra, hogy éppen ezekre a homéroszi sorokra gondolt volna Quintilianus. Míg Agamemnón és Tydeus esetében valóban az Ilias II, 477 és V, 801 sorai állnak a fenti megjegyzés mögött, addig Achilleusról szólva bizonytalanabb, melyik homéroszi helyre gondolhatott a szerző. Rademacher például kommentárjában a II, 180-at jelöli meg.

Mindez csupán néhány példa volt arra, hogy a részletes elemzés sokkal több problémát vet fel, mint a hipotézis általános megközelítése. A latin szöveg és a zenemű közötti megfelelések olykor túlságosan általánosnak, máskor többé-kevésbé erőltetettnek tűnnek. A tanulmány olvasása közben mindvégig az a kérdés motoszkál bennünk, miért éppen ezt vagy azt a szövegrészletet, mondatot, jelzőt ragadta volna ki Bach Quintilianus 12 könyv terjedelmű munkájából. Mintha a hipotézis igazolásához kerestél volna hozzá a szerző az alkalmasnak látszó részleteket a Szónoklattanból.

Bach és Quintilianus. Ursula Kirkendale tanulmánya méltán hívja fel a figyelmet arra, hogy Bach muzsikájának és az egész barokk zenének mennyire mély és meghatározó kapcsolata lehetett a klasszikus rétorikával. Érdemes tehát megkísérelni egyes zeneművek esetében is ezeket az összefüggéseket felderíteni. Talán a *Musikalisches Opfer* felépítése, szerkezete mögött, a *thema regium* végigvonulása révén, halványan kivehetők egy Nagy Frigyeszt dicsőítő szónoki beszéd körvonalai, és ez a tény esetleg hozzájárulhat a mű szerkezeti problémájának eldöntéséhez. Ezért az amerikai kutató nő vállalkozását mindenképpen jelentősnek tarthatjuk. Arról a hipotéziséről azonban, hogy az *Institutio oratoria* lenne a legkisebb részletekig menően a *Musikalisches Opfer* közvetlen forrása, Ursula Kirkendale nem tudott bennünket meggyőzni.²⁵

KÁRPÁTI ANDRÁS

²³ Devecseri G. ford.

²⁴ III, 7, 12–3.

²⁵ A *Musikalisches Opfer* irodalmának legújabb áttekintését adja (U. Kirkendale cikkét is beleértve) W. Plankenburg: Die Bachforschung seit etwa 1965. III. Acta musicologica 55 (1983). Christoph Wolfftól mindössze egyetlen, eléggé visszafogott megjegyzést sikerült találnom a cikkel kapcsolatban: «Keine noch so gescheite Hypothese (und ich verweise hier in besondere auf Ursula Kirkendales Interpretation des Musikalischen Opfers als einer quintilianschen Oration) kann das Faktum aufheben, daß die Bachschen Originalquellen eine durchaus unmißverständliche Sprache werden.» (Zur Chronologie und Kompositionsgeschichte von Bachs Kunst der Fuge. Beiträge zur Musikwissenschaft 25 (1983) 130–143.) Bach és a rétorika kapcsolata úgy látszik ismét előtérbe került U. K. cikkének megjelenését követő években. Vö.: Z. Ambrose: Weinen, klagen, sorgen, sagen und die antike Redekunst. Bach Jahrbuch 66 (1980). I. Keys: Bach the orator. Studies in music. (Australia) 15 (1981). M.-D. Audbourg-Papin: Éléments d'une sémiotique rationnelle du discours musical: Bach prédicateur. Revue de musicologie 70 (1984). H. Goldschmidt: Das prosodisch-rhetorische Regulativ bei J. S. Bach. Beiträge zur Musikwissenschaft 27 (1985). Érdekes, hogy ezek közül egyik tanulmány sem említi U. K. cikkét.

KÖNYVSZEMLE

H. J. HIRTH: HORAZ, DER DICHTER DER BRIEFE. *Rus und urbs* — die Valenz der Briefform am Beispiel der ersten Epistel an Maecenas. Hildesheim—Zürich—New York 1985, 350 lap.

«Talán a legértékesebb alkotások, amelyek latin nyelven elhangzottak» — tanultuk Nordentől (Einl. I 503), az ismertetőndő könyvben (7) pedig azt olvassuk, hogy «a levél, mint irodalmi termék, sok gondot okozott a tudománynak.» Hirth több ízben hangsúlyozza, hogy a levélíró Horatius a verseket (*versus*) és játékos kedvtelésének egyéb tárgyait (*cetera ludicra*) egyáltalán nem akasztotta szögre, hanem továbbra is Camena híve, levélköltő maradt. (111: «El akar-e búcsúzni egy költő a költészettől, ha ugyanakkor Camenáját szólítja?» Vö. még pl. 186.) Ami a könyv alcímét illeti, az sem véletlen, hogy a *rus* és *urbs* ellentéte («als Situations- und Weltbeschreibung durch Horaz») elől díszelleg benne: ez jelzi a levélforma *valenciáját* (104 sk.), de már a levelet talán mégsem a költő, hanem a könyv szerzője értette az említett antitézis eredményének (105). «*Rus* és *urbs* mintegy azok a helyzetek (Positionen), amelyek közt a levél közvetít; Horatius ezekkel akar megfelelően érzékeltetni egy bizonyos társadalmi alapviszonyt» (104). H. szerint ez a római irodalomban is hagyományos ellentétpár csak Horatiusnál függ össze határozottan a levelek műformájával (Kunstform), de a kutatás erről az összefüggésről mindeddig nem vett tudomást, csak Hermann Rohdich óta, aki az I 18. levelet (*Si bene te novi . . .*) 1972-ben (Rhein. Mus. 115, 261 skk.) így értelmezte, majd a szerzőt a levelek költőjéről folytatott hosszú viták során — az I 4. levél (*Albi, nostrorum sermonum candide iudex . . .*) interpretációs kísérlete óta — «gondolkodásra csábította». Az előszóban H. köszönetet mond heidelbergi irányítójának, V. Pöschlnek is (türelméért), továbbá a téma kidolgozásában ugyancsak bábaszkodó Chr. Neumeisternek, mint aki a Dellius-óda módszeres interpretációjában (Der altsprachl. Unterricht 1976, 5 skk.) olyan eljárással próbálkozott, amely «közölhető, utánozható és ellenőrizhető» (mitteilbar, nachvollziehbar und nachprüfbar). Elmondhatjuk-e mindezt H. munkájáról?

A nem könnyű olvasmány két részre tagolódik (Theorie und These; Interpretation). A fejezeteinek sajnos olyannyira általánosak, hogy mondanivalójukról előre édes-keveset árulnak el, mint pl.: Folgen der Briefkonstellation; A levél, mint metafora (vö. mindenestre a 198. lapon olvasható eligazítással); Az egyéni szabadság gyakorlata (két részben); Összeütközés a társadalommal (szintén két részben) stb. A két fő-részben található «Facit» (64 skk., 329 sk.) mégis segít valamit.

Az I. rész elején szívesen adagolt irodalomelméleti és a recepció esztétikájával kapcsolatos módszertani fejtegetések nemcsak tanulságosak, hanem éppenséggel nélkülözhetetlenek, kiváltképpen a legmodernebb szakirodalomban kevésbé járatos olvasók számára. Közvetlen hasznuk mindenestre nem egykönnyen mérhető le, már ti. abban, hogy a jámbor érdeklődők rámereszkedjenek-e vagy sem az újszerű interpretáció jegéire. Kénytelenek vagyunk bevallani, hogy H. nyakatekerten modern fogalmazásait nem mindenütt tudtuk követni, de még viszonylag egyszerű mondatait is szívesebben olvastuk volna parasztibb formában. (Pl. a 8. lapon: a jelentés az olvasó és az irodalmi szöveg közti interakcióban aktualizálódik, illetőleg realizálódik.) Magyarul bajosan írhatnánk le olyasmit, mint «privát konkretizálás», «tapasztalt és feldolgozott hatás eredménye», «a mű szerkezetében megalapozott érzékelési lehetőség aktualizálása», «a szövegtől függő hatás és a címzettől függő befogadási eredménye» stb. Hogyan is sikerülhetne «a szövegben rejlő érzékelési potenciál kifejtése» — a «Vollzugsstruktur als Akt ästhetischer Wirkung» (és társai) érthetőségéről vagy érthetetlenségéről nem is beszélve. Szerencsére H. azért a megfogható történelmi-társadalmi tényekről sem mindig rugaszkodik el és — legalább szóban — maga is vallja (Pöschl): interpretálni annyi, mint a műalkotást reprodukálni. Régimódi filológus számára egyáltalán oázisként hatnak azok a (ritka) részletek, amelyekben a «Doktorvater» szövegértelmezői gyakorlatának lecsapódásait sejtjük, pl. a 40. sor bekeretezéséről (251): *quanto . . . labore*: «már szinte a nyelvi megformálás is érzékelteti, mennyi fáradtsággal jár a vállalkozás»; az 56. sort mi is hitelesnek tartjuk (265); a 105. sor formai elemzése (319) is tanulságos.

Horatius kedvelőit leginkább azok a fejtegetések érdekelhetik, amelyekben H. a levelek formája és tartalma közti összefüggést nyomozza. H. Rohdich (i. h. 285 skk.)

megfigyelése szerint a költő bizonyos «levél-helyzetben» (Briefsituation) az adekvát formát a levélben ismeri fel: «A levél, mint műalkotás már pusztá formájával is vall arról, aki ezt a formát választotta», amennyiben jelzi a környezethez való viszonyát; forma és tartalom kölcsönösen támogatja egymást; levél mint forma és levél, mint tartalom egységbe forr össze. Ebben a Rohdich—Hirth-féle koncepcióban a sebezhető pont a *rus* — *urbs*-levélhelyzet» általánosítása az egész első könyvre (vagy éppen a másodikra). A könyvből nem derül ki, hogyan magyarázta H. annak idején az I 4. levelet, amely tagadhatatlanul *rus* — *rus*-helyzetben íródott. Az I 18. levél Rohdich-féle interpretációja ebben a vonatkozásban ugyanúgy sántít, mint H.-nek nyilvánvalóan eltűzött kísérlete. Tény, hogy a *rus*-ra utaló célzások több levélben vannak (1,5 *abditus agro*; 2,2 *Romae* — *Praeneste*; 7,1 *me rure futurum*; 8,12 *Romae* — *Tibure*; a kétségtelenül nemcsak számtanilag középső 10.-ben: *urbis amatorem* — *uris amatores*; 14,1 *mihi me reddentis agelli*; 14,10 *rure* — *in urbe*, vö. Sat. I 1,11 sk.; 16: a *fundus* leírása; 18,104 *me quotiens reficet Digentia*), de korántsem valamennyiben, másrésről a vidéki lét boldogságát epódoszok és ódák is hirdetik. Rohdich a 18. levélbe is beleérti a sabinumi birtok ajándékozását, valamint az interpretáció szinte egyszerre abbamarad, mivel addigra H. reménye szerint (108) a «levél-szimbólum» jogaiba iktattatott, és «lehetőségei» megvilágosodtak.

Nem mondjuk egy szóval sem, hogy H. interpretációjából nem lehet okulni. Kiváltképpen hálások lehetünk a levélforma funkciójának tisztázásáért; finom megfigyelésekben sincs hiány, csak olyan túlfinomak is ne volnának! A szerző különben eleve nem tervezett folyamatos kommentárt vagy egyenletes parafrázist az egész levélhez, a 70. sortól kezdve azonban az interpretáció szinte egyszerre abbamarad, mivel addigra H. reménye szerint (108) a «levél-szimbólum» jogaiba iktattatott, és «lehetőségei» megvilágosodtak.

Ha most azt kérdezzük: mennyi fog mindebből átszívárogni a kommentárokbá, nem mernénk túlságosan bizakodni. Találó ugyan pl. az *ipse regam* (27) magyarázata, de hiányoljuk mellőle a 18. levél zárósortát: *aequum mi animum ipse parabo*; H. nem tud betelni az uo. olvasható *restat* értelmezésével (mit seinem resignativen Klang), vö. 187: kértelműen «nur noch» és «doch noch» stb.), de akárhány körüljárás után sem kerül hozzá közelebb (vö. Menge, Repet. 339,4; legutóbb: Bömer ad Ov. Met. II 471); a lelkünk kúrálásához kíváncsok *libellus* (37) biztosan nem Horatius levél-könyvecskéjére vonatkozik (242); Villeneuve-nél: «le rituel») stb. Összegzésül a költőt (32) idézzük: *est quadam prodire tenus*. Kár, hogy a sor magyarázatába (235 sk.) a sztoikusok is — mint *prodientes* (sic!) — belekerültek.

BORZSÁK ISTVÁN

MICHAEL C. J. PUTNAM: ARTIFICES OF ETERNITY. Horace's Fourth Book of Odes. Ithaca—London 1986, 352 l. (Cornell Studies in Classical Philology, 43.)

Putnam Aeneis-könyvét (The Poetry of the Aeneid, 1965) ma is úttörő teljesítményként tartjuk számon,¹ «Ekloga-tanulmányait» (Virgil's Pastoral Art, 1970) pedig nem kisebb tekintély, mint V. Pöschl «lenyűgözőnek» (AAHG 1979,6: faszinierend) találta. Nagy port vert fel a római Vergilius-kongresszuson tartott előadása, ill. ennek sajtóvisszhangja (Corriere della Sera, 1981. szept. 25): «Il pio Enea era non pio.»² További művei (Tibullus-kommentárja, 1973, a Georgicát tárgyaló «Virgil's Poem of the Earth», 1979, és a latin költészet nagyjairól szóló esszéi) után most megjelent Horatius-könyvét — nem utolsó sorban rejtélyes főcíme («Az örökkévalóság műfogásai») miatt is — érdeklődéssel vesszük a kezünkbe.³

Horatius szakértőit arról lehet megismerni, hogy mi a véleményük az ódák IV. könyvéről. A Suetonius-életrajz két igéje (*iniunxerit, coegerit*) nemzedékek Horatius-képét befolyásolta: az a költő, akire a *Carmen saecularét*, ill. a Drusus- és Tiberius-ódát (IV 4 és 14) rá lehetett «löcsölni» és akit az első óda-corpus folytatására úgy kellett «kényszeríteni», nyilván sohasem volt a Múzsák szolgája, legfeljebb a császár bértollnoka — hangoztatták. Nem is olyan régen írta meg C. Becker (Das Spätwerk des Hor.

¹ Vö. M. v. Albrecht elutasító bírálatával: Gnomon 38 (1966) 564 skk.

² Vö. A. Wlosok kutatási beszámolójával: Gymn. 80 (1973) 141 skk.; eadem: Der Held als Ärgernis. Würzb. Jbb. NF 8 (1982) 16 skk.

³ P. — egy hely kivételével (11) — Klingner Teubner-kiadásának (3. kiad., 1959) szövegét vette alapul. Az illető hely alkalmasint a 228. lapon olvasható *Hebro* (C. I 25,20) — a szokásos, de fölösleges *Euro* konjektúra helyett. Hibás a 84. lapon *Aufidus* (*Algidus* helyett), 136: *descrecentia*; 226 *reddet* (*reddat* helyett).

1962,9), hogy ma már senki sem beszél erőszakról, kényszerről; «ugyanakkor nem kétséges, hogy ezek a késői költemények jórészt Augustus ösztönzésére születtek, és hogy a Carmen saec. megírására vonatkozó megbízás híján nem születtek volna további ódák.» (Az utóbbi feltételezésben nem vagyunk biztosak.) P. az ódák IV. könyvének a második világháború után megfigyelhető «fokozatos újraértékelését» Ed. Fraenkelen (Horace, 400 skk.) kívül elsősorban K. J. Reckfordnak (Horace, 1969, 123 skk.) köszöni (21,5): ő tárgyalta «olyan beleérzéssel Hor. költői őszét (Indian Summer).» A magyar olvasó persze óhatatlanul Arany János Őszikéire gondol.

P. a IV. könyv értékelésében mutatkozó kilengéseket akarta egyensúlyba hozni (22); mind a tizenöt óda szigorú elemzésével azt igyekezett bemutatni, hogy ha Hor. verseinek tartalma és formája lírai pályafutása során módosult is, utolsó művének kiválósága mégsem marad el az első óda-corpuse mögött. Ezt a szándékát Hor. kedvelői fenntartás nélkül elfogadják. A 24 sk. lapon kifejtett interpretációs alapelvekkel is szívesen egyetértünk («egy verseskötetet fejlődésében kell szemlélünk; az egyes versek mondanivalója kiegészíti egymást, és ennek a felfedező útnak sohasem érhetünk a végére» stb.), egy kissé csak attól tartunk, hogy a kötet újra- meg újraolvasása során esetleg olyasmit is «beolvasunk», amire a költő sohasem gondolt. (Amint Arany János is keresetlenül megmondta.)

Fraenkelre (410) hivatkozik P. akkor is, amikor megállapítja, hogy «ilyen raffinált elrendezést» az Augustus-kor egyetlen verseskötetében sem találunk (24,7). Ezek után ismerkedünk meg (28 sk.) a könyv «lineáris stratégiájával», ami annyit jelent, hogy a gyűjteményben az egyéni hang (private voice) következetesen átvált közösségre (public voice), majd az ötször ismétlődő hármas óda-csoportok rejtelmeivel, amíg el nem jutunk a «rendkívüli záróköltemény» zárószaváig: *canemus*. P. csoportjain belül is mindvégig a költészet (éneké) az utolsó szó («the final position and the final potentiality are given to poems on poetry»): c.3 *quem tu, Melpomene* . . . , 6 *Dive, quem proles* . . . , 9 *Ne forte credas* . . . , 12 *Iam veris comites* . . . (?), 15 *Phoebus volentem* . . . Ugyanakkor az egészet áthatja az «idea of return, reintegration, revitalization, whether it be of Augustus, of the seasons, of historical Rome» (30). Ennek megfelelően P. a IV. könyvet a köv. hármas csoportok szerint interpretálja: The Loving Muse (1–3), *Doctus Apollo* (4–6), Time and Redemption (? 7–9), Festivity's Music (10–12; persze a Ligurius-óda nem könnyen fér bele ebbe a csoportba), majd végül: Sorcery (?y) and Song (13–15; mintha Lyce kiöregedését a költő holmi varázspraktikákkal érte volna el). Talán nem minden tanulság nélkül iktatjuk ide C. Becker csoportosítását és tárgyalási rendjét: Das Saekularfest (6); Vereinigung der Themen 'Dichtung' und 'hoher Wert' (2,9); Oden ohne pindarische Thematik (7,12.11.13.1.10); Eden aus dem Umkreis des Augustus (4.14.5.15); Dichter und Dichtung als Odenthema (3,8), és végül az összefoglalás: Das Buch als Ganzes.

Amint ennnyiből is sejtethetjük: ez is «lenyűgözőnek» ígérkező, ugyanakkor eleve kihívó könyv, amelyet kicsinyes kifogásokkal vagy szórszálhasogató «helyesbítésekkel» semmiképpen sem intézhetünk el. Mivel mi magunk a IV. könyvvel — *as a whole*, amint P. következetesen írja, — csak óda-kommentárunkban (1975) foglalkoztunk, a IV 6. ódát viszont egy alkalommal⁴ behatóbban is tárgyaltuk, P.-nak ezzel az óda-interpretációjával (115 skk.) kezdjük, még pedig helyeslően: P. az ódát szétszakíthatatlan, tökéletes egésznek tekinti és úgy tárgyalja. Nem világos a 41. sor fordítása (*nupta iam dices*): «Now when married you will boast» (valójában a nőnemű *Deliae tutela deae*-vel egyeztetett *nupta* — az évszázadok óta megrögződött félremagyarázással szemben — nem az ünnepi kar egy leánytagjára, hanem azó *xovoŭ* az egész karra, fiúkra és lányokra egyaránt vonatkozik). *Reddidi carmen* — miért «I performed again a song»? (Vö. Epist. I 18,13 sk. *dictata magistro reddere*, vagyis *carmen reddere* a.m. Hor. kardalát betanulni és előadni.) *Divis orte bonis* (IV 5,1) nem az uralkodó isteni őseire utal (102: sprung from gracious gods), hanem — mint Dacier óta annyiszor, legutóbb Fraenkelnél (440,2) olvashatjuk — az istenekre, «through whose grace Aug. came into the world to save mankind» (vö. Sat. II 3,8 *iratis natus dis*; II 7,14 vagy I 5,97 sk.). *Vindex* (2. sor) legfeljebb a hagyományos magyarázat szerint a.m. «someone who asserts force through speaking» (119, vö. 167), valójában «he who points out (and so proves) someone else as a member of the clan», majd a jelentésfejlődés végső fokán a.m. 'Rächer'.⁵ P. általában hajlamos arra, hogy régi, akárhányszor Varróra visszavezethető «etimológiakkal» támogassa meg asszociációs akrobata-mutatóványait, mint pl. 91,13 (*vis-vir, virtus*), 108 (*Faunus-javere*)⁶, 119 és 123 sk. (*feriae-fari*, sőt a 123. lapon *vates-fari*), 162 (*deleo-delino*), 165 (*oblivio-oblinere*), 153

⁴ Ant.Tan. 21 (1974) 231 skk.

⁵ Szemerényi O.: Etyma Lat. III. Festschrift Eug. Coseriu. Berlin—New York 1981. 315, vagy már előbb: Acta Iranica 16 (1978) 149 sk.

(*dives-divus*), 253 (*auriga-audire*) stb. Nem különb az összecsendülő *Cinara-cineres* vagy *facies-facem* interpretációs célokra való felhasználása (227,13) sem. Nem tudhatjuk, miért fordítja P. (238) a *tutela praesens* (14,43) jelzőjét 'indwelling'-gel, hiszen a 40,3. jegyzetben helyesen értelmezi az *ἐπιφανής* megfelelőjének.

P. fordításai és parafrázisai különben sem támadhatatlanok. Így pl. Octavianus Actium után (253) biztosan nem *«against the Euphrates»* mennydörgött (Verg. Georg. IV 560 sk. *ad altum Euphr.*; a 283. lapon helyesen), és az is kérdéses, hogy a — helyesen! — bevont Propertius-sor (III 4.1 *arma deus Caesar meditatur ad Indos*) csakugyan annyit jelent-e, mint *«against the rich Indi»* (254), hiszen alkalmasint alexandrosi (világvégi) meditálásról van szó (vö. Sen., Suas. 1). Egy hozzávetőleges parafrázis (mint pl. a 116. lapon *ad 6,13 inclusus equo Minervae sacra mentito*: «chambered in the horse that lied of its sanctity to M.») helyébe később másik lép (119: «a horse that speaks calculated untruths about its holiness»), majd az összefoglalásban (314) megint más: «We remember ode 6 as a study in the perversity and creativity of speech, taking us from a . . . lying horse . . . to the poet's song of secularity.» P. stílusának hajlékonysága akárhány logikai buktatón átsegíti és a nem könnyű horatiusi versek tetszetős, de gyakran megalapozatlan értelmezésének elfogadására csábítja az olvasót. Egy bizonyos pontig szívesen követjük, amíg a csúsztatásokra rá nem jövőnk. Példaképpen említjük a 13. ódát, amely a két nagyszabású (és «public») záróköltemény előtt, a római sas és az *ilex* (4,57!) ellenpárjaként *arida quercus*-nak és *cornix vetula*-nak aposztrofált hősnőjével — a szerző értelmezése szerint arra emlékeztetné olvasóit, hogy «a csuparác, de magát nem látó Lycének valamit köze van a világ fővárosához» (235: «L. — shrieved by time, unseeing of self — has something in common with mighty Rome . . .»). Ehhez a merész hasonlításához és P. kedvelt formuláihoz («H. may wish us to think of . . .», vagy «H. may be listening to . . .» stb.) annyit volna kedvünk megjegyezni, amennyit a böles Arany kommentátorainak «gondolataihoz» hozzáfűzött. Lycének annyi köze van a *domina Roma*-hoz, mint a 10. óda Ligurinusának a ligur Kyknoszhoz, Phaethon hattyúvá változott rajongójához (181: «H. might be quietly linking Ligurinus with the Ligurian Cycnus», vö. Bömer kommentárjával, Ov. Met. II 367), vagy a hegyi erősségeikből (14,10 sk. *arces Alpinus impositae*) a római seregeket veszélyeztető «új gigászoknak» Otushoz és Ephialteshez (c. III 4,51 sk. *tendentes opaco Pelion imposuisse Olympo*) vagy Enceladushoz (ugyanabban a római ódában, 75 sk.: *nec peredit impositam celer ignis Aetnen*). Az alpesi átjárók sziklavaráinak kifejezésbeli párpai valójában az Augustus-level nagysándori aristéaiájának színhelyei (II 1,252 sk. *arces montibus imp.*) vagy Mithridates hegyi erődje (II 2,30 sk. *praesidium regale loco . . . summe munito*). Jegyezzük még ide a IV 11. óda ünnepi sürgölődésének (9 skk. *cuncta festinat manus . . ., cursitant . . ., trepidant . . .*) körmönfont «magyarázatát» (189,9): «The alliteration linking *trepidant* and *rotantes* points to the syllable *-an*, its expansion, *-ant*, and reversal, *-na*, as one of the major unifying factors of the poem as a whole» (vö. *annum, Albani; cursitant, festinat; natali, annos*). Ha csak ez biztosítaná a könyv egyetlen Macenas-ódájának egységét . . .

Ilyen apróságok esetleg arra készítetik az olvasót, hogy P. helyenként bizony önkényes asszociációit kételkedéssel fogadja. Ez a tapasztalat kihat a könyv tagadhatatlan érdemeinek (pl. 327 skk.: a záróóda képzőművészeti párhuzamainak) elismerésére is. Ugyanakkor igazat adhatunk V. Pöschlnek, aki (i.h. 6) a korábbi ekloga-könyvről azt írta, hogy kellő kritikával még a szokványos (konventionell) filológia művelői is komoly hasznot húzhatnak belőle.

BORZSÁK ISTVÁN

M. SQUILLANTE SACCONI: LE INTERPRETATIONES VERGILIANAE DI TIBERIO CLAUDIO DONATO. Napoli 1985, 128 l. (Studi e testi dell'antichità, 17.)

Feltehetőleg a legtöbb olvasónak először tájékozódnia kell Tiberius Claudius Donatus (TCD) kivolta felől. A Kis Pauly néhány sorából (II 141) megtudhatjuk, hogy a IV. század végére tehető Aeneis-kommentár kevésbé hatott a későbbi Vergilius-exegézisre, az oxfordi *Classical Dictionary*-ből pedig, hogy az Aeneis tizenkét énekéhez írott folyamatos («but tedious») kommentárt később még csak nem is említik. Kiadója, H. Georgii (Bibl. Teubn. 1905/06, praef. p. III) bevallotta, hogy a szerző, akinek kiadására vállalkozott, *scriptor taedii plenissimus*, és mostani feldolgozója sem mindig fukarkodik elmarasztaló ítéleteivel (pl. 49: un filologo superficiale e ingenuo; 84: l'eccessiva loquacità, le continue ripetizioni, le dimensioni stesse dell'opera, la fretta con cui questa fu compos-

⁶ Vö. *F. Altheim: Röm. Rel.-gesch. II (1932) 72 sk.*

ta. . . ; 114: chi abbia la pazienza di cercare al di là delle osservazioni scolastiche . . .). *Quae cum ita sint*, mit várhatunk az «unalmas» kommentár bátor felkarolójától és végül is mit tanulhatunk tőle?

Amit elvárhatunk, meg is kapjuk: a szükséges tárgyi eligazításokat (Preliminari), a kommentár forrásainak gondos elemzését, ehhez nyelvi és stilisztikai megfigyeléseket; általánosabb fejtegetéseket Donatus tudósi felkészültségéről (sull' erudizione donatiana), különös tekintettel az Aeneis szónoki érdekű olvasására, végül Vergiliusnak TCD «interpretációiból» megragadható költői sajátosságairól.

A könyv derekas része (27–61: Le fonti) igazat próbál tenni a TCD-kommentár, ill. a korábbi vagy egykorú Vergilius-magyarázók viszonyának nem könnyű kérdésében. Georgii annak idején biztosnak, Wölfflin valószínűnek tekintette Servius felhasználását. Schanz–Hosius (Gesch. d. röm. Lit. II⁴ [München 1935] 106; Saccone bibliográfiai utalása a 9,7. jegyzetben nem pontos) óvatosabban fogalmazta a tényállást: «durchschlagende Gründe können nicht erbracht werden.» Saccone «nehezen» tenné TCD-t Servius-tól függővé (43); igaz, hogy a megfelelő szövegrészek egybevetése figyelemreméltó egyezéseket (notevoli interrelazioni) mutat Servius és TCD között, ugyanakkor komoly kétségeket is ébreszt Georgii sziklaszilárd meggyőződése tekintetében, hogy ti. az utóbbi merített volna az előbbiből» (47). De szerzőnk ennél tovább is megy és megkockáztatja azt az állítást, hogy a Georgiével ellenkező feltevés nem kevésbé csábító (48), vagyis hogy fordítva: Servius használta TCD kommentárját «quasi come un insieme di appunti, una raccolta di dati . . . , da cui egli ha tratto ispirazione senza però concordare sulle modalità di utilizzazione interpretativa.»

A szerző két fontos érve azonban a jegyzetekbe szorult. Sem itt a főszövegben, sem az Aen. III 353. sorához (*illos porticibus rex accipiebatur in amplis*) frott kommentárrok egybevetése során (p. 30) nem tért ki a lényeges *különbségre*: a kérdéses szót mindkét magyarázó *pascebat*-nak («jól tartotta, szívesen látta») értelmezte, de míg TCD a korabeli szóhasználatot ismertette (*hoc verbum . . . etiam nunc in usu est . . .*), Servius egy Terentius-sort idéz emlékeztetőül: *accipit homo nemo melius neque prolixius* (vö. Ter. Eun. 1082: *accipit hominem nemo melius prorsus neque prolixius*). Jogos a következtetés (48,25. j.): TCD nem mellőzte volna Servius Terentius-hivatkozását, ha ő használta volna a Servius-kommentárt, hiszen Terentius kedvelt szerzője. Tanulságos a következő (48,26) jegyzet is: ha Servius használta TCD-t, miért nem idézi? Mert nem ért vele egyet a Vergilius-magyarázat módszertani elveiben és éppen ezért *elhallgatja* («vendetta del silenzio»).

S. a TCD-kommentár fogvatékosságainak okai közt említi a sietséget (84) és a végső ellenőrzés feltehető hiányát: «si ha l'impressione . . . che molto spesso l'esegeta scriva la sua opera senza avere dinanzi il testo di Virgilio fidandosi della memoria . . .» Szerintünk nem sietségről van itt szó, hanem általános – korántsem csak a kommentárookra korlátozódó – antik gyakorlatról. Kedvelt szerzőinket manapság is akárhányszor emlékeztetből idézzük, hajdanában pedig, amikor ezer és ezer sort tudtak könyv nélkül, természetes, hogy kommentálás közben sem néztek utána minden betűnek. Amilyen tanulságos tehát pl. annak számbavétele, hogy Dante Vergiliusában (Aen. VI 270) *inceptam* (és nem *incertam*) *lunam* állott (vö. 44,18. j.), annyira nem okvetlenül döntő súlytal esik a latba, ha Servius (*ad G. II 149*) a *Septimi, Gadis aditure mecum* . . . kezdetű Horatius-óda (II 6) 18. sorának szövegét az Aeneis VI 271 sk. korára gondolva értelmetlenül torzította (*Iuppiter umbras*, a különben hagyományozott *Iuppiter brumas* helyett), vagy ha a Porphyrio-kommentárban (*ad Hor. c. III 9,21 sidere pulchrior*) *sidere clarior*-t találunk (vö. Hor. c. III 1,42). Tanulságos az ilyen «téves» idézetek közül a *patieris* futurum (vö. Aen. V 390 sk. *tantane tam patiens nullo certamine tolli / dona sines?*), amelynek párhuzamául nem a szerző egyik hasonló elírását hozzuk fel (16. l.: *congrueris* a jó *congruens* helyett), hanem úgy véljük, TCD sután «egyszerűsítette» a költői szöveget.

TCD Vergilius-interpretációiban «nyoma sincs a kereszténységnek» (11). E jelenségnek a köv. lapon olvasható – helyes – magyarázatához (TCD fu un uomo colto, . . . attento indagatore di quel passato che, a suo parere, condizionava il presente con lo splendore della sua tradizione) hozzáfűzhetjük Klingner megjegyzését a Symmachus-kör intranzigenciájáról (Röm. Geisteswelt⁴ 530): «Man weiss nicht, ob man es vornehm oder hochmütig nennen soll, dass Macrobius so tut, als gebe es das Christentum nicht.» S. több ízben minősíti – az általában unalmasnak mondott – TCD-t a IV–V. századi – még pogány – szellemi *milieu* képviselőjének. Ennek felismerése magában is biztosítaná a könyv értékét. Summázásul pedig szívesen idézzük a befejező sorokat (119): «... Ebben a korban mégsem hiányoztak határozott egyéniségek, akik a jelek szerint méltósággal gyűjtögettek össze annak a klasszikus világnak az örökségét, amelynek ők voltak az utolsó, de elszánt védelmezői. Ezek közé merjük sorolni Tiberius Claudius Donatust is.»

PLINIUS DER JÜNGERE: PANEGYRIKUS. A szöveget gondozta, a bevezetést és a jegyzeteket írta Werner Kühn. Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt 1985. 202 p.

Örömmel üdvözlhetjük azt a tényt, hogy Plinius Panegyricusának megjelent egy új kommentáros szövegkiadása.¹ Jóllehet magát Pliniust is a középszerű tehetségek között szokás számontartani, és Panegyricusa sem tartozik a latin irodalom mesterműveinek élvonalába, bizonyos vonatkozásban fontos forrás. A kutatók viszonylag kevésbé használták fel, pedig nem érdektelen forrás az irodalomtörténész, történész, archeológus, geográfus stb. számára sem.² Gazdag anyagot szolgáltat érdekes levélgyűjteménye saját korának szinte minden vonatkozásáról. Az irodalmi élet központjában élt, jól ismerte a kor divatos irodalmi irányzatait. Nélkülözhetetlen forrás a történész számára is, hiszen viharos időkben élt, közéleti pályafutását Domitianus alatt kezdte, és megélte a «jó» császárok Nerva és Traianus uralkodását is. Mint tisztviselő közelről és pontosan ismerte az eseményeket és ezeket meg is írta. Így pl. egyedülálló forrásnak kell tekintenünk leveleinek 10. kötetét, amely nagyon fontos információkat közöl számunkra a provinciák szervezetére, közigazgatási berendezkedésére és általában köznapi gondjaira vonatkozóan.

W. Kühn új kommentáros kiadásában megjelent Panegyricus nélkülözhetetlen forrás Traianus első uralkodói éveire vonatkozóan. Ezt a művét Plinius abból az alkalomból írta és mondta el, hogy megkapta a *ius trium puerorum*-ot és ennek birtokában elnyerte a consuli hivatalt.³

W. Kühn kötete rövid bevezető tanulmánnyal kezdődik (1–8), ebben beszél általában a panegyrikusról mint műfajról, Plinius művének tartalmáról, keletkezésének körülményeiről, és említést tesz arról a tizenkét panegyrikust tartalmazó gyűjteményről,⁴ amelyben Plinius munkája is fentmaradt. A német fordítással kapcsolatosan elmondja, hogy igyekezett a latin eredetit tartalmában pontosan visszaadni, és tette mindezt úgy, hogy a műfajra jellemző stílust is lehetőség szerint megőrizze, ugyanakkor a helyenként túlságosan is szóvirágos megfogalmazásokat a mai olvasó számára is elfogadhatóvá tegye (II). Fordításában különös gondot ügyelt a tartalmukban megváltozott fogalmak jelentésének visszaadására, mint *libertas, civis, imperator* stb., ezek közül a legsajátosabbat a *princeps* kifejezést, mivel nem talált pontos megfelelőjét, nem fordította.

A bevezető után röviden ismerteti a mű tartalmát (9–12), ezután következik a panegyrikus latin szövege és vele párhuzamosan a német fordítás (14–183). A kötet végén kaptak helyet a szövegre vonatkozó magyarázó jegyzetek (185–196); ez a rész nem túl bőséges, és elsősorban tárgyi magyarázatokkal szolgál az olvasónak. Néhány helyen változtatott a latin szövegen, a változtatásokat összegyűjtve közli a kötet végén (197–198), ehhez a Mynors⁵-féle oxfordi szövegkiadást vette alapul. A kötetet rövid bibliográfia (199) és időrendi táblázat zárja (201–202).

HOFFMANN ZSUZSANNA

B. FISCHER: LATEINISCHE BIBELHANDSCHRIFTEN IM FRÜHEN MITTELALTER. Freiburg, Herder, 1985. 456. o., 10 kép. (Vetus Latina. Aus der Geschichte der lateinischen Bibel Bd. 11.)

Bonifatius Fischer neve jól ismert a koraközépkori biblikus szöveg hagyomány kutatói körében. A beuroni Vetus Latina Intézet alapítójának és volt igazgatójának 70. születésnapja alkalmából Hermann Josef Frede készített válogatást a szerző legfontosabb

¹ További kommentáros kiadások: *E. Malcovati*: Plinio il Giovane, Il Panegrico di Traiano, Florenz 1952; *B. Radice*: Pliny, Letters ad Panegyricus, Bd. II, London 1969 (fordítással); *F. Trisoglio*: Opere di Plinio Cecilio Secondo, Bd. II, Panegyrico, Torino, 1973 (fordítással).

² A panegyrikusra vonatkozó újabb irodalom: *R. Hanslik*: M. Ulpius Traianus, RE Suppl. 10, (1965) 1035–1102.; *S. McCormack*: Latin Prose Panegyrics, in: T. A. Dorey, ed., Empire and Aftermath. Silver Latin II, London–Boston 1975, 143–205.; *D. Feurstein*: Aufbau und Argumentation in Plinianischen Panegyricus. Untersuchungen zur Intention der Überarbeitung, Diss. Innsbruck 1978; *G. Picone*: L'eloquenza di Plinio. Teoria e prassi, Palermo 1978.

³ Lásd Plin. Ep. 10,2.

⁴ *R. A. B. Mynors*: XII Panegyrici Latini, Oxford 1964.

⁵ Lásd a 4. jegyzetben.

tanulmányaiból. A kötet terjedelmének fele részében eddig kiadatlan vagy Magyarországon kevéssé ismert periodikákban megjelent írásokat tartalmaz, így mindenképpen méltó a hazai egyház- és a latin szövegtörténet kutatóinak figyelmére.

A Codex Amiatinus-t bemutató írása (Biblische Zeitschrift 6, 1962, 57–79.) a kódex és Cassiodorus Biblia-kéziratainak kapcsolatát elemzi. Bizonyítja, hogy Jarrow kolostorában — ahol a kódexet egy itáliai előképtől másolták — többféle szövegvariáns közül választhattak, ami a mechanikus másoláshoz szokott scriptorok másolási hibáinak számát megnövelte. A középkori Biblia-szerkesztések áttekintő tanulmánya (Settimane di studio del Centro Italiano 10 [1963] 519–600) a témakör alapvető és elismert munkája, miként a Nagy Károly korabeli Biblia szövegének reformjára vonatkozó vizsgálódásai is (Karl der Große. Lebenswerk und Nachleben. Bd. 11. [1965] 156–216.).

Az Alkuin-Bibliáról szóló értekezése egy 1957-es munkájának tetemes kibővítése (203–403). Elemzi Alkuin és Nagy Károly kapcsolatát, Alkuinnak a témára vonatkozó leveleit és a Biblia-kéziratokban fennmaradt verseit. Érdekes megfigyeléseket tesz a Zsoltárok könyvével kapcsolatban. Mint köztudomású, a Psalterium Romanum a Vetus Latina-szöveget őrizte meg, a Karoling-birodalomban a római liturgia terjedését elősegítő reformok mégis az ún. Gallicanumot vezették be, mivel ezt gondolták a Jeromos által javított, Rómában is használatos szövegnek. Egyszerű tévedésről lenne csak szó? Fischer utal arra, hogy ebben a meggyőződésében a Karoling-udvart a Dagulf-féle Psalterium Gallicanum (ÖNB Cod. lat. 1861.) is megerősíthette, amelyet Hadrianus pápa ajándékozott Nagy Károlynak. Elefántsont hátlapja az egyébként fiktív Damasus—Jeromos-lelváltás eredményét ábrázolja: Jeromos javításainak eredményeként megszűnik a Gallicanum. Erre utal a kódex ajánlóverse is: «Illic psalterii prima ostantatur origo».

A Biblia szövegahagyományának áttekintése után — az általánosan elterjedt véleménnyel szemben — kimutatja, hogy Alkuin és a tours-i másolóműhely a másolt kéziratokon csak igen kis mértékű változtatásokat tett, és nem mutatott különös igekezelést nagy régiségű Biblia-kéziratok megszerzésére. Olyan kéziratokat használtak mintapéldányként, amelyek frank területén kéznél voltak, Tours központi fekvése biztosította, hogy nagy területről válogathassanak. Megállapítja, hogy az «Emendatio Veteris Novique Testamenti» törekvése nem a mintapéldánytól eltérő tartalmi, szövegkritikai változtatásokat, hanem a másolói pontosságot, a grammatikai helyességet jelentette. Alkuin életében még a pontos szövegmásolás elérése sem sikerült teljes mértékben, de a tudatos törekvések eredményei néhány évtized múlva már megmutatkoztak.

Ennek megállapítása után csoportosítja a kéziratokat, bemutatva a tours-i scriptoriumot, majd az Alkuin-bibliák hatásával és utóéletével foglalkozik. E bibliák használatát nem tették hivatalosan kötelezővé a birodalomban, nem is tehetők, mivel — mint általában a Karoling-kori példányok — nem a Biblia összes könyvének egységes másolatai, hanem különféle kéziratokból készült válogatások.

«A Vetus Latina középkori kézírathagyományáról» című tanulmányában (Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis 56 [1975] 19–33) nemcsak az egyes kéziratokat sorolja fel, hanem azok értékelésére is vállalkozik. Eredményei szerint a Vulgata elterjedését az egyházi előírások nem siettettk, ami ismét az egyes könyvek szövegahagyományának eltérő alakulását segítette elő. Ha a tudatos reformszándék a Biblia összes könyvére vonatkozóan nem mutatható is ki, egyes részeire igen. Éppen a Zsoltárok könyve esetében a közös szövegvariánsok alapján sikerült többször másolt reformpéldányok meglétét bizonyítani. Sajnos a régi szövegváltozatok kéziratainak sorsa nem egyszer a könyvkötőműhelyekben végződött, ahol feldarabolva könyvek kötésére használták őket.

A hazai kutatás szempontjából érdemes kitérnünk a Vetus Latina Intézet tevékenységéhez kapcsolódó tudományos felfedezések egyikére is. Kimutatták az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött (Clame 1.), Szt. Pál leveleit és kommentárt tartalmazó, 783–784 körül másolt kézitról, hogy a legszorosabb kapcsolatban áll az 5. századi Claromontanus szövegváltozattal. A Pelagius-féle műnél is régibb kommentárja pedig egy 4–5. század fordulójáról származó szöveget őrzött meg (vö. a budapesti kódex szövegkiadását tárgyaló tanulmánykötettel: H. J. Frede, Ein neuer Paulustext und Kommentar Freiburg, 1973–74.).

A Vetus Latina Intézet kiadványainak sorozatterve 1986-ra a szerző műveiből újabb válogatást ígér, hasonló témakörben. Örömmel várjuk a kötet megjelenését.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

HÍREK

AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG HARMINCADIK ÉVE

Társaságunk munkájának középpontjában — hagyományainkhoz híven — idén is felolvasóüléseink álltak. Felolvasóüléseket három városban tartottunk. Társaságunk budapesti tevékenységét egészítik ki vidéki: debreceni és szegedi tagozataink felolvasásai.

Budapesti rendes üléseinken a következő előadások hangzottak el:

1987. szeptember 25-én: Huszti József emlékülés:
Bollók János: Az epikureizmus Alexandriában
Tegyey Imre: Terentius és közönsége
Mayer Gyula: Az új Janus Pannonius-kiadás munkálatai
október 16-án: *Kákossy László*: Az egyiptomi magyar ásatások újabb eredményei
november 20-án: *Richard Buxton*: Bafflement in Greek Tragedy
Havas László: Florus-problémák
december 18-án: *Gábler Dénes* — *Redő Ferenc*: Római villa ásatása az Abruzzókban
1988. január 15-én: *Karsai György*: Phaidra vágyai
Dér Katalin: Színház és munka
február 19-én: *Buda Béla*: Álom és álomfejtés a mai lélektanban
Komoróczy Géza: Csillagtudomány és álomfejtés Mezopotámiában
március 18-án: *Maróth Miklós*: Görög és arab álomtudomány
Ritoók Zsigmond: Ponori Thewrewk Emil és klasszika filológiánk
Kapitányffy István: Czebe Gyula emlékezete
április 15-én: *Harmatta János*: Nagy Sándor Transoxániában
Borzsák István: Fabius Pietor redivivus
május 20-án: *Szepessy Tibor*: Kallimachos Hekaléja.

Debreceni tagozatunk 1987. október 20-i ülésén Havas László: A Philippiák és a sallustiusi De coniuratione Catilinae c. előadása hangzott el. Emlékülést tartottak Hahn István, az ókortudomány kiemelkedő tudósa tiszteletére. Két finn professzort láttak vendégül, akik latin nyelven tartották meg előadásukat az 1988. február 26-i rendezvényen. Väinö Kaukonen «De religionis Christianae ad Kalevalam relatione», Tuomo Pekkanen pedig «De quaestionibus ad Kalevalam Latine redditam pertinentibus» címmel adott elő.

Szegedi tagozatunk 1987. október 22-én tartott egy tudományos ülésszakot Huszti József születésének századik évfordulója alkalmából. Az ülésszakon a következő előadásokat olvasták fel:

- Karácsonyi Béla*: Infinitivus-problémák Horatiusnál
Dér Terézia: Néhány terminológiai kérdés a görög-latin grammatika-stilisztika köréből
Maróti Egon: A haltenyésztes Cassiodorusnál
Kristó Gyula: Egy ismeretlen magyar királyné. Károly Róbert első felesége
Almási Tibor: Támpontok Rogerius Siralmas énekének datálásához
Petrovics István: «Új» források a kunok keresztény hitre térítéséről?
Hajnóczy Gábor: A budapesti Vitruvius-kézirat és a milánói humanizmus
Galántai Erzsébet: Ludovicus Tubero művének magyar vonatkozású könyvről
Blazovich László: Ludovicus Tubero magyarságképe

Balázs Mihály: Ismeretlen adatok Iacobus Palaeologus erdélyi tevékenységéhez
Tar Istolya: Baranyai Decsi oratójáról
Monok István: Háportoni Forró Pál Curtius-fordítása
Lázár István: Háportoni Forró Pál kiséposza
Szörényi László: A Thalleis című kiséposz.

Társaságunk, mint rendesen, idén is részt vett a Művelődési Minisztérium által kiírt latin nyelvi Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny rendezésében. Az első forduló anyaga egy könnyebb Cicero-szöveg, a másodiké a *Scriptores Historiae Augustae* Hadrianus-életrajzának egy részlete volt. A verseny győztesei a következők:

1. *Adamik Béla*, Bp., Berzsényi Dániel Gimnázium, tanára: *Dr. Tegye Imréné*
2. *Papp Benedek*, Keskemét, Piarista Gimnázium, tanára: *Földes Ferenc*
3. *Csalog Eszter*, Bp., Ságvári Endre Gyakorló Gimnázium, tanára: *Dr. Keresztény Éva*

A Művelődési Minisztériumtól függetlenül társaságunk hagyományaihoz híven megrendezte a második éve latint tanulók versenyét. A versenyen közel 600 tanuló indult. Ez a szám kb. 150-nel nagyobb a tavalyinál, ami önmagában véve is öröndetes fejlemény.

Az első szöveg egy külföldi tankönyvből vett, Démosthenésszel foglalkozó szemelvény volt. Az első forduló eredményeként 53-an vehettek részt a második, egyben döntő fordulón, ahol a feladat Ovidius *Metamorphoses*-ének a X. könyvében található Orpheus és Eurydice történetének magyarra fordításából állt.

Pénzjutalmat az első négy helyezett nyert. Ők a következők:

1. *Cserey Mónika*, Berzsényi Dániel Gimnázium, Budapest, tanára: *Dr. Tegye Imréné*
2. *Sonnevend Pál*, Piarista Gimnázium, Budapest, tanára: *Balogh Péter*
3. *Kosztka Veronika*, ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium, Budapest, tanára: *Szöke Ágnes*
4. *Kiss Domonkos*, Bencés Gimnázium, Pannonhalma, tanára: *Bánhegyi Miksa*

Elsőfokú dicséretet és könyvjutalmat nyertek:

5. *Czigány Ákos*, Bencés Gimnázium, Pannonhalma, tanára: *Bánhegyi Miksa*
6. *Czédulás Katalin*, ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium, Budapest, tanára: *Szöke Ágnes*
7. *Bütykő Ákos*, Steinmetz Gimnázium, Budapest, tanára: *Pálvölgyi Gyuláné*
- 8–9. *Deák Viktória*, Ferences Gimnázium, Szentendre, tanára: *Pintér László*
Tóth Klára, Dózsa György Gimnázium, Budapest, tanára: *Dul Hedvig*

Másodfokú dicséretet kaptak:

10. *Varga Anita*, Svetits Katolikus Gimnázium, Debrecen, tanára: *Kárpáth Magdolna*
11. *Tóth Szilvia*, Berzsényi Gimnázium, Budapest, tanára: *Dr. Tegye Imréné*
12. *Jarecsni János*, Kilián György Gimnázium, Budapest, tanára: *Bárczi Ildikó*
13. *Óbis Hajnalka*, KLTE Gyakorló Gimnázium, Debrecen, tanára: *Szilágyi Ilona*
14. *Ertekes Judit*, Landler Jenő Gimnázium, Nagykanizsa, tanára: *Krugné Fehér Magdolna*.

Örömmel jelenthetem be, hogy a tavalyi verseny győztesei egy újabb válogató verseny után idén is kiutaztak az Olaszországban megrendezett Cicero-versenyre, ahogy ez már az utóbbi években hagyományunkká vált. Ugyancsak az utóbbi évek hagyományának megfelelően ismét jó eredményt értek el, hiszen *Pálos Csaba*, a budapesti Piarista Gimnázium tanulója (tanára: *Kincs Lajos*) előkelő helyen végzett.

Idén is Kapitány Istvánnak és segítőtársainak tartozunk köszönettel a verseny sikeres lebonyolításáért.

A verseny rendezőinek köszönetet mondva azonban több másról sem szabad megfeledkeznünk.

Mindenekelőtt nem felejtethetjük el, hogy Berényiné Révész Mária, aki hosszú éveken keresztül volt társaságunk versenyének lebonyolítója, idén töltötte be nyolcvanadik életévét. Nem feledve a Társaság érdekében végzett sok évi munkáját, mi is mindannyian csatlakozunk azokhoz, akik e nevezetes születésnap alkalmából gratulálunk neki. Minden jókívánságunk is csak csekély viszonzása lehet fáradozásának.

Nem felejtethetjük el azt sem, hogy versenyünk sikere elsősorban a gimnáziumban tanító tanároktól függ. Most, ebben az összefüggésben azonban mégis csak azt a három kollégát szeretném kiemelni, akik gimnáziumukban a latinon kívül immár rendszeresen, évek óta görögöt is oktatnak. Ők

Faludi Szilárd, Kaffka Margit Gimnázium,
Sárkányné Vári Ibolya, József Attila Gimnázium
Szőke Ágnes, Apáczai Csere János Gimnázium.

Társaságunk, amikor a lelkes és eredményes munkát végző, középiskolában tanító tagjainak munkáját megköszöni, külön halálával gondol mindhármukra, aki a latinon kívül a másik klasszikus nyelvet, a görögöt is rendszeresen terjesztik.

Ebben az évben is megállapíthatjuk, hogy ha budapesti fölolvastatásaink nem is, de szegedi szakosztályunk előadóinak a sorában fölbukkant néhány új név. Megjelenésükön örülve csak azt remélhetjük, hogy esetleg majd budapesti fölolvastatásaink egyikén személyesen is megismerhetjük őket.

Az előadások sorát végignéve azonnal föltűnik a klasszikus irodalom túlsúlya a gyengébben, főként vidéken képviselt történeti témákkal szemben. Társaságunk fölolvastatásairól valószínűleg azért szorultak ki a történeti tárgyú előadások, mert tagtársaink mondanivalójukat más rendezvények keretei között, így például az ELTE-n rendezett Hahn István emlékülésen adták elő.

A nyelvészeti témák ugyancsak a vidéki, nevezetesen a szegedi szakosztályunk műsorán szerepeltek.

Ezzel szemben viszont öröndetes dolog látni azt, hogy két alkalommal is egész estét szentelhettünk a régészetnek, és mindkét alkalommal olyan magyar ásatásokról hallhattunk, amelyeket magyar régészek külföldön folytatnak. Az ásatási eredmények ismertetése során közvetlen forrásból kaptunk képet olyan eredményekről, amelyeket a nemzetközi tudományos közvélemény is érdeklődéssel vár. Az egyiptomi ásatások helyének véletlen szemtanújaként azt is hozzátehetem, hogy az ott dolgozó kollégák — bár ez érdekesítő előadásaikból nem derül ki — olyan körülmények között dolgoznak, amelyeket közülünk nem sokan lennének hajlandók elviselni.

Ugyancsak öröndetes körülménynek számít az idei műsorban a tudománytörténeti tárgyú fölolvastatás megrendezése. Az eredetileg tervezettnél szűkebb keretek között, de mégis sikerült megszervezni a tudomány és áltudomány témakörében tervezett ülésünket. A pszichológusok részvételével tartott előadássorozat témája az álom és az álomfejtés volt.

A jövőben is törekedni fogunk arra, hogy ápoljuk kapcsolatainkat más társaságokkal, más szakterületek képviselőivel. Ennek jegyében szeretnénk egy ülést irodalmi témáknak szentelni oly módon, hogy a megvitatandó kérdést irodalmárokkal együttműködve választjuk ki és vitatjuk meg. Más alkalommal szeretnénk bizonyos fogalmakat (pl. szabadság, béke stb.) megvitatni, ugyancsak külső szakemberek részvételével, különböző szempontok alapján.

Idén nyílt először alkalmunk arra, hogy a Marót Károly Alapítvány segítségével — pályázat alapján — kutatási támogatást ítéljen oda az arra illetékes kuratórium.

A megadott határidő (április 30.) előtt egy kettős pályázat futott be. Ennek alapján Karsai György egyetemi adjunktus kapott 30 000 Ft-ot tavalyi két külföldi utazása támogatására.

Társaságunk taglétszáma jelenleg 772 fő, ebből egyetemista 87 fő.

Szomorú kötelessége a beszámolóban megemlíteni meghalt tagtársainkról.

Meghalt Czuth Béla, a szegedi egyetem munkatársa. Fő kutatási területe a késő-antik világ és a korai középkor történelme volt. Elsősorban a bagauda-mozgalommal kapcsolatos vizsgálatait tették ismertté nevét.

Ebben az évben távozott sorainkból Dömötör Tekla, az ELTE Néprajzi Tanszékének professzora. Minket elsősorban a mitológiával, az ókori Kelet színjászásával, a korai magyar legendákkal kapcsolatos munkái érdekelték.

Ugyancsak Társaságunk tagja volt Lombár Éva latintanár.

Elhunyt Szilágyi János Pannonia-kutató, Aquincum ásatója és legjobb magyar ismerője.

Meghalt B. Thomas Edit régész. Érdeklődésének homlokterében Pannonia római kori emlékei álltak, házak, mozaikok, textiliák, faragott kövek, de tevékenysége kiterjedt ezeknek az emlékeknek a vallástörténeti értékelésére is.

Társaságunk vezetősége részt vett a Hahn István sírjánál, elhunyt kollégánk születésének 75. évfordulója alkalmából tartott megemlékezésen.

MARÓTH MIKLÓS

KÖNYVSZEMLE

H. J. Hirth: Horaz, der Dichter der Briefe. (Ism. <i>Borzsák István</i>)	195
M. C. J. Putnam: Artifices of Eternity. Horace's Fourth Book of Odes. (Ism. <i>Borzsák István</i>)	196
M. Squillante Saccone: Le <i>Interpretationes Vergiliana</i> e di Tiberio Claudio Donato. (Ism. <i>Borzsák István</i>)	198
Plinius der Jüngere: Panegyricus. Hrsg. v. W. Kühn. (Ism. <i>Hoffmann Zsuzsanna</i>)	200
B. Fischer: Lateinische Bibelhandschriften im frühen Mittelalter. (Ism. <i>Veszprémy László</i>)	201

HÍREK

Az Ókortudományi Társaság harmincadik éve. (<i>Maróth Miklós</i>)	202
---	-----

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok” 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig áprili 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg, az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc igazgató
Budapest, 1991., Nyomdai táskaszám: 18 511
Felelős szerkesztő: Tóttóssy Csaba
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 8,4 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0003-567X

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL MEGJELENT KIADVÁNYOK

1. APOLLO-KÖNYVTÁR:

5. *Erdélyi Gizella*: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.
6. *Szilágyi János György*: Etruszkó-korinthusi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., 1—XLVIII t.
7. *Dobrovits Aladár*: Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.
8. *Dobrovits Aladár*: Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.
9. *Kákossy László*: Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.
10. *Adamik Tamás*: Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.
11. *Maróth Miklós*: A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.
12. *Hegyí Dolores*: Az iónok Kisáziában. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 259 l.
13. *Maróth Egon*: Az itáliai mezőgazdasági termelés kibontakozása. Budapest 1981. 298 l.
14. *Maróth Miklós*: Aristoteléstől Avicennáig. Budapest 1983. 336 l.
15. *Szabó Miklós*: Archaikus agyagszobrászat Boiotiában. Budapest 1986. 186 l. és 150 kép.

16. *Szepessy Tibor*: Héliodóros és a görög szerelmi regény. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 267 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.
16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyí György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.
17. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta *Ritoók Zsigmond*. Bp. 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.
18. Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott retorika. Ford., bev. és jegyz. ellátta *Adamik Tamás*: Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 329 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

5. Sophokles: Antigone. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.
6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.
7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó 56 l.
8. Sophoklés Philoktésé Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Adiuvantibus I. *Borzsák, I. Hahn, Zs. Ritoók, Á. Szabó, S. Szádeczky-Kardoss*. Redigit J. *Harmatta*. Akadémiai Kiadó. Tom. I. fasc. 1—2 (1951), fasc. 3—4 (1952) 515 l. Tom. II. fasc. 1—2 (1953), fasc. 3—4 (1954) 363 l. Tom. III. fasc. 1—2, 3, 4 (1955) 356 l. Tom. IV. fasc. 1—4 (1956) 331 l. Tom. V. fasc. 1—4 (1957) 389 l. Tom. VI. fasc. 1—2, 3—4 (1958) 464 l. Tom. VII. fasc. 1—3, 4 (1959) 457 l. Tom. VIII. fasc. 1—2, 3—4 (1980) 466 l. Tom. IX. fasc. 1—2, 3—4 (1961) 473 l. Tom. X. fasc. 1—3, 4 (1962) 423 l. Tom. XI. fasc. 1—2, 3—4 (1963) 420 l. Tom. XII. fasc. 1—2, 3—4 (1964) 479 l. Tom. XIII. fasc. 1—2, 3—4 (1965) 461 l. Tom. XIV. fasc. 1—2, 3—4 (1966) 462 l. Tom. XV. fasc. 1—4 (1967) 472 l. Tom. XVI. fasc. 1—4 (1968) 476 l. Tom. XVII. fasc. 1—2, 3—4 (1969) 457 l. Tom. XVIII. fasc. 1—2, 3—4 (1970) 422 l. Tom. XIX. fasc. 1—2, 3—4 (1971) 402 l. Tom. XX. fasc. 1—2, 3—4 (1972) 428 l. Tom. XXI. fasc. 1—4 (1973) 407 l. Tom. XXII. fasc. 1—4 (1974) 540 l. Tom. XXIII. fasc. 1—2, 3—4 (1975) 421 l. Tom. XXIV. fasc. 1—4 (1976) 429 l. Tom. XXV. fasc. 1—4 (1977) 468 l. Tom. XXVI. fasc. 1—2, 3—4 (1978) 473 l. Tom. XXVII. fasc. 1—3, 4 (1979) 463 l. Tom. XXVIII. fasc. 1—4 (1980) 478 l. Tom. XXIX. fasc. 1—4 (1981) 460 l. Tom. XXX. fasc. 1—4 (1982—84) 478 l. Tom. XXXI. fasc. 1—2 (1985—88) 178 l.